SHASTRI INDO-CANADIAN INSTITUTE
156 Golf Links,
New Delhi - 3, India

45

Rāmāyaṇam

रामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतम् ।

रामानुज-कृत-टीका-समेतम् ।

Valmiki

श्रीयुक्त द्वारकानाथभञ्जमहानुभवस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्र भट्टाचार्य्येण

संशोधितं, भाषान्तरितं, प्रकाशितञ्च ।

कलिकाताराजधान्यां

वाल्मीकियन्त्रे

श्रीकालीकिङ्कर चक्रवर्त्तिना प्रयत्नतो

मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १७९१ ।

LIBRARY
SEP 28 1971
UNIVERSITY OF TORONTO

PK
3651
A2
1869
V.1

विज्ञापनम् ।

दुर्दान्त-दृप्त-दानव-दल-दलनोद्दीपित-कीर्त्तेर्विकर्त्तनकुल-कुमारस्य रामस्य चारु-चरित-चित्रितं विचित्रमिदं रामायणं महत्प्रमोदस्थानं भरतविषयवास्तव्यानां विदग्धविद्वज्जनपरिषदाम्। अपूर्व्ववस्तु-रस-भावविशेषोदाररमणीयेऽस्मिन् दृश्यते विषयान्तरवासिनामप्यनल्पीयान् आदरः। एतस्य तु कविकुलोपजीव्यस्य महाकाव्यस्य बहुदिनादारभ्य सौलभ्यमुपपादयितुं मनसि मे महान् प्रयत्नः समजनि। किन्तु बह्वायासकरं बहुव्ययसापेक्षमिदमिति निरपेक्षप्राय एवासम्। अथ अतीते बहुतिथे काले धर्म्मकामेण श्रीमता द्वारकानाथ भञ्जेनाञ्जसा मदीयं भावमवगम्य विभाव्य च चरितवैभवं प्रतिपाद्यनायकस्य आदिष्टोऽस्मि सानुवादं सटीकं च रामायणं प्रचारयितुम्। प्रारब्धे च कार्य्यविस्तरे ग्रन्थस्यातिदुस्तरतया आहृतेष्वस्मद्देशप्रचलितेषु आदर्शेषु विभिन्नप्रायं पाठपरिपाटीकमालोक्य संशयितचित्तवृत्तिरभवं, मतिमकरवञ्च दाक्षिणात्यानां पाश्चात्यानां च पुस्तकानामाश्रये। तत्रत्या हि सर्व्वे लिपिकराः संस्कारविरहात् सन्दर्भस्य वैषम्यमवैषम्यं वा

किमप्यलभमानः सुदर्शं कृत्वैवादर्शं लिखन्ति। वङ्गदेशे त
तद्वैपरीत्यमेव दृश्यते। अत्र हि बहुषु शास्त्रेषु कृतश्रमा
प्रायशः पण्डिता एव लिपिकराः। अतस्ते संशोधनानुरोधेन
स्वेच्छातः स्वकपोलकल्पितं पाठमाकलय्य योजयन्ति। तेनैव
एतद्देशप्रचलितेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु परस्परवैषम्यं श्लोकाधिक्य-
मध्यायाधिक्यञ्च समुपजातम्। न जाने किमिदमनुष्ठित
सन्देहदोलायितधिया। अतोऽहमिदानीमभ्यर्थये प्रेक्षावता-
माभिमुख्यमिति।

कलिकाता
ब्राह्मसमाजस्य
संवत् १९२५। } श्रीहेमचन्द्र भट्टाचार्य्यस्य।

टीकाकृतो मंगलाचरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

श्रीरघुनाथाय नमः ।

श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया
पद्मस्थेन तु पद्मजेन विनुतं पद्माश्रयस्याप्तये ।
यद्देवैश्च नुतं सुखैकनिलयं सर्व्वाश्रयं निष्क्रियं
शश्वच्छङ्करशङ्करं मुहुरहो संनौमि तल्लब्धये ॥ १ ॥
श्रीमद् ब्रह्म तदेव वीजममलं यस्याङ्कुरश्चिन्मयः
काण्डैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततो ऋष्यालबालोदितः ।
यत्रैस्तत्त्वसहस्रकैः सुविलसच्छाखाशतैः पञ्चभि-
रात्मप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणः स्वस्तरुः ॥ २ ॥
वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामाम्भोनिधिसङ्गता ।
श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥
वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।
वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना ॥ ४ ॥
रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ।
सुग्रीवं वायुसूनुञ्च प्रणमामि पुनः पुनः ॥ ५ ॥
कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ६ ॥
वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।
शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ७ ॥

यः पिबन् सततं रामचरितामृतसागरम् ।
अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ८ ॥
गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् ।
रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ९ ॥
अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ।
कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ १० ॥

उल्लंघ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः ।
आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ११ ॥
मनोजवं मारुततुल्यवेगं
जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं
श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२ ॥

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ १३ ॥
जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनन्दनो रामः ।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ १४ ॥
जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥ १५ ॥
नत्वा रामं शिवं साम्बं रामो रामप्रवर्त्तकः ।
रामायणस्य तिलकं कुरुते रामतुष्टये ॥ १६ ॥

रामायणम्।

बालकाण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥ १॥

ननु रामायणस्य ऐहिकामुष्मिकफलदत्वे मानाभावात् किं तद्व्याख्यानेन? इति चेत् न, 'इदं पवित्रं पापघ्नम्' इत्यादि 'जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्' इत्यन्तश्लोकैरैहिकार्थसाधकत्वस्य स्पष्टमत्रैव श्रूयमाणत्वात् 'शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा। स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा' इति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्तेः फलस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च। अपि गायत्र्या ब्रह्मानुसन्धानाद् ब्रह्मलोकावाप्तिवत् तत्प्रतिपाद्यस्य लीलावताररूपतया रामस्य विभववैभवानुसन्धानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव। न च 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधप्रसक्तिः, तस्य अनृषिप्रणीतपुरुषार्थासाधनकाव्यविषय-

त्वात्। तत्रास्याध्ययने त्रैवर्णिकस्य एवाधिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थ-प्रतिपादकत्वात्। श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः। अथादि-कविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्णनाय कृतसङ्कल्पो दिव्यतत्काव्य-कृतिशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकष्टसमाधिसाधित-परमपुण्यचयः तत्पुण्यचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमुपागतं देवर्षिं ना-रदमभ्यर्च्य 'कोऽन्वस्मिन्'—इत्यादि पप्रच्छ। स च देवर्षिः रामकथा-मुदितमना रामचरितमनुस्मृत्य संक्षेपत उपदिश्य यथागतं जगाम। ततस्तदनुग्रहलब्धं रामचरितं सरहस्यं निरवशेषं तत्प्रसादादेव सम्यक् विज्ञाय भूलोकवर्त्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमो-चनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वकृत-शतकोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्राख्यपरब्रह्मविद्या-विलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुश-लवाभ्याम-ग्राहयत्। तस्यास्य दिव्यकाव्यस्य आद्यः सर्गो वाल्मीकेर्नारदस्यो-पदेशरूपः। तत्र 'नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्' इति न्यायेनापेक्षितप्र-श्नोपक्षेपः। तपःस्वाध्यायेत्यादि श्रुत्वा चैतदित्यन्तेन सम्बन्धः। 'तप-स्वेन श्रुतः स्वाध्यायः तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः। स्वाध्यायशब्देनाप्रायत्यानध्ययन-कालदेश-परिहारादि-नियमोपेततया यावदर्थावबोधपर्य्यन्तं स्वशाखाध्ययनमुच्यते, तस्मिन्निरतः तदभ्यास-निरत इति यावत्। यत्तु, तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोर्निरतः तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमादि कर्म्मोच्यते। यद्वा 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतेः तपःशब्देन ब्रह्मविषयज्ञानमुच्यत इति तन्न, 'तपोविशिष्टेषु विशेषप्रसिद्धमुनिपुङ्गवशब्देन एवोक्ततपःसम्पत्तेः सिद्धत्वात्' इति कतककृतः। एवं हि तपोरतमित्येव सिद्धे स्वाध्या-यपदवैयर्थ्यापत्तिः, तस्मात् तपःशब्देन निदिध्यासनजन्यपरिपाकवत्

को न्वस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्य्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानमुच्यते । 'मुनिपुङ्गवशब्देन मननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवोच्यते इति तेन गतार्थता' इत्यन्ये । वाग्विदां स्वरूपतोऽर्थतश्च शब्दब्रह्मतत्त्वविदां पाणिनिपतञ्जल्यादीनां मध्ये वरं श्रेष्ठं, मुनिशब्द उक्तार्थः, तेषु पुङ्गवं श्रेष्ठं नारदं तपस्वी कृच्छ्रैकादश्युपवासादिलक्षणं मुख्यं तपः 'तपो नानशनात् परम्' इति श्रुतेः । स्वाध्यायरूपश्च तपः, समनस्केन्द्रियाणाम् ऐकाग्र्यरूपं तपः, तद्वान् वाल्मीकिः । वल्मीकस्यापत्यं 'वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् वाल्मीकिरित्यसौ' इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । वल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणमस्य वल्मीकापत्यत्वम् । इञ्चीत्वेङ्साधुरपत्यार्थः । यद्वा 'वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञा' इत्याहुः । नारदं नराणामिदं नारं अज्ञानं, तत् द्यति खण्डयति ज्ञानोपदेशेनेति नारदः । 'गायन् नारायणकथां सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः' इति नारदीयोक्तेः । तं पप्रच्छ इत्यन्वयः । अत्र प्रष्टुरुक्तविशेषणेन दिव्यार्थविषयश्रवणाधिकारसम्पदुक्ता, वक्तुरपि उक्तविशेषणैः सार्वज्ञादि प्रतिपादितं, ग्रहणधारणहेतु शिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वञ्च प्रतिपादितम् ॥ १ ॥

अथ प्रश्नमभिनयति—को न्विति । नुशब्दो वितर्के, सांप्रतं वर्त्तमानकाले अस्मिन् लोके भूलवणे को नु गुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः । भूमप्रशंसादौ वतुप् । अस्यैव प्रपञ्चः, कश्च वीर्य्यवानित्यादि दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेण पराभिभवसामर्थ्यं वीर्य्यं तद्वान्, कश्च श्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः, बह्वीमपि अपकृतिमुपेक्ष्य एकामपि उपकृतिं बह्वीं मन्यते इति कृतज्ञः । सत्यवाक्यः, सर्वावस्था-

चारित्रेण च को युक्तः सर्व्वभूतेषु को हितः।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः॥ ३॥
आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः।
कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे*॥ ४॥

स्वपि यथाश्रुतदृष्टतत्त्वार्थवक्ता। दृढ़व्रतः, आपद्यपि धर्माय परिगृहीतव्रतविशेषस्य त्यागरहितः॥ २॥

चारित्रेणेति। चरित्रमेव चारित्रं। स्वार्थे कण्। वृत्तसम्पद् अनेनोच्यते,—सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु मध्ये कः पुमान् हितः ऐहिकामुष्मिकहितवक्ता अप्रत्युभ्यः यत्तु सर्वप्राणिषु सापराधिष्वपि हितकरणशील इति व्याचक्षते तत्तु हितयोगे चतुर्थापत्तेरयुक्तम्। विद्वान्, आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः। समर्थः, लौकिकव्यवहारे प्रजारञ्जनादौ चातुर्य्यं सामर्थ्यं तद्वान्। कामाधिकसौन्दर्य्यवत्त्वेन नित्यसुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासम्भिन्नप्रियत्ववद् दर्शनं यस्य सः। यत्तु एकं प्रतिप्रियं दर्शनं यस्येति तदयुक्तं, सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात्। 'एकः अद्वितीयः स चासौ प्रियदर्शनश्च इत्यर्थः' इति तीर्थः †॥ ३॥

आत्मवानिति। वशीकृतान्तःकरण इत्यर्थः। जितक्रोधः

---

*"सञ्जातकोपात् कस्माच्च देवता अपि बिभ्यति॥"
इति वा पाठः।

†एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्शनः। लोके हि कस्यचित् दर्शनं कदाचित् प्रियं भवति, कदाचिदप्रियं भवति, अयन्तु न तथा। किन्तु 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः' इत्युक्तरीत्या सदानुभवेऽपि अपूर्ववद्विस्मयमादधान इत्यन्ये व्याचक्षते।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
महर्षे ! त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥
श्रुत्वा चैतत् त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः ।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

निन्दाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः, क्रोधोऽत्र कामादीनामपि उपलक्षणम्। द्युतिः सर्वलोकस्य दिदृक्षाजनको देहकान्तिविशेषः, तद्वान्। अनसूयकः विद्यैश्वर्य्यादितपःसु परोन्नत्यासहनमसूया, तद्रहितः। असूयतेः कण्ड्वादियगन्तात् उपतापार्थात् ण्वुल्। संयुगे युद्धकाले जातरोषस्य कस्य रोषात् देवाश्च देवा अपि इन्द्रादयोऽपि। अपिना असुराश्च बिभ्यति अतिबलवतोऽस्मानपि अस्य क्रोधः संहरिष्यतीति भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। कस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी इत्यन्ये। 'कस्य संयुगे कस्माद् बिभ्यति' इति तीर्थः॥ ४॥

एतदिति। उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकं एतद् दिव्यपुरुषगुणजातं कस्यास्तीति श्रोतुमहमिच्छामि। उक्तगुणसामग्र्यस्य एकत्र दुर्लभत्वात् तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मे परं सर्वस्मादपि कौतुकान्तरात् उत्कटं कौतुकं वर्त्तते। ननु एवंविधो नरो मयापि दुर्ज्ञेयः नेत्याह,—हि यतः महर्षे! अपरोक्षीकृताशेषार्थं त्वं एवंविधमुक्तगुणवन्तं नरं दिव्यपुरुषं ज्ञातुं समर्थोऽसि सर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योऽसि, तस्मात् त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामीति पूर्वेण सम्बन्धः॥५॥

श्रुत्वेति। एतदुक्तप्रश्नजातम्। त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान् त्रयवयवलोकान् तत्रत्यवृत्तान्तं जानातीत्यर्थः। एवं च द्विगुत्वाभावात् न ङीप्। नारदः वाल्मीकेरेतत् वचः श्रुत्वा श्रूयता-

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्त्तिता गुणाः।
मुने वक्ष्याम्यहं बुध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥ ७॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः।
नियतात्मा महावीर्य्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी॥ ८॥
बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः॥ ९॥

मिति च आमन्त्र्य, एकाग्र्यसिद्धये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्य अर्थस्य चिरं प्रतिपिपादयिषितस्य जिज्ञासुलाभेन प्रहृष्टो भूत्वा वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रवीत्॥ ६॥

बहव इति। ये बहवो गुणास्त्वया कीर्त्तिता, ते एकत्र प्राकृतपुरुषमात्रे दुर्लभा एव। च पादपूरणे। अथापि हे मुने! यस्तैर्युक्तः, तं बुध्वा स्मृत्वा अहं वक्ष्यामि; तादृशो नरः श्रूयतां। प्राप्तकाले लोट्। तस्य श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः॥ ७॥

इक्ष्वाकिति। इक्ष्वाकुवंशात् प्रभवः आविर्भावो यस्य स तथा। रामो नाम राम इति नाम्ना प्रसिद्धः जनैश्च श्रुतः अस्ति। तस्मिन्नेव एकत्र सर्वे त्वत्पृष्टगुणा अन्ये च गुणा इति शेषः। तच्चेदं यौगिकं नाम, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्। यद्वा रमयति स्वकानिति योगस्य प्रदर्शनात् तत्रान्ते नारकपुरुषादिवद् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। तानेव गुणानाह, नियतात्मा निगृहीतान्तःकरणः। वीर्य्यं व्याख्यातम्। द्युतिः कान्तिः, आपत्सम्पदोरविकृतिश्चित्तस्य धृतिः तद्वान्। वशी जिताशेषवहिरिन्द्रियः॥ ८॥

बुद्धिमानिति। प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेः प्राशस्त्यं च सकृत् गृहीताविस्म-

महोरस्को महेष्वासो गूढ़जत्रुररिन्दमः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

रक्षावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्र प्रशंसादौ मतुप्। नीतिः कामन्दकादिप्रसिद्धराजनीतिः, तद्वान् तज् ज्ञाता, वाग्मी प्रशस्त-वाक्, श्रीमान् सर्वातिशायि-शोभैश्वर्य्यादियुक्तः, यद्वा 'ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृताशताम्' इत्युक्तश्रौतश्रीमान्। शत्रूणां वाह्यान्तराणां निवर्हणः नाशकर्त्ता। बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट्। विपुलांस इत्यादिना सामुद्रिकलक्षणं कथ्यते, विपुलौ मांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसी यस्य सः। 'स्कन्धो भुजशिरों-सोऽस्त्री' इति कोषः। अस्य सुलक्षणत्वं च वररुचिनोक्तम्,—'कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धौ ललाटिका। सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्ते सुखप्रदा' इति। महाबाहुः। आन् महत इति आत्वम्। 'शिरो ललाटश्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत् तथा। उदरं पाणि-पादश्च पृष्ठं दश महत् सुखम्' इति शास्त्रे अस्य सुलक्षणत्वमुक्तम्। कम्बुग्रीवः, कम्बुवत् रेखात्रयविशिष्टग्रीवः। महाहनुः मांसल-कपोलापरभागः। 'पूर्णमांसलहनुस्तु भूपतिः' इति संहिता ॥९॥

महोरस्क इति। महत् विशालमुरो यस्य सः, 'उरः शिरो ललाटञ्च' इत्युपक्रम्य 'विशालास्ते सुखप्रदाः' इत्युक्तेः। महेष्वासः, महान् इष्वासो धनुरस्य; गूढ़जत्रुः, गूढ़े मांसलत्वात् निमग्ने जत्रुणी वक्षोऽंससन्धिगते अस्थिनी यस्य; अरिन्दमः निजभक्ता-नामरीन् कामादीन् निजभक्त्यन्तरायकर्त्तृपापानिव दमयति इत्यरि-न्दमः, यद्वा अरिन्दम इति राज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा, शत्रुञ्जय इतिवत्।

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

आजानुबाहुः जानुपर्य्यन्तदीर्घबाहुः। 'दीर्घभ्रूबाहुमुष्कश्च चिरं जीवी धनी नरः' इति ब्राह्मे। सुशिराः 'समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा एकच्छत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति' इति नारदः। सुललाटः रेखाधिकललाटः। 'ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः। शतद्वयं शतं षष्टि स्तस्यायुर्विंशतिस्तथा' इति कात्यायनः। सुविक्रमः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः, विक्रमः पादविक्षेपः। 'स्वरो गतिश्च नाभिश्च गम्भीरः स प्रशस्यते' इति ब्राह्मे ॥ १० ॥

सम इति। समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः 'षन्नवत्यंगुलोत्सेधो यो नांशः स दिवौकसाम्' इत्युक्तेः। समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि पृथग्भूतानि अङ्गानि अवयवा यस्य सः। 'भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ। कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी। करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः' इत्युक्तेः। स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्ण इत्यर्थः। 'स्निग्धेन्द्रनीलवर्णस्तु भोगं विन्दति पुष्कलम्' इत्युक्तेः। प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं पौरुषं तद्वान्। 'प्रतापो पौरुषातपौ' इति कोशः। पीनवक्षाः मांसलसमोन्नतवक्षाः। विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः। 'नासिका चक्षुषी कर्णौ यस्यायतौ' इत्युक्तेः। लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीशक्तिमान्, सर्वावयवसौन्दर्य्यवान् वा। मोपधत्वात् वत्वम्। एवमुक्तरीत्या शुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

धर्म्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥ १२ ॥
प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्म्मस्य परिरक्षिता ॥ १३ ॥

धर्म्मज्ञ इति । सत्या अमोघाः, सन्धा 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ।' इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य । यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशाः । ज्ञानसम्पन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः, अतएव जटायुषं प्रति—'मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकान् अनुत्तमान्' इत्युक्तिः सङ्गच्छते; ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशे अधिकारात् विना ब्रह्मोपदेशं अनुत्तमलोकावाप्त्यसम्भवात् । न विद्यन्ते उत्तमा येभ्यस्ते अनुत्तमाः । 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामो दशरथात्मजम्' इत्यादि वचस्तु मायामात्रमिति अन्यत्र विस्तरः । शुचिः प्रातःस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेन च मायिकशरीरत्वाच्च नित्यं वाह्यान्तरशुद्धः । वश्यः पित्राचार्य्यदेवेषु विनीतः । समाधिमान् निजतत्त्वसमाधिमान् * ॥ १२ ॥

प्रजापतीति । प्रजापतिसमः, यद्यपि रामो ब्रह्मैव, तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः । भार्गवलोकप्रतिबन्धरूपात् जटायुर्मोक्षप्रदानरूपात् स्वेन सह सर्वायोध्यावासिजनस्य शरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्च कारणात् तत्समत्वं, सर्वथा स्वतन्त्रस्यैवेद-

(*) समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता, तद्वान् । इति केचित् ।

रक्षिता स्वस्य धर्म्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः॥ १४॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान्।
सर्व्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः॥ १५॥

शेषु योग्यत्वात्। श्रीमानित्येवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैश्वर्य्यादिमत्त्वबोधनार्थं धाता पितेव सर्व्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः, रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकश्च, अन्यथा जगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभावेन एतद्विशेषणासङ्गतिः स्यात्। बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट्। जीवलोकस्य प्राणिसमूहस्य सकलव्यवहारप्रवर्त्तकत्वेन रक्षिता धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादापरिपालनद्वारा रक्षिता॥ १३॥

रक्षितेति। स्वस्य धर्मस्य यज्ञाध्ययनदानदण्डयुद्धादिरूपस्य रक्षिता सादरमनुष्ठाता, स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यम्भाविनोऽपि अनिष्टस्य निरासपूर्वकं परमेष्टमोक्षदानेन रक्षिता, तच्चाम्बरीषप्रह्लादध्रुवादीनां रक्षणेन प्रसिद्धमेव, वेदानां ऋग्यजुःसामाथर्वणां छन्दःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदाङ्गानां तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः, तस्मिन् निष्ठितः सम्यक् तज्ज्ञाता॥ १४॥

सर्व्वेति। सांख्ययोगतर्कपूर्व्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानानि शास्त्राणि स्मृतय उपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वात् शास्त्रं, सर्वमूलशब्दशासकत्वात् व्याकरणञ्च शास्त्रं तथैवं कामन्दकादीनाम् अपि नीतिशास्त्राणि सर्व्वेषाम् एषाम् अर्थतत्त्वज्ञः, स्मृतिमान् उक्ताधीतवेद-

सर्व्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।
आर्य्यः सर्व्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥
स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्द्धनः ।
समुद्र इव गाम्भीर्य्ये धैर्य्येण हिमवानिव ॥ १७ ॥

शास्त्रार्थविस्मरणरहितः । प्रतिभानवान्, व्यवहारकाले श्रुतस्य अश्रुतस्य च उचितार्थस्य शीघ्रं प्रतिभासः प्रतिभानं, तद्वान् । तदुक्तं,—'प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः' इति । सर्वलोकप्रियः इष्टस्मर्त्तृलोकानाम् इहामुत्र हितावहः । साधुः मृदुमधुरस्वभावः । अदीनात्मा, सहजासाधारणक्षात्रभावेन अदीनस्वभावः अतिव्यसनपरम्परायामपि अक्षुभितान्तःकरणो वा । विचक्षणः, यथोचित-लौकिकालौकिक-सर्वक्रियासु कुशलः ॥ १५ ॥

सर्वदेति । सर्वदा होमदेवपूजासभाधिष्ठानकालेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमन्त्रिप्रधानादिभिः सिन्धुभिः नदीभिः समुद्र इव अधिगतः सेवितः, यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदा सेवितः भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् दृष्टान्तेन तं प्राप्तानां सतां भक्तानां तेन सह ऐक्यं ध्वनयति, आर्य्यः सर्वपूज्यः सर्वेषु सुखदुःखोदर्केषु समः हर्षविषादरहितः, शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः, तत्तत्कर्मानुरूपफलदाता इत्यर्थः इत्यन्ये । सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेऽपि अननुभूतपूर्ववत् विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥

स चेति । स रामः सर्वैः गुणैर्युक्तः उक्तैः वक्ष्यमाणैश्च कौशल्यानन्दवर्द्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषे-

विष्णुना सदृशो वीर्य्ये सोमवत् प्रियदर्शनः।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः॥ १८॥
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म्म इवापरः।
तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्॥ १९॥

कोचितधर्मस्य सत्ता दर्शिता। गाम्भीर्य्यमगाधाशयत्वं तत्र समुद्रतुल्यः * धैर्य्यं मनसाप्यधृष्यत्वम् इष्टवियोगादौ अनभिभूतचित्तत्वं च। रणे अचलतया सहायाभावेऽपि स्थितिश्च तेन हिमवत्सदृशः॥ १७॥

विष्णुनेति। यद्यपि रामो विष्णुरेव सर्वरूपश्च, तथापि मानुषोपाधिभेदात् सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम्, यद्वा विष्णुना सदृश इति अनन्वयालङ्कारः। चन्द्रवत् प्रजाव्यवहारनिरीक्षणकाले सौम्यदर्शनः। क्रोधे युद्धकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इति यावत् †। क्षमा प्रतिकारसामर्थ्येऽपि अपकारसहिष्णुता, तया पृथिवीतुल्यः॥ १८॥

धनदेति। त्यागे धनत्यागे धर्मार्थधनव्ययविषये अपेक्षितधनसम्पत्तौ धनदेन नवनिधीशेन समः। अस्मिन्नेवांशे उपमा, न तु त्यागांशे; तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः। धनदव्यवहारस्तु कतिपय-

---

(*) गाम्भीर्य्यं नाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं, यथा समुद्रः स्वान्तर्गतं रत्नादिम् अप्रकाशयन्नेव वर्त्तते तथाऽयमपि स्वीयं परत्वं अप्रकटयन्नेवास्ते इत्यर्थः। इति केचित्।

(†) स्वविषयापराधमेव स्वयं सहते स्वभक्तापराधकरणे तु ज्वलज्ज्वलन इव कोपमावहतीत्यर्थः। इति केचित्।

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ।
प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपतिः ।
तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्य्याथ कैकयी ॥ २१ ॥

त्रिदशेभ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादिति बहवः * । सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव, धर्मस्य मूर्त्यन्तरमिवेत्युत्प्रेक्षा । एतदन्तं बालकाण्डीयार्थसंग्रहः । तमेवमित्यादिना अयोध्याकाण्डीयार्थसंग्रहः आरभ्यते । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्य्यः शत्रुनिबर्हण इत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहज-शस्त्रास्त्रसम्पत्ति-ताड़काबधादि सूचितम् । लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयः सूचितः । सत्यपराक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबन्धादि सूचितम् । एवं गुणसम्पन्नं प्रागुक्तरीत्या सकलकल्याणगुणयुक्तं सत्यपराक्रमम् अमोघपराक्रमम् ॥ १९ ॥

ज्येष्ठमिति । श्रेष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैर्युक्तं प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्र हितावहैः युक्तं ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्त्तुमिच्छया । छान्दसः काम्यजिति प्राञ्चः । प्रकृतिसम्बन्धेन आत्मनः प्रियं कर्त्तुमिच्छया युवराजेन हि प्रजाकृत्ये सम्पादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षण-जन्यश्रमनिवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्य भवतीति वयम् ॥ २० ॥

यौवराज्येनेति । युवराजस्य भावो यौवराज्यं, पितरि राज्यं

(*) धनं ददतीति धनदाः, धनदातारः तेषां इना अधिपतयः चिन्तामणिकल्पवृक्षप्रभृतयः, तैः समः । इति केचित् ।

पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत।
विवासनञ्च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥
स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम्॥ २३ ॥

कुर्वत्येव सर्वराज्यव्यापारे अभिषेकपूर्वमधिकृतः पुत्रो युवराजः। संयोक्तुं योजयितुं महीपतिर्दशरथः ऐच्छत्।' अथ तस्य रामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान् सम्भारान् 'औदुम्बर्यासन्दीतस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युः' इत्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन् संभृतान् दृष्ट्वा मन्थरावचनात् ज्ञात्वा कैकयी राज्ञः कनीयसी भार्य्या। अत्र कैकयीत्येव यद्यपि केकयशब्दादञि केकयमित्रेय्वित्यादिना यादेरियादेशे गुणे आदिवृद्धौ ङीपि यस्येति लोपे साधु, तथापि 'अपि माषं मषं कुर्य्यात् छन्दोभङ्गं न कारयेत्' इति न्यायेन कैकयीति प्रयोगः। पुंयोगलक्षणे ङीपि केकयीति पाठ इत्यन्ये। पूर्वं पूर्वस्मिन् काले इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथस्य दैत्यैर्युद्धकाले दशरथे परप्रयुक्तामासुरीं मायां धवलाङ्गमुनिदत्तविद्यया निवारयित्र्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तौ वरौ यस्यै, सा देवी सैव राज्याभिषेकसमये प्राप्ताभिषेका देवी तद्वत् प्रियतमा एवं वक्ष्यमाणलक्षणं वरं प्राप्तकालत्वादयाचत राजानं याचेर्द्विकर्मकत्वात् वरद्वयमाह,—रामस्य राज्यादुद्वासनं, भरतस्य स्वपुत्रस्य अभिषेचनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स इति। सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेन सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः।

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥
तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।
स्नेहाद् विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ २५ ॥
भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ।
रामस्य दयिता भार्य्या नित्यं प्राणसमा हिता ॥ २६ ॥

अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मपाशेन संयतः बद्धः सन् दशरथः प्रियं सुतमपि विवासयामास ॥ २३ ॥

स इति । वीरः अनेकैरपराङ्मुखतया योद्धापि स रामः पितुः प्रतिज्ञां सत्यतया स्वविवासनेन अनुपालयन्, यद्वा कैकेयी-सन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन्, पितृवचनकृतात् निर्देशात् आज्ञातः । मातुश्च कैकेय्याः प्रिय-कारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम । अनेन 'पितृ-तत्पत्नी-सन्तोषकरणमेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्मः' इति भगवता उप-दिष्टम् ॥ २४ ॥

तमिति । व्रजन्तं तं भ्रातरं, प्रियः रामे सहजप्रीतिमान् भ्रातु-रामस्य दयितः प्रियः सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावं स्नेहमिति यावत् । स्नेहादेव जगाम, न पित्रादिनिर्देशादिति भावः । अथ रामस्य दयिता इष्टा प्राणसमा निरतिशयप्रेमास्पदा हिता नित्यं हितकरी जनकस्य कुले अन्वये जाता, यद्यप्येषा अयो-निजा, तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलाङ्गलपद्धतावाविर्भूतत्वा-देवमक्तिः । अतएवाह देवमायेवेति । सेव अचिन्त्योदयस्थिति-

जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता।
सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ॥ २७ ॥
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा *।
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥
शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत्।
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥

तया देवैरेव स्वकार्य्यसिद्ध्याकाङ्क्षिभिः निर्म्मिता आविर्भाविता। यद्वा इवशब्द एवार्थे, देवेन भगवता आविर्भाविता स्वमायैव, भगवतोऽनाद्यन्ता सर्वकार्य्यसहायभूता सहजशक्तिरेव हि माया। यत्तु तिलोत्तमादिवत् देवमायेव स्थितेति तन्न निर्म्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः †। सर्वैः स्त्रीलक्षणैः सम्पन्ना युक्ता सीतेति। सीता लाङ्गलपद्धतिः, तद्‌तुल्यत्वात् सीता शशिनं रोहिणीव राममनुगता ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

शृङ्गेति। गङ्गाकूले वर्त्तमानं शृङ्गवेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियम् इष्टं गुहम् आसाद्य तत्सहितो लक्ष्मणादिसहितश्च रामः सूतं रथेन स्वप्रापणार्थमागतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् परावर्त्तितवान् ॥ २९ ॥

(*) "वभौ सानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा।" इति वा पाठः।

(†) असुरव्यामोहनार्थं अमृतविनियोगसमये स्वनिर्मिता देवस्य विष्णोः माया इव। इति तीर्थः।

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया।
ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥
चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात्।
रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ॥ ३१ ॥
देवगन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम्।
चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ॥ ३२ ॥
राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम्।
गते तु तस्मिन् भरतो वशिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥

गुहेनेति पूर्वार्द्धं पूर्वश्लोकान्वयि। अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः वनेन पुरोवर्त्तिप्राप्तवनद्वारेण वनं अपरं वनं गत्वा। ते वनं पादचाराः तेन वनं गत्वा इत्यर्थः इति सम्प्रदायः * ॥ ३० ॥

चित्रेति। अनु पश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यम् आवसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने रममाणा त्रयः देवगन्धर्वसदृशाः सुखं न्यवसन् इत्यन्वयः॥ तथा पुत्रशोकातुरः अनिर्वार्य्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीड़ितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राजेति। तस्मिन् दशरथे गते लोकान्तरं गते मृते वशिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणं तत्सहितैर्मन्त्रिवृद्धैरित्यपि बोध्यम्। राज्याय राज्यं कर्तुं तैर्नियुज्यमानः प्रेर्य्यमाणः महाबलः समर्थोऽपि सौभ्रात्रात् राज्यं नैच्छत्, ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं

(*) अवनेनेति पदच्छेदः, लोकरक्षणहेतुनेत्यर्थः। इति केचित्।

नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद् राज्यं महाबलः ।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥
गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अयाचद् भ्रातरं राममार्य्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥

रामं प्रसादयितुं वनं जगाम । पादशब्दः पूज्यवाची ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गत्वेति । स भरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्म्मैः महावैभवं भ्रातरं रामं गत्वा आर्य्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः तं रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत्, याचेर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥

ननु पितृमातृदत्तराज्यं तवैव योग्यमिति मम प्रतिनिवृत्तिरनुचिता ; इत्यत्राह,—त्वमेवेति । सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठे सति कनिष्ठो न राज्यार्ह इति धर्मं त्वमेव जानासीति त्वमेव राजा इति वचो राममब्रवीत् । रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या आश्रितचित्तरञ्जकोऽपि पितुरादेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तरेणान्वयः, अत्र हेतुगर्भं विशेषणम् । परमोदारः स्वसुखसाधनस्य परस्मै दानमौदार्य्यम्, तद्युतः सुमुखः राज्यादपि वने अम्लानाभ्यधिकमुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाः 'प्रतिज्ञापालनरूपयशोभङ्गभिया नैच्छत्' इति कतककृतः । तीर्थस्तु 'परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिलाभेन प्रसन्नमुखः, सुमहायशाः अर्थ्यवैमुख्येन प्रसिद्धकीर्त्तिरपि पित्राज्ञयैव भरतवाक्यं नैच्छत्' इत्याह * । ततः अस्य भरतस्य राज्याय

(*) च शब्दात् तदवसाने तु ऐच्छत् इत्यर्थः, तथाच विज्ञप्तेर्वैफल्यं नास्तीति भावः । इति केचित् ।

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामो वचोऽब्रवीत् ।
रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥
न चैच्छत् पितुरादेशात् राज्यं रामो महाबलः ।
पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ।
स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशत् ॥ ३८ ॥ ३८ ॥
नन्दिग्रामेऽकरोद् राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ।
गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥

राज्यलक्ष्मणसामर्थ्यं लब्धुं अहल्यादौ दृष्टशक्तिकाचिन्त्यवैभवस्य-पदंस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनः पुनः प्रतिनिवृत्तिं याचमानं भरतं चतुर्द्दश समानन्तरं सर्व्वथा प्रतिनिवर्त्तितव्यमित्यभ्युपेत्य निवर्त्तयामास। अस्येति राज्यापेक्षया षष्ठी, दत्त्वेत्यत्र अस्मै इत्यर्थलभ्यम् । दत्त्वेत्यन्वयेऽपि सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठीत्यन्ये, यत्तु निक्षेपे मुख्यदानाभावान्न चतुर्थी दत्त्वेत्यन्वयेऽपीति तन्न, खण्डिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरोधात्। स भरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कुर्वन् प्रतिनिवृत्त इति शेषः ॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नन्दिग्रामे इति । ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तः नन्दिग्रामे स्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानन्तरं राज्याय आगमिष्यति इति रामागमनाकाङ्क्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत्। उत्तरार्द्धं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह॥ ४०॥
प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः।
विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह॥ ४१॥
सुतीक्ष्णञ्चाप्यगस्त्यञ्च अगस्त्यभ्रातरं तथा।
अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम्॥ ४२॥

राम इति। उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतया नागरस्य मन्त्रिवृद्धादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य सम्भाव्य तेषां निवर्त्तनप्रयासाद् वरम् इतोऽपि दूरगमनमिति संचिन्त्य दण्डकान् दण्डकारण्यानि अवान्तरवनबहुत्वाद् बहुवचनं तेषां रक्षोघोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सज्जो भूत्वा प्रविवेश, ह इति प्रसिद्धौ॥४०॥

प्रविश्येति। महारण्यमिति आरण्यकाण्डकथासंग्रहः। राजीवं पद्मं अनेन राक्षसयुद्धारम्भकृतहर्षो ध्वनितः। शरभङ्गाद्या ऋषयः॥ ४१॥

सुतीक्ष्णमिति। चापीति निपातसमुच्चयः पद्यपूरकः अगस्त्यभ्राता इध्मवाहनो नाम, इति केचित्। 'ततो मुनेरगस्त्यस्य भ्राताऽगस्त्य इति श्रुतः, स चिन्वन् कानने वन्यं सखीभिः कोपितोऽशपत्' इति मार्कण्डेयपुराणे श्रूयते *। दिव्यं धनुरादिकं कार्य्याय प्रतिगृह्णीष्वेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ऐन्द्रं इन्द्रादगस्त्यस्यागतं शरासनं धनुः जग्राह। पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद् वैष्णवं धनुर्भगवता

(*) अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः; तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम् अगस्त्येन—'यवीयानेव मे भ्राता सुदर्शन इति स्मृतः'।

खड्गञ्च परमप्रीतस्तूणी* चाक्षयसायकौ ।
वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥
ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे बधायासुररक्षसाम् ।
स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ॥ ४४ ॥
प्रतिज्ञातश्च रामेण बधः संयति रक्षसाम् ।
ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥

रामेण वरुणे न्यस्तं तत् इन्द्रेण वरुणात् आनीयागस्त्ये स्थापितमित्यग्रे आरण्यकाण्डे स्फुटम् । यद्वा इन्द्रो विष्णुः ॥ ४२ ॥

खड्गञ्चेति । अनुरूपनिजायुधलाभात् परमप्रीतः, अक्षयाः सायकाः बाणाः ययोः तौ, तूणी इषुधी, वनचरैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥

ऋषय इति । तद्वने वसतो रामस्यान्तिकं असुराः कबन्धादयः रक्षांसि खरादयः तेषां बधाय बधं प्रार्थयितुं सर्वे ऋषयः अभ्यागमन् । स रामः तेषां राक्षसानां बधं तस्मिन् वने तेभ्यो ऋषिभ्यः प्रतिशुश्राव ; प्राप्तकालम् असुररक्षो योधयिष्ये नोपेक्षे इति तद्वचोऽङ्गीकृतवान् इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रतिज्ञात इति । अग्निकल्पानां अग्निसदृशानां ऋषीणां सन्निधाविति शेषः, अपेक्षित इति वा शेषः । संयति युद्धे अचिन्त्यामितनिजशक्तिवैभवात् रक्षसां बधः प्रतिज्ञातश्चेति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

(*) तूणिरिति योगरूढ़ इकारान्तपुंलिङ्गशब्दः, 'अच इः' इति उणादिसूत्रेण कविः पविः रविः नखिः इत्यादिवत् अकारान्ततूणधातोः इप्रत्ययेन सिद्धः । तूणिशब्दस्तु कस्मिन्नपि प्रचलितेऽभिधाने न दृश्यते ।

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥
ततः शूर्पणखावाक्याद् उद्युक्तान् सर्वराक्षसान्।
खरं त्रिशिरसं चैव दूषणञ्चैव राक्षसम् ॥ ४७ ॥
निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान्।
वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥
रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥

तेनेति। तेन रामेण तत्रैव दण्डकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्त्तिपञ्चवट्याश्रमे, जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानं, कामरूपिणी इच्छया नानारूपधारिणी यद्वा पुंसां काम्यमानरूपवती विरूपिता कर्णनासाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता शूर्पणखेत्यत्र नखमुखात् संज्ञायाम् इति ङीप्निषेधः। पूर्वपदात् संज्ञायाम् इति णत्वम्। विरुद्धं रूपं विरूपं तत्सञ्जातमस्या इति तारकादित्वाद् इतच् ॥४६॥

तत इति। ततः तद्वैरूप्यकरणानन्तरं सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिन इति शेषः। उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् ॥ ४७ ॥

पदानुगान् अनुचरान् निवसता रामेणेति शेषः। उभयश्लोकान्वयि ॥ ४८ ॥

रक्षसामिति। चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यातानि सैन्यानि इति शेषः। ज्ञातयः खरादयो हि रावणस्य वैमात्रेयाः श्रुत्वा शूर्पणखामुखात् इति शेषः। मूर्च्छितः व्याप्तचित्तः ॥ ४९ ॥

सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ।
वार्य्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ॥ ५० ॥
न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ।
अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ ५१ ॥
जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ।
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ॥ ५२ ॥
जहार भार्य्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ।
गृध्रञ्च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३ ॥

क्रोधेन व्याप्तः स रावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदाराहरणस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशान्तत्वम्, अतस्तेन रामेण बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुभूतबलेन ते तव विरोधो न क्षमो युक्तः न हितश्च, इति वार्य्यमाणोऽपि मारीचं नाम प्रसिद्धं राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामास, वृञ् वरणे इति स्वार्थे ण्यन्तोऽपि ॥ ५० ॥

नेति पूर्वार्द्धं पूर्वान्वयि । कालचोदितः मृत्युप्रेरितः रावणस्तद्वाक्यं मारीचवाक्यन्तु अनादृत्य ॥ ५१ ॥

सहमारीचः मारीचसहितः। वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः । तस्य खरादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदम् आश्रमस्थानं जगाम । ततस्तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरम् अपवाह्य अपसार्य्य ॥ ५२ ॥

जहारेति । हत्वा हतप्रायं कण्ठगतप्राणं कृत्वा रामस्य भार्य्यां जहारेति सम्बन्धः । निहतं निहतप्रायं श्रुत्वा गृध्रमुखाद् इति शेषः ॥५३॥

राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ।
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ ५४ ॥
मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ॥
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥
तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ।
स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥

विललाप पर्य्यदेवयत्, । आकुलेन्द्रियः शोकपरवशेन्द्रियः* तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन† अभिभूयमान एव सन् गृध्रं रावणेन सीता अपहृतेति निवेद्य मृतं दग्ध्वा विधिना संस्कृत्य ॥ ५४ ॥

सीतां वने मार्गमाणः मार्गयमाण इत्यर्थः । रूपेण विकृतं कबन्धं राक्षसं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥

तमिति । तं कबन्धं निहत्य ददाह । महाबाहुः रामः । स च कबन्धः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वीयं गन्धर्वरूपं प्राप्तवान् । ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ ५६ ॥

(*) ननु विष्णवतारस्य अस्य कथं शोकमोहौ सम्भवतः ? सत्यम्, अज्ञानमूलयोस्तयोः असम्भवेऽपि निरुपमप्रेमकरुणाप्रसूतौ तौ सम्भवत एव अनुकूलनायकस्य पुरुषोत्तमस्य यदि लोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेऽपि तौ न स्यातां, तर्हि कथं पुरुषोत्तमः स्यात् ? तच्च कथम् अतिसुन्दरं स्यात् ? वक्ष्यति,—'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।' इति केचित् व्याचक्षते ।

(†) गृध्रहननजनितेन सीताहरणादप्यधिकेन । इति केचित् ।

श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव ।
सोऽभ्यगच्छन् महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ ५७ ॥
शबर्य्या पूजितः सम्यग् रामो दशरथात्मजः ।
पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥ ५८ ॥
हनुमद्-वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ।
सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसत् रामो महाबलः ॥ ५९ ॥
आदितस्तद् यथा वृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ।
सुग्रीवश्चापि तत् सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ ६० ॥

श्रमणीं तापसीं धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां धर्मचारिणीम् इत्यस्य तु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः । श्रमणीमित्यत्र कर्त्तरि ल्युट्, तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् । तामभिगच्छ इति कथयामासेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

शबर्य्येति । सम्यक् पूजितः यथाविधि अर्घाद्युपचारैः पूजितः । पम्पेत्यादिना किष्किन्धाकाण्डकथासंग्रहः । सङ्गतः मिलितः ॥५८॥

हनुमद्वचनात् 'सुग्रीवो युष्मन्मैत्रीमपेक्षते' इत्यादिरूपात्, समागतः मैत्रीं कृतवान्, हनुशब्दो ऋकारान्तो दीर्घान्तश्च सुग्रीवायेति सङ्गतायेति शेषः । शंसत् अकथयत्, छान्दसोऽड्-अभावः । महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्य्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ॥ ५९ ॥

आदित इति । जन्मारभ्य इत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं वृत्तं स्वीयं सीतायाश्च वृत्तं विशिष्य रावणापहारान्तं अशंसत् यद्यपि महाबलत्वाद् विना सहायं सर्वनिर्वाहकः, तथापि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीव-

चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्।
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ ६१ ॥
रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद् दुःखितेन च।
प्रतिज्ञातञ्च रामेण तदा बालिबधं प्रति ॥ ६२ ॥
बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः।
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीत् नित्यं वीर्य्येण राघवे ॥ ६३ ॥

मैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयत् इति बोद्धव्यम्। वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत् सर्वं श्रुत्वा ॥ ६० ॥

स्वसमानदुःखमहाबलसम्बन्धलाभात् प्रीतः सुग्रीवः अग्निसाक्षिकम् अग्निरेव साक्षात् द्रष्टा यस्य तादृशं सख्यं चकार। ततो वैरानुकथनं बालिनस्तव च वैरं किं कारणमिति रामकृतप्रश्नं प्रति प्रश्नोत्तरम् इति यावत् ॥ ६१ ॥

रामाय यत् प्रत्युत्तरमावेदितव्यं, तत् सर्वं रामवत् दारापहारान्तकष्टैः सञ्जातदुःखेन सुग्रीवेण प्रणयात् रामाय आवेदितम्। तदा तद्वृत्तान्तश्रवणानन्तरकाले रामेण बालिबधं प्रति बालिबधमुद्दिश्य अवश्यं बालिनं बधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् ॥ ६२ ॥

बालिनश्च इति। तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवः बालिनो बलं अरुणोदयानन्तरं सूर्य्योदयात् प्रागेव रावणं गृहीत्वा चतुःसमुद्रलङ्घनादिरूपं कथयामास। किञ्च सुग्रीवः रामो बालितुल्यो न वेति शङ्कितः सञ्जातशङ्कः आसीत् ॥ ६३ ॥

राघवेति। राघवस्य बालिमहाबलत्वे विश्वासार्थमुत्तमं बल-

राघवप्रत्ययार्थन्तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।
दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥
उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ।
पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥
बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा ।
गिरिं रसातलञ्चैव जनयन् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥
ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ।
किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥

प्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुन्दुभेर्दैत्यस्य शरीरं दर्शयामास। यस्य कायः इदानीमेतादृशः, तादृशो दुन्दुभिर्बालिना हत्वा एतावद् दूरं प्रक्षिप्त इत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

उत्स्मयित्वेति बाहुलकात स्वार्थे णिच् । ईषत् स्मितं कृत्वा ॥ ६५ ॥

बिभेदेति। पुनश्च प्रत्ययं जनयन् स्वबलविश्वासमुत्पादयन्, हेतौ शता, फलमपि हेतुः। तदा एकेनैव महेषुणा सकृतप्रयोगेनैव सप्ततालान् सप्ततालवृक्षान्, तत्समीपस्थं गिरिं पर्वतं, रसातलं षष्ठमधोलोकञ्च बिभेद। अतल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पातालाः इति सप्त अधोलोकाः, एकतालमात्रभेदेन अस्य बालिसाम्यशङ्का जायेत, तन्निवृत्त्यर्थम् अनुक्तानामपि अन्यतालगिरिप्रस्थादीनां भेदनमिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

तत इति। ततः तालभेदानन्तरं तेन अतिदुष्करेण कर्म्मणा

ततोऽगर्जद् हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः।
तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः॥ ६८॥
अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः।
निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः॥ ६९॥
ततः सुग्रीववचनाद् हत्वा वालिनमाहवे।
सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत्॥ ७०॥
स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः।
दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम्॥ ७१॥

वालिबधे विश्वासं प्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेति सन्तुष्टमनाः किष्किन्धाख्यां गुहां रामसहितो जगाम॥ ६७॥

तत इति। हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान् हरीश्वरः वाली॥ ६८॥

अनु इति। तदा अङ्गदमुखादवगतसुग्रीवराममित्रत्वेन संयुगनिर्गमनं वारयन्तीं तारां स्वस्त्रियं, मया अकृतापकारो धर्मज्ञो रामो मह्यं नापकरिष्यति इत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिं प्राप्य कृतानुमतिकां कृत्वा इति यावत्। सुग्रीवेण सह वाली युद्धाय समागतोऽभवत्; तत्र संयुगे एनं वालिनम्॥ ६९॥

तत इति। सुग्रीववचनात् 'वालिनं जहि काकुत्स्थ! मया बद्धोऽयमञ्जलिः' इत्येवं रूपात् सुग्रीववचनात् आहवे रणे। प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान्। सुग्रीववचनादित्यनेन अनपकारिवालिबधस्य उक्तत्वेऽपि मित्रापकारित्वेन तदुक्त्या हननमिति ध्वनितम्॥७०॥

ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली ।
शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥
तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकागताम् ॥ ७३ ॥
निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥
पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि ।
शूरमक्षञ्च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७५ ॥

स चेति । स सुग्रीवः दिदृक्षुः अन्वेषिषिषुः सर्वान् वानरान् समानीय सर्वा दिशः प्रस्थापयामास ॥ ७१ ॥

तत इति । गृध्रस्य संपातेर्वचनात् 'तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी' इत्येवंरूपात् पुप्लुवे उल्लङ्घितवान् । इतः सुन्दरकाण्डकथासंग्रहः ॥ ७२ ॥

तत्रेति । अशोकवनिकागतां प्रमदावनस्थितां ध्यायन्तीं राममिति शेषः ॥ ७३ ॥

निवेदयित्वेति । अभिज्ञानम् अङ्गुलीयकरूपं, प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तान्तं, समाश्वास्य राघवस्य सर्वोऽपि व्यापारः त्वत्प्रत्यापत्त्येकफलकः इत्यादितत्त्वकथनेन वैदेहीं समाश्वास्य 'गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानम्' इति पाठे प्रत्यभिज्ञानं सीतालकस्थितचूडामणिरूपम् । तोरणं अशोकवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशं चकारात् अशोकवनञ्च मर्दयामास ॥ ७४ ॥

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद् वरात्।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान यदृच्छया ॥ ७६ ॥
ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्काम् ऋते सीताञ्च मैथिलीम्।
रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायात् महाकपिः ॥ ७७ ॥
सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम्।
न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७८ ॥

पञ्चेति। सेनाग्रगाः सैन्यपतयः पिङ्गलनेत्रप्रभृतयः मन्त्रिसुताः जम्बुमाल्यादयः अक्षं रावणसुतं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबन्धनं समुपागमत् प्राप्तः ॥ ७५ ॥

अस्त्रेणेति। मदस्त्रस्य अमोघत्वात् तेन बन्धनमात्रं चतुःपञ्चघटिकानन्तरं पुनर्मोक्षश्चेति ब्रह्मदत्तवरात् तावता कालेन ब्रह्मास्त्रोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वापि यदृच्छया कार्य्यान्तरप्रसङ्गेन रावणदर्शनापेक्षया यन्त्रिणः बद्धा नेतॄन् तान् राक्षसान् प्रति वीरः हन्तुं समर्थोऽपि मर्षयन् क्षमां कुर्व्वन् रावणसमीपं प्राप्तवानिति शेषः। 'ममर्ष' इति वा पाठः ॥ ७६ ॥

तत इति। ततः रावणदर्शनादिव्यापारानन्तरं सीताम् ऋते सीतावस्थानप्रदेशं विना लङ्कां दग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूपप्रियवार्त्तामाख्यातुं पुनः रामान्तिकं महाकपिः हनुमान् आयात् आगतः ॥ ७७ ॥

सोऽभिगम्येति। प्रदक्षिणं प्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारं महात्मानं परमात्मानं अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबलबुद्धिधैर्य्यादिवैभवः तत्त्वतः

ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥
दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥

सार्वविभक्तिकस्तसिः । दृष्टा सीता इति तत्त्वं न्यवेदयदित्यर्थः । अत्र दृष्टेति पदस्य प्रथमप्रयोगः, रामस्य सीतेति श्रवणे तद्विषयक्रियापदसंशयो माभूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तत इति । ततो युद्धकाण्डकथासंग्रहः । क्षोभयामास लङ्कागमनमार्गदाने औदासीन्यात् समुद्रमापातालमाकुलीचकार इत्यर्थः ॥७९॥

दर्शयेति । समुद्रः शरक्षोभित इति शेषः । समुद्रवचनात् 'एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि' इत्येवंरूपात् नलं सेतुम् अकारयत्, नलेन सेतुं कारितवानित्यर्थः ॥ ८० ॥

तेनेति । तेन सेतुना आहवे युद्धे। अत्र क्वचित् मध्ये 'अभ्यषिञ्चत्' इत्यादि श्लोकद्वयम्—

'अभ्यषिञ्चत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
कर्मणा तेन महता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ (१)
सदेवर्षिगणास्तुष्टा राघवं तेऽभ्यपूजयन् ।
तथा परमसन्तुष्टैः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ (२)'

तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि।
अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती॥ ८२ ॥
ततोऽग्निवचनात् सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम्।
बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः॥ ८३ ॥

लङ्कायां लङ्काराज्ये राक्षसेन्द्रं तत्त्वव्यवहारविषयो भवति यथा तथाऽभ्यषिञ्चत्, तेन कर्मणा रावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगणाः देवर्षिसहिता गणाः अर्थात् ऋषिगणाः तत्सहिताः देवा इत्यर्थः। तदिदं श्लोकद्वयं 'पूजितः सर्व्वदैवतैः' अभिषिच्य चेत्यनेन पुनरुक्तमिति प्रक्षिप्तमेव बोध्यम्। सीतां प्राप्य अनु पश्चात् परां व्रीडां रक्षोगृहे चिरोषितां पुनर्गृहीतवानिति लोकापवादशङ्कया अतिप्रथितां लज्जाम् उपागमत्॥ ८१ ॥

तामिति। जनसंसदि वानरराक्षससभायां परुषं मर्म्मस्पृक् 'दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम्' इत्यादि वचनमुवाच, लोकस्य नास्यां रामस्य कामादिदोषतः पुनः जिघृक्षास्ति इति प्रत्यायनार्थम्। अमृष्यमाणा पातिव्रत्यसंशयजनितम् उक्तवचनम्। 'सतीत्यनेन पातिव्रत्यबलात् निजेच्छया अग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्त्वद्योतनम्' इति केचित्। 'लक्ष्मणप्रादुर्भावितो ज्वलनः' इत्यन्ये॥ ८२ ॥

तत इति। अग्निवचनात्—'विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव' इत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य च तथात्वं प्रत्याय्य, सीताम् अङ्गीचकारेति शेषः। ततस्तोषेण च प्रहृष्टः सन्तोषवशादेव सर्वदैवतैः पूजितश्च रामो बभौ। क्वचित्त'अय-

कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८४ ॥
अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८५ ॥

ह्वीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा' इति पठ्यते। तत्र अमलाम् इति पुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥

तेन कर्मणा सीताप्रत्यायनान्तेन कर्मणा ऋषिदेवगणसहितं चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष, अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृतपीड़ापरिज्ञानाभावेन रावणवधजन्यसन्तोषाभावात् एवं व्याचक्षते । 'ऋषिदेवगणम्' इति पाठः ऋत्यकः इति प्रकृतिभावः । तत्र देवगणा इन्द्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रादयः एतद्रूपं यत् त्रैलोक्यं सचराचरं, अत्र चरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानाः तिर्य्यक्स्रोतसः प्रशुपक्ष्यादयः ऐरावतादयः ; अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्ना ज्ञानयुक्तप्रजा अर्वाक्स्रोतसो मनुष्याः । एवञ्च सकलशेषतिर्य्यगर्व्वाक्स्रोतोयुतं देवर्षिगणरूपं त्रैलोक्यं तुष्टं । रावणस्य मर्त्त्यापेक्षत्वात् प्राधान्येन देवर्षिग्रहणम् इत्याहुः ॥ ८४ ॥

अभिषिच्येति । राक्षसेन्द्रं भावितत्त्वव्यवहारविषयं, कृतकृत्यः प्राक्प्रतिज्ञातविभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापि कृतत्वात् कृतकृत्यः' अतएव विज्वरः विगतावश्यकर्त्तव्यविषयचिन्तातापः, प्रमुमोदेति च्छान्दसं परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥

देवताभ्य इति । 'सुप्तोत्थितवत् उत्तिष्ठन्तु वानरा' इत्येवंरूपं वरं रावणवधजनितहर्षवशात् स्वदिदृक्षया समागताभ्यो देव-

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान्।
अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः॥ ८६॥
भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः।
भरतस्यान्तिके रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत्॥ ८७॥
पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा।
पुष्पकं तत् समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा॥ ८८॥
नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्॥ ८९॥

ताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेण अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगाम॥ ८६॥

भरद्वाजेति। 'चतुर्दशे तु सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम। न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्।' इति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमासमाप्त्यनन्तरं मुनिवचनेन एकदिनविलम्बस्य प्राप्तत्वात् स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं, यद्वा महत्या वानरसेनया सह अकस्मात् गमने भरतादेः शङ्का माभूदिति तद्विसर्जनम्॥ ८७॥

पुनरिति। पुष्पकादवतीर्णत्वात् पुनः तत् पुष्पकं समारुह्य आख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयां कथां भरद्वाजाश्रमारोहात् पूर्वमिव जल्पन् कथयन्। सुग्रीवेति विभीषणादेरुपलक्षणं॥ ८८॥

नन्दिग्रामेति। नन्दिग्रामे भ्रातृभिः सह स्वस्यापि व्रतप्रयुक्तां जटां हित्वा त्यक्त्वा रामः सीतां अनुप्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतानुरूपं

पालयामास चैवेमाः पितृवत् मुदिताः प्रजाः ।
अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो दशरथात्मजः ॥ ९० ॥
प्रहृष्टमुदितो लोकः तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ।
निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९१ ॥
न पुत्रमरणं केचिद् द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् ।
नार्य्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ९२ ॥
न चाग्निजं भयं किञ्चित् नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः ।
न वातजं भयं किञ्चित् नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९३ ॥

रूपं प्राप्य यद्वा मुनिवेषत्यागेन हृष्टां सीतां प्राप्य प्राप्तविसृष्टं राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥

एतदन्तं चरितं वृत्तत्वेनोपदिश्य देवर्षिः अतःपरमुत्तरकाण्ड-विषयं भविष्यत्वेनोपदिशति,—प्रहृष्टेति । अनेन च रावणबधान-न्तरं रामे राज्यं प्रशासति सति वाल्मीकेर्नारदं प्रति प्रश्न इति ज्ञायते । प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसम्पत्त्या मुदितः रामद्योभरा-च्छित्येन मुदितान्तःकरणः लोकः सर्व्वप्रजाः तुष्टः बहुप्रदात् भगवतः सांसारिकपारमार्थिकार्थलाभात् तुष्टः अतएव पुष्टः दारिद्र्यकार्श्य-रहितः । आमयो मनःपीड़ा, रोगो देहजो व्याधिः, दुर्भिक्षेण चौरा-दिभयेन च रहितः भविष्यति इति शेषः । यद्वा रामविरहेण दुःखि-तः राममिलनेन तुष्टः तथा तद्विरहेण कृशः तन्मिलनादेव पुष्टः ।९१।

नेति । स्वपितृषु स्वेषु च जीवत्सु इति शेषः । अविधवा भर्त्रनुगमनाद् धर्वांशपुत्रसद्भावाद् वा इति शेषः ॥ ९२ ॥

न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा।
नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च॥ ९४॥
नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः॥ ९५॥
गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम्।
असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः॥ ९६॥
राजवंशान् शतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः।
चातुर्वर्ण्यञ्च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्म्मे नियोक्ष्यति॥ ९७॥

न चाग्निजम् इति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते। चतुर्थेन आध्यात्मिकनिवृत्तिः॥ ९३॥

भौतिकदुःखाभावमाह,—नचापीति। क्षुद्भयं क्षुदुपशमोपायाभावजं न च नैव भविष्यति इत्यनुषङ्गः॥ ९४॥

नित्यमिति। कृतयुगे स्वाभाविकाद् अधर्मासम्बन्धात् नित्यं प्रजामोदः, त्रेतायां अधर्मस्य पादांशेन सम्बन्धेऽपि रामपालनवैभवात् तदनाक्रमेण नित्यप्रमोदत्वम्। अथ रामस्य भावि वृत्तान्तरमाह,— अश्वेति। शतशब्दोऽनन्तवाची, इष्ट्वा, दत्त्वेत्यादिस्वरूपकथनं न तु तेषां रामस्य स्वलोकप्राप्तिं प्रति हेतुता इति बोध्यं यत्तु कतककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याद्यशमनद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तौ हेतुत्वम् इत्युक्तं, तन्न भगवदवताराणां पुण्यपापसम्बन्धस्य सर्व्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। अश्वमेधाद्यनुष्ठानन्तु लीलामात्रं लोकोपदेशाय। इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ९५॥ ९६॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९८ ॥
इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च सम्मितं ।
यः पठेत् रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९९ ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ।
सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १०० ॥

राजवंशानिति । कामरूपकान्यकुब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान् राजवंशान्, शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्यथा भवति तथा स्थापयिष्यति शाश्वततद्राज्यप्रदानेनेति शेषः । चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः । स्वार्थे ष्यञ् । नियोक्ष्यति शङ्कितस्वधर्मभ्रंशमपीति शेषः ॥ ९७ ॥

अवतारत्यागकालमाह,—दशेति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठाय इत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुण्ठादिलोकं अनेन निजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात् परम्परया ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनिः ॥९८॥

अथ नारदः स्वोपदिष्टसंक्षिप्तरामायणपाठफलमुपदिशति,—इदमिति । पवित्रं चित्तशोधनं पुण्यं सकलपुण्यसाधनं वेदैः सम्मितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वात् वेदतुल्यम् ॥ ९९ ॥

सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितं, पुण्यस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेन पापतुल्यतया हेयत्वात् इति मुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपि प्रवृत्तये आह,—एतदिति । आयुष्यं आयुःकरणम् । आख्यानमाख्यायिका ; रामोऽयनं प्रतिपाद्यो यस्य तत् रामायणम् । संज्ञात्वात् णत्वम् । गणो दासीदासादयः, तैः सह इह ऐहिकान्

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयात्
जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥१०१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥१॥

भोगान् भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदते इत्यर्थः। पठन्निति हेतौ शता ॥ १०० ॥

पठन्निति। द्विजः मुख्यद्विजो ब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शब्दब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात्। स्यादिति यद्यर्थे; यदि क्षत्रियः, तदा रामायणं पठन् भूपतित्वं प्राप्नुयात्। पण्यैः क्रयद्रव्यैः साध्यं मूलात् द्विगुणत्रिगुणवृद्धयादिरूपं यस्य तत्त्वं प्राप्नुयात्, धनसमृद्धिं प्राप्नुयात् इति फलितार्थः। शूद्रोऽपि जनः त्रैवर्णिकदासः, अत्र शृण्वन्, इत्यध्याहारः महत्त्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रैष्ठ्यं देहान्ते स्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षणञ्च महत्त्वं प्राप्नुयात्। अस्य गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादिति गायत्र्यन्तिमाक्षरेण समापितवान् ॥ १०१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे त्रैरामीये रामायणतिलके श्रीमद्बालकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

नारदस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम् ॥ १ ॥
यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ।
आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्त्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।
जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

नारदस्येति । विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्था च शारदा वाणी यस्य सः; सहशिष्य इत्यत्र वोपसर्जनस्येति वैकल्पिकत्वात् सत्वाभावः । प्रश्नानुरूपं वाक्यगुणसमूहवच्च उत्तरं सम्यग् दत्तमिति पूजयामास । अतिविचित्रं भगवद्वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥

यथावदिति । आपृष्ट्वैव साधु यामि इत्युक्त्वैव अभ्यनुज्ञातः, यथासुखं विहरतामिति वाल्मीकिना अनुगमनपूर्वम् अभ्यनुज्ञातः, अनेन गुरुशिष्ययोः स्नेहभक्तिप्रकाशनं । विहायसमिति पुंलिङ्गम् ॥ २ ॥

स इति । स वाल्मीकिः तस्मिन् नारदे देवलोकं गते सति मुहूर्त्तं स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चात् माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतः समीपे वर्त्तमानं तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्त्तमात्रेण देवलोकं गतेत्यन्वय

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्॥ ४॥
अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा॥ ५॥
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्॥ ६॥
एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना।
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः॥ ७॥
स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः।
विचचार ह पश्यंस्तत् सर्वतो विपुलं वनम्॥ ८॥

इति तन्न। छान्दसत्वकल्पने मानाभावात्। अव्ययत्वकल्पनस्यापि अगतिकगतिकत्वाच्च। मुहूर्त्तादिति पाठस्तु कल्पितः॥ ३॥ ४॥

अकर्दममिति। अवतरणप्रदेशस्य पङ्कराहित्यम् अनेनोच्यते, तीर्थं ऋषिजुष्टजलम्। निशामय पश्य। अतएव शमोदर्शन इति मित्वाभावाद् अह्रस्वत्वम्। रमणीयत्वे हेतुः, प्रसन्नाम्बु इति, सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येन नित्यप्रसन्नत्वात् सादृश्यम्॥ ५॥

न्यस्यतामिति। वल्कलामिति पाठे छान्दसं स्त्रीत्वम्।[*] "वल्कलमस्त्रियाम्" इति निघण्टुः। इदमेव अत्यासन्नमपि गङ्गातीर्थं मध्याह्नकालातिक्रमाद् अगत्वेति शेषः॥ ६॥

एवमिति। वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण्। प्रायच्छत इति छान्दसम्। नियतः सेवापरः॥ ७॥

तस्याभ्यासे तु मिथुनं चरन्तम् अनपायिनम् ।
ददर्श भगवान् तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९ ॥
तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।
जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।
भार्य्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥
वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।
ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्त्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥

स इति। नियतेन्द्रियः जितेन्द्रियः विचचार, अनुष्ठानयोग्यैकान्तदेशनिरीक्षणायेति शेषः ॥ ८ ॥

तस्येति। तस्य वनस्य अभ्यासे समीपे चरन् भगवान् तद्वनाभ्यास एव चरन्तम् अनपायिनम् आधिव्याधिरहितम् अतएव चारुनिस्वनं क्रौञ्चयोर्मिथुनं ददर्श। अनपायिनमित्यार्षम् ॥ ९ ॥

तस्मादिति। मिथुनात् विभक्तं एकं पुमांसं पापनिश्चयः तद्-हननरूपपापनिश्चयः अतएव वैरनिलयः निजानपकारिष्वपि प्राणिषु अकारणवैराश्रयः स इव निषादः तस्य पश्यतः तं पश्यन्तं अनादृत्य जघान। पश्यत इति षष्ठी च अनादरे ॥ १० ॥

तमिति। चेष्टमानं लुठन्तं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेति शेषः। करुणां गिरं दीनं शब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः। पाठान्तरेण 'खे परिभ्रमा' खे आकाशे परिभ्रमणं करोति सा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वियुक्तेति। सहचारिणा अहोरात्रमिति शेषः। ताम्रशीर्षेण

तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम्।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
ततः करुणवेदित्वाद् अधर्मोऽयमिति द्विजः।
निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटादिवत् ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेन कामसम्भोगवशा-दिति शेषः। अतएव पत्रिणा सम्भोगकालत्वात् विततपक्षवता सहितेन स्वसङ्गतेन तेन अपूर्णरतित्वाद् अत्यन्तम् शोकः इत्यम्भूतेन पतिना वियुक्ता रुरावेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

तथाविधं कामभोगवशं धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिंसादि-धर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यं दया समपद्यत समजायत ॥ १३ ॥

तत इति। करुणवेदित्वात् सञ्जातकरुणत्वात्, ह्रस्वः छान्दसः, विदेः सत्तार्थात् लाभार्थाद् वा णिनिः। रुदन्तीं क्रौञ्चीं निशाम्य दृष्ट्वा अयं काममोहितः पक्षिवधरूपः अधर्म एवेति निश्चित्य क्रौञ्ची-विषयकरुणावत्त्वेन अर्थात् पापकारिणि निषादे आविर्भूतरोष-तया इदं वक्ष्यमाणवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मा निषादेति। क्रौञ्चवधदृष्टप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोऽर्थः तु स्पष्ट एव। किञ्च मा लक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन् तत् सम्बोधनं मानिषाद। यद् यस्माद् हेतोः क्रौञ्चमिथुनात् मन्दोदरीरावणरूपाद् एकं काम-मोहितं रावणं अवधीः हतवानसि, तस्मात् त्वं शाश्वतीः समाः

अनेकान् संवत्सरान् अद्वितीयां प्रतिष्ठां अखण्डैश्वर्य्यानन्दावाप्तिं अगमः प्राप्नुहि, तेनार्थतः शब्दतोऽपि मनाक् काव्यार्थसूचनम् इत्युक्तेः, श्रीरामकृतरावणबधरूपकाव्यार्थः, काव्यादौ अवश्यकर्त्तव्याशीर्वादश्च सूचित इति तीर्थः, कतककृतः प्रत्यक्षसंहर्त्तृनिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव। किञ्च नितरां सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं अवसादयति पीड़यतीति निषादस्तस्य सम्बुद्धिः। हे निषाद! रावण! यद् यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात्। अल्पीभावार्थक्रुञ्चेः पचाद्यच्, क्रुञ्च, ततः स्वार्थिकोऽण् क्रौञ्चम्। राज्यक्षयवनवासादिदुःखेन अत्यल्पीभूतं परमकार्श्यं गतं यत् मिथुनं सीतारामरूपं, तस्माद् एकं सीतारूपं यस्माद् अबधीः बधाभ्यधिकपीड़ां प्रापितवानसि, तस्मात् त्वं प्रतिष्ठां, या लङ्कापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा प्रतिष्ठा दत्ता, ताम् अतःपरं मागमः इति काव्यार्थसूचनं। त्रैलोक्यस्य परममङ्गलरूपञ्च इदं सरस्वत्या पुरस्ताद् आविर्भावितम् इत्याह। अत्रेदम् अवधेयं रावणबधे जाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनन्तरं नारदं प्रति प्रश्न इति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् तदुत्तरकालिकैतत्श्लोकस्य एवंविधिघटितस्य उक्तार्थस्य कतकमते कथं सङ्गतिः? कथं वा सर्वज्ञा सत्यसरस्वती भूतमर्थम् आशास्यत्वेन निर्द्दिशेत्? इति। तीर्थव्याख्यानेऽपि इदंकाव्यार्थसूचनं कविना कार्य्यमिति तदुक्तसम्मतिश्लोकार्थाद् गम्यते। तत्र वाल्मीकेस्तथा तात्पर्य्ये 'किमिदं व्याहृतं मया' इत्युक्तेरसङ्गतेः, न च किमिदम् इत्यस्य पद्यं गद्यं चेत्यर्थः तदप्येष श्लोकोऽभिगीतः,—'मरुतः परिवेष्टारो मरुत् तस्यावसन् गृहे' इत्यादिबहुशः श्रुतिषूपलम्भेन ईदृशाक्षरसन्निवेशस्य श्लोकत्वेन मुनेरज्ञानमित्यस्य अत्यन्तमनुचित-

त्वात् प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैव सन्देह-करणौचित्याच्च, तत्प्रश्नोत्तरं सर्वं केवलं संस्कृतैरेव एतत् श्लोकोत्त-रमेव श्लोकैस्तस्यापि निबन्धनमिति कल्पना तु न युक्ता मानाभा-वात् अन्यथोपपत्तेश्च। अधर्मत्वबुद्धिपूर्वं कथितवचनस्य ईदृशे अर्थे तात्पर्य्यसम्भवस्यापि अभावाच्च माङो योगाभावेऽगम इत्येताव-न्मात्रेण लुङो भूतत्वस्यैव प्रतीत्या आशिषोऽप्रतीतेश्च। एतत्श्लोक-निर्गमकाले कवेः काव्यं करिष्यामीति बुद्धेरपि अभावाच्च ब्रह्मोपदे-शानन्तरमेव हि तथा बुद्धिर्वाल्मीकेः मम तु प्रतिभाति। नारदात् स्वगुणश्रवणानन्तरं मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरित्रस्य च करुणरसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्ये अतिकरुणचित्तस्यैवाधिका-रात्। ऋषेः करुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तशापस्य पुनरुक्तत्व-करणेन दार्ढ्यसम्पादनाय च मुनेः ईक्षणाय च भगवान् राम एव निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौञ्चं रक्षोविशेषरूपं जघान। ततस्तदिच्छावशादन्तर्यामितया तथा प्रेरणाच्च महान-धर्मोऽयमनेन कृत इति रुषा। पापमते निषाद! यत् त्वं काममोहितं क्रौञ्चमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौञ्चयुगात् विभक्तम् एकम् अवधीः तत् त्वमपि शाश्वतीः समाः आयुःशेषभूतानि बहूनि वर्षाणि प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येन स्थितिम् इह लोके मागमः मा प्राप्नुहि। किन्तु अत्यल्पकालमेव तथा वास एकमिथुनीभावपर्य्यन्तम् इति यावत्। इति शप्तवान् मुनिः एकमवधीरित्युक्तेर्य्यथा स त्वया स्त्रीवि-रहितः कृतः, सा च नायकहीना कृता, तथा त्वमपि प्रियया स्वभार्य्यया हीनो भव, सा च त्वया हीना भवतु इति पर्य्यवसा-नम। अगम इत्यडागमस्तु माङ्योगेऽपि आर्षत्वात्। तस्य रक्षो-

रूपत्वं तु एतदुत्तरं ब्रह्मणः सकाशात् सकलरामवृत्तान्तज्ञानवरलाभोत्तरकालं कृतं 'तस्मात् तु मिथुनादेकम्' इति श्लोके वैरनिलय इति विशेषणेन सूचितम्। एतत्त्वेन तस्य लोकदृष्ट्या वैरनिलयत्वप्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिषु न वैरम्, किन्तु आहारार्थमेव तद्-हननमिति प्रसिद्धेश्च। अतएवारण्यकाण्डे मृगयाव्यसनमुपक्रम्य 'विना वैरं च रौद्रेति—

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम्।
निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते समुपस्थितम् ॥'

इति च वक्ष्यति—

'त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्तु ते।'

इति चोपक्रमे उक्तं नन्वीदृशोऽर्थस्त्वया केन मानेन निर्णीत इति चेत्, शृणु, ऋष्यन्तरस्वारस्यात्। तच्चाग्रे स्फुटम्। तत्र सन्देहश्चेत् स्वान्तर्यामिणं पृच्छ, तदुक्तं पाद्मे शिवशिवासंवादे रामवैभववर्णने चतुर्विंशे अध्याये—

'ततो जानपदः कश्चित् पामरः काष्ठविक्रयी।
स्ववधूगर्हणद्वारा रावणस्य गृहोषिताम्॥
गर्हयामास वैदेहीं दुर्वृत्तो लोकनिन्दकः।
तत् श्रुत्वा देवि! चारेभ्यो भीतो लोकापवादतः॥
आहूय लक्ष्मणं प्राह रामो राजीवलोचनः।
शृणु मे वचनं गुह्यं सीतासंत्यागकारणम्॥
वाल्मीकिनाथ भृगुणा शप्तोऽस्मि किल लक्ष्मण।
तस्मादेनां त्यजाम्यद्य जनो नैवात्र कारणम्॥'

इति। तथा स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्यतीर्था-

श्रमवर्णनप्रस्तावे—

'शापोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः ॥
न निषादः स वै रामो मृगयां चर्तुमागतः ।
तस्य संवर्णनेनैव सुश्लोक्यस्त्वं भविष्यसि ॥
इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
ततः संवर्णयामास राघवं ग्रन्थकोटिभिः॥'

इति।। कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः । नच सम्पूर्णं ब्रह्मलोके इत्यैतिह्यम् इह तु कुशलवोपदिष्टा चतुर्विंशतिसहस्रीत्यलम् । योगवाशिष्ठे तु शापान्तराण्यपि उक्तानि तथाहि—

'सनत्कुमारो निष्काम अवसद् ब्रह्मसद्मनि ।
वैकुण्ठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः ॥
ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः ।
विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः ॥
सनत्कुमार ! स्तब्धोसि निष्कामो गर्वचेष्टया ।
अतस्त्वं भव कामार्त्तः शरजन्मेति नामतः ॥
तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् ।
किञ्चित् कालं हि तत् त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥'

शापितः शप्तः किञ्चित् कालमवतारान्तरे त्वल्पकालं तत् त्यक्त्वा तद्रूपं त्यक्त्वा अज्ञानी स इव । तथा—

भृगुर्भार्य्यां हतां दृष्ट्वा प्रोवाच क्रोधमूर्च्छितः ।
विष्णो ! तवापि भार्य्याया वियोगो हि भविष्यति ॥

तथा—

> 'वृन्दया शापितो विष्णुः' छलनं यत् त्वया कृतम् ।
> अतस्त्वं स्त्रीवियोगं हि वचनात् मम यास्यसि ॥'

शापितः शप्तः ; छलनं पतिवेषेण सम्भोगरूपम् । तथा—

> 'भार्य्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता ।
> नृसिंहवेषधृग्विष्णुं दृष्ट्वा पञ्चत्वमागता ॥
> तेन शप्तो हि नृहरिः दुःखार्त्तः स्त्रीवियोगतः ।
> तवापि भार्य्यया सार्द्धं वियोगो हि भविष्यति ॥'

इति । दुःखार्त्तः तृतीयार्थे आर्षी प्रथमा, दुःखार्त्तेन इत्यर्थः । ताराशापोऽपि किष्किन्धाकाण्डे, तत्रैव वक्ष्यते इत्यलं विस्तरेण ।

> 'प्राचेतसेन मुनिना रामो राजीवलोचनः ।
> तमसोपवने शप्तो वेषधृग् जानकीपतिः (१)
> श्रीरामः प्राकृतां लीलां स्वीयां वर्णयितुं तदा ।
> मन्दोदरीपतिं क्रूरं क्रौञ्चवद् हतवान् प्रभुः (२)
> अण्डजं निहतं दृष्ट्वा मुनिः शापमथाददौ ।
> चिरं मा तिष्ठ मह्यां त्वं निषाद परहिंसक (३)
> शापं श्रुत्वैव सर्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
> शोकाक्रान्तस्तु वाल्मीकिर्ब्रह्मणाऽस्तु सुबोधितः (४)

इति ।

> त्यक्ता जीर्णदुकूलवद् वसुमती बद्धोऽम्बुधिर्विन्दुवत्
> वाणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावणः ।
> लङ्का कापि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्तेऽर्पिता ।
> श्रुत्वैवं रघुनायकस्य चरितं को वा नरो नाद्भुति (५)' १५ ॥

तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
शोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
शिष्यं चैवाब्रवीद् वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥

तस्येति । मया मुनिना शान्तेन तपस्विना शकुनिशोकपीड़ितेन इदम् ईदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतम् इति वीक्षतोऽन्तर्थ्यामिप्रेरणया निषादे सर्वतो महत्त्वसम्भावनया दृश्यमानक्रौञ्चे तद्वैपरीत्यसम्भावनया अतिनिन्द्यम् अयशस्करं महापातकेभ्योऽपि अधिकं पापं वृत्तम् इति चिन्ता बभूव, यद्यपि एतत् सर्वं वाल्मीकिकृतमेव, तथापि कुश-लव-गेयतया अस्य काव्यस्य करणात् तदुक्तितया एवम् उक्तिः। अन्यथा स्वचिन्तायाः स्वापरोक्षत्वात् बभूव इति लिड्-असङ्गतिः स्यात्। यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यम् उपोद्-घातरूपं कस्यचित् शिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्य स्वयमपि तथोक्तिरूपोद्घातत्वद्योतनाय इत्यन्ये ॥ १६ ॥

चिन्तयन्निति । महद् अयशस्करमिदं कर्म वृत्तम् इति चिन्तयन्, सत्यसङ्कल्पतया इत्थं मतिं सङ्कल्पं चकार ; तदभिलापकं वाक्यं शिष्यम् अब्रवीत् इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

पादेति । अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः छन्दःशास्त्रोक्त-

शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ।
प्रतिजग्राह सन्तुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन् मुनिः ॥ १९ ॥
सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि ।
तमेवं चिन्तयन्नर्थम् उपावर्त्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः ।
कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥

गुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः; तथा तन्त्री वीणा, लयः तालमृदङ्गवेणु-हस्ताभिनयानां समकालं विरामस्ताभ्यां युक्तः। तन्त्रगाम् आरोप्य-वाद्यैः सह गातुं योग्य इति यावत्, अतः शोकार्त्तस्य शापरूप-तया अनौचित्येन प्रवृत्तोऽपि मे मम श्लोको यशोरूपो भवतु, अन्यथा अयशोरूपो माभूदित्यर्थः। अत्र भवत्विति पाठ एव बहुपुस्तकसम्मतः तीर्थसम्मतश्च, 'श्लोको यशसि पद्ये च' इति निघण्टुः ॥ १८ ॥

शिष्य इति। एवं ब्रुवतस्तस्य ऋषेर्वाक्यं यशो भवतु इत्येवं रूपं हृष्टः सन्, तथैवेदं यशोरूपमेवेदम् इत्यनुमोदनेन प्रतिजग्राह अङ्गीचकार। अयशोरूपेऽपि यशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्य तुष्टोऽभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

स इति। अभिषेकमिति मध्याह्नकर्त्तव्यानुष्ठानोपलक्षणम्। तमेवार्थमवशतः शापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपम्। उपावर्त्तत न्यवर्त्तत ।२०।

श्रुतवान् बहुश्रुतः। पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरः परिपूर्णं कलशमादाय अनु पश्चाद् जगाम इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः ।
चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥
पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ।
प्रणम्य विधिवत् चैनं पृष्ट्वा चैनं निरामयम् ॥ २५ ॥

स इति । मुखतः अन्याः कथाश्चकार मनसा तु शापार्थक-श्लोकविषयं ध्यानमास्थितः । यत् तु ध्यानम् अम्बाया गायत्र्याः चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थ इति तन्न, तदास्थि-तोऽन्याः कथाश्चकार इत्यस्य असङ्गतेरित्यलं ध्यानपदार्थानभिज्ञ-दूषणाभिनिवेशेन ॥ २२ ॥

अथ तच्चिन्तां निवर्त्तयितुं ब्रह्मागमनमाह,—आजगामेति । स्वयं प्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानै-श्वर्य्यादिशक्तिमान्, अतएव भूरादिलोकनिर्माता, तं शापवाक्यो-च्चारणवशात् अतिचिन्ताक्रान्तम् ॥ २३ ॥

वाग्यतः अतिसम्भ्रमवशात् यतवाक् । प्रयतोऽतिनम्रः ॥ २४ ॥

पूजयामासेति । वन्दनं स्तुतिः प्रणम्येति पृथगुक्तेः एनमित्यादि उत्तरान्वयि ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवान् आसने परमार्चिते।
वाल्मीकये च ऋषये सन्दिदेशासनं ततः॥ २६॥
ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने।
उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षात् लोकपितामहे॥ २७॥
तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः।
पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना॥ २८॥
यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यात् अकारणात्।
शोचन्नेव पुनः क्रौञ्चीम् उपश्लोकमिमं जगौ॥ २९॥

एनं मुनिं ब्रह्मा अनामयम् आमयः पीड़ा तद्रहितं व्ययहीनम् इति यावत्, तपः इति शेषः। तत् पृष्ट्वा अनन्तरं स्वयमासने उपविश्य ऋषये आसनं सन्दिदेश आसने उपवेष्टुम् अनुमेने इत्यर्थः। 'वाल्मीकये च ऋषये' इति पाठः। एतेन, 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम्' इत्युक्तेर्ब्राह्मणं प्रत्ययं प्रश्नः स्मार्त्ताचारविरुद्धः तं देवमित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम्॥ २६॥

लोकपितामहे उपविष्टे सति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशत् इति सम्बन्धः॥ २७॥

तद्गतेन क्रौञ्चगतेन वैरं गृह्णाति सा चासौ बुद्धिस्तद्वता कर्त्तरि ल्युट् बाहुलकात्, निषादेनेति शेषः। कष्टं कृतं क्रौञ्चवधरूपं तपोनाशसम्पादकशापनिःसारणेन कष्टं कृतं ममेति शेषः॥ २८॥

कष्टमेवाह,—य इति। हन्यात् हतवानित्यर्थे छान्दसम्। अकारणात् दृश्यमानं कारणं विना, उप समीपे ब्रह्मणः समीपे॥ २९॥

पुनरन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः।

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ॥ ३० ॥

श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा।

मच्छन्दादेव * ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३१ ॥

शोकपरायणः क्रौञ्चवधकृतक्रौञ्चीदुःखदर्शनजेन स्वस्य मुख-तस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्य अवशतो निःसरणजेन च शोकेन व्याप्तः। अतएव अन्तर्गतमना अन्तर्गतश्लोकार्थे एव दत्त-चित्तः श्लोकं जगाविति सम्बन्धः। तं तथा शोकग्रस्तं प्रहसन् मदिच्छयावतीर्णां सरस्वतीं न जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥

तद्वचनमेवाह,—श्लोक एवास्त्वयमिति। अयं त्वया बद्धः श्लोको यशोरूप एवास्तु श्लोकशब्दस्य पद्यपरतया योजनेऽस्त्विति पाठस्य असङ्गत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेव ब्रह्मण औचित्यात्। मम तु अयशो-रूपस्य यशोरूपताशीर्दानमिति नासङ्गतिः। श्लोक एव त्वयेति पाठेऽपि यशोरूप एवायं त्वया बद्धोऽत्र तव विचारः सन्देहो मास्तु मद्वचनात् त्वत्सङ्कल्पाच्च अस्य तथाभावप्राप्तेरित्याशयः। ननु भवतु त्वदाशिषा तथात्वमस्याः परन्तु शान्तस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशी वाग् अत्यन्तमनुचिता इत्यपि मा विषादं कुरु इत्याह,—मच्छन्दा-देति। मत्सङ्कल्पादित्यर्थः। विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य सङ्कल्पोऽपि स्वसङ्कल्पत्वेन उक्तः। 'एकमूर्त्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः'

---

* "स्वच्छन्दादेव" इति वा पाठः।

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ।
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥
वृत्तं कथय रामस्य यथा ते नारदात् श्रुतम् ।
रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥

इति हरिवंशोक्तेः । नन्वीदृशसङ्कल्पो ब्रह्मणोऽपि किमर्थः ? इति चेत् शृणु, येषां परस्य दारवियोगादिजनकं कर्म स्वस्य दारवियोगादिकं जनयितुं नालं तेषामपि ब्रह्मशापः तज्जननेऽलमिति लोके ब्राह्मणमाहात्म्यं सूचयितुम् । एवं राज्यादिसत्त्वेपि कामजय एव उत्तमः, न तु तद्भोगचापलमिति च स्वव्यवहारेण शिक्षयितुम् । तत् प्रायश्चित्तविधया स्वकीर्त्तिवर्णनेन मुनेर्यशोवृद्ध्यर्थं भगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात् । कैमुतिकन्यायेन इतरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वं बोधयितुञ्चेति गृहाण । एतद्व्यञ्जनसारस्यबलेन मया योजितम् अतो निरीर्ष्यं सहृदया विचारयन्तु ॥ ३१ ॥

एवं परवशप्रवृत्तस्यापि शापस्य भगवद्विषयतया इतरसकलमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य यं प्रति असौ शापः तच्चरितवर्णनरूपं प्रायश्चित्तमुपदिशति । रामस्य चरितमिति । लोके रामस्य, रमते इति रामः, बाहुलकात् कर्त्तरि घञ् । तेन लोकाधिष्ठातुर्लोकान्तर्यामिणस्य इत्यर्थः । कुरु वर्णयस्व । धर्मात्मन इत्यनेन रावणादिबधवत् क्रौञ्चबधोऽपि धर्मफलक एव लोकव्यवहारेण लोकहितत्वात् तद्रक्षकत्वाच्चेति सूचितं ॥ ३२ ॥

वृत्तमिति । अस्य नारदोक्तविशेषपरत्वाद् अपौनरुक्त्यम् ; धिय-

रामस्य सहसौमित्रे-राक्षसानाञ्च सर्वशः।
वैदेह्याश्चैव यद् वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः॥ ३४॥
तच्चाप्यविदितं * सर्वं विदितं ते भविष्यति।
न ते वाग् अनृता काव्ये काचिद् अत्र भविष्यति॥ ३५॥
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्।
यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले॥ ३६॥
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति।
यावद् रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति॥ ३७॥

धीरयतीति धीरः। तेन बुद्धिप्रेरकस्य इत्यर्थः, तेन गायत्र्यर्थभूतस्य इत्युक्तम्। रामलक्ष्मणयो राक्षसानां सीतायाश्च यत् प्रकाशं तदीयानां प्रकाशं तवाविदितम्। यदि वा यदपि तदीयानामपि रहः अविदितं तव, तु सुतरामविदितं तदपि सर्वं ते विदितं भविष्यति। अनेन तत्करणयोग्यता-दानम्। यच्च मा निषादेतिवद् अपर्य्यालोच्यापि वाक् त्वत्तो निःसरिष्यति, सापि नान्यथा भविष्यति, तेनास्या अपि सत्यत्वं भावीति ध्वनितम्॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥

एवं सामर्थ्यं दत्त्वा उपसंहरति,—कुर्व्विति। यावदित्यादि उत्तरान्वयि॥ ३६॥ ३७॥

---

* "तच्चाप्यवितथम्" इति वा पाठः।

तावद् ऊर्द्धम् अधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ।
इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३८ ॥
ततः सशिष्यो भगवान् मुनिर्विस्मयमाययौ ।
तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ।
मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।
सोऽनुव्याहरणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥

तावदिति । यावत् त्वत्कृतकथाप्रचारः ; तावद् अधश्च त्वं दयापूर्वमपि अतिमहति क्रोधकारणात् अधोगमनयोग्योऽपि त्वम् ऊर्द्ध्वं सर्वोर्द्ध्वं वर्त्तमानेषु मल्लोकेषु निवासं प्राप्स्यसि, ततो मया सह मोक्ष्यसे इत्यर्थः । लोकेष्विति तदवयवाभिप्रायं बहुवचनम् ऊर्द्ध्वमधश्च विद्यमानेषु मल्लोकेषु मन्निर्मितलोकेषु निवत्स्यसि, सर्वत्र अप्रतिहतगतिः सञ्चरिष्यसि, ततः परं मुक्तिं प्राप्स्यसीति तीर्थः । तत्र मल्लोकेष्वित्यस्य चारितार्थ्यं चिन्त्यम् । इतीति, तत्रैवान्तर्धानेन अस्यापि अन्तर्यामिरूपता उक्ता ॥ ३८ ॥

तत इति । विस्मयम् आश्चर्य्यम् । तस्येति । प्रीयमाणाः, आश्चर्य्यमिदमस्मद्गुरोः पद्यं, यद् ब्रह्मणापि अनुमोदितं प्राहुश्च वक्ष्यमाणम् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेवाह,—समेति । साम्यं गुरुलघ्वक्षराद्यविरहित्यम् । यः ऋषिणा गीतः स अनु अतिशयितशोकोत्पत्त्यनन्तरं व्याहरणाद् भूयः

तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः।
कृत्स्नं रामायणं काव्यम् ईदृशैः करवाण्यहम् * ॥ ४१ ॥
उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान्।

श्लोकः विपुलः श्लोक एव श्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहुरिति सम्बन्धः, उत्प्रेक्षा चेयम्। तेनास्य श्लोकस्य करुणरसमयत्वं ध्वनितम्। अत्र नष्टक्रौञ्चालम्बनकः क्रौञ्चीविरावानुदीपितो निषादविषयक्रोधव्यभिचारिको मा निषाद इत्यादिवाक्यानुभावकः करुणो रस इति बोध्यम्। यत्तु पूर्वश्लोके प्राहुरित्यस्य पठन्तीत्यर्थकरणं पुनः पुनः पाठेन आनन्दवन्तोऽभूवन्निति फलितार्थकथनम्। अत्र च श्लोके भूयोऽनुव्याहरणात् मुहुर्मुहुः शिष्यैः पुनः पाठात् लोके श्लोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोऽभवत्, श्लोकत्वं प्राप्त इति तीर्थादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमिति स्पष्टमेव ॥ ४० ॥

तस्येति। ईदृशैर्मा निषादेतिवत् करुणरसप्रधानैरित्यर्थः। अनेन अन्ये रसा अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

उदारेति। उदारस्य यद् वृत्तं चरितम् उदारं वा यच्चरितं

---

* "धर्मकामार्थसम्बद्धं बहुचित्रार्थविस्तरम्।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं लोकश्रुतिपरायणम्॥"
इत्यपि केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते।

समाचरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥
तदुपगतसमाससन्धियोगं
सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम्।

तद्रूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः। अस्य यशस्विनो रामस्य दाशरथे रामस्य नारदोपदिष्टस्य। श्लोकशतैरिति शतशब्दोऽनन्तवाची ॥ ४२ ॥

एवं काव्यनिर्माणमुक्ता तत्र श्रोतॄन् अभिमुखीकरोति,—तदिति। समासः तत्पुरुषादिः, सन्धिरेकादशादिजः, योगः प्रकृतिप्रत्यययोः, एते उपगता यथाव्याकरणालङ्कारशास्त्रमर्य्यादं यस्मिन् काव्ये तादृशं काव्यं रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपम्। समः पतत्प्रकर्षादिदोषरहितो मधुरः करुणरसयुक्तत्वेन माधुर्य्यगुणप्रधानः, उपनतः प्रसन्नतया उपलभ्यमानो योऽर्थः तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धम्। उपनतत्वेन प्रसादगुणवत्ता दर्शिता। समुदायेन वैदर्भीरीतिमत्त्वं ध्वनितं रघेर्गत्यर्थात् निष्पन्नरघुवरशब्देन तस्य सर्वान्तर्य्यामित्वं ध्वनितम्। ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वे अनुपादेयत्वं स्यात् अत आह,—मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवाग्ऋषिप्रणीतम्। पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वं तु रघुवरचरितम् इत्यनेन उक्तप्रायमेव। दशशिरसश्च बधमित्यनेन अन्तमिदं श्रोतव्यमिति सूचितं तेनैव सूचितफललाभात् उत्तरकाण्डं तस्य खिलं भारतस्य हरिवंशवत्। अतएवाग्रिमसर्गे वनसञ्चरणपर्य्यन्तं वृत्तान्वेषणमेव समाधिना ऋषिर्वक्ष्यतीति

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं
दशशिरसश्च बधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
द्वितीयः सर्गः । २ ।

प्राच्चः, परे तु दशशिरसो बधं च इत्यन्वयः, तेन सीतात्यागादि-रूपोत्तरकाण्डीयवृत्तान्तसंग्रहः इत्याहुः ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद् धर्मार्थसहितं हितम् ।
व्यक्तमन्वेषते भूयो यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यक् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते * गतिम् ॥ २ ॥

श्रुत्वेति । नारदात् काव्यविषयं रामचरितरूपं वस्तु श्रुत्वा समग्रं प्रकाशरहस्यसहितं कुरु इति च ब्रह्ममुखात् श्रुत्वा † तस्य धीमतो रामस्य यद् वृत्तं चरितं सरहःप्रकाशं तत् भूयः पुनः व्यक्तं साक्षात्कारविषयो यथा भवति तथा कर्त्तुं अन्वेषते उद्युङ्क्ते स्मेति शेषः । धर्मार्थेति त्रिवर्गोपलक्षणम् । फलत्वेन तत्सहितं हितं मोक्षफलकम् ॥ १ ॥

उद्योगमेवाह,—उपेति आचम्येत्यर्थः । सम्यक् स्मृत्युक्ताचमनरीत्या । इदमन्येषामपि प्रायत्यसम्पादकानाम् उपलक्षणं प्रागग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा धर्मेण योगजेन ब्रह्मप्रसादरूपेण च गतिं रामादीनां चरितरूपां अन्वेषते अतियत्नेन पश्यति स्म ॥ २ ॥

(*) "काव्यस्यान्वेषते" इति वा पाठः ।

(†) नारदमुखात् श्रुत्वेति केचित् ।

रामलक्ष्मणसीताभी-राज्ञा दशरथेन च।
सभार्य्येण सराष्ट्रेण यत् प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम्।
तत् सर्वं धर्मवीर्य्येण यथावत् संप्रपश्यति ॥ ४ ॥
स्त्रीतृतीयेन च तथा यत् प्राप्तं चरता वने।
सत्यसन्धेन रामेण तत् सर्वं चान्ववेक्षत ॥ ५ ॥
ततः पश्यति धर्मात्मा तत् सर्वं योगमास्थितः।
पुरा यत् तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥

रामेत्यादि-श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। भार्य्याः कौशल्याद्याः तत्-सहितेन दशरथेन रामादिभिश्च यत् प्राप्तं सम्बद्धं चरितं राज्य-पालनादिरूपं हसितादिरूपञ्च तत् सर्वं तत्र समाधौ तत्त्वतः धर्म-वीर्य्येण योगजबलेन पश्यति स्म ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयोध्यावासकालिकं वृत्तं निरीक्ष्य तदनन्तरं वनकालिकञ्च निरीक्षितम् इत्याह,—स्त्रीतृतीयेनेति। द्वितीयो लक्ष्मणः तत् सर्वं चेति चस्य तदुत्तरकालिकम् उत्तरकाण्डस्थं चेत्यर्थः इत्यपरे ॥ ५ ॥

नेदं दर्शनं स्वप्नवदित्याह,—तत इति। पूर्वाचरितयोगाभ्या-सादित्यर्थः। योगं समाधिं तत्र समाधौ पुरा पश्यति अपश्यदि-त्यर्थः। यन्निर्वृत्तं जातं इदमुपलक्षणं यच्च भावि तच्चरितं पश्यति स्म इति यावत् ॥ ६ ॥

तदिति। धर्मेण योगजेन, अतएव महामतिः तत्सर्वमतीतम्

तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः ।
अभिरामस्य रामस्य तत् सर्वं कर्त्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।
रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान् मुनिः ॥ ९ ॥

अनागतस्य तद्विषयं काव्यम् । अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्य रागप्राप्तता उक्ता ॥ ७ ॥

कामेति । कामरूपो योऽर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेण गुणेन फलेन युक्तम् । धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेन विस्तरवत्, विस्तरेण तदुभयप्रतिपादकं तद्वाढ्य चेत्यर्थः । रत्नैः काव्यगुणालङ्कारव्यङ्ग्यैराढ्यं पूर्णम् । सर्वश्रुतीनां मनोभूताः सारभूता उपनिषदस्तासां हरं तदर्थप्रतिपादकं तेन मोक्षफलकत्वम् । व्याख्यानान्तरं तु अचमत्कारि इत्युपेक्षितम् * ॥ ८ ॥

स इति । रघुवंशस्य तद्वंशावतीर्णरामस्य नारदकथनक्रमेणैव तच्चरितं तत्प्रतिपादकं काव्यं चकार इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(*) कामश्च अर्थश्च कामार्थौ ताभ्यां गुणाभ्याम् अप्रधानाभ्यां संयुक्तं धर्मार्थयोधर्म्ममोक्षयोः गुणोऽतिशयस्तं विस्तृणाति इति धर्म्मार्थगुणविस्तरं प्राधान्येन धर्म्मापवर्गप्रतिपादकम् इत्यर्थः । 'अर्थः स्यात् विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने' इति वैजयन्ती ।

जन्म रामस्य सुमहद् वीर्य्यं सर्वानुकूलताम्।
लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने।
जानक्याश्च विवाहञ्च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥
रामरामविवादञ्च गुणान् दाशरथेस्तथा।

विस्तरेण वर्णनीयान् अर्थान् 'इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्' इत्युक्तेः समासेन संक्षेपेणाह,—जन्म इत्यादिना। वीर्य्यं स्वयमक्षतस्य पराभिभवसामर्थ्यम्। सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्त्तनरूपाम्। प्रियतां, विश्लेषासहत्वपर्य्यवसायिनी वस्तुसौन्दर्य्यबलाद् विषयलाभेऽप्यनिवर्त्त्या विद्यमानानामपि दोषाणाम् अदर्शनकरी व्यसनसहस्रसम्पातेऽप्यनिवर्त्त्या या अनुपस्कृतवस्तुमात्रालम्बिनी इच्छा प्रेमपदवाच्या तद्विषयताम्। एवं भगवति रामे मायाशबले जातं प्रेम चित्तशुद्धिद्वारा शुद्धविषयं प्रेमोत्पाद्यनिदिध्यासनद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्य्यवसायीति बोध्यम्। क्षान्तिम् 'उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते' इत्युक्तरूपां, सौम्यताम् अक्रूरदर्शनतां ॥ १० ॥

नानेति। विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेण सहगमने तदुपस्थितिकाले सभायां मार्गे गमनकाले च चित्रा नानाकथाः अन्याश्च कथा योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथा अत्र ग्रन्थे उक्ता गङ्गादिकथाश्चेत्यर्थः। एतेनात्र श्लोके नानेति अन्या इति च व्यर्थमित्यपास्तम्। जानक्याश्चेति चकारेणोर्मिलादिसंग्रहः ॥ ११ ॥

रामेति। द्वितीयः परशुरामः गुणान् विनयजयरूपान् ॥ १२ ॥

तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
विघातञ्चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ।
राज्ञः शोकं विलापञ्च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
प्रकृतीनां विषादञ्च प्रकृतीनां * विसर्जनम् ।
निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्त्तनं तथा ॥ १४ ॥
गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ।
भरद्वाजाभ्यनुज्ञानात् चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
वास्तुकर्मनिवेशञ्च भरतागमनं तथा ।
प्रसादनञ्च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥

विघातञ्चेति । विवासनं वनं प्रति प्रस्थापनम् । परलोकस्य च आश्रयं परलोकगमनं मरणम् इति यावत् ॥ १३ ॥

प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां वञ्चनापूर्वकविसर्जनम् अयोध्यां प्रति परावर्त्तनम् । निषादाधिपो गुहः, सूतः सुमन्त्रः † ॥ १४ ॥

गङ्गाया इति । अभ्यनुज्ञानं सम्मतिः ॥ १५ ॥

वास्त्विति । वास्तुकर्म्म चित्रकूटे गृहनिर्माणं निवेशं तत्र गृहे अवस्थानं प्रसादनं भरतकर्त्तृकम् ॥ १६ ॥

(*) "तथैव च"
इति वा पाठः ।

(†) यद्यपि सूतोपावर्त्तनानन्तरमेव राज्ञः परलोकगमनं, तथापि क्रमे तात्पर्य्याभावात् उत्क्रमेणाभिधानमिति ।

पादुकाग्र्याभिषेकञ्च नन्दिग्रामनिवासनम्।
दण्डकारण्यगमनं विराधस्य बधं तथा ॥ १७ ॥
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन समागमम्।
अनसूयासमास्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा।
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥
बधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च।
मारीचस्य बधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥
राघवस्य विलापञ्च गृध्रराजनिवर्हणम्।
कबन्धदर्शनं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥
शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा।

पादुकेति। श्रेष्ठपादुकयोः भरतकृतम् अभिषेकं, नन्दिग्रामस्य नितराम् अतिशयेन वासनं भरते तत्र गते सर्वप्रजाः तत्रैव वासं कृतवत्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

दर्शनमिति। अनसूयासमास्याम् अनसूयया सह सीतायाः समास्या सहासनम्। यद्यप्येतत् विराधबधात् पूर्वमेव, तथापि क्रमे तात्पर्य्याभावाद् व्यत्ययेनाभिधानम्। अङ्गरागः चन्दनादिः ॥ १८ ॥

दर्शनमिति। अगस्त्यसकाशात् धनुषो ग्रहणम् ॥ १९ ॥

बधमिति। उत्थानं जानकीहरणोद्योगम् ॥२०॥२१॥२२॥

प्रलापञ्चैव पम्पायां हनूमद्दर्शनं तथा ॥ २२ ॥
ऋष्यमूकस्य गमनं * सुग्रीवेण समागमम् ।
प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ।
ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ।
दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
अङ्गुलीयकदानञ्च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ।
प्रायोपवेशनं चैव सम्पातेश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥

ऋष्येति । प्रत्ययोत्पादनं तालभेदादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननम् । विग्रहं युद्धम् ॥ २३ ॥

वालीति । सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवस्य राज्ये स्थापनम् । समयं शरदि यात्रा कर्त्तव्येति रामसुग्रीवयोः सङ्केतः । वर्षेति वर्षाकालिकवासाङ्गीकरणम् ॥ २४ ॥

कोपमिति । उपसंग्रहं वानराणां मेलनं पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानरान् प्रति पृथ्वीसंस्थानकथनम् ॥ २५ ॥

अंगुलीयकदानं रामकर्तृकं हनुमति । प्रायोपवेशनं प्रायेण

(*) "ऋष्यमूकाभिगमनम्" इति वा पाठः ।

पर्व्वतारोहणं चैव सागरस्यापि लङ्घनम्।
समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
राक्षसीतर्जनं चैव च्छायाग्राहस्य दर्शनम्।
सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥ २८ ॥
रात्रौ लङ्काप्रवेशञ्च एकस्यापि विचिन्तनम्।
आपानभूमिगमनम् अवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥
दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम्।
अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥
अभिज्ञानप्रदानञ्च सीतायाश्चापि भाषणम्।
राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ ३१ ॥
मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च।
राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निवर्हणम् ॥ ३२ ॥
ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम्।
प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ ३३ ॥

अनशनेन वानराणामुपवेशनं समुद्रसमीपे वासः ॥२६॥२७॥२८॥

एकस्यापि विचिन्तनम् असहायस्य कर्त्तव्यार्थविचारश्चेत्यर्थः। अवरोधोऽन्तःपुरम् ॥ २९ ॥

यानं गमनम् ॥ ३० ॥

अभिज्ञानं रामदत्ताङ्गुलीयकम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्य्यातनं तथा।
सङ्गमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम्॥ ३४॥
प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम्।
विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम्॥ ३५॥
कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम्।
रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे॥ ३६॥
विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम्।
अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् *॥ ३७॥
प्रेषणं वायुपुत्त्रस्य भरतेन समागमम्।

ग्रहणमिति। लङ्काया दाहेन तत्रत्यानाम् आक्रन्दनं, लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनम् इत्यर्थो वा। अभिमर्दनम् इति पाठे तु लङ्काया दाहेन अभितो मर्द्दनमित्यर्थः। प्रतिप्लवनं पुनः सागरोत्तरणम्॥ ३३॥

मणिनिर्य्यातनं सीतया दत्तस्य शिरोरत्नस्य राघवे दानम्। नलसेतोः नलनिर्म्मितसेतोः॥ ३४॥

प्रतारं सेनाया इति शेषः॥ ३५॥

निवर्हणं मारणम्। अरेः रावणस्य॥ ३६॥

अयोध्यायाश्च गमनं तदुद्देश्यकं गमनम्॥ ३७॥

(*) "पुष्पकारोहणं तथा"
इति वा पाठः।

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।
स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥
अनागतञ्च यत् किञ्चिद् रामस्य वसुधातले ।
तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः । ३ ।

रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवम् । सर्वत्र चकारेत्यनुकृष्यते ॥ ३८ ॥

अनागतञ्चेति । यत् किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात् पूर्वकालिकस्य भूयस्त्वम् अनन्तरकालस्य अल्पता द्योत्यते, तत् सर्वमुत्तरे सर्वतोऽवशिष्टे काव्ये चकार निबबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

प्राप्तेति । अनेन रावणबधोत्तरमेतत् काव्यकरणमिति सूचितम् । वाल्मीकिः तद्विषयवासी ऋषिरित्यर्थादवगन्तव्यम्* । चरितं तत्-प्रतिपादककाव्यम् । अर्थवत् ध्वन्यलङ्कारादिप्रशस्तार्थम् "आत्मवान्" इति पाठे अवहितान्तःकरणः प्राशस्त्ये मतुप् आत्मशब्दस्य अन्तः-करणवाची ॥ १ ॥

चतुर्विंशदिति । चतुर्विंशतिः इत्यर्थकश्छान्दसः । शतानिति पुंलिङ्गोऽप्येवम् † । तत्र पञ्चशतरूपसर्गसंख्या षट्काण्डानामेव, श्लोकसङ्ख्या तु सोत्तराणामिति आहुः । कतकक्वतस्तु उक्तसंख्यापे-क्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया

---

* "ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ।"
इति ऋषिभिरेव उक्तत्वात् ।

† "शतायुतप्रयुताः पुंसि च" इति लिङ्गानुशासनात् पुंलि-ङ्गत्वं वा ।

ज्ञात्वा तु तत् महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम्।
चिन्तयामास को न्वेतत् प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः।
अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ॥ ४ ॥
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ॥ ५ ॥
स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ।

श्लोकसंख्याया अपि आधिक्यदर्शनात् च उत्तरकाण्डीयसर्गसंख्यानुक्तेश्च प्रक्षिप्तोऽयं श्लोको नत्वार्ष इति आहुः॥ २॥

ज्ञात्वा त्विति। सहशब्दः सहितपरः, भविष्येण सह सहितं विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितम् इदं काव्यं ब्रह्मनियोगात् तत्प्रसादाच्च ज्ञात्वा, को नु प्रभुः समर्थ एतत् प्रयुञ्जीयात् सभासु पठन् श्रावयेत् सभ्यानिति तु चिन्तयामास। सहोत्तरमिति अत्र उत्तरपदार्थस्य सभविष्यमिति सविशेषणत्वेऽपि आर्षः समासः, भविष्यश्च सीताविसर्जनमारभ्य इत्येके। तस्याः भूप्रवेशोत्तरकालिकमिति परे। प्रयुञ्जीयादिति छान्दसम्॥ ३॥

तस्येति। भावितात्मनः रामचरितबन्धनेन शुद्धचित्तस्य। अगृह्णीतामिति छान्दसम्। आवां गातारौ इत्युक्त्वा पादग्रहणं कृतवन्तौ। मुनिवेषौ राजकुमारावपि आश्रमस्थितिवशात् तथाभूतौ कुशीलवौ कुशलवौ, कुशशब्दस्य कुशीभावः पृषोदरादित्वात्॥ ४॥

कुशीति। ददर्श काव्यग्रहणे योग्यतया अपश्यदित्यर्थः॥ ५॥

वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥
पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥

स त्विति । धीः धारणावती मेधा । परिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ । उपबृंहणं वेदस्य तत्तदर्थे तात्पर्य्यग्रहणं तद्रूपाय अर्थाय प्रयोजनाय । अनेन श्रुतितात्पर्य्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यमस्योऽपादेयत्वं च सूचितम् ॥ ६ ॥

काव्यमिति । रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादकञ्च महत् काव्यम् ।* पौलस्त्यवधम् इत्येवं नामकं चकार । तत्तावत् अग्राहयतेति पूर्वेण सम्बन्धः । यथा कृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्य शिशुपालबधम् इति नाम ॥ ७ ॥

पाठ्ये इति । इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोःभावे ण्यत्यतौ, तेन पाठे गाने च इत्यर्थः । गानं तन्त्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतम् । उभयत्रापि मधुरं श्रोतृसुखजनकं प्रमाणानि द्रुतमध्य-

---

* अस्य वेदोपबृंहणत्वेऽपि कान्तासम्मितत्वात् काव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि त्रिविधः सन्दर्भः,—शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसम्मितः, अर्थप्रधान इतिहासादिः सुहृत्सम्मितः, व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्तासम्मितम् । महदिति काव्यविशेषणं, "सर्गबन्धो महाकाव्यम्" इत्युक्तेः । इति तीर्थः ।

रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः।
वीरादिभी-रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम्॥ ९॥
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थान-मूर्च्छन-कोविदौ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ॥१०॥

विलम्बितानि, सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्ट-गानानुरोधीति यावत्॥ ८॥

रसैरिति। वीरादीत्यादिना बीभत्साद्भुतशान्तसंग्रहः, शृङ्गारादिरसैश्च युक्तं। नवरसयोगीति यावत् ईदृशं काव्यं तौ अगायताम् *॥ ९॥

तौ विशेषयति,—तौ त्विति। गान्धर्वस्य समग्रनाट्यस्य तत्त्वज्ञौ स्थानञ्च मूर्च्छना च तयोः समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्र कोविदौ तत्तत्त्वज्ञौ।

---

* शृङ्गारो द्विविधः, संयोगो विप्रलम्भश्च ; तत्र रामस्तु सीतया सार्द्धमित्यादि-विहारवृत्तान्तेन संयोगो दर्शितः। तत्परेण विप्रलम्भः, हास्यश्च शूर्पणखादिवृत्तान्तेन, करुणश्च दशरथादिवृत्तान्तेन, वीरो हनुमदादिवृत्तान्तेन, रौद्रो रावणादिवृत्तान्तेन, बीभत्सो विराधकबन्धादिवृत्तान्तेन, अद्भुतः श्रीरामरावणयुद्धादिषु, शान्तश्च श्रवणादिषु बोध्यः। अत्र केचित् शोकः श्लोकत्वमागत इत्युक्त्या अस्मिन् प्रबन्धे करुणरसः प्रधान इत्याहुः। अन्ये वीर एव प्रधानः पौलस्त्यवधम् इति नामकरणात्। वयं तु शृङ्गार एव प्रधानः सीतायाश्चरितं महदित्युक्तेः। इति नागोजीभट्टेन व्याख्यातम्।

रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ।
बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात् तथा परौ* ॥११॥
तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम्।
वाचो विधेयं तत् सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥

"यदूर्द्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः।
प्राणसञ्चारणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते।
उरः कण्ठः शिरश्चेति तत् पुनस्त्रिविधं भवेत् ॥
मन्द्रं मध्यञ्च तारञ्च"

इति शाण्डिल्यः। तथा,—

"यत्रैव स्युः स्वराः पूर्णा मूर्च्छना सेत्युदाहृता।"

इति च, यत्र गीतविशेषे इत्यर्थः। रूपिणौ प्रशस्तरूपवन्तौ॥ १० ॥

रूपेति। अत्र रूपम् अवयवसंस्थानम्† उक्तस्य स्वरसम्पन्नौ इत्यस्यैव विवरणं मधुरस्वरेति। बिम्बात् सूर्यादेरुत्थितौ बिम्बौ इव प्रतिबिम्बाविव तथा रामदेहात् उत्थितौ परौ रामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताविति। धर्म्यं धर्मादनपेतं, वाचो विधेयं विनापि पुस्तकं पाठयोग्यम् ॥ १२ ॥

---

* " रूपानुरूपौ रामस्य बिम्बाद् बिम्बमिवोद्धृतौ।"
इति वा पाठः।

† रूपलक्षणसम्पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ। "रूपं स्वभावे शुक्लादौ सौन्दर्य्ये नाटके पशौ" इति कोशः।

ऋषीणाञ्च द्विजातीनां साधूनाञ्च समागमे ।
यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ १३ ॥
महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ।
तौ कदाचित् समेतानाम् ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥
मध्येसभं समीपस्थौ इदं काव्यमगायताम् ।
तत् श्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्य्याकुलेक्षणाः ॥ १५ ॥
साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ।
ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन । साधूनां द्विजेतराणामपि, यथोपदेशं जगतुः । तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्च तत्त्वज्ञौ । सुसमाहितौ सुतरां स्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥

सव्यलक्षणेति पाठे सामुद्रिकविद्भिर्लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेन लक्षितौ युक्तौ अत एव महात्मानौ । महाभागौ च भागो भाग्यमत्र ।

"गीयतामिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनाञ्च समागमे ।
गुरुणैवमनुज्ञातौ प्रकृत्या मधुरस्वरौ ॥"

इति क्वचित् पठ्यते, तदनन्वयीति स्पष्टमेव । भावितात्मनां शुद्धचित्तानां ॥ १४ ॥

मध्येसभम् इत्यव्ययीभावः । समीपस्थौ सहिताविल्यर्थः । तत् गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ।
अहो गीतस्य माधुर्य्यं श्लोकानाञ्च विशेषतः ॥ १७ ॥
चिरनिर्वृत्तमप्येतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम ।
प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथाभावमगायताम् ॥ १८ ॥
सहितौ मधुरं रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा ।
एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ॥ १९ ॥
संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ।
प्रीतः कश्चिन्-मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ २० ॥
प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद् ददौ ताभ्यां महायशाः ।

प्रशस्तव्याविति इडभाव-नलोपौ छान्दसौ । अहो आश्चर्य्यम् ॥१७॥ चिरेति । एतद् रावणबधान्तचरितम् । एवम् ऋषिप्रशंसोत्तरं पुनस्तयोर्गानमाह,—भावं काव्याभिप्रायं, तत्तद्रसरूपं प्रविश्य तन्मयीभूय सुष्ठु यथा श्रोतॄणां रसाविर्भावो भवति तथा अगायतामित्यर्थः ॥१८॥

सहिताविति । मधुरं पाठतो गानतश्च रक्तम् उच्चैः स्वरसम्पदा षड्जादिस्वरसम्पदा सम्पन्नं यथा भवति तथा अगायताम् इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । एवम् अहो गीतस्य इत्याद्युक्तरीत्या ॥१९॥

संरक्ततरम् अत्युच्चतरं तथापि अत्यर्थं मधुरं ततो रामायणे गानश्रवणानन्दपरवशानां मुनीनां चेष्टाम् आह,—प्रीत इति । संस्थितः सभायामिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥

अन्यः कृष्णाजिनमदाद् यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥
कश्चित् कमण्डलुं प्रादान्-मौञ्जीमन्यो महामुनिः ।
वृषीमन्यस्तदा प्रादात् कौपीनमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ।
काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ २३ ॥
जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः ।
यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित् काष्ठभारं तथापरः ॥ २४ ॥
औदुम्बरीं वृषीमन्यः स्वस्ति केचित् तदावदन् ।
आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ २५ ॥
ददुश्चैवं वरान् सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ।
आश्चर्य्यमिदमाख्यानं मुनिना सम्प्रकीर्त्तितम् ॥ २६ ॥
परं कवीनामाधारं समाप्तन्तु यथाक्रमम् ।

वृषीम् ऋषीणामासनम् * ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
स्वस्तीत्याद्याशीः ॥ २५ ॥
आश्चर्य्यमित्यादि मनोहरमित्यन्तम् एकवाक्यम् ॥ २६ ॥
परमिति । कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा । हे सर्व्वगीतेषु कोविदौ कुशीलवौ ! इदं गीतं गानयोग्यं वस्तु

---

* "व्रतिनामासनं वृषी" इति हलायुधः ।

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ २७ ॥
आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् ।
प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित् तत्र गायकौ ॥ २८ ॥
रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ।
स्व-वेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ २९ ॥
पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिवर्हणः ।
आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥३० ॥
उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ।
दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥

अभिगीतं सुष्ठु गीतम् । यथाक्रमं समाप्तं समापितं च अवगीतमिति पाठे ऽनवद्यं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

आयुष्यम् आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्व्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनां मनांसि उपनिषदः, तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं सर्व्वत्र प्रशस्यमानौ तत्र अयोध्यायां रथ्यासु स्वल्पवीथिषु राजमार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचित् भरताग्रजो रामो ददर्श इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

"उपोपविष्टसचिवः" इति पाठे उप समीपे उपविष्टाः सचिवा यस्येत्यर्थः । "उपोपविष्टैः सचिवैः" इति पाठे समीपस्थैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः । "आत्मानुरूपसम्पन्नौ" इति पाठे आत्मसदृशावित्यर्थः । 'दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ' इति प्रचुरः पाठः ॥३१॥

उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा।
श्रूयतामेतदाख्यानम् अनयोर्देववर्चसोः॥ ३२ ॥
विचित्रार्थपदं सम्यक् गायकौ समचोदयत्।
तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिस्वनम्॥ ३३ ॥
तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम्।
ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च।
श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद् बभौ जनसंसदि॥ ३४ ॥
इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ
कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ।

अनयोः सकाशाद् एतदाख्यानं श्रूयतामिति लक्ष्मणादीन् उवाच॥ ३२ ॥

विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयि। ततो गायकौ गातुं प्रेरयत्। स्वचित्तायतनिस्वनं स्वस्य श्रोतृचित्तस्य च अनुरूप आयतः तारः निस्वनो नादो यत्र तथा स्वबलानुरूपं श्रोतृचित्ताह्लादकञ्च यथा भवति तावदुच्चस्वरमिति फलितम्॥ ३३ ॥

तन्त्रीलयवत् तन्त्रीशब्दसदृशम्। विश्रुतार्थं विशेषतः श्रुतमात्रेण अर्थबोधजनकं यथा भवति, तथा अतिशयेन अगायताम् इत्यन्वयः। सर्वगात्राणि श्रोतृणां सर्व्वगात्राणि ह्लादयन् रोमाञ्चादिप्रादुर्भावेन आनन्दानुप्रादुर्भावनसमर्थानि कुर्व्वन् मनसा

ममापि तद् भूतिकरं प्रचक्षते
महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

आह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्यव्यापारता। हृदयानि हृदयमिति हृदयम् इत्युपनिषन्निर्वचनात् हृदयं प्रत्यगात्मा उपाधिभेदात् बहुवचनं तस्य ह्लादनं नाम तत्सुखभोगः श्रोत्रं कर्णशष्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तस्य सुखम् ॥ ३४ ॥

अथ आख्यानस्य श्रवणे प्रयोजनमुपदिशन् पुनरपि लक्ष्मणादीनत्यादरेण श्रवणार्थं प्रेरयति,—इमाविति। तत् तस्मात् महातपस्विनौ आश्रमवासात् तपोयुक्तौ स्वरूपतस्तु आजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्च मुनी इमौ प्रबन्धस्य गायकौ। चरितं गेयं काव्यञ्च महानुभावं शब्दार्थ-अलङ्कार-ललितसन्दर्भत्वादिवैभवेन सार्वभौमविषयत्वेन च महावैभवं अतः निबोधत आदरेण शृणुत। किञ्च यतः तत् काव्यं तच्छ्रवणञ्च ममापि भूतिकरम् इह अमुत्र अभ्युदयकरं प्रचक्षते अनेककल्पजीविनो वृद्धाः। पूर्वपूर्वरामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापि तत्फलकत्वमिति भाव इति प्राञ्चः। वस्तुतो मम चरितं मत्सम्बन्धि तच्चरितं मच्चरितार्थप्रतिपादकं तत् लोकोत्तरं काव्यं निबोधत यतस्तत् श्रोतॄणां भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते। पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादाद्यपिशब्दग्राह्यम्। अतएव महानुभावं महाप्रभावम् अस्य श्लोकस्य लक्ष्मणादीनाम् एतत्श्रवणप्रवर्त्तकार्थकत्वेनैवम् एवास्य व्याख्या उचिता इति द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितौ
अगायतां मार्गविधानसम्पदा
स चापि रामः परिषद्गतः शनैः
बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तत इति। अगायतामिति अगायेतामित्यर्थः। रामवचःप्रेरितौ तौ मार्गविधानसम्पदा, गानं द्विविधं मार्गो देशी चेति। तत्र प्राकृतावलम्बि गानं देशी, संस्कृतावलम्बि तु गानं मार्गः, तयोर्मध्ये मार्गाख्यगानमार्गावलम्बनसामग्र्या अगायताम्। परिषद्गतः सभागतः स रामोऽपि बुभूषया स्वचरितस्य चिरकालं स्थितीच्छया प्रबन्धस्य गीतश्रवणे आसक्तमना बभूव। शनैः पदेन उत्तमपुरुषत्वात् स्वप्रसंशार्थके अत्र काव्ये शनैः प्रवृत्तिरिति ध्वन्यते। स्वयं श्रवणे च उत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणे प्रवृत्तौ तस्य चिरत्वं भवतीति तदाशयः स्वप्रवर्त्तितकविकृतत्वात् च एवमिच्छा भगवत इति बोध्यम् इहामुत्र स्वाभ्युदयेच्छयेति व्याख्यानं त्वयुक्तं भगवतः स्वाभ्युदयेच्छाया बाधात्। एतेन राज्ञां कविकृतस्वकाव्यश्रवणम् आवश्यकमिति सूचितम् ॥ ३६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

सर्वापूर्वमियं येषाम् आसीत् कृत्स्ना वसुन्धरा ।
प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ।
षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्य्यवारयन् ॥ २ ॥

एवं सर्गचतुष्टयेन उपोद्घातं कृत्वा वस्तु निर्दिशति,—सर्वेति। कृत्स्ना इयं वसुन्धरा प्रजापतिं वैवस्वतं मनुम् उपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेन शोभावतां नृपाणां सर्वापूर्वं ऐहिकामुष्मिक-सर्वापूर्वसाधनं यथा भवति तथा असीत् सर्वापूर्वशब्दो हि उपादेयपरो नियतनपुंसकलिङ्ग इति केचित् * ॥ १ ॥

किञ्च येषां वंशे स सगरो नाम अभूत्। सागर इत्यादिना समुद्रे सागर-शब्द-प्रवृत्तिः तदधीनेति सूचितम्। षष्टिगुणितानि पुत्त्रसहस्राणि षष्टिसहस्राणि क्वचित्तु षष्टिरिति पृथक्पदपाठः अनेन तदुद्धारार्थं तद्वंश्येन जगत्पवित्रीकरणसमर्था गङ्गा यद्वंशेऽवतारिता इति व्यज्यते । तेन च अतिशायितं तद्वंशमाहात्म्यं सूचितं तद्वंशस्य गङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यता च तेन सूचिता ॥ २ ॥

---

* न विद्यमानः पूर्व्वो यस्मात् अपूर्व्वः सर्व्वेषां राज्ञाम् अपूर्व्वं प्रथमम् अनन्यसाधारणमिति यावत् इति क्रियाविशेषणतया योज्यम् ।

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्।
महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम्॥ ३॥
तदिदं वर्त्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः।
धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता॥ ४॥
कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्॥ ५॥

तेषाम् इक्ष्वाकूणां वंशे रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं महत् आख्यानम् उत्पन्नमिति योजना। इक्ष्वाकपत्येषु इक्ष्वाकुत्वारोपात् इक्ष्वाकूणामित्युक्तिः॥ ३॥

तदिति। तदिदं बुद्धिस्थम् आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तरकाण्डान्तं सर्व्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये सर्व्वावयवकं वर्णपदच्युतिरहितमिति यावत्। धर्मकामार्थाः सहिता यस्मात् तत्सहिता इत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेणेति गम्यते। तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनमिति फलितम्। वर्त्तयिष्यावः गास्यावः। तत्तु अनसूयता असूयाम् अकुर्व्वता श्रोतव्यम् अनेन असूयाराहित्यमेव एतच्छ्रवणाधिकारि विशेषणम् इत्युक्तम्। सर्व्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणे अत्यादरः सूचितः॥ ४॥

कोसल इति। मुदितः राजभिर्धर्मतः परिपालनात्। स्फीतः उत्तरोत्तरं वृद्धिं प्राप्तः सरयूतीरे तदुपलक्षितदेशे निविष्टः स्थितः। जनपदोऽस्तीति शेषः॥ ५॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीत् लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

अयोध्येति । तत्र कोसलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति, या मानवेन्द्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् । पुरी सप्तपुर्य्यन्तर्गता ॥ ६ ॥

आयतेति । सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादश-योजन-दीर्घा, त्रीणि योजनानीति शेषः । विस्तीर्णा तिर्य्यग् विस्तारवती । महापथो वहिर्मार्गः ॥ ७ ॥

राजेति । राजमार्गः सर्व्वापणशोभितो राजद्वारात् पुरप्रवृत्तः । मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥

तां त्विति । दिवि देवपतिरिन्द्रः पुरीम् अमरावतीं यथा आवासयामास, एवं राजा दशरथस्तां पुरीम् आवासयामास । पूर्वाधिक-लोकवसतिमतीं चकार, धर्मन्यायबलेन पोषणात् महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्द्धनकर्त्ता ॥ ९ ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम्।
सर्वयन्त्रायुधवतीम् उषितां सर्वशिल्पिभिः॥ १०॥
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम्॥ ११॥
वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं।
उद्यानाम्रवनोपेतां महतीं शालमेखलाम्॥ १२।
दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम्।
वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा *॥ १३॥

कपाटेति। तोरणं वहिर्द्वारालङ्कारदारुबन्धः। सुविभक्तम् अन्तरं येषां तादृशा आपणा यस्यां सा। सर्व्वयन्त्रायुधवतीं प्राकारोपरीति शेषः। उषितां कृतवासाम्॥१०॥

सूतेति। सूताः स्तुतिपाठकाः। मागधाः वंशावलीकथकाः। अट्टालाः उपरिगृहाः। शतघ्नी नाम प्राकारसंरक्षणार्थम् अयो-भारनिर्मिताः प्राकारोपरि स्थापिताः आयुधविशेषाः॥ ११॥

बध्विति। बधूनां नाटकशालासमुदायैः सर्व्वतो युक्ताम्। उद्यानानि क्रीड़ार्थपुष्पवाटिकाः। शालः प्राकारः * शालवनं वा॥१२॥

दुर्गेति। जलदुर्गेण गम्भीरा अगाधा परिखा यस्यां ताम्

---

* "नाना-यान-समाकुलाम्"
इति वा पाठः।

* "प्राकारो वरणः शाल" इत्यमरः।

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
प्रासादैरत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ।
कूटागारैश्च सम्पूर्णाम् इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥
चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम् ।
सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥
गृहगाढ़ामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ।
शालितण्डुलसंपूर्णाम् इक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥

अतएव दुर्गां मित्रैरपि दुःखगम्याम् अन्यैः शत्रुभिः दुरासदाम् अशक्यसमीपगमनामपि । वारणा गजाः ॥ १३ ॥

सामन्तेति । समन्तात् भवैः राजसमूहैः बलिः करः तद्दानरूपं कर्म येषां तादृशैः ॥ १४ ॥

रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्व्वतसदृशैः प्रासादैः शोभिताम् । कूटाख्यैः अगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीड़ागृहैः इति यावत् । कूटाः शालाः अगारं गृहम् इत्यन्ये ॥ १५ ॥

चित्रमिति । अष्टापदं सुवर्णं तज्जलेन कृतः आकारः अलङ्कारो यस्या इत्येके । द्यूतफलकाकाराम् इत्यन्ये । विमानगृहं सप्तभूमिगृहम् । 'विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि' इति निघण्टुः ॥ १६ ॥

गृहेति । गृहैः पौरकुटुम्बिगृहैः । गाढ़ां निविड़ाम् अतएव अविच्छिद्राम् । इक्षुकाण्डरससमानस्वादूदकवतीम् ॥ १७ ॥

दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम्॥ १८॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि।
सुनिवेशितवेश्मान्ताम् नरोत्तमसमावृताम्॥ १९॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम्।
शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः॥ २०॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद् बाहुबलैरपि॥ २१॥

भृशं नादितां पृथिव्याम् अत्यर्थम् अत्यन्तम् अनुत्तमाम् इति बहुव्रीहिः॥ १८॥

तपसा प्राप्तं दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्याम् अनुत्तमामिति सम्बन्धः। सुष्ठु निवेशितः वेश्म अन्तर्बाह्यप्रदेशो यस्यां ताम्॥ १९॥

ये चेति। विविक्तं स्वसमूहाद् भ्रष्टं सहायरहितम् अपरापरं परे पित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं वंशस्य एकतन्तुमित्येके। परकीयस्वकीयभिन्नं केवलप्रेक्षकम् इत्यन्ये। तथा शब्दमात्रानुमित-सत्तया वेध्ययोग्यं प्रच्छन्नमिति यावत्। तथा विततञ्च विरुध्य युद्धं कृत्वा पश्चात् ततं पलायितम् ईदृशान् शक्यवेधानपि ये बाणैर्न विध्यन्ति, ये च लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः, विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोग-समर्थाः तेषां सहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेण सम्बन्धः॥ २०॥

सिंहेति। बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि॥ २१॥

ताहृशानां सहस्रैस्ताम् अभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः ।
सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभि-
र्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ।२३।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

महारथैः "आत्मानं सारथिञ्चाश्वान् रक्षन् युद्धेत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यात्" एको दशसहस्रैः योद्धा च । आवासयामास तेषाम् आवासेन तैः पूर्णां चकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः गुणाः शमदमादयः । वेदानां षडङ्गानां च पारगैः । महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः मुख्यैः ऋषिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिश्च आवृतां व्याप्ताम् ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

तस्यां पुर्य्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । २ ।
बलवान् निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥

तस्यामिति । वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्य आद्योऽयं गुणः । सर्व-संग्रहः सर्वेषाम् अपरिमितचतुरङ्गबलराष्ट्रदुर्गादीनां संग्राहकः । एवं सामादिप्रयोगे एवं फलं भविष्यतीत्यादि दीर्घदर्शनशीलः । तेजः प्रतापः ॥ १ ॥

अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा । वशी स्वाधीनः ॥ २ ॥

धनं हिरण्यादि, अन्यैः सञ्चयैः धान्यादिसञ्चयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः।
नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥
नाल्पसन्निचयः कश्चिद् आसीत्तस्मिन् पुरोत्तमे।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थो गवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित्।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् न च नास्तिकः ॥ ८ ॥

तेनेति। सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः। धर्मकामार्थः त्रिवर्गः तत्सम्पादककर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अभवदिति योजना॥ ५ ॥

धर्मात्मानः धर्मवासनावत्चित्ताः। बहुश्रुता इति बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥

नाल्पेति। सताम् उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः, अल्पः सन्निचयो यस्य, स नास्ति। अभावमुखेन सर्वेषां बहुधनवत्ता सूच्यते। योऽपि अगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे वा ततो मतुप्। अतएवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुम्बी न कश्चिदासीत् इति योजना एवमग्रेऽपि॥ ७ ॥

कामी कामैकतत्परः। कदर्यः 'आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्त्रदारांश्च पीड़येत्। लोभाद्यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य्य इति स्मृतः'। 'नृशंसो

सर्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ।
नामृष्टो न नलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः ॥ १२ ॥

घातुकः क्रूरः' । एकमिति सामान्ये नपुंसकम् । अत्र नञ् आवृ-त्याकाम्यादिषु सम्बध्यते तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतां च तत्र सत्ता निषिध्यते ॥ ८ ॥

सर्वे इति । सुसंयताः सुष्ठु निगृहीतेन्द्रियाः ॥ ९ ॥

भोगो धर्मादिविरुद्धः कामभोगः । अमृष्टोऽनिर्मलः 'न नलि-प्ताङ्गः' इति पाठः । न नलिप्ताङ्ग इति सुप्सुपेति समासः । लेप-श्चन्दनादिना, तदाह नासुगन्ध इति ॥ १० ॥

निष्कः उरोभूषणम् । अनात्मवान् अजितान्तःकरणः ॥ ११ ॥

अयज्वा सोमयागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यादिमान् । अवृत्तः सदाचाररहितः । न सङ्करः कुण्डगोलकादि 'न च निर्वृत्तसङ्करः' इति पाठे निर्वृत्तम् अनुष्ठितं सांकर्यं परक्षेत्रे वीजावापादिरूपं येन स इत्यर्थः । सङ्करशब्दो भावप्रधानः ॥ १२ ॥

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥
नाषड़ङ्गविदत्रास्ति नाव्रती न सहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमानाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥

स्वेति । दानं नित्यप्राप्तं यथाशक्ति । विधिना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः, तत्र संयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नास्तिकइति । नास्ति परलोक इति बुद्धिमान् । अनृती असत्यवचनः । 'अनृतः' इति पाठेऽपि आर्षं च स एवार्थः । अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः ॥ १४ ॥

नेति । व्रतम् एकादश्यादिव्रतम् । क्षिप्तचित्त इति उन्मादादिना इति शेषः । व्यथितः आधिव्याधिपीड़ितः ॥ १५ ॥

कश्चिदिति । नार्य्यां नाश्रीमतीत्याद्यूह्यम् । श्रीः शोभा । कान्तिः रूपं गौरवर्णत्वादि । राजा दशरथः तस्मिन् भक्तिः स्नेहः तदभाववान् नाभूत् ॥ १६ ॥

वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः।
कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः॥ १७॥
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः।
सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे॥ १८॥
क्षत्त्रं ब्रह्ममुखं चासीद्-वैश्याः क्षत्त्रमनुव्रताः।
शूद्राः स्वकर्म्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः॥ १९॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता।
यथा पुरस्तात्-मनुना मानवेन्द्रेण धीमता॥ २०॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्।
सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव॥ २१॥

प्रथमं राजानं स्तुत्वा 'तस्मिन् पुरवरे' इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसा कृता, इदानीं क्षत्त्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रशस्यन्ते वर्णेष्विति त्रिभिः,—अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्यो ब्राह्मणः, स चतुर्थो येषां तेषु, 'वदान्यो दानशौण्डः स्यात्' इति विश्वः। सर्वे वर्णा इति शेषः। सर्वत्रासन् इति शेषः॥ १७॥ १८॥

ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्त्तीत्यर्थः। शूद्राणां स्वकर्म आह,—त्रीनिति। उपचारः सेवा॥ १९॥ २०॥

योधानामिति। शौर्य्यातिशयात् अग्नितुल्यानां पेशलानां अकुटिलानाम् अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानाम् अभ्यस्तास्त्रादिविद्यानां योधानां सङ्घैः सम्पूर्णेति योजना॥ २१॥

काम्बोजविषये जातैर्वाल्हीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥ २५ ॥

काम्बोजविषये काम्बोजदेशे । बाल्हीकैः तद्देशजैः । 'बाल्हीजैः' इति क्वचित् पाठः । वनायुर्देशविशेषः । हरिरिन्द्रः तस्य हयः उच्चैःश्रवाः तद्वदुत्तमैः नदीजैः सिन्धुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२ ॥

हैमवतैः हिमवत्पर्वतजातैः मातङ्गैर्गजैः ॥ २३ ॥

ऐरावतादयो दिग्गजाः ॥ २४ ॥

भद्रैरिति । 'भद्रा मन्द्रा मृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । क्रमेण हिमवद्-विन्ध्य-सह्यजाः ।' भद्रमन्द्रमृगाः त्रिस्वभावाः सङ्कीर्णा गजाः भद्रमन्द्रादयो द्विस्वभावाः * ॥ २५ ॥

---

* भद्रमन्द्रादीनां लक्षणञ्चोदाहृतं नागोजीभट्टेन, यथा—'अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्रलक्षणम् । पृथुत्वस्थूलताश्चौल्यं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणम् । तनुप्रत्यङ्गदीर्घाल्पप्राणो मृगगुणो मतः ।' इति वैजयन्ती ।

नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः।
सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान्।
शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम्।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

नित्येति। द्वे योजने द्वयोर्योजनयोः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भूयः अभ्यधिकं सत्यनामा योद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामा राज्ञो मूलधाम एतावत् † ॥ २६ ॥

तामिति। शमिता नाशिता अमित्रा येन। नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् ॥ २७ ॥

तामिति। अर्गलं नाम कपाटावष्टम्भक-तिर्य्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

† क्वचिच्च व्याख्यातं,—योजनत्रयविस्तारवत्यां तस्यां योजनद्वयम् अत्यन्तं योद्धुमशक्यमित्यर्थः।

सप्तमः सर्गः ।

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः ।
मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥
अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥
ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ।
वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ॥ ४ ॥

अथ तस्य मन्त्रिसंपद् उच्यते,—तस्येति । गुणैः अमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः, इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य दशरथस्य गुणानाह,—मन्त्रज्ञाः मन्त्रः कार्य्यविचारः, इङ्गितं पराभिप्रायम् । प्रियस्य राज्ञः हिततत्पराः ॥ १ ॥

अष्टाविति । शुचयः असत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाऽशुचित्वरहिताः । नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेऽपि राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु अनुरक्तास्तत्पराः ॥ २ ॥

तान्नामतः आह,—धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥

अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यर्त्विजौ अपरे उक्ताष्टप्रधानमन्त्रिव्यति-

सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः।
मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः॥ ५॥
एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः।
विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः॥ ६॥
श्रीमन्तश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः।
कीर्त्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः॥ ७॥

रिक्ता इत्येके। परे मन्त्रिण इत्युक्त्या वसिष्ठवामदेवयोर्मन्त्रित्वमपि सूच्यत इति तीर्थः, तन्न। मन्त्रिणश्च तथेति पाठे परेषामृत्विक्त्वलाभेऽपि वसिष्ठवामदेवयोर्मन्त्रित्वस्य शब्दमर्य्यादया व्यंग्यमर्य्यादया चालाभात्। वस्तुतस्तथापरे इत्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः। मन्त्रिणश्चेत्यस्य वसिष्ठाद्या इति शेषः। अमात्याः देशादिकार्य्यनिर्व्वाहकाः मन्त्रिणो व्यवहारद्रष्टार इति भेदः॥ ४॥

परानेवाह,—सुयज्ञ इत्यादि। सुयज्ञ ऋषिविशेषः॥ ५॥

एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं सहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्व्वथा कर्मणाङ्गुण्यं दर्शितम्। पौर्व्वकाः परम्परागता इत्यर्थकम् अमात्यर्त्विजो विशेषणम्। विद्येति। विद्यया सह विनीताः विद्याविनयोभयसम्पन्ना इत्यर्थः। यथायोगं वक्ष्यमाणानि विशेषणानि अमात्येषु मन्त्रिषु च योजनीयानि॥ ६॥

शस्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्व्वेदविदः। प्रणिहिताः सर्व्वराजकार्य्येषु सावधानाः। यथावचनकारिणः राज्ञ इति शेषः॥ ७॥

तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ।
क्रोधात् कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥
तेषामविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु वा ।
क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् । ९ ॥
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ।
प्राप्तकालं यथादण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥
कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ।
अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥

कामादर्थहेतोरिति द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥ ८ ॥

स्वेषु मित्रेषु परेषु शत्रुषु चारेण करणेन कृतं क्रियमानमपि वा अपि चिकीर्षितञ्च तेषां न किञ्चिद् अविदितमभूदिति शेषः ॥ ९ ॥

सौहृदं विषयविशेषगतदोषान् दोषत्वेनागृह्णन् चित्तवृत्तिविशेषस्तत्र परीक्षिताः राज्ञेति शेषः * । प्राप्तः सापराधत्वलक्षणः कालो यस्य तं धारयेयुः कुर्य्युरित्यर्थः ॥ १० ॥

कोशसंग्रहणं चतुरङ्गबलपरिग्रहे हेतुः । अहितं स्वहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकम् अनपराधिनं न हिंस्युः ॥ ११ ॥

---

* अथवा सौहृदेषु स्नेहेषु परीक्षिताः ।

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ।
शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥
ब्रह्मक्षत्त्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ।
सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां सम्प्रजानताम् ।
नासीत् पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥
क्वचिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतिर्नरः ।
प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरञ्च तत् ॥ १५ ॥

राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । अनुष्ठिताः अनुसारिणः । शुचीनामिति स्तेयान्तरहिताः शुचयः विषयो देशः ॥ १२ ॥

ब्रह्मेति । 'अभिपूरयन्' इति पाठे अडभाव आर्षः । सुतीक्ष्णेति बलाबलम् अपराधतारतम्यम् । पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनां च बलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः । 'देशकालवयःशक्तीः सञ्चिन्त्या दण्डकर्मणि' इति वचनात् । अयं कोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥

एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनाम् । संप्रजानतां पुरराष्ट्रवृत्तान्तं विचारयताम् । तेषां विचारविषये पुरादौ मृषावादित्वगुणविशिष्टः कोऽपि नासीत् ॥ १४ ॥

प्रेति । मन्त्रिणां नीत्या सर्वं प्रशान्तं निर्बाधमासीद् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे शुचिव्रताः ।
हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः ।
विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥
अभितो गुणवन्तश्च न चासन् गुणवर्जिताः ।
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्पदान्विताः ॥ १८ ॥
मन्त्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ।

नरेन्द्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १६ ॥

गुरोः सम्बन्धसामान्ये षष्ठी गुरुणा स्वस्वाचार्य्येण राज्ञा च अर्शआद्यजन्तगुणशब्देन गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः । तेन गुर्व्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्य्यत्वं च सूचितम् । गुणागुणगृहीता इति पाठे गुणदोषग्रहीतार इत्यर्थः । बहुव्रीहिः वाहिताग्न्यादित्वात् परनिपातोनिष्ठान्तस्य । विदेशेष्वपि सर्व्वतो विज्ञातत्वे हेतुः । बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसम्पन्नाः ॥ १७ ॥

अभितो गुणवन्तः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवन्तः । सन्धीति । सन्ध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः । प्रकृत्या त्रिगुणया सम्पदा अन्विताः तत्र सात्त्विक्या सम्पदा शिष्टपालने, तामस्या सम्पदा दुष्टनिग्रहकाले, भोगकाले राजस्या सम्पदा धनधान्यदासीदासशिविकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १९ ॥
ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः।
उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद् वसुन्धराम् ॥ २० ॥
अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन्।
प्रजानां पालनं कुर्वन् न धर्मं परिवर्जयन् ॥ २१ ॥
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः।
स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥
नाध्यगच्छद् विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः।
मित्रवान् नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः।
स शशास जगद् राजा दिवि देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

संवरणं रक्षणम्। बुद्धिषु विचारेषु ॥ १९ ॥

ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च चात् ऋत्विङ्मन्त्रिभिः अतएव गुणोपेतैः उपपन्न इति योजना ॥ २० ॥

चारेण स्वपरदेशवृत्तान्तम्। प्रजा धर्मेण युक्ता यथा भवति तथा पुरुषैः रक्षयन्। सर्वत्र हेतौ शता ॥ २१ ॥

अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसङ्गरः रणे सत्यप्रतिज्ञः तत्र अयोध्यायाम् ॥ २२ ॥

अधिगमः प्राप्तिः। नताः सामन्ता यस्य। कण्टकाः शत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते निविष्टै-
र्वृत्तोऽनुरक्तैः * कुशलैः समर्थैः ।
स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्त-
स्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
सप्तमः सर्गः । ७ ।

तैरिति । मन्त्रो विचारस्तत्साध्यं हितं उभयत्र निविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः तेजःपराभिभवसामर्थ्यं तद्वद्भिः गोभिः किरणैर्युक्तः उदितोऽर्क इव गवामपि तेजोमयैरित्यत्यन्तस्वार्थिकमयडन्तं विशेषणमित्येके तदयुक्तम् ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

---

* 'विद्वद्भिराप्तैः ।'
इति वङ्गीयाः ।

अष्टमः सर्गः ।

तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद् वंशकरः सुतः ॥ १ ॥
चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन् महात्मनः ।
सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ।
मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
ततोऽब्रवीन् महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ।
शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरूंस्तान् सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ।

एवं समग्रगुणस्यापि अपुत्रत्वेन अजितपितृलोकत्वात् पुत्रार्थम् अश्वमेधप्रस्तावः,—तस्येति । तप्यमानस्य तपः कुर्व्वतः ॥ १ ॥

चिन्तयानस्य मुगभावः छान्दसः तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य एवं वक्ष्यमाणा ॥ २ ॥

स नीति । यष्टव्यमिति मन्त्रिभिः सह निश्चितां मतिं कृत्वा इत्यन्वयः । सुमन्त्रम् आनयामासेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् ॥ ५ ॥
सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिमथ काश्यपम ।
पुरोहितं वसिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
तान् पूजयित्वा धर्म्मात्मा राजा दशरथस्तदा ।
इदं धर्म्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् ।
तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

तत इति। विक्रमो गमनम्। सर्व्वान् तान् गुरून् समस्तान् वेदपारगान् अगुरूंश्च ॥ ५ ॥

सुयज्ञादयो विद्यागुरवः वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेन उपनेतृतया उपनेतुरेव अध्यापकतया गुरुत्वेऽपि स्वसमशिष्याणां स्व-तपो-व्याक्षेप-भिया तेनैव अध्यापने नियोगात् तेषामपि विद्यागुरुत्वम-वतम्। अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥

धर्म्मणार्थेन च सहितं, श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥

ममेति। सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पुनः पुनः भृशञ्च विलपतो राज्यादिनापि सुखं न भवति। 'तातप्यमानस्य' इति पाठे पुनः पुनर्भृशञ्च तपः कुर्वत इत्यर्थः। अयमेव पाठो युक्तः पूर्वं सुतार्थं तप्यमानस्येत्युक्तेः। अतस्तदर्थं पुत्रार्थम्। मतिः अध्यवसायः ॥८॥

कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिन्त्यताम् ॥ ९ ॥
ततः साध्विति तद् वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम् ॥ १० ॥
ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः।
सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्।
सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ १२ ॥
यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता।
ततस्तुष्टोऽभवद् राजा श्रुत्वैतत् द्विजभाषितम् ॥ १३ ॥

तदिति। शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेण आचरणेन अहं कामं पुत्ररूपं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियताम् ॥ ९ ॥

तत इति। प्रतिपूजा स्तुतिः पार्थिवस्य मुखेरितं साक्षाद् राज्ञा स्वयमेवोक्तम् ॥ १० ॥

सम्भाराः अश्वमेधप्रसिद्धाः एकविंशतियूपादिरूपाः सम्भ्रियन्तां संपाद्यन्ताम् ॥ ११ ॥

सरेति। चोतार्थे अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ १२ ॥

धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्यसे इति प्रतिज्ञानात् सन्तोषः ॥ १३ ॥

अमात्यानब्रवीद् राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
सम्भाराः सम्भ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह ॥ १४ ॥
समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ।
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥
शान्तयश्चापि वर्द्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ।
शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ? ॥ १६ ॥
नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ।
छिद्रं हि मृगयन्ते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥

हर्षजनितानन्दाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥

समर्थेति । 'चतुःशता रक्षन्ति' इति श्रुतेः रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैरक्षितः । सोपाध्याय उपाध्यायपदेन प्रधानर्त्विजः । अश्वमेधस्य पदे पदे जुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहाय तत्साहित्यम् ॥ १५ ॥

शान्तयः विघ्ननिवारककर्माणि । वर्धन्तां छान्दसो णिलोपः । यथाकल्पं यथाक्रमम् । 'क्रमस्तु कथ्यते कल्पे' इति भागुरिः । यथाविधि शास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेण, शक्य इति काकुरत्र । सर्वेण सर्वगुणयुक्तेनापि राज्ञा अयं यज्ञः प्राप्तुं शक्योऽपि तु न इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेवाह,—नेति । यद्यत्र यज्ञे कष्टो महाप्रायश्चित्तनाश्योऽपराधो विध्यपराधः क्रियालोपादिरूपो न स्यात् स्यादपि अन्यः प्राप्यः

विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति।
तद् यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते॥ १८॥
तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विति *।
तथेति चाब्रुवन् सर्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः॥ १९॥
पार्थिवेन्द्रस्य तद् वाक्यं यथा पूर्व्वं निशम्यते।

स तु अत्यातियत्नसाध्यः अतो न सर्वसुलभः, हि यतः यज्ञादिषु मन्त्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ता ब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसा विद्वांसो यज्ञतत्त्वज्ञाः छिद्रम् अपचारं मृगयन्ते ते च ईषदपचारं दृष्ट्वा स्वयं तेषु प्रविश्य अपचारधारां सम्पादयन्ते अतो न सर्वप्राप्यः॥ १७॥

किञ्च विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्त्ता यजमान ऋत्विक्संघस्य सद्यो विनश्यति तत् ततो हेतोर्यथा मे एष यज्ञः विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण न तु तदपचारेण यथा समाप्यते, तथा विधानं यत्नः क्रियताम्। नन्वेवं चेत् अशक्यमेतत्, तत्राह,—यूयं तथाकरणेषु समर्थाः शक्ता इति इत्येवं प्रकारोत्साहनानि राजा चक्रे इत्यर्थः। ते प्रतिपूजिताः मन्त्रिणस्तथेत्यवदन्। 'प्रत्यपूजयन्' इति पाठे च इति शेषः॥ १८॥ १९॥

---

* "साधनेष्विति।"
इति वा पाठः।

तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्द्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥
अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।
विसर्जयित्वा तान् विप्रान् सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
ऋत्विग्भिरुपसन्दिष्टो यथावत् क्रतुराप्यताम् ।
इत्युक्का नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् ॥ २२ ॥
विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ।
ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयङ्गमाः ॥ २३ ॥
उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ।
तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ २४ ॥

पार्थिवेत्यहं पूर्वान्वयि, वर्द्धयन्त इत्यस्य आशीर्भिरिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥

उपसन्दिष्ट इति त्रिपदम् । समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः * । व्यवहितप्रयोग आर्षः ॥ २२ ॥

ताः पत्नीः यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥

दीक्षां दीक्षाविषयदृढ़निश्चयं विशत कुरुत । वर्चः कान्तिः ॥ २४ ॥

---

* क्रतुः सम्भारः आप्यतां सम्पाद्यताम् ।

मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

मुखपद्मानीति रूपकं, वसन्तकालावच्छिन्नपद्मोपमा च ॥२५॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

एतत् श्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ।
श्रूयतां तत् पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥
ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ।
सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् ॥ २ ॥
ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्त्रागमं प्रति ।
काश्यपस्य च पुत्त्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः ॥ ३ ॥
ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्त्रो भविष्यति ।
स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥

एतदिति । हयमेधं सुतार्थं करिष्यामि इति राजवाक्यम् । सूतः सुमन्त्रः ; स हि राज्ञ उभयधर्मा, सूतो मन्त्री च । पुरावृत्तम् इतिहासः ; य इतिहासः पुराणे च, येन ऋषिकथ्यमानकथा-संग्रहः मया श्रुतः श्रूयताम् ॥ १ ॥

ऋत्विग्भिरिति । ऋत्विग्भिरयम् अश्वमेधरूपः पुत्त्रोपाय उपदिष्टः । मया तु इतिहासविषयः किञ्चिद्विशेषविशिष्टः श्रुत इत्यर्थः । तमाह सनद्-इत्यादिना,—कथां सर्वज्ञत्वाद् भविष्यद्विषयाम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ख्यातो भविष्यतीति ऋष्यशृङ्ग इति ख्यास्यमानः । धातुसम्बन्धे

नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्त्तनात् *।
द्वैविध्यं ब्रह्मचर्य्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥
लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा।
तस्यैवं वर्त्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ ६ ॥
अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम्।

इति साधुत्वम्। नित्यसंवृद्धः पित्रा वने नित्यं वर्द्धित इत्यर्थः। सर्वथा पौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेन सूचितम्, अतएव पितुः-'न क्वापि त्वया गन्तव्यम्'-इत्याज्ञानुवर्त्तनाद् वनचरत्वम् ॥४॥

नान्यमिति। जानातीति भविष्यति वर्त्तमानसामीप्यात्। पित्रनुवर्त्तनात् पित्रा सह वासात्। ब्रह्मचर्य्यस्य द्वैविध्यं, मेखलाजिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्य्यम्। दारेषु ऋतुगमनरूपं परं गौणम्। तत् प्रकारद्वयमपि अस्य भविष्यति †। द्विविधशब्दाद् बहुव्रीहेः ष्यञ् ॥ ५ ॥

---

* 'नान्यं प्रज्ञास्यते किञ्चिन्मानवं पितृवर्जितम्।' इति वा पाठः।

† तदाह याज्ञवल्क्यः—

'षोडशर्त्तुनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्य्येव पर्वाण्याद्यास्तस्रश्च वर्जयेदिति ॥'

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः * प्रतापवान् ॥ ७ ॥
अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ।
तस्य व्यतिक्रमाद् राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥
अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा ।
अनावृष्ट्यान्तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥
ब्राह्मणान् श्रुतसंवृद्धान् समानीय प्रवक्ष्यति ।
भवन्तः श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥
समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ।
इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥

लोकेषु-इत्यर्द्धं पूर्वान्वयि। एवं पित्रग्न्यादिसेवया समभिवर्त्ततेति भविष्यति लङ्भावस्यार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात्। दारुणत्वं बहुकालव्यापित्वात् ॥ ८ ॥

घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात्। वृत्तायां जातायाम् ॥ ९ ॥

श्रुतेन वेदाध्ययनेन संवृद्धान्। श्रुतकर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः। यतो भवन्तो लोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥

समेति। तस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियमम् अनुष्ठेयांशं समादिशन्तु इत्यन्वयः। उक्ताः पृष्टाः ॥ ११ ॥

---

* 'लोमपादः।'
इति वा पाठः।

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः।
विभाण्डकसुतं राजन्! सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥
आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम्।
विभाण्डकसुतं राजन्! ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १३ ॥
प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः।
तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥
केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्य्यवान् ॥ १५ ॥
ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान्।
पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान् ॥ १६ ॥
ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता वनताननाः।
न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १७ ॥

ते च शुद्धब्रह्मचारिणे कन्यादानं प्रायश्चित्तमूचुरित्याह,—वक्ष्यन्तीति ॥ १२ ॥

आनाय्य त्विति पाठः। महीपाल! ऋष्येति प्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

राज्ञश्चिन्ताम् अभिनयति,—केनेति। वीर्य्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्य्यञ्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते त्विति। व्यथिता अशक्यार्थनियोगतः खिन्नाः। वनताननाः नम्रमुखाः। अवस्यादेर्लोपः। ऋषेः विभाण्डकात् भीताः-'न ग-

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान् ।
आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १८ ॥
एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ।
आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १९ ॥
ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्त्रांस्तव विधास्यति ।
सनत्कुमारकथितमेतावद् व्याहृतं मया ॥ २० ॥

क्षेम इत्युक्त्वा अशक्यार्थत्वाद् एतन्नियोगकरणं क्षन्तव्यम्'-इत्यनुनेष्यन्ति ॥ १७ ॥

एवमनुनीय अथ क्षमान् उचितान् गणिकाप्रेषणादिरूपान् उपायान् विचार्य्य राजानं वक्ष्यन्ति,—यदि अस्मदुक्तं श्रोष्यसि, तदा तमानेष्यामः । दोषोऽस्माकं शापादिरूपः तस्य तपोवैकल्यादिरूपो वा सर्वथा न भविष्यति ॥ १८ ॥

एवम् अमात्यपुरोहितवचनात् गणिकाभिः तद्द्वारा ऋषिसुत आनीतः । देव इन्द्रः पर्य्यन्यमवर्षयत् तद्देशे । शान्ता चास्मै प्रदीयते प्रदत्ता । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । यद्यपि सनत्कुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्द्देश उचितस्तथापि राज्ञः सन्तोषाधिक्याय स्वप्रोच्यमानकाले वृत्तमेव तदिति बोधयितुं भूतनिर्देशः ॥ १९ ॥

ऋष्यशृङ्गेति । अङ्गराजमित्रत्वस्य राज्ञि वक्ष्यमाणत्वेन मित्रजामाता स्वस्यापि जामाता एव इत्यतो जामातेत्युक्तिः । बीजान्तरमपि अग्रे वक्ष्यते एतदुक्तेः, एवं सनत्कुमारकथितं पुत्त्रो-

अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ॥
यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

त्यन्युपायरूपं वस्तु मया तुभ्यं व्याहृतम्, अग्रे देवः प्रमाणमिति शेषः ॥ २० ॥

अथेति। हृष्टः नियतपुत्त्रप्राप्त्युपायलाभात् तस्य सन्निहितत्व-श्रवणाच्च तुष्टः। ये तु पूर्वोत्तरश्लोके आनयनादि सर्वं भविष्यत्वेनैव व्याचक्षते, तेषां कथमानीत इति राजप्रश्नानुपपत्तिरित्याकूः। सो-च्यतां स उच्यताम् इत्यर्थः; सन्धिरार्षः। यद्वा तद्विषया कथा उच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः ।
तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १ ॥
रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ।
उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥
ऋष्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ।
अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

सुमन्त्र इति । चोदितः तादृशतपस्विनो गणिकाभिरानयनम् अत्याश्चर्यमिति विस्तरेण कथनाय प्रेरितः, मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य रोमपादेन यथा ऋष्यशृङ्ग आनीतः, येन च उपायेनानीतः तत् मया निगदितं सर्वं प्रकारं मे मत्तः मन्त्रिभिः सह शृणु इति योजना ॥ १ ॥

रोमेति । सहामात्यः पुरोहितः तमुवाच । निरपायोऽव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥

नारीणां नारीसम्बन्धिविषयाणां शब्दादीनां तत्सम्बन्धिसुखस्य च इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः।
पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रञ्चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥
गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलङ्कृताः * ।
प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥
श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम्।
पुरोहितो मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥

अभिमतैः प्राणिमात्रस्येति शेषः। इन्द्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीत्यादिभिः अध्यवसीयताम् अस्मदुक्तकरणाय यत्यताम् ॥ ४ ॥

तदाह,—गणिका इति। सत्कृताः विचित्राम्बराभरणाद्यप्रदानादिभिः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेति। राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कर्त्तव्यमिति प्रत्युवाच। अत्यल्पविषयत्वाद् राज्ञः एवं वादः। अथ तत्पुरोहितस्य विप्रत्वात् गणिकाभिः संवादोऽनुचित इति सोऽपि मन्त्रिणः प्रत्युवाच। मन्त्रिणश्च ते तथा चक्रुः साक्षाद् गणिकाः प्रैरयन् ॥६॥

---

* मुनिवेषप्रतिच्छन्नास्तत्र गच्छन्तु योषितः।
उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः † ॥
इति वङ्गीयाः।

† वैशिकं वेश्यावृत्तं वेश्याव्यवहारो वा अतएव कलाज्ञाः 'कला मायाविशेषः' इति विमलबोधः।—लोकनाथचक्रवर्त्तिना व्याख्यातम्।

* वारमुख्यास्तु तत् श्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् ।
आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वन्ति दर्शने †॥ ७ ॥

वारेति । तत् मन्त्रिवचः । अस्मिन् वने युष्मज्जनपदप्रान्तवर्त्तिनि शृङ्गवेरपुरवने आश्रमस्य विभाण्डकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वन्ति स्म चक्रुः ॥७॥

---

* फलवन्तश्च ये वृक्षाः समूलविटपास्तथा ।
रोपयित्वा वृहन्नौषु सुरभीणि स पार्थिवः ॥
पानानि च सुगन्धीनि फलान्यास्वादवन्ति च ।
सुसम्बद्धास्तथा नौभिः प्रयाता यत्र वै मुनिः ॥
† विभाण्डकभयोद्विग्ना वनगुल्मलतावृताः ।
चारयित्वा ‡ तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतम् ॥
ततः सन्दर्शने तस्थुः ऋषिपुत्रान्तिके पुनः ।
चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा ॥
कन्दुकैश्चापि गायन्त्यः क्रीड़न्त्यः प्लुतवल्गितैः ¶ ।
मदविक्लविताः काश्चित् प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
इति वङ्गीयाः ।

‡ चारयित्वा चारैरभिनिर्गतमवधार्य्य यद्वा चारयित्वा ज्ञात्वा ।—
¶ प्लुतवल्गितैः प्लुतगतिभिः मन्दगतिभिरित्यर्थः ।—चक्रवर्त्तिना इत्थं व्याख्यातम् ।

* ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः।
पितुः स नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८॥

पितुरुपलालनादिभिः नित्यसन्तुष्टः स आश्रमात् नातिचक्राम आश्रमात् दूरं न निरगात् ॥ ८॥

---

* नयनभ्रूविकारैश्च हस्तैरम्बुजसन्निभैः।
संज्ञाश्च † ताः प्रकुर्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्द्धनाः॥
नूपुरशिञ्जितरवैः ‡ कोकिलाभिरुतेन च।
गन्धर्वनगरप्रख्यं प्रगीतमिव ¶ तद् वनम्॥
धूयमानैश्च § वासोभिः सक्तैरङ्गदभूषणैः।
परस्परं विनिघ्नन्त्यः शोभन्ते ललितेन ** च॥
सौगन्धिकेन माल्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिभिः।
कामसंजननार्थाय ऋषिपुत्त्रस्य धीमतः॥
सर्वतः प्रकिरन्ति स्म ललमाना †† वराङ्गनाः।
अभूतपूर्वं तद् दृष्ट्वा विस्मितः साध्वसं गतः ‡‡ ॥
दृष्ट्वैव चारुसर्वाङ्गीस्तास्तदा तनुमध्यमाः।
निश्चक्रामाश्रमात् तूर्णमृष्यशृङ्ग ऋषेः सुतः॥ वङ्गीयाः।

†संज्ञा हस्ताद्यैः कामरूपार्थसूचना। "संज्ञानाम्नि रवेः पत्न्यां हस्ताद्यैश्चार्थसूचने" इति भूरिः।—‡"स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानाञ्च शिञ्जितम्" इत्यमरः।—¶प्रगीतं गायतीव प्रगातुमारब्ध इति वा।—§धूयमानैः वायुना कम्प्यमानैः।—** ललितेन विलासेन वाग्भेदेन वा। "ललितं वाग्भेदेऽन्यलिङ्गो विलसिते द्वयोः" इति भूरिः।—†† ललमानाः मनोहराः।—‡‡ साध्वसं गतः उत्पातशङ्कया।—चक्रवर्त्तिव्याख्यानम्।

न तेन जन्म प्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ।
स्त्री वा पुमान् वा यच्चान्यत् सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
ततः कदाचित् तं देशमाजगाम यदृच्छया * ।
विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद् वराङ्गनाः ॥ १० ॥
ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम् ।
ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
कस्त्वं ? किं वर्त्तसे ? ब्रह्मन् ! ज्ञातुमिच्छामहे वयम् ।
एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि ? शंस नः ॥ १२ ॥

नेति । स्त्र्यादिकं जन्म प्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा तथा व्यवक्रियत इति शेषः । नगरजं सत्त्वं अश्वगजादि । राष्ट्रजं शूकरकुक्कुटादि ॥ ९ ॥

तत इति । तं देशं वारस्त्रीसञ्चारदेशं यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ११ ॥

क इति । कस्त्वं, किंजातिः कस्य पुत्रः ? इति च किन्नामा

---

* स तं देशमुपागम्य जातकौतूहलस्तदा ।
विभाण्डकसुतो राजंस्तस्थौ परमविस्मितः ॥
ताश्च तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कलपदाक्षरम् ।
गीतं मधुरभाषिण्यो जहसुश्चायतेक्षणाः ॥
अब्रुवंश्चैनमभ्याशमागत्य मदविह्वलाः । इति वङ्गीयाः ।

अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः।
हार्द्दात् तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥
पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः।
ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥
इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः !।
करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥

च किं वर्त्तसे किंकर्मासि? अपि च एकः सन् त्वं विजने दरे जनवासरूपग्रामादिभ्यो दूरे वने किमर्थं चरसि? इति प्रश्नत्रयम् ॥ १२ ॥

अदृष्टेति। स्त्रिय इत्यस्य दृष्टा इति शेषः। अनेन हार्द्दमूलभूता 'चलस्य चेतसो या स्यादुदासीनेषु वस्तुषु। अवारणीया वृत्तिः सा दृष्टिशब्देन कथ्यते' इत्युक्तलक्षणा दृष्टिरुक्ता, ततः सर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोऽपि मध्ये ज्ञेयः। अतस्तासु हार्द्दात् दर्शनजस्नेहात्। 'दोषानालोकिनी प्रीत्याख्या चित्तवृत्तिर्हार्द्दम्' इत्युक्तेः। स्वकं स्वीयम्। अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टैवंरूपाः। काम्यरूपाः कमनीयरूपाः एतत् द्वयं च स्नेहकारणम् ॥ १३ ॥

पितेति। नामेत्यन्तमाद्यप्रश्नोत्तरं, द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह,—कर्म च मदीयं भुवि प्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तृतीयप्रश्नोत्तरमाह,—इहेति। इह वने, आश्रमपदः आर्षं पुंस्त्वं वर्त्तत इति शेषः। सर्वेषामिति निर्देशो वस्तुमात्राभिप्रायेण अनेन स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानं सूचितम् ॥ १५ ॥

ऋषिपुत्त्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ।
तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥
गतानां तु ततः पूजाम् ऋषिपुत्त्रश्चकार ह ।
इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलञ्च नः ॥ १७ ॥
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । *

ऋषीति । आसेत्यार्षं बभूव इत्यर्थः । तत् द्रष्टुं मतिर्बभूव । इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

नोऽस्माकं भक्ष्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

प्रतीति । समुत्सुकाः ऋष्यशृङ्गस्य तदाश्रमतो नयने । ऋषेः विभाण्डकात् ॥ १८ ॥

---

*————————सर्वास्ताः परिशङ्किताः ।
ऋषेः शापभयोद्विग्नाः————————
ऊचुश्चैनं सुमधुरं ता इसन्त्य इदं वचः ॥
अस्माकमप्यृषेः पुत्त्र ! स्वादूनीमानि भक्षय ।
फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचतेऽनघ ! ॥
अथास्मै प्रददुः स्वादून् मोदकान् फलसन्निभान् ।
अन्यांश्च विविधान् भक्ष्यान् मधूनि मधुराणि च ॥
तीर्थोदकमिदं तावत् पीयतामिति सुव्रत ! ।
परिषस्वजिरे चैनं इसन्त्यो मदविक्लवाः ॥
इति वङ्गीयाः ।

* ऋषेर्भीतास्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥
अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज!।
गृहाण विप्र! भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ॥ १९ ॥
ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ।
मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान् ॥ २० ॥

मुख्यानि प्रशस्तास्वादवन्ति प्रतारणार्थं मोदका एव मुच्यन्ते प्रतिगृह्याणेति। भद्रं कल्याणम्। भक्षयस्व च फलानीति शेषः। मा चिरं ऋषेरागमनात् पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥

तत इति। समालिङ्ग्य स्पर्शेनापि वशीकर्त्तुमालिङ्गनम्। हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारिणो गाढतरालिङ्गनप्राप्त्या स्वकार्य्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्या च ॥ २० ॥

---

* परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैर्मुहुः ।
श्रोत्रमूले चोपजेपुर्वदनैर्मधुगन्धिभिः ॥
सोऽमन्यत फलानीति मोदकांश्च सुवर्त्तितान् ।
भक्ष्यांश्चास्वाद्य विविधान् फलाकारान् सुयोजितान् ॥
अनास्वादितपूर्वाणि फलान्यास्वाद्य तानि सः ।
मधूनि च सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितोऽभवत् ॥
सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्ताभिः स्पृष्टो व्यमुह्यत ।
स्पृहयामास तासां च स्पर्शस्य ललितस्य च ॥
इति वङ्गीयाः ।

तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते ।
अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥
आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्य्यां निवेद्य च ।
गच्छन्तिं स्मापदेशात् ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥
गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ।
अस्वस्थहृदयश्चासीत् दुःखाच्च परिवर्त्तते * ॥ २३ ॥

तानीति । ताभिः प्रीत्या दत्तानि । तेजस्वी वारवनितास्पर्शेऽप्यूर्द्ध्वरेतस्त्वात् ब्रह्मचर्त्वाच्च अहीनतेजाः । मन्यते यो मन्यते स इव व्यवहरतीत्यर्थः । पूर्वमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि । नित्यनिवासिनामिति कर्त्तरि शेषे षष्ठी ॥ २१ ॥

व्रतचर्य्यां मिथ्यैव किञ्चित् व्रतमनुष्ठेयम् अस्माकमिति निवेद्य ज्ञापयित्वा तस्मादपदेशात् व्याजात् तस्य पितुः विभाण्डकात् भीताः स्त्रियः गच्छन्ति स्म गताः ॥ २२ ॥

अस्वस्थहृदयः अप्रसन्नचित्तः आसीत् दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् परिवर्त्तनम् एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥

---

* अथाजगाम भगवान् काश्यपः स्वनिवेशनम् ।
ध्यायमानञ्च तं दृष्ट्वा ऋष्यशृङ्गं समुत्सुकम् ॥
पप्रच्छ काश्यपः पुत्रं कस्मान्मां नाभिनन्दसि ?
चिन्तासागरमध्यस्थमद्य त्वां तात ! लक्षये ॥ वङ्गीयाः ।

* ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्य्यवान् ।
विभाण्डकसुतः श्रीमान् मनसा चिन्तयन् मुहुः ॥ २४ ॥
मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलङ्कृताः ।
दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ २५ ॥

तत इति । उक्तात् हेतोः मनसा चिन्तयन् तासां दर्शनस्पर्शन-गमनादिप्रकारान् स्मरन्नित्यर्थः । तत्र गमनमेतद्द्वारकमवश्यं भावीति चिन्तयन् इत्यर्थस्य ॥ २४ ॥

---

* नह्योदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे पुत्त्र ! किमिदं वैकृतं कृतम् ॥
एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।
भगवन्निह मे दृष्टास्तापसाः शुभलोचनाः ॥
सुकुमारैरुरसिजैः पीनैरत्यद्भुतोपमैः ।
परिपस्पृशिरे मां च गाढ़मालिङ्ग्य सर्वशः ॥
गायन्ति सुकुमाराणि मनोज्ञानि मुहुर्मुहुः ।
क्रीड़न्ति चाद्भुताकारैर्नयनभ्रूविचेष्टितैः ॥
अब्रवीद् भगवान् श्रुत्वा ऋष्यशृङ्ग वचस्तदा ।
रक्षांसि तेन रूपेण तपसो नाशनाय वै ॥
विश्रम्भस्ते न कर्त्तव्यस्तेषु पुत्त्र ! कथञ्चन ।
एवमुक्ता ऋष्यशृङ्गं समाश्वास्य च काश्यपः ॥
उषित्वा रजनीमेकामरण्यं स जगाम ह । वङ्गीयाः ।

उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ।
एह्याश्रमपदं सौम्य ! अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥
चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च ।
तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥ २७ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयङ्गमम् ।
गमनाय मतिं चक्रे तच्च निन्युस्तथा स्त्रियः ॥ २८ ॥
तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन् महात्मनि ।
ववर्ष सहसा देवो जगत् प्रह्लादयंस्तदा * ॥ २९ ॥

तं कं तत्राह,—मनोज्ञा इति ॥ २५ ॥

उपसृत्य प्रत्युद्गम्य ॥ २६ ॥

चित्राणीति । यदि अत्रैव चित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः सम्भावनायां लिङ् । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति चेत् ? तत्रापि एष विधिः विचित्रमूलफलभक्षणविधिः विशेषेण इतोऽप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २७ ॥

श्रुत्वा त्विति । गङ्गायां पूर्वस्थापितां नावमारोप्य प्रवाहेणैव अङ्गदेशं निन्युरिति महाभारते ॥ २८ ॥

तत्रेति । अङ्गदेशे ॥ २९ ॥

---

* विभाण्डकस्य विप्रर्षिराजगाम स्वमालयम् ॥
वन्यं मूलफलं प्राप्य भारार्त्तश्चिन्तयन् तदा । वङ्गीयाः ।

* वर्षेणैवागतं विप्रं तापसं स नराधिपः।
प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः॥ ३०॥

वर्षेणेति। वर्षेण सहैव विषयं स्वदेशं आगतं विप्रं प्रत्युद्गम्य

---

* शून्यमावसथं दृष्ट्वा पुत्त्रदर्शनलालसः॥
परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनम्।
चुक्रोश ऋष्यशृङ्गेति सर्वतः प्रविलोकयन्॥
नचापश्यत् सुतं तत्र काश्यपो भगवानृषिः।
निष्क्रम्य च वनात् तस्माद् ग्रामं ददर्श काश्यपः॥
ग्रामांश्च परिपप्रच्छ गोकुलानि समन्ततः।
कस्यैष विषयः सौम्या ग्रामाश्च बहुगोकुलाः॥
ऋषेर्वचनमाज्ञाय सर्वे ते गोषु जीविनः।
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनयेनाचचक्षिरे॥
अङ्गेषु प्रथितो राजा लोमपाद इति श्रुतः।
तेनाभिसृष्टा ब्रह्मर्षे! ग्रामा ह्येते सगोकुलाः॥
पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य विभाण्डकसुतस्य वै।
एवमुक्तस्तु स ऋषिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा॥
भविष्यमेवं तज्ज्ञात्वा प्रीतात्मा स न्यवर्त्तत।
ऋषिपुत्त्रोऽपि धर्मात्मा नौयानवरमास्थितः॥
मेघनादेन महता कृत्वा सतिमिरं नभः।
महाजलौघवर्षेण राजधानीमुपाययौ॥ वङ्गीयाः

अर्घ्यञ्च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः।
वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रात् मा विप्रं मन्युराविशेत् ॥ ३१ ॥
अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि।
शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३२ ॥
एवं स न्यवसत् तत्र सर्वकामैः सुपूजितः।

प्रह्वः सन्। प्रह्वः अञ्जल्यादिपूर्वं नम्रो जात इति शेषः। शिरसा मह्यीं गतश्च साष्टाङ्गनमस्कारञ्च कृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

अर्घ्यञ्चेति। अर्घ्यादिपूजितात् विप्रेन्द्रात् ऋष्यशृङ्गात्। प्रसादं मयि सापराधेऽपि भवान् नित्यं प्रसन्नोऽस्तु इत्येवं सौमुख्यं वव्रे किमर्थम् इत्यत आह,—मेति। अतिजुगुप्सितं गणिकाभिः स्वानयनं व्यवहारकाले ज्ञात्वा तं विप्रं ऋष्यशृङ्गं तत्पितरं विभाण्डकञ्च मन्युः क्रोधः आविशेत् समाप्रविशतु इत्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्तरिति। प्रसन्नत्वादेव तदनुज्ञया अन्तःपुरं प्रवेश्य हर्षं वृद्धिजम् ऋषिसम्बन्धजञ्च ॥ ३२ ॥

एवमिति। ननु गणिकास्पर्शतः तत्पृष्ठफलभक्षणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण वृष्टिः? न च स्त्रीत्वाद्यज्ञानात् न तथा तपोहानिः ईषद्दोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यम्। निर्म्मलब्रह्मचर्य्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्य्ये तत्परिहारज्ञानस्य दुर्निवारत्वात्, वने वनचरस्त्रीणामनुभवाच्च; सर्व्वथा अज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न।

ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्य्यया ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

निर्म्मलब्रह्मचर्य्येण ब्रह्मज्ञतया सर्व्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्यापि अस्पर्शात्। प्रारब्धवशात् क्षत्रियस्त्रीसम्बन्धं भाविनं तद्द्वारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तया व्यवजह्रे। तासां भयानुत्पत्तये अतएव न तेनेति नवमश्लोके तथा व्यवह्रियते इति शेषः पूरितोऽस्माभिः प्राक्। एतत् सर्वं जानन् पितापि तमनुयाय न शप्तवान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम्। अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्व्वदोषासम्बन्धो ध्वनितः। ब्रह्मज्ञे दानसङ्कल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितम्। यत्तु क्वचित् विभाण्डकस्य पुत्त्रान्वेषणं क्रोधेन ततो मार्गे ऋष्यशृङ्गाय शान्तादानादिवृत्तान्तलाभेन पुनराश्रमं प्रति परावृत्यागमनवर्णनं तदपि तत्त्वज्ञस्य एवोपपद्यते, अन्यथा स्वपुत्त्रस्य गणिकाद्वारकब्रह्मचर्य्यविलोपकृतदोषेोऽज्ञस्य तस्य केनाप्युपायेन वारयितुम् अशक्य इत्यलम् ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

भूय एवाह राजेन्द्र ! शृणु मे वचनं हितम् ।
यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ।
नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान् सत्यप्रतिश्रवाः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यञ्च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
पुत्त्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ।
तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ ४ ॥

एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्प्रसङ्गेन ऋष्यशृङ्गानयनकथाञ्च सांप्रतिकीमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैव गन्तव्यमिति बोधयितुम् अनेकयुगवृद्धः सुमन्त्रः पुनरपि तदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तां कथामाह,—भूय एवेति । देवप्रवरः सनत्कुमारः यथेति यदित्यर्थः ॥ १ ॥

सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥

अङ्गेति । अङ्गराजो रोमपादः तस्य दशरथस्य अस्य रोमपादस्य ॥ ३ ॥

कोऽसौ अङ्गराज इत्यत्राह,—पुत्त्र इति । अङ्गस्य अङ्गनामकस्य तं रोमपादं गमिष्यति ऋष्यशृङ्गानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥

अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन्! शान्ताभर्त्ता मम क्रतुम्।
आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं कुलस्य च॥ ५॥
श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा च विचिन्त्य च।
प्रदास्यते पुत्त्रवन्तं शान्ताभर्त्तारमात्मवान्॥ ६॥
प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः।
आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ ७॥
तञ्च राजा दशरथो यशस्कामः कृताञ्जलिः।
ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित्॥ ८॥
यज्ञार्थं प्रसवार्थञ्च स्वर्गार्थञ्च नरेश्वरः।

गमनप्रयोजनमाह,—अनपत्य इति। आहरेत निर्वहेत् चकारेण धर्माद्यर्थं च॥ ५॥

श्रुत्वेति। अस्य राज्ञो दशरथस्य एतद् वाक्यं श्रुत्वा मनसा च तस्य अवश्यकर्त्तव्यतां विचिन्त्य च पुत्त्रवन्तं शान्ताभर्त्तारं प्रदास्यते इत्यन्वयः। पुत्त्रवन्तमित्यनेन—"जातपुत्त्रः कृष्णकेश अग्नीनादधीत" इति विध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वं सूचितम्। तेन आहिताग्नित्वेन आर्त्विज्याधिकारस्तस्य उक्तः शान्तासहितभर्त्तारम् इत्यर्थकेन शान्तासाहित्यमपि सूचितम्॥ ६॥

तं यज्ञं पुत्त्रकामेष्टिरूपम्॥ ७॥

वरयिष्यति। वरणं करिष्यति तत् करोतीति णिच्॥ ८॥

वरणविषयमाह,—यज्ञेति यज्ञः प्रसवकारणं प्रसवः स्वर्ग-

लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद् विशाम्पतिः ॥ ९ ॥
पुत्त्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः।
वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान् कथाम्।
सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल ! समानय सुसत्कृतम्।
स्वयमेव महाराज ! गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥
सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत्।
अनुमान्य वसिष्ठञ्च सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥

कारणम् इति बोध्यम्। लभते लप्स्यते तं कामं प्रार्थितं काम्य-यज्ञम् ॥ ९ ॥

पुत्त्रा इति। वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः ॥ १० ॥

एवमिति। पूर्वं पूर्वस्मिन् काले। कस्मिन् पूर्व्वकाले तत्राह,— पुरा देवयुगे एतत् चतुर्युगीप्राक्काले चतुर्युगाद्ये सत्ये युगे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतत्कथाकथनस्य विवक्षितमर्थमाह,—स इति। स्वयमेवेति न तु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥

अनुमान्य कृतानुमतिं कृत्वा, अन्यथा मयि पुरोहिते स्थिते यज्ञार्थं कथमन्यानयनम् इति तस्य क्रोधः स्यात्-अनुमतौ हेतुः। सूतवाक्यं निशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ।
वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४ ॥
अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ।
आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥
ऋषिपुत्रं ददर्शाथ दीप्यमानमिवानलम् ।
ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥
सखित्वात् तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
रोमपादेन चाख्यातम् ऋषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥
सख्यं सम्बन्धकञ्चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ।
एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ १८ ॥
सप्ताष्ट दिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ।
शान्ता तव सुता राजन् ! सह भर्त्रा विशाम्यते ! ॥ १९ ॥

यत्र रोमपादराष्ट्रे ॥ १४ ॥

अभिचक्राम जगाम तं देशं आसाद्य प्राप्य अथो अनन्तरं रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठम् ऋषिपुत्रं ददर्श। ततः तदागमनानन्तरं राजा रोमपादः तस्य राज्ञो दशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजां चक्रे इत्यन्वयः। आदरे हेतुः सखित्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सख्यमिति। सख्यं मैत्रीसम्बन्धकम्। ऋषिपुत्राय रोमपादेन

मदीयं नगरं यातु कार्य्यं हि महदुद्यतम् ।
तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥
उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्य्यया ।
ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥
स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्य्यया ।
तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात् संश्लिष्य चोरसा ॥ २२ ॥

आख्यातं कथितम् । तदा तत्श्रवणानन्तरकाले तं दशरथं प्रत्यपूजयत् ऋष्यशृङ्ग इति शेषः । तेन सह रोमपादेन सह सम्बन्धश्चायं तादृशः येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यः ऋष्यशृङ्गः । एतदेव अभिप्रेत्य उक्तं प्राक्-तव जामातेति । क्वचित् च एवं पठ्यतेऽपि,—

"अनेन मेऽनपत्याय, दत्तेयं वरवर्णिनी ।
याचते पुत्त्रतुल्यैषा शान्ता प्रियतरात्मजा ।
सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन् ! यथैवाहं तथा नृपः ॥"

इति । अत्र याचते इति चतुर्थ्यन्तम् । अतएव प्राक् सान्तःपुरस्य अङ्गदेशे गमनमुक्तं कन्यास्नेहाद्धि तासां गमनमिति भाति ॥ १८ ॥ १९ ॥

उद्यतम् उपक्रान्तम् । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥

प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥ २१ ॥

सः ऋष्यशृङ्गः तौ रोमपाद-दशरथौ ॥ २२ ॥

ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्य्यवान्।
ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः॥ २३॥
पौरेषु प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः।
क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलङ्कृतम्॥ २४॥
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतम्।
ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम्॥ २५॥
तथा चक्रुश्च तत् सर्वं राज्ञा यत् प्रेषितं तदा।
ततः स्वलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह॥ २६॥
शंखदुन्दुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम्।
ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम्॥ २७॥
प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्म्मणा।
यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्॥ २८॥

सुहृदं रोमपादम्॥ २३॥ २४॥

स्वलंकृतत्वप्रकारमाह,—धूपितमित्यादि। आदौ सिक्तं तोयैः, पश्चात् संमृष्टम्॥ २५॥

प्रेषितमित्यस्य उक्तेत्यादिः॥ २६॥

द्विजम् ऋष्यशृङ्गम्॥ २७॥

इन्द्रकर्मणा इन्द्रसहायार्थं कर्म यस्य तादृशेन राज्ञा सत्कृत्य प्रवेश्यमानं द्विजं दृष्ट्वा देवेन्द्रेण स्वनगरं प्रवेश्यमानं काश्यपं वामनं

अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः ।
कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥
अन्तःपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् ।
सह भर्त्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ।
उवास तत्र सुखिता कञ्चित् कालं सह द्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा यथा स्वर्गवासिनो मुदिताः, तथात्र नागरा मुदिता इति पूर्वेणान्वयः । इन्द्रकर्मणेत्यनेन राज्ञः समग्रो महिमातिशयो ध्वनितः ॥ २८ ॥

उपवाहनात् स्वसमीपानयनात् ॥ २९ ॥

तथागमनमेव व्याचष्टे,—सह भर्त्त्रेति । प्रीत्या शान्तायां प्रीत्या बहुकालविश्लेषोत्तरं मिलिताच्चानन्दान्निरन्तःपुरस्य ॥ ३० ॥

सह द्विजा सपुत्त्रभर्तृकेति यावत् ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित् सुमनोहरे ।
वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥
ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ।
यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् ।
सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।
ततोऽब्रवीन्-नृपो वाक्यं ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥ ४ ॥
सुमन्त्रावाहय क्षिप्रम् ऋत्विजो ब्रह्मवादिनः ।

एवं निश्चितमवगतं पुत्रदातृत्वं यस्य तादृशे ऋष्यशृङ्गे आनीते सकलपापक्षयकारितया पूर्वसङ्कल्पितत्वेन च अश्वमेधं प्रस्तौति,—तत इति । बहुतिथे अनल्पे काले गते इति शेषः । सुमनोहरे शास्त्रोक्तदोषरहिते मनः अभवत् प्रावर्त्तत ॥ १ ॥

तत इति । देववर्णिनं देववर्चसं कुलस्य सन्तानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्यत्वेन स्वर्गार्थञ्च यज्ञाय यज्ञार्थं विप्रम् ऋष्यशृङ्गम् ॥ २ ॥ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिमथ काश्यपम् ॥ ५ ॥
पुरोहितं वसिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ।
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥
समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् ।
तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ७ ॥
धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ।
मम तातप्यमानस्य पुत्त्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥
पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ।
तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ॥ ९ ॥
ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम् ।
ततः साध्विति तद् वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्युतम् ।
ऋष्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा ॥ ११ ॥
सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ।

आवाह्य मत्समीपं प्रापय ॥ ५ ॥
तत इत्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
पुत्त्रार्थं हयमेधेन कर्मणा तदाख्येन कर्मणा ॥ ९ ॥
अनुष्ठानारम्भाय च पुनरुपन्यासः, ऋषिपुत्त्रो ऋष्यशृङ्गः ॥१०॥
११ ॥ १२ ॥

सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ १२ ॥
सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्त्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्।
यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्त्रार्थमागता॥ १३ ॥
ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम्।
अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम्॥ १४ ॥
गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सम्भाराः सम्भ्रियन्तु मे।
समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम्॥ १५ ॥
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्।
शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि॥ १६ ॥
शक्यः कर्त्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता।
नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे॥ १७ ॥
छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः।
विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति॥ १८ ॥
तद् यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते।
तथाविधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह॥ १९ ॥

धार्मिकी प्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना॥ १३ ॥ १४ ।
सम्भ्रियन्तु सम्पाद्यन्तां गुरूनामित्यादयो व्याख्यातप्रायाः॥ १५ ॥
१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ।
पार्थिवेन्द्रस्य तद् वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥
ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् ।
अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २१ ॥
गतानां तेषु विप्रेषु मन्त्रिणस्तान् नराधिपः ।
विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

गतानामिति । गतेषु द्विजादिषु इत्यर्थः सप्तम्यर्थे षष्ठी । विसर्जयित्वा संवत्सरान्ते यागार्थम् इति शेषः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।
प्रसवार्थं गतो * यष्टुं हयमेधेन वीर्य्यवान् ॥ १ ॥
अभिवाद्य वसिष्ठञ्च न्यायतः प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥
यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् ! यथोक्तं मुनिपुङ्गव ! ।
यथा न विघ्नाः क्रियन्ते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरान्ते दीक्षेतेति सूत्रात् पूर्ववसन्तविसृष्टाश्वस्य पुनः संवत्सरान्ते वसन्ते प्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते,—पुनरिति । प्रसवरूपफलं हयमेधेन भावयितुं गतो वसिष्ठान्तिकमिति शेषः ॥ १ ॥

वसिष्ठश्च चात् अरुन्धतीं प्रश्रितं विनययुक्तम् ॥ २ ॥

यथोक्तं शास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञाङ्गेषु अश्वादिषु यथा ब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्ना न क्रियन्ते तथा विधीयतां क्रियताम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

* "ततः"

इति वा पाठः ।

भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ।
वोढ़व्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥
तथेति च स राजानमब्रवीत् द्विजसत्तमः ।
करिष्ये सर्वमेवैतद् भवता यत् समर्थितम् ॥ ५ ॥
ततोऽब्रवीत् द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्म्मसु निष्ठितान् ।
स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्म्मिकान् ॥ ६ ॥
कर्म्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खनकानपि ।
गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्त्तकान् ॥ ७ ॥

भवानिति । सुहृदः स्निग्धत्वाव्यभिचारात् अतिशयप्रतिपत्तये पुनः स्निग्धेतिविशेषणं, मह्यमिति षष्ठ्यर्थे, परमो महानित्यपि स्निग्धपदवत् । विस्पष्टः पुनःप्रामाण्यकत्वात् उद्यतः आरब्धो यज्ञ-सम्बन्धयज्ञानुष्ठानरूपो भारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढ़व्यः वोढुमर्हः ॥ ४ ॥

समर्थितं सम्यक् प्रार्थितम् ॥ ५ ॥

अब्रवीदिति । वसिष्ठोऽत्र कर्त्ता । स्थापत्यं स्थपते-रथकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥

कर्मान्तिकान् आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान् भृत्यान् शिल्पकरान् शिल्पं चित्रादि, वर्धकीन् तक्ष्णः, खनकाः कूपवापीनिर्मातारः, गणकान् ज्योतिर्विदः, शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः, नटाः सूत्रधाराः, नर्त्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥

तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान्।
यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात्॥ ८॥
इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति।
औपकार्य्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः॥ ९॥
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्त्तव्याः शतशः शुभाः।
भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः॥ १०॥
पौरजानपदस्यापि कर्त्तव्याश्च सुविस्तराः।
आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक् पृथक्॥ ११॥
वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च।
भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्॥ १२॥

समीहन्तां कर्म कुर्वन्त्वित्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः। यज्ञकर्मेत्यस्य निवर्त्तयितुमिति शेषः॥ ८॥

इष्टका इति। बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येया इत्यर्थः। जातावेकवचनम्। राज्ञां योग्याः औपकार्य्याः राजसद्मानि। गुणा अन्नपानाद्युपकरणानि सर्वत्र अब्रवीदित्यनुकर्षः॥ ९॥

सुनिष्ठिताः महावर्षवातादिनिवारणक्षमाः॥ १०॥

कर्त्तव्या इत्यस्य आवासा इति शेषः। पार्थिवानाम् अल्पमाण्डलिकानाम्॥ ११॥

वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशवासिनां चेत्यर्थः। महदावासा इत्यत्रात्वाभाव आर्षः॥ १२॥

आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ।
तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥
दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया * ।
सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥
न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ।
यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥
तेषामपि विशेषेण पूजा कार्य्या यथाक्रमम् ।
ये स्युः सम्पूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥

सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः । जनस्य इतर-क्षुद्रजनस्यापि बहुशोभनं यथा भवति तथा आवासाः कार्य्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दातव्यमिति । सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्कार-पूर्वकं देयम् इत्यर्थः । न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण यथा पूजां प्राप्नुवन्ति पूजां प्राप्तां मन्यन्ते तथा सुसत्कृताः कार्य्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तेषामपीति । अपिस्त्वर्थे यथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण । तत्र उप-पत्तिमाह,—ये वसुभिर्धनैः भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः, तेषां सर्वकार्य्यं सुविहितं भवति किञ्चिदपि कार्य्यं न परिहीयते न हीनं

* "पीड़या" इति वङ्गीयाः ।

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ।
तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा ॥ १७ ॥
(ते च स्युः सुहृदः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च)
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ।
यथेष्टं तत् सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १८ ॥
यथोक्तं तत् करिष्यामो न किञ्चित् परिहास्यते ।
ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्म्मिकाः ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ २० ॥
समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ।
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥

भवति । तस्मात् मयि प्रीतियुक्तेन चित्तेन भवन्तः तथा कुर्वन्तु यथा सर्वे सुहृदः ते च शिल्पादयश्च वस्त्रादिभिः पूजिताः स्युरिति ॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥

यथोक्तमिति । यत् त्वया उक्तं तद् यथोक्तं त्वदुक्तानतिक्रमेण सुविहितं न किञ्चित् तत्र लुप्यते इति शेषः । किञ्च, उक्तं भावे क्तः । वचनं यथा कथयिष्यसि, तच्च तथैव करिष्यामः । तत्रापि न किञ्चित् हीनं भविष्यति । ततः नियोजनानन्तरम् ॥ १९ ॥ २० ॥

मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः सङ्करादयः ॥ २१ ॥

तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
पूर्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रं तमिहानय ॥ २४ ॥
तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ।
अङ्गेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम् ।
वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम् ॥ २५ ॥
मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥

तमिति । मिथिलाधिपं स्वयमेव आनयेति सम्बन्धः । न तु दूतमात्रप्रेषणेन । कुत एवं विशेषः ? कुतश्च तदानयनस्य प्रथममुपदेशः ? तत्राह,—पूर्वसम्बन्धिनं पूर्वस्मिन्नेव काले भाविनं सम्बन्धिनं * समस्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः तं योगबलेन ज्ञात्वा । ततो हेतोः भाविसम्बन्धित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले तदानयनं ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

केकयराजानमिति । अनित्यत्वात् समासान्ताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

* चिरन्तनसुहृदम् इति नागोजीभट्टः ।

प्रान्निज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम्।
राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान्॥ २७॥
प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्।
दाक्षिणात्यान् नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह॥ २८॥
सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले॥ २९॥
तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान्।
एतान् दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया॥ ३०॥
वसिष्ठवाक्यं तत् श्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितं तदा।
व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान्॥ ३१॥
स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात्।
सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः॥ ३२॥
ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते।
सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम्॥ ३३॥

सत्कृतं यथा भवति तथा आनयनस्व इति शेषः॥ २७॥
प्राचीनान् प्राग्देशवर्त्तिनः सुराष्ट्रे भवानित्यर्थे ढगार्षः॥२८॥२९॥
यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन॥ ३०॥ ३१॥
स्वयमेवेति। वसिष्ठेन विशिष्योक्तानिति शेषः॥ ३२॥
ते चेति। पूर्वनियुक्ता इत्यर्थः वसिष्ठाय 'महर्षये' इति वा पाठः॥ ३३॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् मुनिरब्रवीत् ।
अवज्ञया न दातव्यं कस्यचित् लीलयापि वा ॥ ३४ ॥
अवज्ञया कृतं हन्यात् दातारं नात्र संशयः * ।
ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ ३५ ॥
बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह ।
ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
उपयाता नरव्याघ्र! राजानस्तव शासनात् ।
मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः ॥ ३७ ॥
यज्ञीयञ्च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ।
निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ ३८ ॥

अवज्ञया अनादरेण लीलया अश्रद्धया। आवश्यकत्वात् एतत् पुनः शिक्षितम् ॥ ३४ ॥

तदेवाह,—अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥

रत्नानि उत्तमवस्तूनि † ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यज्ञीयं यज्ञोपयोगि स्रुक्स्रुवादिसम्भाररूपम् अन्तिकात् समीपे वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

---

* "अवज्ञया च यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत् ।" इति वङ्गीयाः ।

† जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते ।

सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः।
द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र! मनसेव विनिर्मितम्॥ ३९॥
तथा वसिष्ठवचनाद् ऋष्यशृङ्गस्य चोभयोः।
दिवसे शुभनक्षत्रे निर्जातो जगतीपतिः॥ ४०॥
ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः।
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ४१॥
यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि।
श्रीमांश्च सह पत्नीभीराजा दीक्षामुपाविशत्॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

मनसेवेति। त्रिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनाय उत्प्रेक्षेयम्॥३९॥

वसिष्ठवचनादित्यत्र वसिष्ठेति लुप्तविभक्तिकं पृथक् पदम्। वसिष्ठस्य ऋष्यशृङ्गस्य च प्रत्येकम् उभयोश्च मिलितयोर्वचनात्॥ ४०॥

आरभन्निति छान्दसम्॥ ४१॥

यज्ञवाटमित्यर्द्धं पूर्वान्वयि। शास्त्रं कल्पसूत्रादि। विधिस्तदुक्तप्रकारः॥ ४२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे ।
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ।
अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवत् याजका वेदपारगाः ।
यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥

अथेति । अश्वोत्सर्गानन्तरं वर्षे पूर्णे तस्मिन् अश्वे सदः प्राप्ते सति कर्म प्रावर्त्तत इत्यर्थः । अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नो वत्सरः ॥ १ ॥

ऋष्यशृङ्गमिति । 'अनेन प्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्य गम्यते' इति कतकः । अग्रे "पुत्रेष्टाविष्टिं तेऽहं करिष्यामि" इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः "जुहावाग्नौ च तेजस्वी" इति ऋष्यशृङ्गं प्रक्रम्य वाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्य्यवम् अस्येति युक्तम् ॥ २ ॥

कर्मेति । वेदपारगाः अधीतवेदस्य पारं फलवदर्थावबोधं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते याजकाः ऋत्विजो यथाविधि कल्पसूत्रार्थकअनुव्यनतिक्रमेण । न्यायोऽत्र तन्निर्वाहिका पूर्वमीमांसा तं च अनति-

प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः।
चक्रुश्च विधिवत् सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः॥ ४॥
अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि।
प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः॥ ५॥
ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतो*ऽनघः।
मध्यन्दिनञ्च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम्॥ ६॥

क्रम्य परिक्रामन्ति शास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालम् अविस्मृत्य प्रवर्तन्ते॥ ३॥

प्रवर्ग्यम् † आरादुपकारकं कर्मविशेषम् उपसदम् इष्टिविशेषम् अधिकं प्रकृत्युपदिष्टाङ्गातिदेशात् तत्तद्विकृत्यपेक्षितो विशेषोऽधिकं कर्म ‡॥ ४॥

अभिपूज्येति। तत्तत्कर्मपूज्यां देवतामिति शेषः। यथाविधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः॥ ५॥

ऐन्द्र इन्द्रदेवताको हविर्भागः दत्तः। राजा सोमलता च अभिषुतः ग्रावभिः संचुद्य निःसारितसारः ¶॥ ६॥

---

* "अभिष्टुतः" इति वा पाठः।

† प्रवर्ग्यं ब्राह्मणोक्तकर्मविशेषमिति नागोजीभट्टः।

‡ उपदेशशास्त्रादधिकम् अतिदेशतः प्राप्तं सर्वं कर्म चक्रुः इति फलितार्थः।

¶ अभिष्टुत इति पाठे स्तोत्रशास्त्रैः स्तुतः इति तीर्थः।

तृतीयसवनञ्चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ।
चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् ।
ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः ।
होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम् ॥ ९ ॥
न चाहुतमभूत् तत्र स्खलितं वा न किञ्चन ।
दृश्यते ब्रह्मवत् सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते ।
नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिन्-नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥

तृतीयेति । यथेत्यस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा अभ्यासकालः तत्र गृहीतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्-समन्वितैः स्वरतो वर्णतश्च अहीनैरिति यावत् । ऋष्यशृङ्गादय इत्यत्रादिशब्दः प्रधानवाची भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् ॥ ८ ॥

गीतिभिः सामभिः ॥ ९ ॥

न चेति । अहुतम् अन्यथा हुतं स्खलितम् अज्ञानतो न किमपि कर्म व्यक्तं ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । क्षेमयुक्तं क्षेमो विघ्नपराधराहित्यं यद्वा क्षेमो विघ्नराहित्यम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते।
तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते॥ १२॥
वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालास्तु तथैव च।
अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते॥ १३॥
दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च।
इति सञ्चोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः॥ १४॥

नेति। * श्रान्तः खसात्विंज्याश्रक्तः। अ-भृतानुचरः भृत-सेवकरहितः †॥ ११॥

ब्राह्मणा इति। त्रैवर्णिकोपलक्षणं द्विजत्वात्। नाथवन्तः दासाः शूद्रा इति यावत् ‡। तापसा अदासाः शैवादिमार्गम् आश्रिताः शूद्राः श्रमणा बौद्धसंन्यासिनः। यद्वा श्रमणपदं संन्यास्युपलक्षणम्॥ १२॥

न तृप्तिरुपलभ्यते। भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्त्तावपि रसातिशयलोभेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यते इत्यर्थः। यद्वा अनिशं भुञ्जानेष्वपि जनेषु यजमानस्य तृप्तिरलंबुद्धिर्नासीत् इत्यर्थः॥ १३॥ १४॥

---

* यद्यपि क्रीते सोमे यज्ञान्नं न भोक्तव्यं तथापि सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वात् न दोषः। इति नागोजीभट्टः।

† भृतशिष्यरहित इति तीर्थः।

‡ ब्राह्मणानां शूद्रस्योपरि नाथत्वलाभात् नाथवच्छब्देन शूद्र एवोपगम्यते।

अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः ।
दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत् तदा ॥ १५ ॥
नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।
अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
अन्नं हि विधिवत् स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ।
अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
स्वलङ्कृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान् पर्य्यवेषयन् ।
उपासन्ते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥

अन्नेति। लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। तस्य सिद्धस्येति पक्वस्येत्यर्थकं विशेषणम्। विधिवत् सूदशास्त्रोक्तप्रकारेण सिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥

सुविहिताः सुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥

अन्नमिति। स्वादन्नं भुंक्तेति शेषः। प्रशंसाकारमाह,—'अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते' इति प्रशंसां राघवः शुश्रावेत्यन्वयः। यद्वा विधिवत् स्वादु इत्यपि प्रशंसाकारः * ॥ १७ ॥

स्वलंकृता इति। अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः। तान् परिवेषयितॄन्। अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येन परिवेषणस्य अल्पासाध्यत्वात् पाकशालातोऽन्नप्रापकास्तत्सहायाः। अतएव तस्य स्त्र्यसाध्यत्वात् पुरुषकर्तृकत्वम् ॥ १८ ॥

* विधिवत् उपचारवत् इति नागोजीभट्टः ।

कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि।
प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया॥ १९ ॥
दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः।
सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः॥ २० ॥
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रती नाबहुश्रुतः।
सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः॥ २१ ॥
प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा।
तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे॥ २२ ॥

कर्मान्तरे इति। एकसवनं समाप्य पुनः सवनान्तरारम्भकालागमात् पूर्वस्मिन् अन्तरालकाले हेतुवादान् हेतूपन्यासपूर्वकान् वादान् चक्रुः॥ १९ ॥

संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहि प्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिता इत्यर्थः॥ २० ॥

सदस्या विधिदर्शिनः॥ २१ ॥

यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षेपणप्रेषकाले *। तथा खादिरास्तावन्तः षट्संख्यकाः बिल्वसहिताः। एकैकबिल्वयूपसमीपे स्थिताः। परे अन्ये पर्णिनः पालाशाः यूपास्तेऽपि षडिति तथा शब्दार्थः॥ २२ ॥

---

* यूपानां उच्छ्रयः यूपोच्छ्रयः उच्छ्रय उद्धृत्य स्थापनं तत्काले यूपाय उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति यूपोत्क्षेपण प्रैषकाले प्राप्ते इति नागोजीभट्टः।

श्लेष्मातकमयोद्दिष्टो देवदारुमयस्तथा ।
द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥
कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ।
शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृताभवन् ॥ २४ ॥
एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ।
वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः ॥ २५ ॥
विन्यस्ता विधिवत् सर्वे शिल्पिभिः सुदृढाः कृताः ।

श्लेष्मातको रज्जुदालस्तन्मयो एको यूपः अश्वमेधे दिष्ट उपदिष्ट इत्यर्थः । 'श्लेष्मातकमयोऽभिष्टः' इति पाठे अभिष्टः अग्रभिमुखः तथा देवदारुमयोऽप्यस्ति यूपः स च नैको नापि षट् किन्तु द्वौ तौ च व्यस्तबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां तावदायामेन परिग्रहः स्वीकारो ययोस्तौ । एवञ्चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इत्युक्तम् । ते च तत्सूत्रश्रुत्योः प्रसिद्धा इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥

काञ्चनालङ्कृताभवन् इत्यत्र अडभावश्छान्दसः । शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं सुत्रशास्त्रञ्च ॥ २४ ॥

'महोच्छ्रायपरीणाहो रूपोऽन्यः सर्वकाञ्चनः ।
यज्ञे समभवत् तत्र शोभार्थमुपकल्पितः ॥'

इति क्वचित् पाठः । एकेति । अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यङ्गुलयः ॥ २५ ॥

अष्टाश्रयः अश्रिः कोणः तद्वाथविशेषेण श्लक्ष्णास्पर्शवता स्वरूपेण युक्ताः ॥ २६ ॥

अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ।
सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ।
चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥
स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ।
गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥

यथा सप्तर्षयो विराजन्ते तथा यूपा व्यराजन्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इष्टका इति। यथान्यायं यथासूत्रम्। अर्धेष्टका मण्डलेष्टकादयश्च कारिताः शुल्वविद्भिरिति शेषः। अग्निः अग्न्याधारभूतो देशः स ब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितो बद्ध इत्यर्थः। शुल्वकर्मणीति पाठे शुल्वसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः। केचित् तु तत्र इष्टकाबद्धे देशे अग्निः चितः स्थापित इत्यर्थ इत्याहुः ॥ २८ ॥

स चित्यः अग्निः सञ्चितः स्थापितः, कथं सञ्चितः? इत्यत्राह,—गरुडसंस्थानः। रुक्मपक्षः 'सहस्रं हिरण्यशुल्कैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति' इति सूत्रात् रुक्मपक्षत्वमिति केचित्। अत्र पक्षे त्रिगुणोऽष्टादशात्मक इत्यस्य असामञ्जस्यं मत्वा चितदेशविशेषणानीमानि। स्वर्णेष्टकाभिः पक्षनिर्माणाद् रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये। त्रिगुणः प्रस्तारः, तदेवाह,—अष्टादशात्मक इति। षट्चितयो भवन्तीति प्रकृतौ उक्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ।
उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ।
ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतत् नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ।
अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥
कौशल्या तं हयं तत्र परिचर्य्य समन्ततः ।
कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥
पतत्त्रिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा ।
अवसद् रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥

यथाशास्त्रम् 'इन्द्राय राज्ञे' इत्याद्यनुवाकैः प्रतिपादिताः ॥३०॥
शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥
नियतं बद्धम् । अश्वरत्नेषु उत्तमं श्रेष्ठं नियतमित्यनुकर्षः ॥३२॥
कौशल्येति । परिचर्य्य प्रोक्षणादिना संस्कृत्य त्रिभिः कृपाणैः असिभिः एनम् अश्वं विशशास, अस्य विशसनं कृतवती 'महिष्यश्वासिना कल्पयन्ति' इति सूत्रात् ॥ ३३ ॥
पतत्त्रिणेति । पुरा अश्वानां पक्षाः सन्तीति प्रसिद्धा एवं वादः । पतत्त्रिणा गरुड़वेगेनेत्यर्थ इत्यन्ये । सुस्थितेन स्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती कौशल्या धर्मेच्छया एकां रजनीम् अश्वेन सह अवसत् ॥ ३४ ॥

होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन्।
महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा॥ ३५॥
पतत्त्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः।
ऋत्विक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः॥ ३६॥
धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः।
यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः॥ ३७॥

अथ होत्रादयः। महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद् बहिष्कृतया दास्या च सह वावातां राज्ञो वल्लभां भुजिष्याम् अश्वेन समयोजयन् इति सम्बन्ध इति केचित्। अपरे तु वावाताशब्दो राज्ञः मध्यमजातीयद्वितीयभार्य्यावाची। तदुक्तम् ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये, तृतीय-पञ्चिकास्थ-द्वाविंशतिखण्डस्थवावातेति प्रतीकव्याख्यानावसरे,—'राज्ञां हि त्रिविधा स्त्रियः, उत्तममध्यमाधमजातीयाः; तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियाया महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वैश्यायाः वावातेति, अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिः' इति। अतएव आश्वलायनसूत्रे दशमाध्यायेऽष्टमखण्डस्थवावातेति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्य्या इति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता॥ ३५॥

वपां चन्द्राख्यं मेदः। 'चन्द्रं नाम मेदोऽस्ति तदुद्धरति नास्य वपा विद्यते' इति सूत्रात्। परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्य्येण सम्पन्नो युक्तः॥ ३६॥

नराधिपो दशरथः॥ ३७॥

हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत् समस्ताः षोड़शर्त्विजः ॥ ३८ ॥
प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥
त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।
चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४० ॥
उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ।
कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥
ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ ।

हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गुरोरपि लघूच्चारणतया लघुकार्य्यकरत्वस्य छन्दःशास्त्रे उक्तत्वात् न छन्दोभङ्गः ॥ ३८ ॥

प्लक्षेति । अन्येषाम् अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां यास्रुकं हविः प्लक्षशाखासु निधाय अवदीयते । अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्य हविर्भागः वैतसे कटे निधाय अवदातव्य इष्यते ॥ ३९ ॥

त्र्यह इति । अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयानि अहानि इति कल्पसूत्रेण तन्मूलब्राह्मणैश्च अश्वमेधः त्र्यहःसंख्यातः उक्तः सवनीयाङ्गां प्राधान्यात् । तानि त्र्यहोरात्राणि गणयति चतुष्टोमशब्देन अग्निष्टोमः ॥ ४० ॥

उत्तरं तृतीयशास्त्रदर्शनाद् विहिताः बहवः प्रधानाः क्रतवः तत्र कारिताः ॥ ४१ ॥

अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामौ महाक्रतुः॥ ४२ ॥
प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्द्धनः।
अध्वर्य्यवे प्रतीचीन्तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥४३ ॥
उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता।
अश्वमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा॥ ४४ ॥
क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः।
ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्द्धनः॥ ४५ ॥
एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूत् श्रीमान् इक्ष्वाकुनन्दनः।
ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्वे राजानं गतकिल्बिषम्॥ ४६ ॥
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति।
न भूम्या कार्य्यमस्माकं नहि शक्ताः स्म पालने॥ ४७ ॥

तानाह,—ज्योतिरित्यादि। आयुरायुष्टोमः अतिरात्राविति द्विवचनात् अतिरात्रस्य द्विप्रयोगः। तथा आप्तोर्य्यामाविति। महाक्रतुरिति जातावेकवचनम् एते महाक्रतव इत्यर्थः॥ ४२॥

प्राचीमिति॥ ४३॥

विनिर्मिता कल्पेषु विहिता स्वयम्भूविहिते 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत' इति श्रुतेः॥ ४४॥

क्रतुमिति। धरां चतुर्दिगवच्छिन्नाम्॥ ४५॥ ४६॥

भवानिति। भोगैकप्रयोजनत्वाद् भूमेः। तथास्माकं न किञ्चित् प्रयोजनं नापि चौरादिभ्यो रक्षणे वयं शक्ताः॥ ४७॥

रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ! ।
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥
मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ।
तत् प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ ! धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ।
दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५० ॥
ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ।

तत्र हेतुमाह,—रता इति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन दक्षादौ अस्माकमधिकारोऽपि न इति ध्वनितम् । भूमिपेत्यनेन तवैवेषा योग्या इति त्वमेव निष्क्रयेण पुनरिमां गृहाणेति सूचितम् । तदाह,—निष्क्रयमिति मूल्यमित्यर्थः । ननु भुवो मूल्यं दातुमशक्यम् अतः किञ्चिदेवेति ॥ ४८ ॥

किञ्चित् पदार्थानाह,—मणिरत्नम् अनर्घ्यरत्नं तस्यापि राजार्हत्वाद् आह,—सुवर्णमिति । यद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत् किञ्चिदेव भवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

शतसहस्राणि दशलक्षमिति यावत् ॥ ५० ॥

सुवर्णं षोड़शमाषकम् । चतुर्गुणं चत्वारिंशत् कोटिम् । ततः सर्वे ऋत्विजः सहिताः दक्षिणाप्राप्तं सर्व्वं वसु धनम् एकीकृत्य विभागाय ऋष्यशृङ्गवसिष्ठाभ्यां प्रददुः तयोः पुरो न्यस्तवन्तः ॥५१॥

ऋष्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५१ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥
सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम्।
* ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥
जाम्बूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा।
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम्।
कस्मैचिद् याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५४ ॥
ततः प्रीतेषु विधिवत् द्विजेषु द्विजवत्सलः।
प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥
तस्याशिषोऽथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः।

तदाह,—ऋष्येति। प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादिद्वारा विभज्य गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सुप्रीतेति। सन्तुष्टाः सन्तः अत्यन्तं मुदिताः स्म इत्यूचुः राजानमिति शेषः। प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥

जाम्बूनदं जम्बूप्रभवं सुवर्णं कोटिशब्दोऽनन्तवाची। अथ सर्वदक्षिणादानानन्तरं याचमानाय दरिद्राय कस्मैचित् दातव्यवस्त्वन्तराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५४ ॥

ततस्तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विविधा आशिषः 'आमन्त्रणमयुञ्जन्त' इत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां पतितस्य च ।
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ।
ततोऽब्रवीदृष्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥
कुलस्य वर्द्धनं तत्तु कर्त्तुमर्हसि सुव्रत ।
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥
भविष्यन्ति सुता राजन् चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥
स तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ।
जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृङ्गं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतैराजभिरप्राप्तसमाप्तिकम् ॥५८॥
कुलस्य वर्धनं तादृशं कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥
पुनरप्युवाच पुत्रजननकर्मणि पुनरपि प्रेरयामास इत्यर्थः यद्यपि पुत्रकामेष्ट्यैव पुत्रावाप्तिः सम्भवति, तथापि तयोरतस्य वैश्यस्य श्रमणस्य बधेन तद्वियोगातुरतयोरततन्मातापितृमरणेन च ब्रह्मबधसमपापोत्पत्त्या तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानम्बोध्यम् ॥ ६१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।
लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात् ।
अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात् ।
जुहावाग्नौ च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥

मेधावीति । मेधावी अशेषवेदशाखाधारणयोग्यबुद्धिमान् वेदज्ञः स्वरूपतोऽर्थतश्च वेदतत्त्ववित् स ऋष्यशृङ्गः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय किंकर्त्तव्यमिति निश्चेतुं कञ्चित् कालं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इदमुत्तरं इदमिह उत्तरानुष्ठेयकृत्यमिति निश्चित्य पश्चात् लब्धसंज्ञः समाध्युत्थितः तं नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमब्रवीत् तदाह,—इष्टिमिति । पुत्त्रीयां पुत्त्रप्राप्तिकारणभूतां पुत्त्रकारणात् पुत्त्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेदप्रोक्तैर्मन्त्रैः विधानतः कल्पसूत्रतः सिद्धां नियतफलत्वेन प्रसिद्धाम् इष्टिं करिष्यामि इत्यब्रवीत् इति शेषः ॥ २ ॥

तत इति । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रपूर्वकतया कल्पसूत्रे दृष्टेन ॥ ३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥
ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः।
अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५ ॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः।
सर्वान् नो बाधते वीर्य्यात् शासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥
त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा।
मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः।
शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्वान् ब्राह्मणानसुरांस्तथा।

तत इति तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ता इति। समेत्य अन्तर्धानशङ्कया इतरानवलोकमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कुतस्तस्य युष्मद्बाधनक्षमवीर्य्यलाभः? इत्यत आह,—त्वयेति। मानयन्तः सर्वदेवताऽवध्यत्वरूपत्वद्दत्तवरं परिपालयन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

उच्छ्रितान् सम्पत्त्यादिभिरधिकान्। त्रिदशराजानमिति समासान्तोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृत इन्द्रबन्ध इति ज्ञायते ॥ ८ ॥

अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः॥ ९॥
नैनं सूर्य्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः।
चलोर्म्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते॥ १०॥
तन्महन्नो भयं तस्मात् राक्षसाद् घोरदर्शनात्।
बधार्थं तस्य भगवन्! उपायं कर्त्तुमर्हसि॥ ११॥
एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत्।
हन्तायं विदितस्तस्य बधोपायो दुरात्मनः॥ १२॥
तेन गन्धर्वयक्षाणां देवतानाञ्च रक्षसाम्।
अबध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तञ्च तन्मया॥ १३॥
नाकीर्तयदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा।
तस्मात् स मानुषाद् बध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते॥ १४॥

असुरान् राक्षप्रमुखान्।९॥

प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः। क्रौर्य्यातिशयद्योतकम् एतज्जातीयं न वाति नाधिकं वाति चञ्चलोर्म्मिमालास्वभावोऽपि न कम्पते इति विरोधालङ्कारः॥ १०॥

तत् तस्मात् कारणात् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात्॥ ११॥

एवमिति। भगवान् ब्रह्मेति शेषः। हन्तेत्यनुकम्पायाम्॥ १२॥

तेनेति। तत् तथा अस्तु इत्युक्तमिति योजना॥ १३॥

नेति। तदा वरणसमये मृत्युर्मृत्युजनकः॥ १४॥ १५॥

एतत् श्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपायातो महाद्युतिः ।
शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥
वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ।
तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥
ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः ।
तमब्रुवन् सुराः सर्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ।
राज्ञो दशरथस्य त्वम् अयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥
धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ।

एतस्मिन्नन्तरे सर्वदेवतासन्तोषकाले विष्णुः सदा भूभारोद्धारादिकर्त्ता ॥ १६ ॥

वैनतेयो गरुड़ः । केयूरं बाहुभूषणम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा चेति । वन्द्यमान इत्यनुकृष्यते । समागम्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वा समाहितः देवकार्य्यतत्परः समभिष्टूय सम्यक् स्तुत्वा सन्नताः प्रणताः ॥ १८ ॥

त्वामिति । अस्मद्दुःखहरणस्य त्वदेकसाध्यत्वात् अवतर्त्तुं नियोक्ष्यामहे तदेवाह,—राज्ञः इत्यादिना ॥ १९ ॥

अस्य भार्य्यासु तिसृषु ह्री-श्री-कीर्त्त्युपमासु च ॥ २० ॥
विष्णो ! पुत्त्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ।
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ २१ ॥
अवध्यं दैवतैर्विष्णो ! समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ।
राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्य्योद्रेकेण बाधते ॥ २३ ॥
ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
क्रीड़न्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ २४ ॥

धर्मज्ञस्येत्यादि राजविशेषणं, ह्रीः श्रीरित्यादि राजपत्नीविशेषणञ्च अवतारयोग्यताध्वननाय ॥ २० ॥

आत्मानं सोपकरणमात्मानम् ।

'अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोऽभवत् ।
तदन्येद्युः सुमित्रायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः ।
सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत् प्रिये ॥'

इति पाद्मोक्तेः। अत्रात्मानम् इत्युक्त्या शंखचक्रानन्तानामपि भगवद्रूपता सूचिता ऊङ्कारेण भगवानिव पाञ्चजन्यः शब्दमात्रेण सकलभुवनक्षोभकत्वाद् विष्णुतुल्य एवेति बोध्यं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानं रावणेन्द्रजित्लवणगन्धर्वबधादीनां प्रत्येकं देवकार्य्यरूपाणां सद्भावात् ॥ २१ ॥

कुतो ममैव नियोगः ? तत्राह,—अवध्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

बधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ।
सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ।
त्वं गतिः परमा देव ! सर्वेषां नः परं तपः ॥ २५ ॥
बधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ।
एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ २६ ॥
पितामहपुरोगांस्तान् सर्वलोकनमस्कृतः ।
अब्रवीत् त्रिदशान् सर्वान् समेतान् धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥
भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ।
सपुत्त्रपौत्त्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम् ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥
वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ।
एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥

रौद्रेण कृत्याकृत्यविचारशून्येन बधार्थं बधप्रार्थनार्थम् ॥२४॥२५॥
बधायेति । नृणां लोके इत्यस्य अवतरितुमिति शेषः ॥ २६ ॥
धर्मसंहितान् धर्मसहितानित्यर्थः । 'धर्मसंहितम्' इति वा पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥
हत्वेति । हत्वा वत्स्यामीति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥

मानुष्ये चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः।
ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्।
ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः।
स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं
प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्।
विरावणं साधुतपस्विकण्टकं
तपस्विनामुद्धर तं भयावहम् ॥ ३३ ॥
तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं
विरावणं रावणमुग्रपौरुषम्।

मानुष्ये इति। मनुष्यलोके यथा देवैराज्ञप्तं तथा आत्मनः जन्मभूमिं चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास। ततः विचारानन्तरम् ॥ ३१ ॥

रोचयामास ऐच्छत्। स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥ ३२ ॥

स्तुत्वा च यदूचुस्तदाह,—तमिति। रावणम् उद्धर समूलमुन्मूलय। विरावणं विशेषेण त्रिलोकीक्रन्दनम्। तपस्विनां भयावहमित्यन्वयः। रावणस्मरणेनातिभीतचित्तानां देवानामुक्तौ तमित्यस्य पुनरुक्तिर्न दोषाय। अत्र इन्द्रादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विभोश्च नियोज्यत्वं न दोषः, लीलात्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३३ ॥

स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं
सुरेन्द्र ! गुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तमिति । तं हत्वैव इत्यन्वयः । सबान्धवमित्यनेन लवणादिवधसूचनम् । हे सुरेन्द्र ! उपेन्द्र-गुप्तम् अर्थात् त्वयेति शेषः । गतदोषकल्मषं दोषा रागादयः तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकं वैकुण्ठाख्यं गतज्वरः स्वभावतो निवृत्ताशेषतापः ॥ ३४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोड़शः सर्गः ।

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ।
जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को बधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ! ।
यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ।
मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ! ।

तत इति । नियुक्तः प्रार्थितः यद्वा आज्ञप्त इत्यर्थः । अतएव जानन्नपि बधोपायम् अज्ञ इव तेषामविनीतत्वलज्जापरिहाराय तान् पप्रच्छेत्यर्थः । जानन् बधोपायमिति शेषः * ॥ १ ॥

उपाय इति । यम् उपायम् आस्थाय तमहं निहन्यां, स तस्य बधे उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

स हीति । लोकपूर्व्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् 'हिरण्यगर्भः

---

* अत्र नराणां समूहो नारं, नारम् अयनं वासस्थानम् अस्य इति नारायणः सर्व्वान्तर्यामी इति व्युत्पत्त्या नारायण-पद-प्रयोगेन विष्णोः सर्व्वज्ञत्वं ध्वनितम् ।

येन तुष्टोऽभवद् ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्व्वजः ॥ ४ ॥
सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ।
नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥
अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ।
एवं पितामहात् तस्माद् वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥
उत्सादयति लोकांस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यपकर्षति ।
तस्मात् तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ! ॥ ७ ॥
इत्येतद् वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ।
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः ।
अयजत् पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥

समवर्त्तताग्रे' इति श्रुतेश्च। यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः लोकपूर्व्वजत्वं च हिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन * ॥ ४ ॥

सन्तुष्ट इति। मानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमात्रेभ्यो भयं न भवेदिति वरं ददौ इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स चापीति दशरथोऽपीत्यर्थः । तस्मिन् काले भगवदवतितीर्षा-काले । पुत्त्रियामिति ह्रस्वः छान्दसः ॥ ९ ॥

---

* लोककृत्त्वे हेतुर्लोकपूर्व्वज इति नागोजीभट्टः ।

स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्य च पितामहम् ।
अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥
ततो वै यजमानस्य पावकाद् अतुलप्रभम् ।
प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्य्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम् ।
स्निग्ध-हर्य्यक्ष-तनुज-श्मश्रु-प्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥
शुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम् ।
शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥

स इति । निश्चयम् अवतारविषयम्, आमन्त्र साधयामि इत्युक्ता इत्यर्थः अन्तर्धानं गत इति तस्मात् देवसमाजादिति शेषः ॥ १० ॥

तत इति । अन्तर्धानानन्तरमित्यर्थः । अन्तर्धाय भगवानेव स्वतेजः-संभृत-पायसमादाय हुताग्नेः सकाशात् प्रादुर्भवति स्म ; नह्यन्यस्य भगवत्-तेजोधारणे शक्तिरस्ति—तदेवाह, महद्भूतमिति 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' इत्युक्तेः अतुलप्रभं विद्युदादिवत् दृष्टि-प्रति-विघातक-तेजोविशेषवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं स्निग्धाः चिक्कणाः हर्य्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजा लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्य तत् । मुखस्थरोमाणि श्मश्रुप्रवरो मुखस्थं व्याप्तरोम ॥ १२ ॥

समुत्सेध उच्छ्रायः दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पादविन्यासो यस्य तत् ॥ १३ ॥

दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्।
तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम्॥ १४ ॥
दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्।
प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव * ॥ १५ ॥

दिवाकरेति। तद्वत् प्रभामण्डलव्याप्तम्। तैक्ष्ण्ये दृष्टान्तो दीप्तानलेत्यादि। तप्तेति राजतो रजतविकारः अन्तपरिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्ताम्॥ १४॥

पात्रीति लिङ्गसामान्यात् उत्प्रेक्ष्यते पत्नीमिवेति। प्रगृह्येति स्वयं दोर्भ्यां प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः मायामयीमिव इवशब्द एवार्थे। भगवता मायैवेत्यर्थः † ॥ १५॥

---

* तमृष्यशृङ्गं प्रोवाच भूतमुत्पन्नमद्भुतम्।
प्राजापत्यं विद्धि मां त्वं भूतमभ्यागतं द्विज ! ॥
इमां पात्रीं मया दत्तां प्राप्य राज्ञे प्रयच्छ ह।
तमुवाच ततो धीमान् ऋष्यशृङ्गो द्विजर्षभः।
प्रयच्छ राज्ञे पात्रीं त्वं स्वयमेवाद्भुतामिह।
ऋष्यशृङ्गवचः श्रुत्वा प्राजापत्यो महाद्युतिः॥
प्रोवाचेक्ष्वाकुदायादं——————
वङ्गीयाः ।

† विचित्रकार्य्यकरीमिव इति तीर्थः।

समवेच्याब्रवीद् वाक्यमिदं दशरथं नृपम्।
प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ! ॥ १६ ॥
ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः।
भगवन् ! स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥
अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत्।
राजन्नर्चयता देवान् अद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥
इदं तु नृपशार्दूल ! पायसं देवनिर्मितम्।
प्रजाकरं गृहाण त्वं धनमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥
भार्य्याणामनुरूपाणाम् अश्नीतेति प्रयच्छ वै।
तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप ! ॥ २० ॥
तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम्।

दशरथं समवेच्येत्यन्वयः। प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम्। प्रजापतेः प्रजापालकाद् विष्णोः सम्भूतं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततः परं प्राजापत्यं मां विद्धीति तदुक्त्यनन्तरं पूर्वमाह्वत्या एव भीतः एतद्वचनश्रवणोत्तरं निर्भय उवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥

देवानर्चयता हयमेधेनेति शेषः ॥ १८ ॥

देवनिर्मितं देवेन प्रजापतिना निर्मितं धन्यं प्रशस्तम् ॥ १९ ॥

भार्य्याणां सम्बन्धसामान्ये षष्ठी भार्य्याभ्य इत्यर्थः। आनुरूप्यं महिषीत्वयशःशीलगुणादिना ॥ २० ॥

पात्रीं देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥
अभिवाद्य च तद् भूतम् अद्भुतं प्रियदर्शनम् ।
मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥
ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ।
बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥
ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ।
संवर्त्तयित्वा तत् कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ ।
शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २५ ॥
सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ।
पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्त्रीयन्त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥

हिरण्मयीं हिरण्यविकाराम् ॥ २१ ॥

मुदेति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥

वित्तं धनम् ॥ २३ ॥

अद्भुतप्रख्यम् अद्भुताकारं संवर्त्तयित्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपं तत्रैव अग्निकुण्ड एव ॥ २४ ॥

हर्षरश्मिभिः हर्षाङ्कुतमुखकान्तिभिः उद्योतं द्योतमानम् । अन्तःपुरं तद्वर्त्तिस्त्रीजातम् । शारदचन्द्रस्य अंशुभिर्नभ इवेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा।
अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ २७ ॥
कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्त्रार्थकारणात्।
प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम्॥ २८ ॥
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः।

कौसल्यायै इति। अर्द्धशब्दोऽत्र समविभागवाची अर्धादर्धं तुरीयांशम् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अवशिष्टार्द्धम् अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्य अर्द्धम् अष्टमांश इत्यर्थः। पुनरवशिष्टार्द्धम् अष्टमांशम् ॥ २८ ॥

अनुचिन्त्येति। कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य्य पादोनांशार्द्धदानम्। तस्यै कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानम्। वल्लभायां सम्भोगकर्मणि पक्षपातः, न धर्मविभागकर्मणि। एवञ्च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्द्धमर्द्धमित्याहुः। अपरे तु रामभरतौ प्रत्येकं त्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च अष्टमांशौ। तथाहि, कौसल्यायै दत्तार्धस्य अर्धादर्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै दत्तवान्। कौसल्यया दापितवानित्यर्थः। एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धं ददौ। ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्धं तदर्धं विचार्य्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ, तया दापयामासेत्यर्थः। अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्या। तदुक्तं कालिदासेन,—

'स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम्।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रम् अहर्पतिरिवातपम् ॥

एवं तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक् ॥ २६ ॥

तास्त्वेवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ।

सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३० ॥

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः सम्भाविता ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥
ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥
सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।'

इति अर्द्धार्द्धभागाभ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धांशसम्बन्ध्यर्द्धार्द्धभागाभ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येति शेषः । कतकस्यापि एवं रीतिरेव सम्मता इत्याहुः । क्वचित् तु—

"इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोऽर्द्धं नराधिपः ।
स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागवतां वरः ॥
अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः ।
चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ॥"

इति दृश्यमानपाठः स तु असाम्प्रदायिक एव तत्तद्दत्तभागजन्यस्य तत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन । अपरे तु व्याख्यैवात्र ज्यायसी पाठान्तरे व्याख्यान्तरे च लक्ष्मणरामयोरेव भरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायां बीजालाभः । उक्तं च पाद्मे,—

"युग्मं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात् स्वतः ।"

इति दिक् ॥ २९ ॥

ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमाः स्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक्।
हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा।३१।
ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः।
बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः।३२।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तास्त्विति। प्राप्य प्रहर्षेण उदितं विकसितं चेतो यासां ताः स्त्रियः नरेन्द्रस्य सम्मानम् अपक्षपातेन यथोचितव्यवहारं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

तत इति। महीपतेः स्त्रिय इत्यन्वयः। उत्तमपायसम् उत्तमत्वञ्च तस्य विष्णुतेजःसंभृतत्वात् हुताशनादित्यसमानतेजस इति गर्भाणां स्त्रीणां च तत्त्वेन विशेषणम् ॥ ३१ ॥

तत इति। प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दः स्वास्थ्यपरः तादृशं मानसं यस्येत्यर्थः। यद्वा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः। यथा शब्दस्त्वार्थे त्रिदिवे हरिरिन्द्रस्व हृष्ट इत्यर्थः। सुरेन्द्रेत्यादिना राजविशेषणं भगवदंशगर्भसम्भवेन। तैः पूजितो मनसा स्तुतः ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

पुत्त्रत्वन्तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥
सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ।
विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे ।
नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
असंहार्य्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ।
सर्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥

पुत्त्रत्वमिति । गते गन्तुमुपक्रान्ते ॥ १ ॥

सहायान् सहायकरणसमर्थान् । ननु कदाचिद् भगवान् प्रतिज्ञायापि नावतरेद् अत उक्तं सत्यसन्धस्येति सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥२॥

मायाविदः असुरादि-माया-संहार-समर्थ-देवमाया-शक्तिमतः । जवे वेगविषये ॥ ३ ॥

असंहार्य्यानिति परैरिति शेषः । संहननं शरीरम् । सर्वा-

अप्सरःसु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च।
यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
किन्नरीणाञ्च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च।
सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥
पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवान् ऋक्षपुङ्गवः।
जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ७ ॥

स्वगुणसम्पन्नान् सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान्। यद्वा प्रयोगोपसंहरादयस्तद्गुणाः। अमृतप्राशना देवाः * ॥ ४ ॥

गन्धर्व्यो गन्धर्वपत्न्यः ॥ ५ ॥

वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरःप्रभृतिषु इत्यर्थः। हरिरूपेणेति।

'तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्य्यसमतेजसः।
उत्पत्स्यन्ति बधार्थन्तु कुलस्य तव वानराः॥

इति रावणविषये नन्दिकेश्वरशापादेवमुक्तम्। तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमान् इत्यर्थः † ॥ ६ ॥

ननु त्वयापि स्वांशः स्रष्टव्य इति चेत् तत्राह, पूर्वमेवेति

---

* यद्वा अमृतं प्राश्नन्तीत्यमृतप्राशनाः पीतामृतानिव मृत्युरहितान् इति नागोजीभट्टः।

† अत्र पार्वतीशापेन स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनासम्भवात् अप्सरःप्रभृतयः क्षेत्रतयोक्ताः। गुणवत्पुत्रलाभाय मुख्यास्विति नागोजीभट्टः।

ते तथोक्ता भगवता तत् प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
जनयामासुरेवं ते पुत्त्रान् वानररूपिणः ॥ ८ ॥
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
बृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महाकपिम् ।
सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः ।
विश्वकर्मा त्वजनयत् नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥
पावकस्य सुतः श्रीमान् नीलोऽग्निसदृशप्रभः ।

पूर्वयुगे इत्यर्थः । तदुत्पत्तिप्रकारमाह, जृम्भमाणस्येति सहसा तत्क्षणे ॥ ७ ॥

एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥

वानरेन्द्रमिति । ननु राघवसहायार्थं तत्तत्स्वावतारकरणप्रेरणात् बालिनोऽवतारस्य तदसहायत्वाद् किमर्थोऽयमवतारः, इति चेत्? दुन्दुभ्यादिबधार्थं तदवतारस्यावश्यकत्वात् पुत्त्रद्वारा तस्यापि राघवसहायत्वाच्च दुन्दुभ्यादिबधेनापि तत्सहायकरणाच्च अस्यापि भगवदवतारात् पूर्व्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया । तपनः सूर्य्यः ॥१०॥११॥१२॥

तेजसा यशसा वीर्य्यादत्यरिच्यत वीर्य्यवान्॥ १३ ॥
रूपद्रविणसम्पन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ।
मैन्दञ्च द्विविदञ्चैव जनयामासतुः स्वयम्॥ १४ ॥
वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम्।
शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः॥ १५ ॥
मारुतस्यौरसः श्रीमान् हनूमान् नाम वानरः।
वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे॥ १६ ॥
सर्व्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः॥ १७ ॥
अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः।

पावकस्य अग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोऽभवद् इत्यर्थः॥ १३ ॥
रूपेति। रूपलक्षणेन द्रविणेन युक्तौ रूपसम्मतौ रूपवत्त्वेन सर्व्वलोकसम्मतावित्यर्थः *॥ १४ ॥
पर्जन्यस्तदभिमानिनी देवता। धर्म्मपुत्त्रोऽपरः सुषेण इति युद्धकाण्डे वक्ष्यति। अत्र तु वरुणपुत्त्र उक्तः॥ १५ ॥
वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यं शरीरं तेन उपेतो युक्तः॥ १६ ॥
दशग्रीववधोद्यता इत्यस्य ये भविष्यन्तीति शेषः॥ १७ ॥

---

* स्वयम् इत्यनेन मानससृष्टिर्व्वोध्यते इति नागोजीभट्टः।

ते गजाचलसङ्काशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ १८ ॥
ऋक्ष-वानर-गोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ।
यस्य देवस्य यद् रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ १९ ॥
अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक् ।
गोलाङ्गूलेषु चोत्पन्नाः किञ्चिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥
ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ।
देवा महर्षिगन्धर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः ॥ २१ ॥
नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ।
बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ २२ ॥
चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ।

गजाचलसङ्काशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्च इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गोपुच्छा वानरविशेषाः । क्षिप्रमेव तत्तद्-योनौ देवानां रत्य-व्यवहितोत्तरकालमेव रूपं वर्णः वेषः संस्थानविशेषः * ॥ १९ ॥

तस्य तत्पुत्रस्य तेन तदीयरूपवेषादिकं पृथक् पृथक् असांकर्य्येण अजायत किञ्चित् उन्नतविक्रमाः देवावस्थातोऽपि किञ्चिदधिकपराक्रमा इत्यर्थः ॥ २० ॥

ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु चस्त्वथ किन्नरीषु इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तार्क्ष्याः तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥

नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥

---

* क्षिप्रमित्यनेन मानससृष्टिरुच्यते इति नागोजीभट्टः ।

वानरान् सुमहाकायान् सर्वान् वै वनचारिणः ॥ २३ ॥
अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च।
नागकन्यासु च तदा गन्धर्वीणां तनूषु च।
कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥
सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च।
शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥
नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः।
विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् ॥ २५ ॥
क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम्।
दारयेयुः क्षितिं पद्भ्याम् आप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥
नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान्।
गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने ॥ २८ ॥

चारणा देववन्दिनः। वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्र परत्र वनस्थफलभक्षकान् इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सर्वास्त्रकोविदा इति। स्वयं-प्रतिभात-सर्वास्त्रपरिहारोपाया इत्यर्थः। शिलाप्रहरणा इत्याद्युक्तेः तेषाम् अस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात्। विचालयेयुरित्यादौ शक्यर्थे लिङ् विचालनशक्ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

आप्लवेयुः सन्तरेयुः ॥ २७ ॥

प्रव्रजतः स्वच्छन्दगतीन् ॥ २८ ॥

नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ।
ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २९ ॥
शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ।
ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ ३० ॥
बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्चाजनयन् हरीन् ।
अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥
अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे ।
सूर्य्यपुत्त्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्त्रञ्च वालिनम् ॥ ३२ ॥
भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः ।
नलं नीलं हनूमन्तम् अन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३३ ॥
ते तार्क्ष्यबलसम्पन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ।

नादेनेत्यस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥
शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
ते प्रागुक्ताः हरीणां प्रधानेषु यूथेषु मध्ये हरियूथपा बभूवुः । यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्च हरीन् अजनयन्नित्यर्थः । ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान् सानून् उपतस्थुः आसेवन्ते स्म ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ । सर्वे च सर्वेऽपि उपतस्थुः । केचित् साक्षात् केचित् नलादिद्वारेत्याह, नलमित्यादि ॥ ३३ ॥

विचरन्तोऽर्द्दयन् सर्वान् सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥
महाबलो महाबाहुर्बालो विपुलविक्रमः।
जुगोप भुजवीर्य्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान्॥ ३५ ॥
तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा।
कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३६ ॥

तैर्मेघवृन्दाचलकूटसन्निभै-
र्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः।
बभूव भूर्भीमशरीररूपैः
समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अर्दयन् आर्दयन् इत्यर्थः। अडभाव आर्षः ॥ ३४ ॥
बाली जुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वाद् इति भावः ॥ ३५ ॥
विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः। नानाव्यञ्जनलक्षणैः परस्परभेदव्यञ्जकतत्तल्लक्षणयुतैः ॥ ३६ ॥
अचलकूटः पर्वतशृङ्गं यूथपाधिपैर्यूथपानामधिपैरित्यर्थः। भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः ।
प्रतिगृह्यामरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः ।
मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः ।
बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥

प्रासङ्गिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतं प्रधानावतार उच्यते,—निर्वृ-
त्यादि । निर्वृत्ते समाप्ते । पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् इत्यन्तो वृत्तानु-
वादः । हयमेधे इत्यस्य पुत्रेष्टियुते इति शेषः ॥ १ ॥

प्रविवेश प्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ २ ॥

मुनिपुङ्गवं वसिष्ठम् ऋष्यशृङ्गञ्च ॥ ३ ॥

शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि अतएव प्रहृ-
ष्टानि ॥ ४ ॥

गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः।
प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
शान्तया प्रययौ सार्द्धम् ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः।
अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा सम्पूर्णमानसः।
उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः।
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ ८ ॥
नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु।
ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ ९ ॥
प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम्।

द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥

सानुयात्रेण सभृत्येन राज्ञा दशरथेन अनुगम्यमान ऋष्यशृङ्गः प्रययौ स्वस्थानम् इति शेषः ॥ ६ ॥

सर्वान् वसिष्ठादीनपि तत्र पुरे ॥ ७ ॥

ऋतूनामिति। प्रथमार्थे षष्ठी। समत्ययुः समतीताः * नावमिके नवम्यां तिथौ स्वार्थे ठक् ॥ ८ ॥

अदितिदैवत्ये पुनर्वसौ पञ्चसु रविभौमशनिगुरुशुक्रेषु उच्च-

* वैशाखमासादारभ्य द्वादश संख्या पूरके चैत्रमासे।

कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥
विष्णोरर्द्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनम् ।
लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनम् ॥ ११ ॥
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
यथा वरेण देवानाम् अदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥
भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥

संस्थेषु मेष-मकर-तुला-कर्कट-मीनस्थेषु सचन्द्रगुरौ कर्कटे लग्ने स्थिते सति ॥ ९ ॥

प्रोद्यमाने तत्र लग्ने उदयं गच्छति सतीत्यर्थः । सर्वलोकनमस्कृतम् अस्य सर्वलोकरूपस्य असौ नमस्कृतस्य तमित्यर्थः । तेनादौ प्रादुर्भावसमये मात्रा विराटरूपस्य दर्शनं कृतं ततस्तद्रूपदर्शनविस्मयात् तया नमस्कृतः सन् मायया बालभावं दधौ इति सूचितम् * ॥ १० ॥

विष्णोः शंखचक्रानन्तविशिष्टस्येत्यर्थः । अर्द्धं किञ्चिन्न्यूनमर्द्धमित्यर्थः । शंखचक्रादेरभावादिति भावः ॥ ११ ॥

देवानां वरेण देवश्रेष्ठेन ॥ १२ ॥

चतुर्भागः चतुर्न्यूनो भागश्चतुर्भागः पायसार्द्धस्य चतुर्थांश न्यूनो

---

* स्यात् पूजितो देवगुरौ जनुस्थे इत्युक्तेः देवदनुजमनुजपूजितचरणारविन्दमिति नागोजीभट्टः ।

अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ।
वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्द्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥

भागः अतएव साक्षात् विष्णोः सर्वगुणैः समुदितः युक्तः अस्य पाञ्चजन्यावतारतया स्वधारकस्य विष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तम् अनेन पाञ्चजन्यस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितं तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापि रामतुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वं च सूचितम् ॥ १३ ॥

विष्णोरर्द्धेति। विष्णोः रामस्य अर्धशब्दो भागवाची न समांशवाची तेन पायसाष्टमांशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नाविति बोध्यम् * ॥ १४ ॥

---

* अथ भरतजन्मानन्तरं विष्णोरर्द्धं चक्रमनन्तश्च ताभ्यां सम्यगन्वितौ तदात्मकाविति यावत् लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्रा अजनयदिति सम्बन्धः। तदुक्तं पद्मपुराणे,—

"अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोऽभवत्।
तदन्येद्युः सुमित्रायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः ॥
सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत् प्रिये !।"

इति।

औपनिषदास्त्वेवं व्याचक्षते,—

"प्रणवं ह्यीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम्।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥
एतद्वै सत्यकामपरं चापरं ब्रह्म यदोङ्कारः।
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ॥
अपूर्वोऽनन्तरोवाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः।"

गिरामस्म्येकमक्षरम् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म 'इत्यादिश्रुतिस्मृति-

पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ।
सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

सार्पः अश्लेषा । कुलीरः कर्कटः अभ्युदिते इत्यस्य उच्चस्थे इत्यर्थः । सौमित्रीति द्विवचनेन तयोर्यमजत्वं सूच्यते ॥ १५ ॥

सहस्रेभ्यो विष्णुशब्देनात्र प्रणवो विवक्षितः तस्यार्द्धमर्द्धमात्रात्मकं तुरीयं परं ब्रह्म रामाख्यं कौसल्या ब्रह्माभिव्यक्तिशक्तिरजनयद् आविर्भावितवतीत्यर्थः । साक्षात् सर्वैरनुभूयमानस्य विष्णोः प्रणवस्य ये चत्वारो भागाः चतुःशब्दस्य प्रकारणाद् भागरूपसंख्येयपरत्वं तेषु यो भागो मकारात्मकः प्राज्ञ ईश्वरः स सर्वैर्दिव्यगुणैः समुदितो भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे इति सम्बन्धः । चतुर्भाग इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि ससम्बन्धिकत्वात् समासः । अथ भरतजन्मानन्तरं विष्णोरोंकारस्य अर्द्धौ अंशौ अकारोकारौ विश्वतैजसौ विराट्-हिरण्यगर्भौ ताभ्यां समन्वितौ तदात्मकाविति यावत् । सर्वास्त्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्रा अजनयदित्यन्वयः । उक्तं च अथर्वणवेदे श्रीरामोत्तरतापनीये प्रणवव्याख्यायां तथैते श्लोका भवन्ति,—

"अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षरसंभूतो शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥
प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥"

इति ।

प्रजापतिप्रेषितं पायसन्तु नित्यसिद्धचिदानन्दविग्रहेण उपादानभावमर्हति अपि तु भगवदाविर्भावसूचनेन दशरथमन्वगच्छत् ।

"रामतत्त्वं विजानाति हनूमानथ लक्ष्मणः ।
तद्विमर्शे तु का शक्तिरितरस्योदरम्भरेः ॥"

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक्।
गुणवन्तः सुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥
जगुः कलञ्च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् ॥ १७ ॥
उत्सवश्च महानासीद् अयोध्यायां जनाकुलः।
रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥
गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः।
विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥
प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम्।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥

राज्ञ इति। पृथक् प्रत्येकम् गुणवन्तः अनन्यसाधारणगुणवन्तः अनुरूपाः ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवन्तः। रुच्या कान्त्या प्रोष्ठपदा इति पूर्वभाद्रपदोत्तरपदयोर्नाम, तयोश्च प्रत्येकं द्वे द्वे तारे इति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धम्। तैत्तिरीयश्रुतिरपि चत्वार एकमभिकर्मदेवाः प्रोष्ठपदा स इति यान् वदन्तीति तदुपमा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जगुरिति। रामाद्युत्पत्तिकाले इति शेषः। पतदित्यत्र अडभावश्छान्दसः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गायनैर्गायकैः वादनैर्वादकैः विराविण्यः सशब्दाः। रथ्या इति विशेष्यम्। सर्वरत्नसमन्विताः नटाद्युद्देशेन क्षिप्तैः रत्नैर्युक्ताः ॥१९॥

प्रदेयान् पारितोषिकान् सूताः पौराणिकाः मागधाः वंशा-

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ २१ ॥
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा ॥ २२ ॥

बलीकीर्त्तकाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सूतादि-सम्बन्धि यद्देयं पारितोषिकं तत् तेभ्यो ददौ इत्यन्वयः ॥ २० ॥

अतीत्येति । एकादशाहशब्दः सूतकान्तोपलक्षणम् अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकमिति स्मृतिविरोधः स्यात् * तथा च रामजन्मतः त्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः । अस्य निरुक्तिः पूर्वं दर्शिता ।

"श्रियः कमलवासिन्या रमणोऽयं यतो हरिः ।
तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥
सहस्रनामसदृशं स्मरणात् मुक्तिदं नृणाम् ।"

इति पाद्मे उक्तम् ॥ २१ ॥

नामानि कुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् अन्तर्भावितण्यर्थता च । यत्तु कतकेन राज्ञो नामकरणादौ अनधिकार इत्युक्तम् अकरोदित्यत्र च पुरोहितद्वारेति शेषपूरणं कृतं तत्र मानं चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

---

* "शुद्ध्येत् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।"
इति स्मरणात् ।

ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपदानपि।
अददत् ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं * बहु ॥ २३ ॥
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत्।
तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ २४ ॥
बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ॥ २५ ॥
सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः।
तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणान् भोजयामासेति राजाज्ञयेति शेषः। बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः † ॥ २३ ॥

जन्मक्रियादीनि तदाद्युपनयनान्तानीत्यर्थः। अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः। केतुर्विरूढ़ध्वजः स यथा अन्नदानादिकीर्त्तिं ख्यापयति एवम् इक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः। रतिः प्रीतिः ॥ २४ ॥

स्वयम्भूर्हिरण्यगर्भः स इव सर्वशक्तिमत्त्वेन सम्मतः ॥ २५ ॥

ज्ञानोपसम्पन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित्। गुणैः साधारणैः असाधारणैश्च सद्गुणैरित्यर्थः। तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी। रामः सर्वसद्गुणसम्पन्न इति शेषः ॥ २६ ॥

---

* "अमितं" इति वा पाठः।

† बहु बहुप्रकारम् इति वा।

इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ।
गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु सम्मतः ॥ २७ ॥
धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ।
बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ॥ २८ ॥
रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ।
सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ २९ ॥
लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नो वहिःप्राण इवापरः ।
न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥
मृष्टमन्नमुपानीतम् अश्नाति न हि तं विना ।
यदा हि हयमारूढ़ो मृगयां याति राघवः ॥ ३१ ॥
अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ।

इष्टः सर्वस्येत्यादि । गुणकथने पौनरुक्तं दार्ढ्याय । रथचर्य्यासु रथोचितरथप्रचारेषु ॥ २७ ॥

लक्ष्मिवर्द्धन इति ह्रस्व आर्षः ॥ २८ ॥

रामस्य सुस्निग्ध इति प्राक्तनेनान्वयः । स्वशरीरादपि तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियकरः ॥ २९ ॥

रामस्य अपरः वहिः सञ्चरन् प्राण इव लक्ष्मणः प्रियः, तदेवाह,—न चेति ॥ ३० ॥

मृगयाम् आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ ३२ ॥
प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत् तथा प्रियः ।
स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३३ ॥
बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ।
ते यदा ज्ञानसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ ३४ ॥
ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ।
तेषामेवंप्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥
पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ।
ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ ३६ ॥

परिपालयन् रामशरीरमिति शेषः । अनेन लक्ष्मणस्य भक्त्यातिशय उक्तः । हि यतः शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजः अतो रामावरजस्य भरतस्य प्रिय इति शेषः । रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्य शत्रुघ्नस्य स भरत इति शेषः । तथा तस्य भरतस्य शत्रुघ्नः प्रिय आसीत् ॥ ३३ ॥

देवैः चतुर्भिः दिक्पालैः यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः, ते सर्वे रामादयः । गुणैः समुदिता युक्ता आसन्निति शेषः ॥ ३४ ॥

एवंप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववतां लाभेनेति शेषः । पिता हृष्ट इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

वैदिकाध्ययने वेदसम्बन्ध्यध्ययने ॥ ३६ ॥

पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ ३७ ॥
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ।
तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ ३८ ॥
अभ्यागच्छन्-महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ ३९ ॥
शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ।
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥
सम्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ।

दारक्रिया विवाहः

"कुमारस्य विशालाक्षं पाण्डुता मुखमाददे ।
कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थितः ॥"

इत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शनेन जातानां मुखपाण्डुत्वादीनां कामकृतत्वसम्भावनया विवाहक्रियाचिन्तनमिति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कौशिकं कुशिकगोत्रापत्यम् । विलम्बे शापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्म त्वरया प्रविविशुः तदागमननिवेदनाय इति शेषः ॥ ४० ॥

ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ ४१ ॥
प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा।
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥
प्रत्युज्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः।
स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ४३ ॥
प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत्।
स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥
कुशलं चाव्ययं चैव पर्य्यपृच्छन् नराधिपम्।
पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ ४५ ॥
कुशलं कौशिको राज्ञः पर्य्यपृच्छत् सुधार्मिकः।

सम्भ्रान्तमनसः क्षुभितचित्ताः। तेन तदीयेन विश्वामित्रसम्बन्धिना ॥ ४१ ॥

इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्। श्रुत्वा समाहितः एकाग्रचित्तः ॥४२॥

ब्रह्माणं बृहस्पतिं बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मेति श्रुतेः संशितव्रतं तीक्ष्णनियमम् ॥ ४२ ॥

उपहारयदिति वसिष्ठेनेति शेषः। अडभाव आर्षः राज्ञोऽर्घ्यं राजप्रेरणया वसिष्ठानीतम् ॥ ४४ ॥

कुशलपदम् अनामयोपलक्षणं 'क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति श्रुतेः। अ-व्ययं वृद्धिम् ॥ ४५ ॥

अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः ॥ ४६ ॥
दैवञ्च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ।
वसिष्ठञ्च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ४७ ॥
ऋषींश्च तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह ।
ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ ४८ ॥

पुनर्विशिष्य पृच्छति कुशलमिति विशेषप्रकारमाह, अपि ते इति। अपि प्रश्ने एवमग्रेऽपि सामन्ताः सन्नताः नम्राः अपि रिपवो जिताः ॥ ४६ ॥

अपि दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकं मानुषं कर्म सामभेदादिकं राजप्रेरितार्थ्यदातृत्वेन प्रथमतो राज्ञोऽनामयादि पृष्ट्वा ततो वसिष्ठेन समागम्यालिङ्गनादि कृत्वा कुशलमित्यस्य पप्रच्छेति शेषः। अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वं स्पर्द्धया ईषदपमानो वसिष्ठस्य विश्वामित्रकृतः सूचितः—

‘वसिष्ठस्य समागम्य प्रहसन् मुनिपुङ्गवः ।
यथार्हं पूजयित्वैनं पप्रच्छ कुशलं तदा ॥’

इति क्वचित् पाठः तत्र पूर्वं मां स्पर्द्धमानोऽपि मद्राजसन्निधौ आगत इतिहासः ॥ ४७ ॥

ऋषीन् वामदेवादीन् यथान्यायं सत्कृत्य कुशलं चोवाच अत्र वामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेव समागम्य स्वकार्य्यसिद्धये तान् गृहीत्वैव, ते स्वयं च राजसदनं विविशुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः।
अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ४९ ॥
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन्।
यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ ५० ॥
यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य वै।
प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः * ॥ ५१ ॥
तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने!।
कञ्च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ ५२ ॥

पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ४९ ॥

परमोदारः परमदाता हृष्टः पुलकितः अनूदके इत्यार्षं दीर्घत्वम् ॥ ५० ॥

सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुणतुल्येषु। प्रनष्टस्य निध्यादेरिति शेषः। महः पुत्रजन्माद्युत्सवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षः * ॥ ५१ ॥

यथा तथा ते आगमनं मन्ये अत्र स्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमने उक्त्या तवागमनजहर्षस्यानिवार्यत्वं व्यज्यते। स्वागतं ते इति भिन्नं

---

* "महोदये"

इति वा पाठः।

* महः पुत्रविवाहाद्युत्सवः तस्य उदये यथा हर्षः इति पाठान्तर व्याख्या।

पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन् ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ! ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥ ५३ ॥
यस्माद् विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ।
पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥
ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ।
तदद्भुतमभूद् * विप्र ! पवित्रं परमं मम ॥ ५५ ॥
शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव सन्दर्शनात् प्रभो ! ।

वाक्यञ्च । परं कं कामं किमु केन प्रकारेण करोमि कुर्य्यामित्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ ५२ ॥

पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः दिष्ट्या शुभादृष्टेन सुजीवितम् अद्यैव तत् फललाभादिति भावः ॥ ५३ ॥

पूर्वमिति । राजर्षिशब्दसाधकेन तपसा पूर्वम् अतिशयित-कान्तिमान् ॥ ५४ ॥

अनु पश्चात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तः अतो-मया बहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेण पूज्योऽसीत्यन्वयः । तदिति परमं पवित्रमिदं त्वदागमनं यत् मम पुरोऽभूत् तदद्भुतम् अत्याश्चर्य्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

---

* "द्रुतम्" इति वा पाठः ।

ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनं प्रति ॥ ५६ ॥
इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये।
कार्य्यस्य न विमर्शञ्च गन्तुमर्हसि सुव्रत! ॥ ५७ ॥
कर्त्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम।
मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज!।
तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज! ॥ ५८ ॥
इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं
श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम्।

हे प्रभो! तव सन्दर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टं सकलशुभसाधनपुण्यवत् देहं गतः प्राप्तवान् तेन सफलजन्मता निष्पापता च ध्वनिता। 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते' इति भगवद्गीतोक्तेः। ब्रूहीति तुभ्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। ते यत् कार्य्यं प्रति यत्कार्य्यार्थमागमनं, तन्मया प्रार्थितं सत् ब्रूहि कथय ॥ ५६ ॥

स्वाभिमतकार्य्ययोगेन अनुगृहीतोऽहं त्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिं निष्पत्तिं कर्त्तुमिच्छामि विमर्शं करिष्यति न वेति सन्देहम् ॥ ५७ ॥

तत्र हेतुमाह,—दैवतं हीति। इतश्च न सन्देह इत्याह,—मम चेति तवागमनजः कृत्स्नो धर्मः मम महानभ्युदयः प्राप्तः हर्षातिशयात् द्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ५८ ॥

इतीति। यतो हृदयसुखम् अतएव श्रुतिसुखम् आत्मवता

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः
परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स्वाधीनेन विनीतं विनययुक्तं प्रथितैर्गुणैः त्रिशङ्कुस्वर्गारोहणादिभिः यशो यस्य । गुणैः शमदमादिभिः परम ऋषिः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ ५९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

सदृशं राजशार्दूल ! तवैतत् भुवि नान्यतः ।
महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥

यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्य्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल ! भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥

अहं नियममातिष्ठे विध्यर्थं पुरुषर्षभ ! ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥

व्रते तु बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ।

तदिति । अद्भुतविस्तरं 'दैवतं हि भवान् मम' इत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्य्यप्रपञ्चम् ॥ १ ॥

एतत् तवैव सदृशं, नान्यतः नान्यस्य, तत्र हेतुगर्भं विशेषणं महावंशेत्यादि वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठनियोगवर्त्तिनः ॥ २ ॥

यत्त्विति । तस्य तत्प्रतिपाद्यस्य कार्य्यस्य निश्चयं सर्वथा करिष्यामीति अङ्गीकारं कुरुष्व कृत्वा च सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव ॥ ३ ॥

अहमिति । विध्यर्थं यागार्थं नियमं दीक्षाम् आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि तस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ ५ ॥
तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम्।
अवधूते तथाभूते तस्मिन् नियमनिश्चये ॥ ६ ॥
कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद् देशादपाक्रमे।
न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ! ॥ ७ ॥
तथाभूता हि सा चर्य्या न शापस्तत्र मुच्यते।
स्वपुत्त्रं राजशार्दूल ! रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥
काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि।
शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥

व्रते त्विति। बहुशस्त्वीर्थे समाप्तिकल्पे समाप्त्यां समाप्तिसमये ॥५॥

नियमनिश्चये व्रतसङ्कल्पे अवधूते नाशिते तस्मिन् तत्सङ्कल्पविषये यज्ञे च तथाभूते नाशिते सति ॥ ६ ॥

कृतश्रमः कृतवृथाप्रयासः अतएव निरुत्साहः तस्माद् देशाद् अपाक्रमे निर्गतोऽस्मि। ननु भवद्भिः शापेनैव कुतस्तौ न नाशितौ तत्राह, न चेति क्रोधमुत्स्रष्टुं शप्तुम् ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमाह,—तथाभूतेति। शापादिप्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः। अतः स्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥

बालानां कपोलसमीपशिखा काकपक्षः। ननु अनेन बालेन किं करिष्यसीत्यत्राह,—शक्त इत्यादि। मया पितृस्थानीयेनेति शेषः। दिव्यं तेजो वैष्णवं तेन युक्त इति शेषः ॥ ९ ॥

राक्षसा ये विकर्त्तारस्तेषामपि विनाशने।

श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः॥ १०॥

विकर्त्तारः विघ्नकर्त्तारः तेषां विनाशनेऽपि शक्तः किं पुनर्मम यज्ञरक्षणे। मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेण तेषामिति बहुवचनम्। राज्ञो दानप्ररोचनायाह,—श्रेयश्चेति। बहुरूपम् अस्त्रदानविवाहादिरूपं मुखपाण्डुत्वादिनिवर्त्तकम्। किञ्च बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपञ्च श्रेय आत्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः। रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावत्वेऽपि लोकानां तत्त्वबोधनमेव रामबोधनस्य फलं सनत्कुमारशापवशात् तिरोहितस्य ज्ञानस्य प्रादुर्भूतिश्च फलमिति बोध्यम्। तदुक्तमादित्यपुराणे—

"विज्ञानमेतद् अखिलं विश्वाकारमबुद्धयः।
पश्यन्ति ज्ञानिनस्त्वेकम् आत्मरूपमिदं जगत्॥
दुर्विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरा।"

इति स्कन्दं प्रति शिवोक्तेः। योगवासिष्ठे च स्फुटतरमेतत्; तदेवाह,—त्रयाणामित्यादि। मुख्यं श्रेयश्च विष्णुपुराणे द्वितीयांशे।—

"तन्मह्यं प्रणताय त्वं यत् श्रेयः परमं द्विज!।
तद्वदाखिलविज्ञानजन्मवीच्युदधिर्भवान्॥"

इति राजप्रश्ने पुत्त्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेऽपि न परमार्थरूपं श्रेयस्त्वमित्युक्त्वा

"एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः।
जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः॥
परं ज्ञानमयः सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः।

त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ।
न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथञ्चन ॥ ११ ॥

न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ।
वीर्य्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ १२ ॥

न योगवान् न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव ! योत्स्यते ॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थोऽसौ”—

इति जड़भरतोक्तात्मस्वरूपमेव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितम् । तथात्रैव

“आत्मा ध्येयः सदा भूप ! योगयुक्तैस्तथापरम् ।
श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनः ॥”

इति उक्तं प्रघट्टकान्तरे । तथा जीवपरमात्मनोर्यः संयोग उपाधिनिर्गमरूपः स परं श्रेय इति तदर्थः ।

“विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥”

इति प्रघट्टकान्तरोक्तेः ‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्य्यते’ तेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलम् ॥ १० ॥

त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः । येन मद्दत्तास्त्रादिना, आसाद्य युद्धे इति शेषः ॥ ११ ॥

न चेति । तत्र हेतुमाह; वीर्य्येत्यादि रामस्तर्हि कथं हन्यादित्यत्राह—कालेति * ॥ १२ ॥

---

* कालो यमः स एव पाशः तत् वशं गतौ ।

रामस्य राजशार्दूल ! न पर्य्याप्तौ महात्मनः।
न च पुत्रगतं * स्नेहं कर्त्तुमर्हसि पार्थिव ! ॥ १३ ॥
दशरात्रस्तु यज्ञस्य तस्मिन् रामेण राक्षसौ।
हन्तव्यौ विघ्नकर्त्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥ १४ ॥
अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ।
अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥
वशिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः।
यदि ते धर्मलाभन्तु यशश्च परमं भुवि ॥ १६ ॥
स्थिरमिच्छसि राजेन्द्र ! रामं मे दातुमर्हसि।

रामस्य रामवीर्य्यस्य, पुत्रगतं पुत्रविषयं रामे इति शेषः। नायं तव पुत्रः, किं तर्हि? दिव्यं एतत् तेज इति तात्पर्य्यम् ॥१३॥१४॥

तत्र हेतुमाह,—अहमिति। हताविति भूतप्रत्ययेन बधस्य सुकरत्वं ध्वन्यते। रामं निरतिशयवैभवं विष्णुतेजोंऽशावतार-रूपम् ॥ १५ ॥

स्वज्ञाने संवादमाह,—वसिष्ठोऽपीत्यादि। तेऽपि एवं विदुरिति शेषः। ते इति त्वमित्यर्थे धर्मलाभं परमं यशश्च यदि स्थिरमिच्छसीत्यन्वयः। तेन रामदानं तवापि फलदमित्याशयः ॥ १६ ॥

---

* "पुत्रकृतम्" इति वा पाठः।

यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ! ददते तव मन्त्रिणः ॥ १६ ॥
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ।
अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ।
नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ! ॥ १८ ॥

मे मह्यं किञ्च मन्त्रिणां सम्मतेऽपि दातुमर्हसीत्याह,—यदीत्यादि । अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानुमतिम् * ॥ १६ ॥

ततः तदा अभिप्रेतं ममेष्टं तव च असंसक्तम् अतीतबाल्यत्वात् मातापितृसन्निरहितम् ईश्वरत्वात् क्वाप्यनासक्तमिति व्यङ्ग्यम् ॥ १७ ॥

नापि अतिचिरविप्रयोगस्ते पुत्रेणेत्याह,—दशेति । यज्ञसम्बन्धि दशरात्रात्मकः काल एव राममपेक्षत-इति शेषः । हे राघव ! मम अयं यज्ञस्य कालः यथा यथोक्तं कालं नात्येति नातिक्रामति ततोऽधिको विलम्बो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

* अहं वेद्मीत्यादिना रामस्य परत्वमेव विशदयति,—महात्मानम् अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहं रामं नित्यावाप्तसमस्तकामतया स्वात्मन्येव परमानन्दरूपे रममाणं, यद्वा रमते चराचरेषु सर्वेषु भूतेष्वन्तर्यामितयेति रामम् । सत्यपराक्रमं सदैकरूपपराक्रमं, बाल्येऽपि निरवधिकपराक्रममिति यावत् । अहं प्रबलतरोपासनेन लब्धज्ञानो वेद्मि वेदाहमेतं पुरुषं पुराणमिति श्रुतिसंवादान्निश्चिनोमि महा-

तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ १९ ॥
विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः।
स तं निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ २० ॥
शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च।
लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ २१ ॥

इति सहृदयमनोविदारणं,
मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान्।

तथेति। अत्रापि पूर्वश्लोकान्त्यार्द्धम् आवृत्त्या सम्बध्यते एवञ्च हे राघव! ममायं यज्ञस्य कालो नात्येति नातिपतेत् तथा कुरुष्व इत्यन्वयः। धर्मार्थसहितम्, अर्थो रामस्य अस्त्रादिलाभरूपः ॥१९॥२०॥

चलनं कम्पः। ततोत्थायेति छान्दसं व्यषीदतेत्यप्येवम्। भयान्वितः रक्षोनिमित्त-पुत्रवियोग-भयान्वितः ॥ २१ ॥

इतीति। अतीव अत्यर्थं हृदयस्य पुण्डरीकवर्त्यात्मनः मनसोऽन्तःकरणस्य च विदारणं पीड़ाजनकं शुश्रुवान् शुश्राव, महान् नरपतिः सार्वभौम इति यावत्। महात्मा महाबुद्धिः व्यथितमना

तेजाः सरस्वतीवल्लभनन्दन औत्पातिकयोगज्ञाननिधिर्वसिष्ठोऽपि वेद ये चेमे रामरहस्यवेदिनोऽगस्त्यपुलस्त्यादयो ये चेमे तपसि स्थिता वामदेवभरद्वाजादयः परमैकान्तिनस्तेऽपि जानन्तीत्यर्थः।

नरपतिरभवत् महान् महात्मा
व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
ऊनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मूर्च्छितचित्तः अभवत् अवस्थातुमशक्तः आसनात् प्रचचाल च नि:-संज्ञः पपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे ऊनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
मुहूर्त्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऊनषोड़शवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥
इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः ।

तदिति। निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्या राक्षसेभ्यो भयसम्भावनया दानप्रतिज्ञया च व्याकुलत्वात् मूर्च्छित इत्यर्थः। ततः संज्ञावान् गतमूर्च्छ इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

ऊनेति। किञ्चिदूनानि षोड़शवर्षाणि यस्य स इदञ्च युद्धायोग्यत्वं प्रतिपादितं 'षोड़शवर्षः क्षत्रियकुमार एव कवचधरो युद्धार्हः' इति शास्त्रात्। इति कतककृतः। अन्ये तु 'ऊनषोड़शवर्षशब्दस्य द्वादशवर्षः इत्यर्थः—कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्य रामस्य वयोविशेषमुद्दिश्य—'बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः' इत्यारण्यकाण्डे रावणं प्रति मारीचोक्तेः—इत्याहुः। आरण्ये—'बालो षोड़शवर्षोऽयम्' इत्येव पाठो रावणस्य भयातिशयार्थं वा मारीचस्यात्युक्तिः सा इति कतकाशयः ॥ २ ॥

अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ।
योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्द्धनि ।
यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावत् योत्स्ये निशाचरैः ॥५॥
निर्विघ्ना व्रतचर्य्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।
अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥

इयमिति ।

"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिं तु त्रिगुणामेकं विदुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥"

इति । यस्याहमिति सन्धिरार्षः । पतिः पालकः ईश्वरः स्वामी योद्धेत्यस्य अस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गोप्ता यज्ञस्येति शेषः । प्राणान् धरिष्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्।
न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः॥ ७॥
न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः।
विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्त्तमपि नोत्सहे॥ ८॥
जीवितुं मुनिशार्दूल! न रामं नेतुमर्हसि।
यदि वा राघवं ब्रह्मन्! नेतुमिच्छसि सुव्रत!॥ ९॥
चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह च तं नय।
षष्टिवर्षसहस्राणि * जातस्य मम कौशिक!॥ १०॥

रामगमने अनुपपत्तिमाह,—बाल इत्यादि। ऊनषोड़शवर्षत्वादेव बालत्वव्यवहारः। स्नेहातिशयेन च तेनैव अकृतविद्यत्वव्यवहारः। अन्यथा 'सर्ववेदविदः शूराः—सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः' इति पूर्वोक्त्या विरोधः स्यात्॥ ७॥

न चेति। रक्षसामित्यस्य रणे इति शेषः। कूटं कपटं रामनयने बाधकमप्याह—विप्रेत्यादि॥ ८॥

उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह,—यदि वेति॥ ९॥

इतोऽपि रामनयनमयुक्तमित्याह,—षष्टिरिति। अतीतानीति शेषः॥ १०॥

---

* 'नववर्षसहस्राणि' वङ्गीयाः।

कृच्छ्रेणोत्पादितश्चाहं न रामं नेतुमर्हसि ।
चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम * ॥ ११ ॥
ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ।
किंवीर्य्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ १२ ॥

कृच्छ्रेण दुःखेन क्वचित् 'दुःखेन' इत्येव पाठः । यज्ञदीक्षादिलक्षणेन परमिका अतिशयिता, स्वार्थे कः । चतुर्णामिति निर्द्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये अस्मिन् मम प्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रीत्याधिक्ये कारणमाह,—ज्येष्ठेति । अनेन राज्ययोग्यता ध्वनिता । धर्मप्रधाने त्रिपुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धे हि पाक्षिकनाशसम्भावनया राज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मेण

---

* 'प्राणैः प्रियतरा ब्रह्मन्! ममैते देवरूपिणः ।
एभिर्विना न जीवेयम् इति मे निश्चिता मतिः ॥
त्यक्त्वा चान्यान् सुतान् रामे प्राणाः सम्प्रति मे स्थिताः ।
गुणाभिरामे लोकस्य सोमवत् प्रियदर्शने ॥
उदारगुणसम्पन्नं मनोहृदयनन्दनम् ।
प्राणैः प्रियतरं पुत्रं न मे त्वं नेतुमर्हसि ॥
प्रणिपत्याभियाचे त्वां कृपणः पुत्रलालसः ।
ज्येष्ठं पुत्रं न मे रामं भगवन्! नेतुमर्हसिः ॥'

वङ्गीयाः ।

कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ! ।
कथञ्च प्रतिकर्त्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ १३ ॥
मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् ! मया वा कूटयोधिनाम् ।
सर्वं मे शंस भगवन् ! कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥
स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्य्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ।
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥
पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ।
स ब्रह्मणा दत्तवर-स्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥
महाबलो महावीर्य्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ।
श्रूयते च महाराज ! रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥

प्रजापालनञ्च नान्यतो निर्वहेत्। अतो रामो नेतुमयोग्यः। अथ रामनयनस्य सर्वथा अयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षकस्वरूपं पृच्छति,—किंवीर्य्या इति। के च ते किंनामानः ? ॥ १२ ॥

कथंप्रमाणाः कीदृक्शरीरप्रमाणाः ? रक्षन्ति स्वामित्वेनेति शेषः। प्रतिकर्त्तव्यं प्रतिविधेयं, संहारः कथं कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥१३॥

मया रणे इत्यत्र प्रतिकर्त्तव्यमित्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥

स्थातव्यमिति। दुष्टभावानां तेषां सम्बन्धिनि रणे कथं स्थातव्यमिति च शंस इति सम्बन्धः। तत्र हेतुः वीर्य्येत्यादि ॥१५॥१६॥

प्रसिद्धश्चायं रावण इत्याह,—श्रूयते इत्यादि ॥ १७ ॥

साक्षाद् वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ।
यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता महाबलः ॥ १८ ॥
तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥
इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ।
न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥
स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ ! कुरुष्व मम पुत्रके ।
मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २१ ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥
स तु वीर्य्यवतां वीर्य्यमादत्ते युधि रावणः ।

यतो महाबलः, ततो यदा अनादरात् स्वयं यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता न खलु, अनादरात् स्वयं विघ्नाय नागच्छति, तदा—॥ १८ ॥

तेन रावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नं करिष्यत इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अथ रावणनाम श्रुत्वा स्वयमेव निवृत्तप्रतीकारप्रत्याशो राजा आह,—इत्युक्त इति ॥ २० ॥

अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादिति शेषः । प्रसादयितुमाह,—दैवतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥
सबलो वा मुनिश्रेष्ठ! सहितो वा ममात्मजैः।
कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥
बालं मे तनयं ब्रह्मन्! नैव दास्यामि पुत्त्रकम्।
अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २५ ॥
यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्त्रकम्।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ २६ ॥

स त्विति। वीर्य्यमादत्ते नाशयतीत्यर्थः। अतस्तत्संग्रामाद् वैमुख्यमपि न दोषायेति भावः। तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥ २३ ॥

हे मुनिश्रेष्ठ! सबलः ससैन्यः, मम पुत्त्रैः सहितो वा भवानपि तेन योद्धुं न शक्त इत्यनुषङ्गः। अस्तु वा कथञ्चिद् भवतस्तया सामर्थ्यं, पुत्त्रन्तु सर्वथा न दास्यामीत्याह,—कथमपीत्यादि। अमरप्रख्यम् अमरतुल्यरूपमेव नत्वमरमिति तात्पर्य्यं न वै दास्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

अतिदुःखितोक्तित्वात् तस्य पुत्रकशब्दयोः पौनरुक्त्यं न दोषः। पुत्रकमित्यनुकम्पायां कन् अदाने हेत्वन्तरमप्याह,—अथेत्यादि। यतः सुन्दोपसुन्दपुत्त्रौ कालोपमौ यमतुल्यौ मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसुन्दोपसुन्दाभ्यां यक्षकन्यायां जातत्वेन अगस्त्यशापेन च अतिक्रूरतमौ राक्षसत्वं प्राप्तौ यतस्तौ यज्ञविघ्नकरौ, अतः सुतं नैव दास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्गणः ।
अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं ससुहृद्गणः ॥ २७ ॥

इति नरपतिजल्पनात् द्विजेन्द्रं
कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः ।
सुहुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः
समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २ ॥

अन्यथा भवता ममानयने । अनुनेष्यामि रामागमनायेति शेषः ॥ २७ ॥

इतीति । सुहुतः प्रथमं शुष्कसमिद्भिः हुतः पश्चादाज्यसिक्तो अग्निरिवेति योजना । उज्ज्वलितः रोषज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥२८॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।
राघवाणाम् अयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्य्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन् ! गमिष्यामि यथागतम् ।
मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ ! सुखी भव सुहृद्वृतः ॥ ३ ॥
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानाञ्च भयं महत् ॥ ४ ॥

तदिति । स्नेहेन पर्य्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥

अयं विपर्य्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः, यतोऽयम् अस्य कुलस्य विपर्य्ययो नाशः । विपर्य्ययपदावृत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥

यदि इदं प्रतिज्ञाहानिरूपं क्षमं युक्तम्, इदं तत् फलञ्च यदि क्षमं सह्यं, तदा यथागतं गमिष्यामि । मिथ्यावादी त्वं सुहृद्वृतः सुखी भव इति विपरीतलक्षणया उक्तिः ॥ ३ ॥

धीमत इत्यत्र रोषं दृष्ट्वेति शेषः । जगदन्यथाकरणसमर्थोऽयम् अद्य क्रुद्धः किं करिष्यति ? इति देवानां भयम् ॥ ४ ॥

त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत् सर्वं महान् ऋषिः ।
नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षात् धर्म इवापरः ।
धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान् न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः ।
इष्टापूर्त्तवधो भूयात् तस्मात् रामं विसर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः ।
गुप्तं कुशिकपुत्त्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥

त्रस्तरूपम् अतिशयेन त्रस्तम् । जगत् त्रैलोक्यम् ॥ ५ ॥

साक्षात् धर्म इव । इव-शब्द एवार्थे । दृढ़ारोपं रूपकमिदम् ॥ ६ ॥

स्वधर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वम् ॥ ७ ॥

इष्टम् अश्वमेधान्तयागः । आपूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं, तद्-वधः तत्-फलनाशः भूयात् भवेत् भविष्यतीति यावत् । करिष्ये इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ; सन्धिरार्षः । उक्तं वाक्यम् अकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥

कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रम् । शक्ष्यन्ति सहिष्यन्ते । प्रधर्षयितुमिति

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवतां वरः।
एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥
एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे।
नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति के च न ॥ ११ ॥
न देवा नर्षयः केचित् नामरा न च राक्षसाः।
गन्धर्वयक्षप्रवराः स-किन्नर-महोरगाः ॥ १२ ॥
सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्त्राः परमधार्मिकाः।
कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥

शेषो वा। अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा। अनेन पुत्त्रविपत्ति-भीत्यपनयः ॥ ९ ॥

न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्षत्वं, किन्तु स्वतोऽपीत्याह,—रामविश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन। एषः रामः विश्वामित्रश्च, रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः ; तपसः मननादेः परायणं प्राप्य। विश्वामित्रपक्षे तपस आश्रयः ॥ १० ॥

रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्यावृतः पुमानित्यर्थः। विश्वा-मित्रपक्षे एनम् अस्त्रगणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

न तु देवाद्यनवगत-सर्वास्त्रप्राप्तिः ऋषेः कथम्? इत्यत आह,— सर्वास्त्राणीति। कृशाश्वः प्रजापतिषु एकः। 'परमधार्मिका' इति पाठे परमधार्मिकप्रतिष्ठावन्त इत्यर्थः। एतेनापि दुर्लभत्वं ध्वनितम्। दत्ताः शिवेनेति शेषः। प्रशासति प्रशास्तिस्म इत्यर्थः। शवार्षः ॥१३॥

तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुता-सुताः ।
नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।
ते सुतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान् ।
बधायासुरसैन्यानाम् अप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥
सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चशतं पुनः ।
संहारान् नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७ ॥
तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः ।
अपूर्वाणाञ्च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८ ॥
तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।

अस्त्राणां मातृप्राशस्त्यमप्याह,—तेऽपीति । प्रजापतिसुते दक्ष-कन्ये, तयोः सुता नैकरूपा अनेकरूपाः ॥ १४ ॥

ते सुते सुवाते इत्यर्थः । शस्त्राणि परविशसनकर्तृणि ॥१५॥

वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेयान् गुणेयत्तया अपरिच्छेद्यान् । अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥

संहारान् अन्वर्थसंहारनामकान् । दुर्धर्षान् परैः सोढु-मशक्यान् । दुराक्रामान् दीर्घ आर्षः । दुराक्रामान् अमोघान् ॥ १७ ॥

अपूर्वाणाम् अस्त्रविद्याविशेषाणामिति शेषः ॥१८॥१९॥२०॥

न किञ्चिदस्त्यविदितं भूतं भव्यञ्च राघव ! ॥ १९ ॥
एवंवीर्य्यो महातेजाः विश्वामित्रो महायशाः ।
न रामगमने राजन् ! संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ।
तव पुत्त्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥
इति मुनिवचनात् प्रसन्नचित्तो
रघुवृषभस्य मुमोद पार्थिवः ।
गमनमभिरुरोच राघवस्य
प्रतिथयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

वस्तुतो रक्षोनिग्रहे शक्तोऽपि विश्वामित्रः त्वत्पुत्त्रानुग्रहायैव तस्य याचते इत्याह,—तेषामिति। हितम् अतिरहस्यान्यदुर्लभानेकविद्याप्रदानादिरूपम् ॥ २१ ॥

मुमोदेति। परस्मैपदम् आर्षम्। चस्त्वर्थः। प्रसन्नचित्त इत्युत्तरं योज्यः। राघवस्य रामस्य कुशिकात्मजाय रामं दातुं बुद्ध्या अचिन्तयदिति शेषः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ।
प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्त्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ।
ददौ कुशिकपुत्त्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥
ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा ।
विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥

तथेति । सलक्ष्मणं रामम् आजुहाव तयोरविनाभावज्ञानादिति शेषः ॥ १ ॥

कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलाचरणं मङ्गलैः मङ्गलसूचकैर्मन्त्रैः किञ्च तत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैः अभिमन्त्रितं बोधितम् इत्यर्थः । तद्बोधनञ्च योगवासिष्ठे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

राजापि तद्वाक्यश्रवणेन सुप्रीतमनाः सन् रामं ददौ ॥ ३ ॥

यात्रायां शकुनमाह,—ततः इति । ववौ इत्यस्य एष्तत इति शेषः । विश्वामित्रगतं तत्सम्बद्धं, राजीवं पद्मम ॥ ४ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीत् देवदुन्दुभिनिस्वनैः।
शंखदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥
विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः।
काकपक्षधरो धन्वी तञ्च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश।
विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ७ ॥
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ।

प्रयाते प्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमात् देवानां दुन्दुभिस्वन-सहिता पुष्पवृष्टिः, शंखादिघोषस्तु स्वनगरजः ॥ ५ ॥

धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥

कलापिनौ सतूणीरौ * शोभयानौ प्रकाशयन्तौ शस्त्रतेजसा मुगभाव आर्षः। त्रिशीर्षाविव पन्नगौ स्कन्धस्थितधनुषा पृष्ठबद्ध-तूणीरेण मस्तकेन च त्रिशीर्षत्वं यद्वा प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणात् त्रिशीर्षत्वं धनुषः पाणावुक्तत्वात्। अत्रेदं तूणीरादि वैष्णवं गरु-ड़ेन दत्तं रामाय ताड़कासुबाहुबधाय मारीचस्य समुद्रे पातनाय च नहि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत्, तदुक्तं पाद्मे,—

"पक्षी तार्क्ष्यः समागम्य चीणि चास्त्राणि कार्मुकम्।
सर्वभूतैरदृश्यः सन् दत्त्वा ताभ्यां पुनर्ययौ॥"

इति अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणीति ॥ ७ ॥

---

* कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपीति कोशः।

अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयन्तावनिन्दितौ * ॥ ८ ॥
तदा कुशिकपुत्त्रन्तु धनुष्पाणी स्वलङ्कृतौ ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ९ ॥
कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिन्दितौ ॥ १० ॥
स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ।
अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
गृहाण वत्स ! सलिलं मा भूत्कालस्य पर्य्ययः ॥ १२ ॥

अनुद्रौ अनल्परूपवीर्य्यादिमन्तौ शोभयन्तौ विश्वामित्रमिति शेषः ॥ ८ ॥

बद्धं गोधचर्मकृतम् अङ्गुलित्राणं ययोस्तौ गोधाहस्तत्राणमिति कश्चित् अङ्गुलित्राणस्य पैनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिन्त्यम् ॥ ९ ॥

शोभयेतामित्यडभावः छान्दसः ॥ १० ॥

स्थाणुं रुद्रं पावकी स्कन्दविशाखौ अध्यर्द्धयोजनम् अर्द्धाधिकयोजनं षट् क्रोशमिति यावत् ॥ ११ ॥

तावत् दूरगमनेन बालकयोः क्षुत् तृट् पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वात् महर्षिर्विनाप्यन्नं परमतृप्तये दिव्ये विद्ये उपदेष्टुमाह,—

---

* पुस्तकान्तरे अपरिगृहीतमिदं श्लोकार्द्धम् ।

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा।
न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्य्ययः॥ १३॥
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः।
न बाह्वोः सदृशो वीर्य्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन॥ १४॥
त्रिषु लोकेषु वा राम! न भवेत् सदृशस्तव।
बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात! राघव!॥ १५॥
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये।

वत्स रामेत्यादि। सलिलं गृहाण शुद्धाचमनं कुरु कालस्य अन्न-भोजनकालस्य पर्य्ययोऽतिक्रमः॥ १२॥

मन्त्रग्रामं बलाविद्यासंज्ञकं मन्त्रसमूहं तथा अतिबलासंज्ञकञ्च। अन्ये तु प्रागुक्तदिव्यास्त्रप्रतरूपं मन्त्रसमूहं, तथा प्रकृतोपयोगिन्यौ बला अतिबलाख्ये च विद्ये इत्यर्थः। परन्तु अत्र बलातिबलयोरेव दानम् अन्येषां तु दानम् अग्रे भविष्यतीत्याहुः। गृहाण त्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि, क्षुत्पिपासाक्षान्तिरूपफलस्य उभयोरपि दर्शनात् अपेक्षणाच्च। श्रमो बहुदूरगमनादौ, तन्मूलकोज्वरोऽपि न, विपर्य्ययः अन्यथाभावः तद्विद्याजपेन भविष्यतीति शेषः॥ १३॥

प्रमत्तम् अकृताचमनादिकं धर्षणमभिभवः अस्तीति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्। सर्वत्र तद्विद्यालाभो हेतुः॥ १४॥

न केवलं पृथिव्यामेवेत्याह त्रिष्वित्यादि॥ १५॥

नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समोलोके तवानघ ! ॥ १६ ॥
एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव ।
बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥
क्षुत्पिपासे न ते राम ! भविष्येते नरोत्तम ! ।
बलामतिबलाञ्चैव पठतः पथि राघवः * ॥ १८ ॥
विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि ।
पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १९ ॥
प्रदातुं † तव काकुत्स्थ ! सदृशस्त्वं हि पार्थिव ! ।

ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, बुद्धिनिश्चयः ऐहिकविषयकः, वादिनं प्रतिवक्तव्ये उत्तरे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तव सदृशो न केनापि गुणेनेति शेषः। सर्वज्ञानस्य मातराविति अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात् सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

विद्याद्वयमधीयाने त्वयीति शेषः। यशश्चाप्यतुलं भुवीति पाठे भविष्यतीत्यपि शेषः। तयोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्ये कारणमाह,—पितामहेत्यादि। तत् निर्मितत्वात् तत् सुते ॥ १९ ॥

---

* "गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तय रघुनन्दन !" इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः।

† "प्रदास्ये" इति वा पाठः।

कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ २० ॥
तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः।
ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ २१ ॥
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः।
विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः * ॥ २२ ॥
सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः।
गुरुकार्य्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे।
ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥ २३ ॥

प्रदातुं मम बुद्धिरिति शेषः। सदृशः तद्दानयोग्य इत्यर्थः। एते एतद्विद्याप्रदानयोग्याः बह्विति लुप्तविभक्तिकं बहव इत्यर्थः विपुला इति यावत् ॥ २० ॥

तपसा मदीयेन संभृते पूर्णे बहुरूपे शास्त्रोक्तफलात् अधिकफलप्रदे। यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेण भवता संभृते धृते इत्यर्थः। जलं स्पृष्ट्वा आचम्य ॥ २१ ॥

विद्यासमुदितः विद्यासम्बद्धः स्वतो विक्रमवानपि विद्यासम्बन्धात् अधिकविक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सहस्रेत्यादि पूर्वान्वयि। कुशिकात्मजे विश्वामित्रे गुरुकार्य्याणि

---

* "भूरिविक्रमः" इति वा पाठः।

दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां
तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् ।
कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां
सुखमिव सा विबभौ विभावरी ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

गुरुविषयानि कार्य्याणि पूर्वाह्णायी पश्चात् सन्निवेशनीयादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे गुरुकार्य्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वेत्यर्थः । सरय्वां तत्तीरे ॥ २३ ॥

दशरथेत्यादि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तृणाद्यनुचितशयनोषितयोरपि रात्रेः सुखव्युष्टत्वे हेतुः कुशिकसुतवचोनुलालितत्वं विबभौ व्युष्टेति यावत् * ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

---

* इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे ।

त्रयोविंशः सर्गः ।

प्रभातायां तु शर्वर्य्यां विश्वामित्रो महामुनिः ।
अभ्यभाषत काकुत्स्थं शयानं पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
कौसल्यासुप्रजा राम ! * पूर्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल ! कर्त्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥
तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।
स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥

प्रभातायामिति। पर्णसंस्तरे मृदुपर्णादिपरिकल्पिते शयनीये पूर्वश्लोके तृणशयन इत्युपलक्षणं बोध्यम् ॥ १ ॥

कौसल्येति। हे राम ! त्वया पुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभनपुत्रवती अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्य तव अस्मिन् समये निद्रा अनुचिता यतः पूर्वा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या प्रवर्त्तते अत उत्तिष्ठ। दैवतं देवताध्यानम् आह्निकं शौचादि क्रिया ॥ २ ॥

स्नात्वा कृतोदकौ कृतार्घ्यदानौ इदं तावत्पर्य्यन्तकर्त्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणं, परमं जपं सावित्रीम् ॥ ३ ॥

---

* "कौसल्यामातरुत्तिष्ठ"
इति वा पाठः ।

कृताह्निकौ महावीर्य्यौ विश्वामित्रं तपोधनम्।
अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायोपतस्थतुः ॥ ४ ॥
तौ प्रयातौ महावीर्य्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम्।
ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम्।
बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम्।
ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोन्वस्मिन् वसते पुमान्।
भगवन्! श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः।
अब्रवीत् श्रूयतां राम! यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥

अभितस्थतुः सम्मुखस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रयातौ गच्छन्तौ ॥ ५ ॥

तत्र गङ्गासरयूसङ्गमप्रदेशे तप्यतां तपतां, यः छान्दसः। ऋषीणाम् आश्रमपदं ददृशाते इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥

तं परमरमणीयम् ॥ ७ ॥

वसते वसति तङ् छान्दसः ॥ ८ ॥

प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसन्तोषात् हासः, सर्वत्रोऽप्येवं नाट-

कन्दर्पो मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः।
तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ १० ॥
कृतोद्वाहन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम्।
धर्षयामास दुर्मेधा हुङ्कृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥
अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन!।
व्यशीर्य्यन्त शरीरात्स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
तत्र गात्रं हतं तस्य * निर्दग्धस्य महात्मना।
अशरीरः कृतः कामः क्रोधात् देवेश्वरेण ह ॥ १३ ॥

यतीति वा। यस्य पूर्वः यस्य पूर्वकालाधिष्ठेयः अभूत् स श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

मूर्त्तिमान् शरीरधरः समाहितं समाहितचित्तं स्थाणुं रुद्रम् ॥१०॥

कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छन्तं देवेशं दुर्मेधाः कामः धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूतवान् ततो महात्मना रुद्रेण ज्ञातापराधेन हुङ्कृतः चक्षुषा अवध्यातो दग्धश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

व्यशीर्य्यन्त विशीर्णानि सर्वगात्राणि सर्वाऽवयवाः ॥ १२ ॥

तत्र प्रसिद्धतरेऽस्मिन् आश्रमे हतं नष्टं ह शब्दः प्रसिद्धौ ॥१३॥

---

* "तस्याङ्गान्यपतन् राम!"
इति वा पाठः।

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ! ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह ॥ १४ ॥
तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ।
शिष्या धर्मपरा वीर ! तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
इहाद्य रजनीं राम ! वसेम शुभदर्शन ! ।
पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ।
इह वासः परोऽस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥
स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ! ।
तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥

ततो भयात् पलायमानः यत्र देशे स कामः अङ्गं मुमोच सोऽङ्गविषयः अङ्गदेश इति विख्यात इति शेषः ॥ १४ ॥

तस्य स्थाणोः इमे मुनयः इदानीमिह तपस्यन्तः तस्य रुद्रस्य पुरा पूर्वकालसन्तानपरम्परया शिष्याः, अतएव धर्मपराः, अतएव तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥

सरितोः गङ्गासरय्वोः ॥ १६ ॥

स्नानादिना शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रमम् अभिगच्छामहे व्यत्ययात्तङ्। हे इति पृथक् पदं वा । परः युक्ततरः ॥ १७ ॥

स्नाता इत्यादीनि तदाश्रमवासिमुनिविशेषणानि । तेषां संवदतां

विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन्।
अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥
रामलक्ष्मणयोः पश्चाद् अकुर्वन्नतिथिक्रियाम्।
सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ २० ॥
यथार्हमजपन् सन्ध्याम् ऋषयस्ते समाहिताः।
तत्रवासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ २१ ॥

तेषु संवदत्सु तान् अदृष्ट्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अतएव विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामाद्यागमनं विज्ञायेति उत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

आतिथ्यमतिथ्यर्हं भोजनादि ॥ १९ ॥

पश्चात्, भगवतोऽपि मनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रे गुरुत्वनाटनेन च आदौ विश्वामित्रे अर्घ्यादि दत्त्वा पश्चाद्रामे ददुः। अभिरञ्जयन् अडभाव आर्षः। तदाश्रमस्थान्दृषीनिति शेषः। यद्वा सत्कारं समनुप्राप्य तं प्रापय्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्था ऋषयोऽभ्यरञ्जयन्नित्यर्थः * ॥ २० ॥

अजपन्नदीतीरे ते विश्वामित्राद्याः ऋषयश्च। तद्वासिभिर्मुनिभिः स्वसाहित्येन आनीताः संवेशनाय स्वाश्रमं प्रापिताः ॥ २१ ॥

---

* सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं विश्वामित्रात् समनुप्राप्य आश्रमस्था ऋषयोऽतिथिभूतानां मधुरालापैः सन्तोषमुत्पादयामासुः इति वा।

न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ।
कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ २२ ॥
रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥
इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः।

ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिन्दमौ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः।
उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
आरोहतु भवान् नावं राजपुत्त्रपुरस्कृतः।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च।
ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥

तत इति। नद्याः गङ्गायाः ॥ १ ॥

उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥

राजपुत्त्रपुरस्कृत इति तृतीयातत्पुरुषः। अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ततार ततुं मुपक्रान्तः सरितं गङ्गां सागरं गच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूपं प्रापयति ताम् अन्तर्भाविणर्थः। अगस्तिशोषितस्य समुद्रस्य गङ्गया पूरणं कृतमिति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥

तत्र शुश्राव वै * शब्दं तोयसंरम्भवर्द्धितम् ।
मध्यमागम्य तोयस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥
ज्ञातुकामो महातेजाः सह रामः कनीयसा ।
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६ ॥
वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ।
राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥
कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ।
कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम् † ॥ ८ ॥
ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ।
तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥

तोयसंरम्भेण परस्परं तरङ्गसङ्घट्टक्षोभेण बर्धितम् अतिप्रवृद्धं निश्चयं सहज औपाधिको वा इत्येतदन्यतरनिश्चयम् ॥ ५ ॥

ज्ञातुकाम इत्यस्य जात इति शेषः ॥ ६ ॥

भिद्यमानस्य परस्परसङ्घट्टमानस्य ॥ ७ ॥

निश्चयं निश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥

---

* "ततः शुश्रुवतुः शब्दम्"
इति वा पाठः ।

† "सरः"
इति वा पाठः ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता।
तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्त्तते ॥ १० ॥
वारिसंक्षोभजो राम ! प्रणामं नियतः कुरु।
ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥
तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ।
स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ॥ १२ ॥
अविप्रहतमैक्ष्वाकुः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम्।
अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥

तेन मनोनिर्मितत्वेन तस्मात् सरसः या सुस्राव सा इत्यन्वयः * ॥ ९ ॥

सरसः यौति प्रवर्त्तत इति सरयूः। सरः प्रवृत्तेति तद्योगनिर्वचनम्। पुण्यत्वे हेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं तस्या अयं सन्धिरार्षः। या जाह्नवीमभिवर्त्तते तया सह सङ्गच्छते तस्या अयं शब्द इत्यर्थः ॥१०॥

ताभ्यां सरयूगङ्गाभ्याम् ॥ ११ ॥

विक्रमः पादविक्षेपः घोरसङ्काशं भयङ्करदर्शनम् ॥ १२ ॥

अविप्रहतं सार्थगमागमाभावात् अक्षुसं झिल्लिका कीटविशेषः ॥ १३ ॥

---

* उपगूहते आवृत्य वहते। अयोध्यायाः पश्चिमभागमारभ्य उत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याङ्गदेशे गङ्गया सङ्गच्छते।

भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारवैः ।
नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥
सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ।
धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिन्दुकपाटलैः ॥ १५ ॥
सङ्कीर्णं बदरीभिश्च किन्विदं दारुणं वनम ।
तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥
श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ ! यस्यैतद्दारुणं वनम् ।
एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ! ॥ १७ ॥
मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ।
पुरा वृत्रवधे राम ! मलेन समभिप्लुतम ॥ १८ ॥
क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ।

भैरवैः भयङ्करैः श्वापदानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शकुनैः भासैः शकुन्तैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरवं शब्दं कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥

शोभितं युक्तम् । धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥

किमु कुतोनु ॥ १६ ॥

यस्य प्राशिनः स श्रूयतामित्यन्वयः, स्फीतौ समृद्धौ ॥ १७ ॥

मलदाः करूषा इति बहुवचनं शब्दस्वभावकृतम् । देवनिर्माणेन देवबलेन निर्मितौ मलेन अशुच्याचारेण ॥ १८ ॥

तमिन्द्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥
कलशैः स्नापयामासुर्मलञ्चास्य प्रमोचयन् ।
इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च ॥ २० ॥
शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ।
निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इन्द्रो यथाभवत् ॥ २१ ॥
ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम् ।
इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥
मलदाश्च करूषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ।
साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥
देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ।
एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम ! ॥ २४ ॥

क्षुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते । ब्रह्महत्या हतस्य ब्रह्मसन्तानत्वात्, देवाः वस्वादयः ॥ १९ ॥

कलशैः गङ्गाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन् प्रामोचयन् कारूषं क्षुत् दत्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

शरीरजमिति पूर्वान्वयि । प्रपेदिरे देवा इति शेषः ॥ २१ ॥

ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यस्मात् ममाङ्गमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥

मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥
बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदाह्यभूत् ।
ताड़का नाम भद्रन्ते भार्य्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २६ ॥
मारीचो राक्षसः पुत्त्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ।
वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥
राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ।
इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ! ॥ २८ ॥
मलदांश्च करूषांश्च ताड़का दुष्टचारिणी ।
सेयं पन्थानमावृत्य वसत्यत्यर्द्धयोजने ॥ २९ ॥

शक्रेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन् इति पूर्व्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

कस्यचित् कियतः कालस्य अपगमे इति शेषः ॥ २५ ॥

भद्रन्ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकत्वेन । तादृश-यक्षिणीनामश्रवणेन त्रासो माभूदिति । यद्वा ताड़का नाम ते भद्रं प्रथमशौर्य्यस्थानत्वेन शौर्य्यप्रसिद्धिकत्वरूपं भद्रत्वमस्या इति बोध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सेयं या विनाशयति सेत्यर्थः । आवृत्य निरुध्य अर्द्धम् अति-क्रान्तमत्यर्द्धं तादृशे योजने ॥ २९ ॥

अतएव च गन्तव्यं ताड़काया वनं यतः।
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ १० ॥
मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः।
न हि कश्चिदिमं देशं शक्तोह्यागन्तुमीदृशम् ॥ ११ ॥
यक्षिण्या घोरया राम ! उत्सादितमसह्यया।
एतत्तु ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम्।
यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्त्तते ॥ १२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

यतश्चेदं ताड़कावनम् अस्माभिर्गन्तव्यम् अतएव च हेतोः हे राम ! स्वबाहुबलम् आश्रित्य इमां जहि ॥ १० ॥

ननु स्त्री कथं हन्तव्या तत्राह—मन्नियोगादिति। मदाज्ञया स्त्रीवधशङ्कां त्यज। ईदृशं ताड़काक्रान्तम् ॥ ११ ॥

अद्यापि न निवर्त्तते * अत्र पूर्वस्थितो जन इति शेषः ॥ १२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

---

* उत्सादनात् इति शेषः।

पञ्चविंशः सर्गः ।

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ।
श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥

अल्पवीर्य्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुङ्गव ! ।
कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ? ॥ २ ॥

इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ।
हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिन्दमम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रोऽब्रवीद् वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ।
वरदानकृतं वीर्य्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥

पूर्वमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान् ।
अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत् तपः ॥ ५ ॥

अथेति । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य शार्दूलः श्रेष्ठः ॥ १ ॥

यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः । श्रूयते पुराणादौ इति शेषः । अबलेति साभिप्रायम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्य्यं शौर्य्यादि । बलमात्रप्रश्ने वीर्य्याभिधानं शौर्य्यादयोऽन्येऽपि गुणाः तस्यां सन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥

वरप्राप्तिमूलमाह,—पूर्वमिति । तेपे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥

पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा।
कन्यारत्नं ददौ राम! ताड़कां नाम नामतः॥ ६॥
ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः।
न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ * महायशाः॥ ७॥
तां तु बालां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम्।
जम्भपुत्त्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम्॥ ८॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्त्रं व्यजायत।
मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद् राक्षसोऽभवत्॥ ९॥
सुन्दे तु निहते राम! अगस्त्यमृषिसत्तमम्।
ताड़का सह पुत्त्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति॥ १०॥

कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम्॥ ६॥

तदभिसंहितगुणवता पुत्त्रेणात्यन्तजनपीड़ा भवेदिति विचार्य्य पुत्त्रं न ददौ॥ ७॥

विवर्धन्तीं वर्धमानां जम्भपुत्त्रायेत्यत्र खड्गपुत्त्रायेति पाठे खड्गाः पुत्त्रः खड्गपुत्त्रः। असुरयक्षयोः देवयोनित्वेनोचितः सम्बन्धः॥ ८॥

व्यजायत प्रासोष्ट असूत॥ ९॥

शापं दर्शयति सुन्देत्विति। निहते अगस्त्येन शापं दत्त्वेति शेषः। इच्छति इच्छति स्म॥ १०॥

---

* "चास्मै"
इति वा पाठः।

भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत ।
आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥
राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ।
अगस्त्यः परमामर्षः ताड़कामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥
पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ।
इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥
सैषा शापकृतामर्षा ताड़का क्रोधमूर्च्छिता ।
देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १४ ॥
एनां राघव ! दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ।

जातसंरम्भा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥

भजस्व सुहृदेवयोनिस्वरूपं मुक्तेति शेषः । शप्तवान् राक्षसत्वं भजस्वेति ॥ १२ ॥

तदेव विस्तरेणाह,—पुरुषादीति भवेति शेषः । तदेवोपपादयति,—इदमिति । इदं रूपं यक्षिणीरूपं विहाय त्याजयित्वा दारुणं रूपं राक्षसीरूपम् अस्तु भवतु । एतदेवाभिप्रेत्य पाद्मे उक्तं,—

"तौ रामलक्ष्मणौ वीरावायान्तीं पथि राक्षसीम् ।
ताड़कां नाम घोरां तां सुन्दभार्य्यां सुकेतुजाम् ॥"

इति ॥ १३ ॥

अमर्षात् असहनात् । देशोत्सादने हेतुगर्भं विशेषणम् अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥
नह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ।
निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ! ॥ १६ ॥
न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्य्या नरोत्तम ! ।
चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्त्तव्यं राजसूनुना ॥ १७ ॥
नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।
पातकं वा सदोषं वा कर्त्तव्यं रक्षता सदा ॥ १८ ॥
राज्यभारनियुक्तानाम् एष धर्मः सनातनः ।

गो-ब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशङ्कानिरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥

शापसंसृष्टाम् अगस्त्यशापव्याप्ताम् ॥ १६ ॥

हे नरोत्तम ! ते स्त्रीवधनिमित्ता घृणा न कार्य्या । अत्र नरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात् तव पापसम्बन्धाभाव इति ध्वनितम् । चातुर्वर्ण्यहितार्थं तद्धिताय । कर्त्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्यायुत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

वाशब्द इवार्थे । अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपि कार्य्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणाद्धेतोः । एष धर्म इति धर्मबहुलत्वादिति भावः । रक्षता सदेति रक्षाधर्मसिद्धिशेषत्वेनेति शेषः । पातकं वा मुख्यपातकं वा सदोषं वा यज्ञादिवत् सदोषम् ईषत् पापयुतं धर्मं वा सदोषं वधरूपमिति यावत ॥ १८ ॥

अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ ! धर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥ १९ ॥
श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ! ।
पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥
विष्णुना च पुरा राम ! भृगुपत्नी पतिव्रता ।
अनिद्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभी-राजपुत्त्रैर्महात्मभिः ।
अधर्मसहिता नार्य्यो हताः पुरुषसत्तमैः ।

अतोऽप्यस्या बधोन्याय इत्याह,—अधर्म्यामिति धर्मादपेतां तदेवोपपादयति धर्मोऽस्तीति ॥ १९ ॥

अधर्म्यः स्त्रीबधोऽपि धर्म एवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति—श्रूयते इति । पृथिवीं तदधिष्ठात्रीं देवतां यद्वा तस्याः प्रजा इत्यर्थः ॥२०॥

अनिद्रं निद्रासुखरहितम् अनिन्द्रमिति पाठे इन्द्ररहितं काव्यः शुक्रः * ॥ २१ ॥

एतैः एतादृशैः यद्वा आर्षं बहुत्वम् एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति । यथा परशुरामस्य जमदग्नेर्गुरोराज्ञया

* पुरा किल असुराः सुरबलपीडिताः शुक्रजननीं शरणमभिजग्मुः । सा च तेषां परित्राणाय त्रिदशान् संहर्त्तुमिच्छति स्म । अथ सकललोकभावनो भगवान् चक्रपाणिः वज्रिणाभ्यर्थितस्तस्याः शिरश्चिच्छेद इति पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया ।

तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनात् नृप ! ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

मातृवधेऽपि न दोषस्तथाबलादिविद्यादातृत्वेन गुरोर्ममाज्ञया स्त्री-बधे तव न दोष इति भावः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

मुनेर्वचनमक्लीवं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढ़व्रतः ॥ १ ॥
पितुर्वचननिर्देशात् पितुर्वचनगौरवात् ।
वचनं कौशिकस्येति कर्त्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ।
पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥
सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।
करिष्यामि न सन्देहस्ताड़कावधमुत्तमम ॥ ४ ॥

मुनेरिति । अक्लीवं धृष्टम् ॥ १ ॥

पितुरिति । कौशिकस्य वचनम् अविशङ्कया कर्त्तव्यं त्वया इत्येवं रूपान्निर्देशात् नियोगात् पितुर्वचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् त्वद्वचनम् अवश्यं कर्त्तव्यत्वेन निश्चितमिति शेषः ॥२॥

कदा एवं नियोगः कृत इत्यत्राह,—अन्विति । गुरवो वसिष्ठवामदेवाद्याः । अनवज्ञाने हेतुरुक्त एव । तद्वचो विश्वामित्रवच इत्यनुशिष्ट इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

सोऽहमिति । ब्रह्मवादिनः तस्य पापास्पर्शेन तत्सङ्कल्पात् अन्य-

गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च।
तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्त्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिमरिन्दमः।
ज्याघोषमकरोत् तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥
तेन शब्देन वित्रस्ताः ताड़कावनवासिनः।
ताड़का च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥
तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता।
श्रुत्वा चाभ्यद्रवत् क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥
तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम्।

स्यापि पापमपापं पुण्यं चेत्याह,—उत्तममिति। उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति,—गोब्राह्मणेति। अप्रमेयस्य तव च हिताय अस्य हितं स्वाज्ञापरिपालनेन सन्तोषरूपम् इदमावर्त्तते, वचनं कर्त्तुमुद्यतो विचिकित्सारहितोऽहं ताड़कावधं करिष्यामीति पूर्ववणान्वयः ॥ ५ ॥

तीव्रं परुषश्रवणम् ॥ ६ ॥

वित्रस्ताः भीताः। मोहिता व्याकुलचित्ता जाता ॥ ७ ॥

तं शब्दं श्रुत्वा च क्रुद्धा स शब्दो यत्र यतो निःसृतः तम् अभिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेशं लक्षीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ॥ ८ ॥

प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥
पश्य लक्ष्मण ! यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ।
भिद्येरन् दर्शनादस्याभीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥
एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् ।
विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥
न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ।
वीर्य्यञ्चास्या गतिञ्चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥
एवं ब्रुवाणे रामे तु ताड़का क्रोधमूर्च्छिता ।
उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥

प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥

भैरवं भयङ्करं दारुणं घोरम् अस्य वपुषः चोप्यर्थः अभीरूणा-मपीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतामिति । विनिवृत्ताम् अस्मत्सम्मुखागमनात् परावृत्तां पला-यितामिति यावत् ॥ ११ ॥

कर्णादिहरणमात्रे हेतुमाह,—न हीति । वीर्यं परपराभव-शक्तिं, गतिम् आकाशादिगतिं पाणिपादच्छेदेनेति शेषः । तावतैव देशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्य च सिद्ध्या शूरविगर्हितः स्त्रीबधोऽनु-चित इति भावः ॥ १२ ॥

राममेव, विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विसृज्य मानुषबुध्या राम-मेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम्।
स्वस्ति राघवयोरस्तु जयञ्चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥
उद्धुन्वाना रजो घोरं ताड़का राघवावुभौ।
रजोमेघेन महता मुहूर्त्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥
ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ।
अवाकिरत् सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥
शिलावर्षं महत् तस्याः शरवर्षेण राघवः।
प्रतिवार्य्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥
ततश्छिन्नभुजाग्रां तामभ्यासे परिगर्जतीम्।
सौमित्रिरकरोत्क्रोधात् हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥
कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः।

तां रामसम्मुखमभिधावन्तीम्। जयञ्च जयविषयकाशिषञ्च* ॥१४॥
घोरं रजः उद्धून्वानेत्यन्वयः। रजोमेघेन रजोऽन्धकारेण ॥ १५ ॥
मायां समास्थाय अन्तर्धानं गत्वेति यावत्। चुक्रोध स्त्रीत्वप्रयुक्त-दाक्षिण्यं विसृज्येति शेषः ॥ १६ ॥
पत्रिभिरिति। एकैकस्य बहुधा खण्डनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥
हृते कर्णाग्रे नासिका च यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

* स्नेहः पापमाशङ्कतेत्याशङ्कायाः दुर्निवार्य्यत्वाद्रामे जानन्नप्यति-मानुषशक्तिं ताड़कायाः क्रौर्य्यातिशयदर्शनाज्जयाशिषां प्रसङ्गः।

अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्ती स्वमायया ॥ १९ ॥
अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा।
ततस्तावश्मवर्षेण कीर्य्यमाणौ समन्ततः ॥ २० ॥
दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमान् इदं वचनमब्रवीत्।
अलं ते घृणया राम ! पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥
यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया।
बध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
रक्षांसि सन्ध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवन्ति हि।
इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् * ॥ २३ ॥

अनेकशः रूपाणि कृत्वा अन्तर्धानं गता सती स्वमायया राघवौ मोहयन्ती ॥ १९ ॥

भैरवम् अश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥

घृणया अलं स्त्री इति घृणा मास्त्वित्यर्थः। दुष्टचारिणी मायाशक्त्या अन्तर्धानेन पाषाणादिवृष्टिकर्त्री अतो घृणा अनुचिता ॥२१॥

घृणा नोचितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह,—यज्ञविघ्नकरीति। मायया पुरा यावत् वर्द्धेत तावत्तत्कालात् पुरैव पूर्वमेव एषा बध्यतां सायं सन्ध्या पुरा प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयिष्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किं तत इत्यत्राह,—रक्षांसीति अश्मवृष्ट्येति करणे तृतीया ॥२३॥

* "अश्मवर्षाभिवर्षतीम्"
इति वा पाठः।

दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः।
सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥
अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणञ्च विनेदुषी।
तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ २५ ॥
शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च।
तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥
साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन्।
उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ २७ ॥
सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन्।
मुने कौशिक ! भद्रन्ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥
तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे।

शब्दमात्रेण लक्ष्यं सम्यक् निश्चित्य वेधकर्त्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभिदुद्रावेति। अन्तर्धानं हित्वेति शेषः ॥ २५ ॥

भीमसङ्काशां भीमरूपाम् ॥ २६ ॥

अभिपूजयन् अडभाव आर्षः। सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

किमुक्तवन्तस्तदाह मुने इति ॥ २८ ॥

तोषिताः वयमिति शेषः। अनेन कर्मणा स्वत प्रवर्त्तिततोड़का-

प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्त्रान् सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥
तपोबलभृतो ब्रह्मन्! राघवाय निवेदय ।
पात्त्रभूतश्च ते ब्रह्मन्! तवानुगमने रतः * ॥ ३० ॥
कर्त्तव्यं सुमहत् कर्म सुराणां राजसूनुना ।
एवमुक्ता सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा विहायसम् ॥ ३१ ॥
विश्वामित्त्रं पूजयन्तस्ततः सन्ध्या प्रवर्त्तते ।
ततो मुनिवरः प्रीतस्ताड़काबधतोषितः ॥ ३२ ॥
मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ।
इहाद्य रजनीं राम! वसामः शुभदर्शन! ॥ ३३ ॥
श्वःप्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ।
विश्वामित्त्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ ३४ ॥

बधरूपेण। स्नेहं दर्शय मदीयोऽयम् आप्तः शिष्य इति स्नेहमूलं व्यापारं प्रवर्त्तय। तमेव व्यापारमाह,—प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥

तपसा ज्ञानेन बलेन च भृतः पूर्णाः ते तव दानस्य पात्त्रभूतश्च राघवः, अतस्तस्मै कृशाश्वपुत्त्रान् निवेदय। तथा सत्यानामेवास्त्राणां कार्य्यक्षमत्वमिति भावः। अनुगमने शुश्रूषणे दृढ़निश्चयः ॥३०॥३१॥

पूजयन्तः स्तवन्तो जग्मुरित्यन्वयः। प्रवर्त्तते इत्यस्य स्मेति शेषः। ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

* "धृतः" इति वा पाठः।

उवास रजनीं तत्र ताड़कायाः वने सुखम् ।
मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ २५ ॥

निहत्य तां यक्षसुतां स रामः
प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ।
उवास तस्मिन् मुनिना सहैव
प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

मुक्तशापम् अपगतोपद्रवं यदा लब्धशापया ताड़कया मुक्तम् ॥२५॥ प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमान इति विश्वामित्रेण जजागारेति शेषः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः ।
प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥
परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र ! महायशः ! ।
प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि ।
यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ।
दण्डचक्रं महत् दिव्यं तव दास्यामि राघव ! ॥ ४ ॥
धर्मचक्रं ततो वीर ! कालचक्रं तथैव च ।

अथेति । उष्येति आर्षम् । प्रहस्य विजयशालि रामदर्शनज-सन्तोषजो हासः ॥ १ ॥

सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥

देवासुरगणान् वापि वाशब्दस्यार्थे गन्धर्वोरगसहितदेवासुर-गणरूपशत्रून् अपि प्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदि वशे दया, तदा वशीकृत्य सम्मोहनास्त्रादिना जेष्यसि, अन्येषां तु मा-रणेना इति भावः ॥ ३ ॥

दण्डचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रं चक्रं तथैव च ॥ ५ ॥
वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ ! शैवं शूलवतं तथा।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ! ॥ ६ ॥
ददामि ते महाबाहो ! ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम्।
गदे द्वे चैव काकुत्स्थ ! मोदकी शिखरी शुभे ॥ ७ ॥
प्रदीप्ते नरशार्दूल ! प्रयच्छामि नृपात्मज ! ।
धर्मपाशमहं राम ! कालपाशं तथैव च ॥ ८ ॥
वारुणं पाशमस्त्रञ्च ददाम्यहमनुत्तमम्।
अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन ! ॥ ९ ॥
ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा।
आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥
वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ ! ।

शूलवतं शूलवतनामकम्। क्वचित् तु "शूलवरम्" इति पाठः। ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्राद् अन्यत् ॥ ६ ॥

गदे द्वे मोदकीशिखरीसंज्ञे द्वे गदे गदासंज्ञके अस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्त्रञ्च वारुणास्त्रं चेत्यर्थः। शुष्कार्द्रसंज्ञके द्वे अशनी अशनिसंज्ञके अस्त्रे ॥ ९ ॥

पिनाकिन इदं पैनाकं दयितम् अग्नेरिति शेषः। शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥

अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥
शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ! ददामि तव राघव ! ।
कङ्कालं मुषलं घोरं कापालमथ किङ्किणीम् ॥ १२ ॥
बधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः ।
वैद्याधरं महास्त्रञ्च नन्दनं नाम नामतः ॥ १३ ॥
असिरत्नं महाबाहो ! ददामि नृवरात्मज ! ।
गान्धर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ १४ ॥
प्रस्वापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यञ्च राघव ! ।
वर्षणं शोषणञ्चैव सन्तापनविलापने ॥ १५ ॥
मादनं चैव दुर्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ।
गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ १६ ॥

प्रथमं मुख्यम् ॥ ११ ॥

कङ्कालादीनि असुरधार्य्याख्राणि ॥ १२ ॥

यानि रक्षसां बधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

वैद्याधरं विद्याधरसम्बन्धि नन्दनं नाम असिरत्नमित्यन्वयः । यतोऽस्त्रात् असीनां प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १४ ॥

दद्मीत्यार्षम् । प्रशमनं रिपूणां क्रोधशामकमस्त्रं विलापनं परिदेवनकारकम् ॥ १५ ॥

मादनं शत्रूणां मदजनकं दुर्धर्षमित्याद्यस्य विशेषणम् ॥ १६ ॥

पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः।
प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्त्र महायशः! ॥ १७ ॥
तामसं नरशार्दूल! सौमनञ्च महाबलम्।
सम्वर्त्तञ्चैव दुर्धर्षं मौषलञ्च नृपात्मज! ॥ १८ ॥
सत्यमस्त्रं महाबाहो! तथा मायामयं परम्।
सौरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणनम् ॥ १९ ॥
सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणम्।
दारुणञ्च भगस्यापि शीतेषुमथमानदम् ॥ २० ॥
एतान् राम महाबाहो! कामरूपान् महाबलान्।
गृहाण परमोदारान् चिप्रमेव नृपात्मज! ॥ २१ ॥
स्थितस्तु प्रांमुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ १७ ॥

मौषलम् आसुरमुषलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मन्त्रग्रामम् अस्त्राणां मन्त्रमूर्त्तित्वात्, ननु बलातिबलादानप्रसङ्गेऽपि मन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्तमिति पुनरत्र दानं विफलमिति चेत्? न, गृहाणेत्येव तत्रोक्तत्वात; न तु ददाविति। तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयोरेव तत्र दानम् इतरेषां त्वन्यत्रेति विवेक इति

सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ।
तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥
जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥
ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ।
इमे च परमोदार ! किङ्करास्तव राघव ! ॥ २५ ॥
यद् यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ।
ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ २६ ॥

कतकक्षतः । वस्तुतो बलातिबले मन्त्रसमूहात्मके इति तद्रूपं मन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ २२ ॥

सर्वेति । येषाम् उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणं सर्वधारणं कर्त्तुं देवतैरपि दुर्लभं दुष्करं देवा अपि यत्किञ्चित् अस्त्रमेव जानन्तीति भावः । तानि सर्वाणि अस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रो न्यवेदयत् दत्तवान् राघवाय रामाय लक्ष्मणाय च इत्यपि बोध्यं ; युगपदेव उभयोरुपदेश इति बोध्यम् ॥ २३ ॥

जपतः रामाय दातुं तेषां वीर्य्यवत्तासम्पादनाय तान्यस्त्राणि जपन्त इत्यर्थः । उपतस्थुः गृहीतभास्वरुज्ज्वलवपुंषि उपतस्थुः उपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेन रामञ्च उपतस्थुः ॥ २४ ॥

सर्वे अस्त्रदेवाः मुदिताः । स्वाधिदैवतरामसम्बन्धेन तुष्टाः किङ्कराः अङ्गीकृतदासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना।
मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम्।
अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

समालभ्य उपस्पृश्य। मानसाः सदा मनस्थिताः यद्यपि भगवतो रामस्य सर्वं विदितमेव, तथापि विद्या गुरूपदेशगृहीतैव फलदा, न अन्यथा, इति लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रोपदेशग्रहणमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्! दुराधर्षः सुरैरपि ।
अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान् मुनिपुङ्गव ! ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ।
संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च ।
प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥
लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ।
दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥

गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥

संहारान् ज्ञातुमिति शेषः । उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतया अप्राप्तप्रायत्वात् तद्ज्ञानेच्छा । संहारो नाम प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मन्त्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनम् ॥ २ ॥

एवमिति । उक्तास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य । अथ अनन्तरं तत्प्रश्नसन्तुष्टः परम ऋषिः अन्यान्यपि अस्त्राणि उपदिशति स्म ॥३॥

तदाह,—सत्यवन्तमित्यादि । ददामीति सर्वत्र शेषः ॥४॥५॥६॥७॥

पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभस्वनाभकौ।
ज्योतिषं शकुनञ्चैव नैराश्यविमलावुभौ॥ ६॥
यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा।
शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा॥ ७॥
सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा।
पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ।
करवीरं रतिं चैव धनधान्यौ च राघव!॥ ८॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा।
जृम्भकं सर्पनाथञ्च पन्थानवरुणौ * तथा॥ ९॥
कृशाश्वतनयान् राम! भास्वरान् कामरूपिणः।
प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव!॥ १०॥
बाढ़मित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः॥ ११॥

सार्चिमाल्यादयोऽन्ये, तांश्च ददामीत्यर्थः॥ ८॥ ९॥

भास्वरान् तेजोमयान् प्रतीच्छ गृहाण। पात्रभूतः स्वस्वदानस्येति शेषः। मम मत्तः॥ १०॥

वाढ़मिति अङ्गीकारे। प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रत्यग्रहीदिति शेषः। मूर्त्तिमन्तः स्वस्वदेवतारूपेण॥ ११॥

---

* "सन्धानवरुणावुभौ" इति वा पाठः।

केचिद् अङ्गारसदृशाः केचिद् धूमोपमास्तथा ।
चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥
रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ।
इमे स्म नरशार्दूल ! शाधि किं करवाम ते ॥ १३ ॥
गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ।
मानसाः कार्य्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥
अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥
स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

प्रह्वाञ्जलिपुटाः प्रह्वाः नम्राः ते च ते अञ्जलेः पुटं संश्लेषो येषां तादृशाः ॥ १२ ॥

इमे स्म सन्निहिता वयमिति शेषः । शाधि आज्ञापय ॥१३॥

गम्यताम् इदानीमिति शेषः । कार्य्यकालेषु मानसाः मनसि सन्निहिता भूत्वा सहायं करिष्यथ ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणं सकलदेवताऽधिदैवतरूपत्वात् रामस्य प्रदक्षिण-करणम् ॥ १५ ॥

एतदुत्तरम् ।

"ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।

किमेतन् मेघसङ्काशं पर्वतस्याविदूरतः।
वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १७ ॥
दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च।
नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलङ्कृतम् ॥ १८ ॥
निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ ! कान्ताराद् रोमहर्षणात्।
अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १९ ॥
सर्वं मे शंस भगवन् ! कस्याश्रमपदन्त्विदम्।
सम्प्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥

लक्ष्मणाय च तान् सर्वान् स चास्त्रान् रघुनन्दनः ॥
ससंहारान् सुसंहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत् ॥"

इत्यधिकं दृश्यते तत्प्रक्षिप्तम्; बलातिबलयोरिवास्त्राणामपि युगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसम्भवात्। स तान् उपदिष्टान् राघवो रामः ज्ञात्वा मन्त्रतो मूर्त्तितः प्रयोगतश्चेति शेषः ॥ १६ ॥

मेघसङ्काशं कार्ष्ण्यात् नैबिड्याच्च। वृक्षषण्डं वृक्षसमूहः किं वनसम्बन्धि उत आश्रमसम्बन्धि इति प्रश्नः ॥ १७ ॥

वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥ १८ ॥

रोमहर्षणात्। ताड़कया निर्जनीकरणात् तस्य भयानकत्वेन रोमहर्षणत्वम्। अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदं त्ववगच्छामि ॥ १९ ॥

आश्रमपदं निर्णीय तत् कस्येति शंस इति पृच्छति, सर्वं स्म शंस।

तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ! ।
भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥
रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् ! मया वध्याश्च राक्षसाः ? ।
एतत् सर्वं मुनिश्रेष्ठ ! श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासान्तरं स्वयमेवाह,—संप्राप्ता इति । ते ब्रह्मघ्नाः तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्र संप्राप्ताः स देशः कः ? ॥ २० ॥

यत्र च तव याज्ञिकी क्रिया मया रक्षितव्या, यत्र च राक्षसा वध्याः, भगवन् ! तस्य त्वदाश्रमस्य को देशः ? कः प्रदेश इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ।
विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
इह राम ! महाबाहो ! विष्णुर्देवनमस्कृतः ।
वर्षाणि सुबहून्यत्र तथा युगशतानि च ॥ २ ॥
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ।
एष पूर्वाश्रमो राम ! वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ।
एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥

तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः । व्याख्यातुं पृष्टोत्तरमिति शेषः ॥ १ ॥

इह वने । इह प्रदेशे ॥ २ ॥

तपश्चरणयोगार्थं स्वाचारेण लोकप्रवर्त्तनाय सततपश्चरणम् । वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्य विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावतारात् पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिगृहीत आश्रमः ॥ ३ ॥

सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे वीजमाह,—हि यस्मात् अत्र महातपाः विष्णुः तपःसिद्धो जात इति । एतस्मिन् काले विष्णोस्तपःकाले ॥४॥

निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रान् सहमरुद्गणान् ।
कारयामास तद् राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥
यज्ञं चकार सुमहान् असुरेन्द्रो महाबलः ।
बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ।
समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥
बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ।
असमाप्तव्रते * तस्मिन् स्वकार्य्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥

मरुद्गणान् आवहादिवायुगणान् । कारयामास स्वार्थे णिच् चकारेत्यर्थः । यद्वा इन्द्रादिराज्यं स्वीयैः कैश्चिदेव कारयामासेत्यन्वयः । बलेर्यजमानस्य व्यवहारं दृष्ट्वेति शेषः । साग्निपुरोगमाः पुरोगमेन अग्निना सहिता इत्यर्थः । अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन् पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्रभिप्रायत्वात् आत्मनेपदम् । ननु असुरस्य बलेर्देवद्विषो यागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इन्द्रादीनां तद्द्वेष्यत्वात् । न च शब्दमात्रं देवतेति युक्तम् । अर्थवादप्रामाण्येन देवताया विग्रहवत्त्वस्योत्तरमीमांसायां सिद्धांतितत्वादिति चेन्न कर्मदेवाजानदेवभेदेन देवानां द्वैविध्यात् । तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः ते कर्मदेवाः । आजानदेवास्तु यज्ञनिर्वाहार्थभूताः मन्त्रेण नित्यसम्बद्धाः कर्म-

---

* "असमाप्ते क्रतौ" इति वा पाठः ।

ये चैनमभिवर्त्तन्ते याचितार इतस्ततः।
यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति॥ ८॥
स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः।
वामनत्वं गतो विष्णो! कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ ९॥

देवेभ्यः प्राचीना एव। तत्कर्म्मदेवानां देवत्वेऽपि आजानदेवानां यज्ञे तर्पत्वे न दोषः। विघ्नकर्त्तारोऽप्यत्र कर्मदेवा एव यज्ञाद्यधिकाराभावेऽप्याजानदेवानामेव स्वयष्टव्यदेवतान्तराभावात् कर्मदेवानान्त्वस्त्येव अतएव इन्द्रादीनां यज्ञादिश्रवणं नानुपपन्नम् इत्यन्यत्र विस्तरः। असमाप्तव्रते असमाप्तयज्ञे स्वकार्य्यम् आत्मीयानां देवानां कार्य्यम् अभिपद्यतां सम्पाद्यताम्* ॥ ७॥

असमाप्तव्रत इत्युक्तेः प्रयोजनं दर्शयन्तस्तत्सम्पादने उपायमपि स्वयमेव वदन्ति,—ये चेति। अभिवर्त्तन्ते प्राप्नुवन्ति इतस्ततः नानादेशेभ्यः। यत्र गोभूहिरण्यादिविषये यच्च वस्तु याचन्ते, तेभ्यः तत्सर्वं यथावत् यज्ञसाद्गुण्याय अवमानादिरहितं सत्कारपूर्वं प्रयच्छति चैा एवार्थे॥ ८॥

माया स्वतत्त्वाच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिका शक्तिः। तस्य योगः सम्बन्धः तमाश्रितः। वामनत्वप्राप्ता वयं हेतुः, वामनरूपस्याश्चर्य्यत्वेन तत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यं यजमानस्य कर्त्तव्यतया तद्रूपप्रार्थनम्॥ ९॥

---

* आश्रितकार्य्यस्य स्वकार्य्यत्वेनाभिधानम् इति वा।

एतस्मिन्नन्तरे राम ! कश्यपोऽग्निसमप्रभः ।
अदित्या सहितो राम ! दीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥
देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ११ ॥
तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्त्तिं तपात्मकम् ।
तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥
शरीरे तव पश्यामि जगत् सर्वमिदं प्रभो ! ।

एतस्मिन्नन्तरे देवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये। रामेति द्विः सम्बोधनं स्वाश्रमसन्निधानेन रामदृष्टैतन्महत्त्वकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यम् ॥ १० ॥

अदित्या सहितो व्रतं समाप्य, देवीसहायस्तुष्टाव इत्यन्वयः। देवी अदितिरेव। यद्वा देवी सरस्वती। वरदं विष्णुरूपपुत्त्रप्राप्त्युद्देशेन कृतव्रतान्ते वरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥

स्तोत्रप्रकारमाह,—तपोमयमित्यादि। अन्नमयो यज्ञ इतिवत् प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः। तावता परेषां किमत आह,— तपोराशिं द्रष्टॄणां सकलतपोजन्यफलप्राप्त्या भगवतस्तपोराशित्वम्। ननु तपसोऽन्यत्वे अद्वैतश्रुतिबाधः अत आह,—तपोमूर्त्तिमिति ; एवञ्च तपसस्तदन्यत्वेन नाद्वैतहानिः। तपात्मकमिति घञर्थे क-विधानमिति कप्रत्यये तपनं तपः ज्ञानं तप-आलोचने इति धात्वनुसारात्। तदात्मकं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः। अतएव अतप्ततपसा द्रष्टुमशक्यः, इत्यतस्तपसा त्वामिति ॥ १२ ॥

त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥
तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम्।
वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १४ ॥
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत्।
अदित्या देवतानाञ्च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥
वरं वरद ! सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ! ।
पुत्त्रत्वं गच्छ भगवन् ! अदित्या मम चानघ ! ॥ १६ ॥
भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ! ।
शोकार्त्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात् ते भविष्यति।
सिद्धे कर्मणि देवेश ! उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १८ ॥

दृश्यमानञ्च वैराजं रूपमित्याह,—शरीरे इत्यादि। अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥

वरम् अभीष्टम्। वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः ॥ १४ ॥

मारीचः मरीचिपुत्त्रः। अदित्या इत्यादेः याचमानाया इत्यादिशेषः ॥ १५ ॥

याच्यमानवरमाह,—पुत्त्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥

यवीयान् कनिष्ठः, साहाय्यं बलिच्छलनरूपम् ॥ १७ ॥

अयं, यत्राश्रमे तपोमयस्त्वं मया देवैश्च अनुभूयसे इत्यर्थः। सिद्धे

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।
वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥
त्रीन् पदान् अथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम् ।
आक्रम्य लोकान् लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः ॥ २० ॥
महेन्द्राय पुनः प्रादात् नियम्य बलिमोजसा ।
त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २१ ॥
तेनैव पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ।
मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥
एनमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।
अत्र ते पुरुषव्याघ्र ! हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥
अद्य गच्छामहे राम ! सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।

एतदाश्रमस्थितिसाध्ये तपःकर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रयोजनाभावात् इत उत्तिष्ठ देवकार्य्यायेति शेषः ॥ १८ ॥

अथ देवकार्य्यनियोगानन्तरम् ॥ १९ ॥

आक्रम्य त्रिभिः पदैरिति शेषः । लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥

नियम्य बद्ध्वा ॥ २१ ॥

तेनैव वामनावतारकर्त्रा, मया विश्वामित्रेण ॥ २२ ॥

पूर्वसर्गोक्तकृतद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह,—एनमिति ॥ २३ ॥

तदाश्रमपदं तात! तवाप्येतद् यथा मम ॥ २४ ॥
इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम्।
प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ २५ ॥
शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः।
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः।
उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥
यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते।
तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥
मुहूर्त्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावरिन्दमौ।
प्राञ्जलिर्मुनिशार्दूलमूचतू-रघुनन्दनौ ॥ २८ ॥
अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव!।
सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥

अनुत्तमं सर्वोत्तमम्। हे तात! तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं, तथा तवापि विष्णोरवतारत्वादिति गूढोऽभिसन्धिः ॥ २४ ॥

पुनर्वसू द्वे तारे ॥ २५ ॥

उत्पत्य उत्पत्य सन्तोषातिशयादिति शेषः ॥२६॥२७॥२८॥

अद्यैव प्रवेशदिनएव; कालविलम्बे फलाभावात्। सिद्धः त्वद्-यज्ञसिद्धया अन्वर्थसिद्धसंज्ञः। तव वचः 'अत्रैव पुरुषव्याघ्र! हन्तव्या दुष्टचारिणः' इति यत् तत् सत्यमस्तु। राक्षसान् सर्वथा हनिष्ये इति भावः ॥ २९ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महान् ऋषिः ।
प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३० ॥
कुमाराविव तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।
प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥
प्रशुची परमं जप्यं * समाप्य नियमेन च ।
हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सिद्धाश्रम-प्रवेशो नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

नियतः निगृहीतान्तःकरणः ॥ ३० ॥

कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ३१ ॥

प्रशुची अवतारत्वाद् अशुचित्वसम्भावनाराहित्येन प्रकर्षतः शुची नियमेन कर्त्तव्यं जप्यं समाप्येत्यन्वयः । "दीक्षामध्ये नाग्निहोत्रम्" इति निषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमिति केचित् ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

---

* "पृष्टोदकौ शुची जप्यम्" इति वा पाठः ।

त्रिंशः सर्गः ।

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्त्रावरिन्दमौ ।
देशे काले च वाक्यज्ञौ अब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवन् ! श्रोतुमिच्छावो यस्मिन् काले निशाचरौ ।
संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्त्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ।
सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् ।
दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
तौ तु तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रौ यशस्विनौ ।
अनिद्रं षड् अहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥

अथेति । कौशिकं वचोऽब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ यज्ञसंरक्षणाय निवारणीयौ ग्रहादित्वाच्छः । तत् क्षणं स क्षणः यथा नातिवर्त्तेत नातिक्रमेत तथा ब्रूहि इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं विश्वामित्रे एष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वाद् ऋषय ऊचुः,—

उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ।
ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमम् ॥ ६ ॥
अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि तथागते ।
सौमित्रिमब्रवीद् रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥
रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ।
प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥
सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया ।
विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥

अद्येति । मौनित्वञ्च गमिष्यति, अद्यापि दीक्षितत्वात् मौन्येव, अतः परमपि षड् रात्रपर्य्यन्तं मौनित्वं प्राप्स्यति इत्यर्थः ॥४॥५॥

यत्तौ सन्नद्धौ । परमधन्विनावित्यार्षम् । विश्वामित्रं तद् यज्ञम् ॥ ६ ॥

काले षड़ाहोरात्रलक्षणे । षष्ठे अहनि आगते इति च्छेदः । प्राप्ते इत्यर्थः । यद्वा षष्ठे अहनि गते रात्रावित्यर्थः । यत्तः सज्जः । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥

उपाध्यायो ब्रह्मा पुरोहित उपद्रष्टा इदम् ऋत्विगन्तराणामप्युपलक्षणम् । इदं ज्वलनं राक्षसागमनसूचक उत्पात इत्याहुः ॥८॥

दर्भसहितचमसस्रुग्वती * समित्कुसुमोच्चयैश्च सहिता इदं वेदिज्वलनं यज्ञोद्देश्यकम् ॥ ९ ॥

---

* चमसं पानपात्रमिति टीकान्तरे व्याख्यातम् ।

मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्त्तते।
आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद् भयानकः ॥ १० ॥
आवार्य्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते।
तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा।
आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥
तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम्।
सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः।
लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

संप्रवर्त्तते स्म आकाशे महान् शब्दः प्रादुरासीच्च ॥ १० ॥

यथा प्रावृषि गगनमावार्य्य गगनमावृत्य महाशनि-महागर्जन-महावर्षादिविचित्रकार्य्यकारी मेघो दृश्यते तथा मायां प्रकटीकुर्वाणौ अभ्यधावताम् ॥ ११ ॥

कौ तौ का च सा माया? इत्यत्राह,—मारीच इत्यादि। अवासृजन् ववर्षुः ॥ १२ ॥

समुक्षिताम् अभ्यासे इति शेषः। अभिद्रुतं शालां प्रधावत् तत्राद्दृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥

आपतन्तौ स्वसम्मुखमागच्छन्तौ ॥ १४ ॥

पश्य लक्ष्मण ! दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान् ।
मानवास्त्रसमाधूतान् अनिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥
करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ।
इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्धाय वेगवान् ॥ १६ ॥
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।
सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १८ ॥
विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलपीड़ितम् ।
निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥
पश्य लक्ष्मण ! शीतेषुं मानवं मनुसंहितम् ।

मानवास्त्रसमाधूतान् करिष्यामि पश्येति योजना ॥ १५ ॥
ईदृशान् स्थितायुःशेषान् दुर्बलान् वा ॥ १६ ॥
परमोदारं परमश्रेष्ठम् * ॥ १७ ॥
स तेनेति । स मारीचः सागरसंप्लवे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥
विचेतनं चैतन्यरहितम् अतएव विघूर्णमानम् । शीतेषुरिति मानवास्त्रनामान्तरं दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥

---

* ननु सर्वराक्षसेषु अस्त्रप्रयोगं प्रतिज्ञाय मारीचोरसि तत्प्रयोगः कथमिति चेन्न पूर्वश्लोके राक्षसशब्दस्य मारीचपरत्वादिति केचित् ।

मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥
इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः ।
राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ २१ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणञ्चाशु लाघवं दर्शयन्निव ।
विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः ॥ २२ ॥
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद् भुवि ।
शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।
राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् * ॥ २३ ॥
स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः ।

शीतेषु शीतेष्वित्यपरनामकं मानवास्त्रम्। मनुसंहितं मनुप्रयुक्तम्। वियुज्यते वियोजयतीति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निजघान दूरोत्सारण-पूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्र-फलं बोध्यम् ॥ २० ॥ २४ ॥

---

* पाश्चात्त्यपुस्तकेषु—राघवः परमोदारः—इत्यारभ्य सार्द्धकः श्लोकः यावत् न दृश्यते। अत्र तु—

"समेत्य मुनिभि सर्व्वैर्विश्वामित्रादिभिस्तदा ।
पूजितोऽभिष्टुतश्चैव जयेन च समाजितः ।
विस्मितास्त्वाभवन् सर्व्वे मुनयो रामकर्मणा ॥"

इति वङ्गीयाः पठन्ति ।

ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २४ ॥
अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।
निरीतिका दिशो दृष्ट्वा * काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ।
सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर ! महायशः † ।
स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
विश्वामित्रयज्ञो नाम त्रिंशः
सर्गः ॥ ३० ॥

निरीतिकाः निरुपद्रवाः ॥ २५ ॥
सत्यं कृतम् अन्वर्थनामकं कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

---

* "दृष्ट्वाश्रमं कृतक्षेमम्"　इति तु वङ्गीयाः ।

† "सिद्धाश्रमपदं चेदं भूयः सिद्धतरं कृतम्" इति वङ्गीयाः ।

एकत्रिंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ।
ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां कृतपौर्व्वाह्णिकक्रियौ * ।
विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ऊचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
इमौ स्म मुनिशार्दूल ! किङ्करौ समुपागतौ ।
आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ ! शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

एवं स्वयज्ञविघ्नविनाशफलकं सर्वास्त्रसम्बन्धानुग्रहं कृत्वा भगवान् विश्वामित्रः सहलक्ष्मीशक्तिसम्बन्धानुग्रहाय प्रवर्त्तत इत्याह, अथेति । तत्र,—यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥

कृता पौर्व्वाह्णिकी क्रिया याभ्यां तौ । अभिजग्मतुः अभिवादनार्थमिति शेषः । तदुक्तं पूर्व्वसर्गान्ते 'सन्ध्यामुपागमत्' इति । सह-गतो विश्वामित्रो होमार्थं त्वरया शालामागत इति बोध्यम् ॥ २ ॥

मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रम् ॥ ३ ॥

---

* "शौचं कृत्वा महाबलौ" इति तु पाश्चात्त्याः ।

एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन्॥ ५॥
मैथिलस्य नरश्रेष्ठ ! जनकस्य भविष्यति।
यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम्॥ ६॥
त्वं चैव नरशार्दूल ! सहास्माभिर्गमिष्यसि।
अद्भुतञ्च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि॥ ७॥
तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ ! दत्तं सदसि दैवतैः * ।

स्मीत्यव्ययम्॥ ४॥

तयोरिति ताभ्यामित्यर्थः। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिका इति यावत् † ॥ ५॥

मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः। परमधर्म्मिष्ठः उत्कटाश्रयितधर्मवान्। परमेति पृथक् पदं वा, परा मा यस्मिन् इत्यर्थकं रामसम्बोधनम्॥ ६॥ ७॥

पूर्वं पूर्वस्मिन् काले। देवराताख्यस्य प्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि

---

* "प्राग्दत्तं किल तत् तस्य न्यासभूतं महत् धनुः।
देवासुरे तदा युद्धे हृत्ते देवैः सवासवैः॥"
इति वङ्गीयाः।

† विश्वामित्रं पुरस्कृत्य विश्वामित्रप्रभृतयो मुनय इति वा।

अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः।
कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्चन मानुषाः ॥ ९ ॥
धनुषस्तस्य वीर्य्यं हि जिज्ञासन्तो महीक्षितः।
न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः * ॥ १० ॥
तद्धनुर्नरशार्दूल! मैथिलस्य महात्मनः।
तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ! यज्ञञ्च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥
तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः।
याचितं नरशार्दूल! सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥

दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादिताच्छिवाल्लब्धं यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्देवैर्दत्तम् अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥

तस्याद्भुतत्वमाह,—नास्येति। आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यज्यासम्बन्धः। न कथञ्चन कथमपि इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्र मिथिलायां यज्ञञ्चेति यज्ञं द्रक्ष्यसि चेत्यन्वयः। चकारेण जानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥

कुतस्तादृशस्य धनुषस्तत्र स्थितिः? तत्राह,—तद्धीति। उत्तमं तद्धनुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेन याचितं युद्धे रिपूणां जयाय सर्वदेवतैः शिवसहितैः सर्वदेवतैर्दत्तम् अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः। तदुक्तं पाद्मे, चापं शम्भोर्दयादत्तमिति। कौर्मेऽपि "प्रीतस्य भगवानी-

* "न शेकुरातोलयितुमपि पूरयितुं कुतः" इति वङ्गीयाः।

आ-यागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ! ।
अर्चितं विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत् तदा ।
सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥
इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ।
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
तं व्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ।

शशिस्रूली नीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः" इति सुनाभं शोभनमुष्टिबन्धनस्थानम् ॥ १२ ॥

आयागभूतं यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः । वेश्मनीत्यस्य तिष्ठति इति शेषः । अतएवाह अर्चितमित्यादि । न्यासभूतं नरपतेरिति क्वचित् पाठः । तत्रापि न्यस्यते अस्मिन् देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः । देवतान्यासश्च यागार्थं एव प्रतिमादौ ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वेति । महर्षिगणद्वारेति शेषः । मुनिवरो विश्वामित्रः । वनदेवताः वनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥

सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसिद्धेति भावः । क्व गमिष्यसीत्यत्राह,—उत्तरेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

शकटीशतमात्रन्तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः।
अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
निवर्त्तयामास ततः सर्षिसङ्घः सपक्षिणः।
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥
वासञ्चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः।
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा कृतहुताशनाः ॥ २० ॥
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः।
रामोऽपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥
अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः।
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥ २२ ॥

अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्गामिनामिति वा। शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशकटारोपिताग्निहोत्रसम्भारादिमत् ब्रह्मवादिनां यूथम् अन्वगादिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

पक्षिणो निवर्त्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्त्तनमुक्तं तदेवाह,— ते गत्वेति ॥ १९ ॥

शोणानदस्यैव शोणा इत्यपि नामेत्याहुः। वस्तुतः शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थो नदीविशेषः इत्येतदुत्तरसर्गे स्पष्टम्। अस्तंगते अस्तं जिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितः ।
भगवन् ! को न्वयं देशः समृद्धवनशोभितः ? ॥ २३ ॥
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।
नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ।
तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे शोणतीर-
निवासो नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अयं देशः शोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥
निखिलं वैभवमिति शेषः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपाः ।
अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥
स महात्मा कुलीनायां युक्तायां * सुमहाबलान् ।
वदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् ॥ २ ॥
कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्त्तरजसं † वसुम् ।
दीप्तियुक्तान् महोत्साहान् क्षत्त्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥

शोणाकूले देशवैभवप्रश्ने सदंश्यानामयं देश इत्युत्तरमाह,—ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्त्र इत्यर्थः । अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥

युक्तायाम् अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥

असूर्त्तरजसं न विद्यते सूर्त्तं प्रसृतं रजो यस्य तम् अजिति योगविभागादच् । क्षत्त्रधर्म-चिकीर्षया तद्धर्म-वृद्धि-करणेच्छया इत्यर्थः ॥३॥

---

* "जायायाम्"
इति वा पाठः ।

† "अमूर्त्तरजसम्" इति वा पाठः ।

तानुवाच कुशः पुत्रान् धर्म्मिष्ठान् सत्यवादिनः ।
क्रियतां पालनं पुत्रा ! धर्म्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥
कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः ।
निवेशं चक्रिरे सर्व्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥
कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम् ।
कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥
असूर्त्तरजसो नाम धर्म्मारण्यं महामतिः * ।
चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥
एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ।
एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥
सुमागधी नदी रम्या मगधान् विश्रुता ययौ ।
पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥

पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥
निवेशं सन्निवेशम् ॥ ५ ॥
महोदयं महोदयनामकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
एषा गिरिव्रजापरपर्य्याया ॥ ८ ॥
सुमागधी तत्संज्ञा आययाविति पदच्छेदः ॥ ९ ॥

---

* "तयाऽमूर्त्तरजा वीरश्चक्रे प्राग्ज्योतिषं पुरम् ।
धर्म्मारण्यसमीपस्थम्———————" इति वङ्गीयाः ।

सैषा हि मागधी राम ! वसोस्तस्य महात्मनः।
पूर्वाभिचरिता राम ! सुक्षेत्रा शस्यमालिनी ॥ १० ॥
कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम्।
जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ! ॥ ११ ॥
तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः।
उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १२ ॥
गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव !।
आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥
अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि।
उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १४ ॥
ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः।
दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

सा मागधी मगधादागततया मागधीत्वेन प्रसिद्धा सा एषा शोणा तस्य महंशस्य वसोर्भवति, पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी। सुक्षेत्रा पार्श्वद्वयेऽपीति शेषः ॥ १० ॥

घृताच्यां तन्नामिकाप्सरसि ॥ ११ ॥

ताः शतं कन्याः ॥ १२ ॥

आमोदं सन्तोषम् ॥ १३ ॥

घनान्तरे मेघमध्ये तारा इव रेजुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अहं वः कामये सर्वा भार्य्या मम भविष्यथ ।
मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥
चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ।
अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्य्यश्च भविष्यथ ॥ १७ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ।
अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! ।
प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥

मत्कामनापूरणे मम देवस्य मानुष्योऽपि भार्या भविष्यथेत्यादि वशीकरणायार्थवादः । ननु मानुषीणां देवसम्बन्धोऽनुचितः ; तत्राह,—मानुषस्त्यज्यतां भाव इति । मदङ्गीकारमात्रेण विलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागे स्वत एव भवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति । तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥

मानुषेषु हि यतः विशेषेण नित्यमनुक्षणं यौवनं चलं चञ्चलं क्षीयमाणमिति यावत् । अतः मत्सम्बन्धेन अक्षयं यौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥

अपहास्य हासपूर्वकमपमान्य ॥ १८ ॥

अन्तश्चरसीति पूर्वार्द्धेन स्वभावज्ञता वायोः सूचिता । ननु युष्मत्प्रभावापेक्षया मत्प्रभावोऽधिक इति चेत् ? तत्राह,—प्रभावज्ञाश्च ते

कुशनाभसुता देव ! समस्ताः * सुरसत्तम ! ।
स्थानात् च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम्॥ २० ॥
माभूत् स कालो दुर्मेधः ! पितरं सत्यवादिनम्।
अवमन्य स्वधर्मेण स्वयम्बरमुपास्महे॥ २१ ॥

सर्वाः तथाभ्रमं माकार्षीरिति भावः। तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया अस्मदवमानमनुचितमित्याह,—किमर्थमित्यादि ॥ १९ ॥

स्वप्रभावं दर्शयन्ति कुशनाभेत्यादि। स्थानाद्वायुपदात् देवमपि त्वां च्यावयितुं समर्था इति शेषः। रक्षामस्त्विति शापेन तथाकरणे हि तत्क्षयः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

हे दुर्मेधः! दुर्बुद्धे यत्र काले पितरमवमन्य अपमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कामेन स्वयम्बरम् उपास्महे आत्मना स्वातन्त्रेण वयं वरमङ्गीकुर्मः सः कालः कदाचिदपि माभूदित्यन्वयः। नावमन्येति पाठस्तु क्वचित्कोऽपपाठः तथापाठे न इति च्छेदः छान्दसं दीर्घत्वं नः अस्माकं स कालो माभूदित्यन्वयः। क्वचित्तु नोऽवमन्यस्वेति पाठः। अतएव,

"माभूत स कालो यद्वायो ! पितरं सत्यवादिनम्।
कामतः समतिक्रम्य वरयेम स्वयम्बरम् ॥"

इत्येतदर्थविवरणश्लोको दृश्यते क्वचित् ॥ २१ ॥

---

* "कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थाः"
इति पाश्चात्याः।

पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च सः ।
यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भविष्यति ॥ २२ ॥
तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः ।
प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥ २३ ॥
ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ।
प्रविश्य च सुसंभ्रान्ताः सलज्जाः सास्रलोचनाः ॥ २४ ॥
स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ।
दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः ! को धर्ममवमन्यते ।
कुब्जा केन कृताः सर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥ २६ ॥

तत्र बीजमाह,—पिता हीति ॥ २२ ॥
हरिः वायुः क्वचित्तु वायुरित्येव पाठः ॥ २३ ॥
सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसङ्गतः सलज्जाः * ॥ २४ ॥
भग्नाः भग्नाङ्गाः ॥ २५ ॥
धर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतीति यावत् रोदनादिना चेष्टन्त्यः किं न अभिभाषयेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

---

* स्वरूपवैरूप्यादिति वा ।

एवं राजा विनिश्वस्य समाधिं सन्दधे ततः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कुशवंश-
कथने वायुना कुशनाभकन्याशतप्रधर्षणं
नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२

एवं पृष्ट्वेति शेषः। समाधिं संदधे इति तद्वचनश्रवणैकाग्र-
चित्तोऽभूदित्यर्थः * ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

---

* व्यथितस्य मनसः समाधानम् इति तीर्थः।

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ।
शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन्! प्रधर्षयितुमिच्छति ।
अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ।
पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता ।
एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ४ ॥

तस्येति । चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥

प्रधर्षयितुम् अभिभवितुम् इच्छति स्म अशुभं बलात्काररूपम्, अवेक्षते स्म ॥ २ ॥

पितृमत्यः पित्राधीनाः । स्वच्छन्दे पतिस्वीकारविषये स्वातन्त्र्ये न स्थिताः न वर्तामहे यतः, अतः नः पितरं वृणीष्व त्वं ; यदि नः अस्मान् तुभ्यं स दास्यति तदा तव त्वदीयाः भविष्यामः । ते तव भद्रम् अस्तु इति योजना ॥ ३ ॥

एवं ब्रुवन्तीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता पापानु-

तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः।
प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम्॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः! कर्त्तव्यं सुमहत् कृतम्।
ऐकमत्यमुपागम्य कुलञ्चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा।
दुष्करं तच्च वै क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥
यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः! सर्वासामविशेषतः।
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः! ॥ ८ ॥

बन्धेन अधर्मबद्धचित्तेन एवं धर्मं ब्रुवन्त्यः सर्वाः वायुना अभिहताः स्म इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे पुत्र्यः! क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हं यत् क्षान्तं क्षमा, तत् सुमहत् कृतं, महती क्षमा कृतेति यावत्। गात्रभङ्गोत्थक्रोध-वेगसहनमतिदुष्करमिति भावः। यच्च कुलम् अवेक्षितं कामवेग-सहनं कृतं तदपि सुमहत् ॥ ६ ॥

पुरुषस्येवेति। अविशेषेणेति शेषः। तत्तु दुष्करं यत् त्रिदश-विषये क्षान्तं कामवेगसहनं कृतं, तत् अतिदुष्करं तेषाम् अभि-रूपादिकमनीयगुणबाहुल्यात् ॥ ७ ॥

स्वकन्यानां क्षमां श्लाघयन् तादृशीं क्षमां स्वकुले प्रार्थयते,—यादृशीति। भो पुत्र्यः! यादृशी युष्माकं क्षमा, तादृशी अस्मत्कुले सर्वासामस्तु इति शेषः। अथवा अविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशे-

क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां निष्ठितं जगत्।
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ ! राजा त्रिदशविक्रमः॥ ९ ॥
मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः।
देशे काले च कर्त्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम्॥ १० ॥
एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः।
ऊर्द्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत्॥ ११ ॥
तपस्यन्तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्य्युपासते।
सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा॥ १२ ॥
सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा।

येणेत्यर्थः। क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह,—क्षमेत्यादि। दानसत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफला क्षमा; सकलजगदाधारभूता च क्षमा; अतः सा उपादेया इत्यर्थः॥ ८॥ ९॥

प्रदानं कन्याप्रदानम् उचिते देशे काले सदृशे स्वकुलादिसदृशे पात्रे प्रदानं कर्त्तव्यम् इति मन्त्रणप्रक्रमः॥ १०॥

ऊर्द्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यम्। "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मृतिः॥ ११॥

यदा चूली तपश्चरति तदा ऊर्मिलातनया सोमदा नाम गन्धर्वी तं पर्य्युपासते स्म; मय्यनुग्रहं कुरु इति प्रार्थनया सेवते स्म। पर्य्युपासते इत्यत्र श्नप्-लुक्-आर्षः॥ १२॥

तमिति। प्रतियोगे द्वितीया तत्समीपे आसेत्यर्थः॥ १३॥

उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ! ।
परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥
परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरम् ।
उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
लक्ष्म्या समुदिता ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः ।
ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।
ब्राह्म्येणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥

कालयोगेन शुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हकालसम्बन्धेन । अनेन दिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया । अतएव महातपाः यतस्त्वमीदृशः अतः ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि । ब्राह्म्यं तपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यं ; यद्वा ब्राह्म्यं तपः स्वाध्यायः ॥ १६ ॥

ननु पुत्रप्रार्थना पत्न्या उचिता तत्राह,—अपतिश्चास्मि । इतः परमपि अस्मि अहं न कस्यचित् भार्य्या भविष्यामीति शेषः । अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वं सूचितम् । अथापि यथा पुत्रावाप्तिर्भवति तथा ते भद्रम् अनुग्रहोऽस्तु । नन्वेवं नैष्ठिकब्रह्मचर्य्ये कथं पुत्रलाभः सम्भाव्येत ? अत आह,—ब्राह्म्येणेति । उपगतायाः किङ्करत्वं

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम् ।
ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत् तदा ।
काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥१९॥
स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ।
ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ ! दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ।
ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनन्दन ! ।
ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥

प्रामायाः, ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना उपायेन मे सुतं दातुमर्हसि, सनकादय इव मानसपुत्रो देय इति भावः ॥ १७ ॥

तस्याः सोमदायाः प्रसन्नः चूलिन नामा ब्रह्मर्षिः ब्राह्मं ब्रह्मतपसा युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वात् ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं सुतं ददौ इत्यन्वयः । फली फलिन इतिवत् चूली चूलिन इति ऋषेर्नामद्वयं साधु ॥ १८ ॥

राजा, गन्धर्व्याः सोमदायाः क्षत्त्रियात्वात्, काम्पिल्यां कम्पिलेन निर्वृत्ताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

देवपतिर्यथा इन्द्रसदृशो महीपाल इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥
स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ।
बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥
कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम् ।
सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
सोमदापि तु संहृष्टा * पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ।

तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकुब्जाः कुब्जत्व-रहिता आसन् इति शेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः । एवञ्च सति तदा तत्कन्याशतं परया लक्ष्म्या बभौ इत्यन्वयः ॥२३॥

स राजा वायुना मुक्ता दृष्ट्वेत्यन्वयः । भग्ना इति पाठस्तु चिन्त्यः । केचित्तु तत्पाठे पूर्वं भग्ना इति व्याचख्युः ॥ २४ ॥

प्रेषयामास काम्पिल्यं प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥

सदृशीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः । प्रतिनन्दनप्रकारमाह,—स्पृष्ट्वेत्यादि । प्रशस्य च गता इत्यर्थः । आश्चर्यमासां धैर्यं यद्देवश्रेष्ठस्या-प्यनादरः, धन्योऽयं राजा, यस्य कन्या ईदृश्यः । अहो मे भाग्यं !

---

* "सोमदापि सुतं दृष्ट्वा"
इति दाक्षिणात्यपुस्तकेषु दृश्यते ।

यथान्यायञ्च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥ २६ ॥

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे ब्रह्मदत्त-
परिणये कन्याशतकुब्जतापनयनं नाम
त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

यस्या मे ईदृश्यः स्नुषाः, इत्येवं प्रतिनन्दनम् । अनेन स्त्रीमाहात्म्यं
तपोमाहात्म्यञ्च दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः।

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव!।
अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
इष्ट्यान्तु वर्त्तमानायां कुशनाभं महीपतिम्।
उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
पुत्रस्ते सदृशः पुत्र! भविष्यति सुधार्मिकः।
गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्त्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा कुशो राम! कुशनाभं महीपतिम्।
जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदत्ते चेति। चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थो वा पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥

कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥

कुशवाक्यमाह,—पुत्त्र इत्यादि। सदृशः त्वत्सदृशः। कोऽसौ तत्राह,—गाधिं गाधिनामानं प्राप्स्यसि, तेन लोके शाश्वतीं कीर्त्तिञ्च प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥

कुशो नामेति पाठे एतत् कुशदत्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः। आकाशमाविश्य आकाशरूपो भूत्वा अनेन तस्य मुक्तत्वं सूचितम्। तेन स्ववंशस्य माहात्म्यातिशयः सूचितः ॥ ४ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ।
जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः ।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! ॥ ६ ॥
पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्यचित् कालस्य अनन्तरमित्यर्थः ॥५॥

मम विश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहं कौशिकः ॥ ६ ॥

न केवलमहमेव गाधेः पुत्रः मम पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

सशरीरस्वर्गगतौ हेतुः,—भर्त्तारमनुवर्त्तिनीति, सहगमनं कृतवतीत्यर्थः । अपि च अन्यदपि तस्याश्चरितं कौशिकी नाम्नी महानदी तद्रूपा प्रवृत्ता च जाता ॥ ८ ॥

हितकार्य्यार्थं, हितकामार्थमिति पाठे हितम् आमुष्मिकं कामः ऐहिकं तदुभयदानार्थम् ॥ ९ ॥

ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥ १० ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ॥ ११ ॥
अहं हि नियमाद् राम! हित्वा तां समुपागतः।
सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
एषा राम! ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्त्तिता।
देशस्य हि महाबाहो! यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ! कथाः कथयतो मम।

यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः नित्यं सुखं वसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥

इतस्च तस्यां वास इत्याह,—सात्विति। सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्यात् मनो न निवर्त्तते इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वेवं कथं सिद्धाश्रमे स्थितिः? अत आह,—अहं हीति। नियमात् गयापिण्डदानवत् सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनकार्य्यञ्च, त्वदनुग्रहात् सिद्धमित्याह,—सिद्धाश्रममित्यादि ॥१२॥

उपसंहरति,—एषेति। मम गाधेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्त्तिता, स्वस्य वंशस्य उत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात् कुशात् उत्पत्तिः कीर्त्तिता, देशस्य शोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य। पृच्छसि पर्य्यपृच्छः तत् सर्वमुक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

निद्रामभ्येहि भद्रं ते माभूद् विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥
निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ।
नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥
शनैर्विसृज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।
नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥
उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।
ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥
नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।
यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह,—गत इति । विघ्नः गन्तव्याध्वनि निद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलः ॥ १४ ॥

अर्द्धरात्रचिह्नान्याह,—निष्पन्दा इति । पक्षिचलनाभावादिति भावः । तदाह निलीना इति ॥ १५ ॥

शनैर्विसृज्यते वियुङ्क्ते इत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट् । सन्ध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धयामरूपः । नक्षत्रतारागहनं नभः सहस्राक्षवत् नेत्रैरावृतमिव । तत् ज्योतिर्भिः रश्मिभिः अवभासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते उदोनूर्द्ध्वकर्मणि इति तङ् ॥ १७ ॥

नैशानि निशाप्रभवानि तान्येवाह यक्षेत्यादि ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः।
साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन्॥ १९ ॥
कुशिकानामयं वंशो महान् धर्मपरः सदा।
ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
विशेषेण भवानेव विश्वामित्र ! महायशः ! ।
कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव ॥ २१ ॥
मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः।
निद्रामुपागमत् श्रीमानस्तं गत इवांशुमान्॥ २२ ॥

अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥

स्तुतिप्रकारमाह,—कुशिकानामित्यादि। ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥

हे महायशो विश्वामित्र ! भवानेव विशेषेण महात्मेति शेषः। यस्तपसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः। किञ्च यस्य तव भगिनी तव कुलस्योद्द्योतकरी उद्धारकर्त्री सरितां श्रेष्ठा अनेन सकलजगदुद्धारकत्वं तस्याः सूचितम् ॥ २१ ॥

प्रशस्तः स्तुतः "अस्तं गत इवांसुवान्" इति पाठः * ॥ २२ ॥

---

* टीकाकारधृतः पाठोऽपि अस्मत्संहृतेषु पुस्तकेषु "अस्तं गत इवांशुमान्" इति अभिन्नतयैव दृश्यते।

रामोऽपि सहसौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः ।
प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कौशिकवंश-
कीर्त्तनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सेवते सेवते स्म ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ।
निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
सुप्रभाता निशा राम ! पूर्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।
गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः ।
कतरेण पथा ब्रह्मन् ! सन्तरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।
एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदिवसे तदा ।
जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥

रात्रिशेषं उपास्य निद्रया अतिवाह्य ॥ १ ॥

गमनाय गमनं कर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अयं शोण इति शोणैव शोण इति व्यपदिष्टः । कतरेण पथा सन्तरिष्यामहे इत्यन्वयः । प्रश्नवीजमगाध इति अतलस्पर्श इत्यर्थः ॥४॥

उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम्।
बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥
तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम्।
ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥
हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः।
विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥
विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य्य समन्ततः।
विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ १० ॥
सम्प्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत्।
भगवन्! श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम्।
त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥

सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥

वासपरिग्रहं संमार्जनादिना आवासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमृतवत् अमृततुल्यं पञ्चयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम्। यद्वा अमृतवत् तत्सदृशं गङ्गाजलं हविश्च प्रागुक्तं प्राश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

विष्ठिताः विशेषेण स्थिताः। यथार्हतः यथावस्थानमर्हतस्तथा स्थितौ इत्यर्थः ॥ १० ॥

गङ्गां श्रोतुं गङ्गाविषयकं किञ्चित् श्रोतुम् इत्यर्थः। श्रोतव्यं विषयमाह,—त्रैलोक्यम् इत्यादि ॥ ११ ॥

चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥
शैलेन्द्रो हिमवान् राम ! धातूनामाकरो महान् ।
तस्य कन्याद्वयं राम ! * रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥
या मेरुदुहिता राम ! तयोर्माता सुमध्यमा ।
नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥
तस्यां गङ्गेयमभवद् † ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
उमा नाम द्वितीयाभूत् कन्या तस्यैव राघव ! ॥ १५ ॥
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया
शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥

वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपाम् ॥ १२ ॥

धातूनां स्वर्णादीनाम् ॥ १३ ॥

या मेरुदुहिता मेना नाम, सा तयोः कन्ययोर्माता इत्यन्वयः ॥१४॥

तस्यां मेनायां या ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिला नाम, सा इयं गङ्गाऽभवदित्यर्थः । तस्यैव हिमवतः ॥ १५ ॥

देवकार्यं वक्ष्यमाणं भववीर्यधारणम् । त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगाम् इदं वर्तमानापदेशेन वरणस्य तस्याः शिवभार्यात्वाय ॥१६॥

---

* "जातम्" इति पाश्चात्त्याः ।

† "गङ्गा समभवत्" इति पाश्चात्त्याः ।

ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ।
स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥
प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः ।
गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥

धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छन्दपथगामित्यपि वर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेण प्रवहादिवायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थं तारकतो भीतः त्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थम् । अगच्छन् ब्रह्मलोकम्। तत्र ब्रह्मशापवशात् जलरूपताप्राप्तिरित्यादि वामनपुराणोक्तदिशा मध्ये ऊह्यम् । वामनपुराणवृत्तान्तस्य प्रायेणात्र प्रत्यभिज्ञानात् । एवं हि तत्राख्यायिका,—उमा ज्येष्ठा कुटिला नाम हिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवन्तं प्रार्थिता । तेन दत्तया तया सह देवा ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवन्तः । ब्रह्मणा च असमर्थेयं तद्धारणे, इत्युक्ताऽवश्यं धारयामीति कथितवाक्यावज्ञानेन ब्रह्मणा 'जलरूपा भव' इति शप्ता तत्रैव ब्रह्माण्डोर्द्ध्वकटाहे जलरूपिणा लग्ना स्थिता । तस्यामेव अग्निना शिववीर्यं क्षिप्तमिति ।

"विष्णुङ्घ्रिणा प्रसरता कटाहे भेदितेऽम्बरात् ।
कुटिला विष्णुपादान्तात् पपाताकुलिता ततः ॥
तस्माद् विष्णुपदी ख्याता———————"

इति वामनपुराणोरेतेनैव ब्रह्माण्डोर्द्ध्वकटाहे लग्नेति ज्ञायते। पतन-समये च ब्रह्माण्डवाह्यजलेन सहैव पतितं तज्जलं ब्रह्मणा कमण्डलौ धृतं वाह्यजलञ्च शिवानन्दवाष्पजातं नारायणात्मकमिति काशिका-

या चान्या शैलदुहिता कन्यासीत् रघुनन्दन !।
उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥
उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ।
रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥
एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ।
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ! ॥ २१ ॥
एतत् ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी ।

संहितादौ स्पष्टम् । ततो भगवता पदारोपणे तेनैव कमण्डलुजलेन तत् पादप्रक्षालनं कृत्वा तज्जलं कमण्डलावेव क्षिप्तम् । शङ्कर-संहितोक्तरीत्या गौरीविवाहोत्तरं लीलया गौर्य्या पाणिभ्यां शिव-नयनाच्छादने कृते शिवेन ललाटनेत्रं प्रकाशितम् । ततो भयाद् गौरीपाणिस्वेदजलं स्रुतं, तदपि ब्रह्मणा कमण्डलौ स्थापितमित्यपि अत्रोह्यम् । गौरीविवाहकथनेन सूचितं च । भगीरथप्रार्थनया च ब्रह्मरूपः सर्व्वपवित्रजलसमूहस्तस्मै दत्तः सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसम्बन्धश्रवणात् । विस्तरस्त्वस्मत्कृतगङ्गामाहात्म्यप्रकाशे द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

कन्या अकृतपतिः । अग्रे शिववीर्यस्खलनादि वक्तुमेतद्वर्णनम् । उग्रं सुव्रतं पर्णभोजनस्यापि त्यागसङ्कल्परूपं तपः शिवध्यान-रूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

यथा च त्रिपथगामिनी गङ्गा तथा प्रतिपादयतीति शेषः । तदेव

खं गता प्रथमं तात ! गतिं गतिमतां वर ! ॥ २२ ॥
सुरलोकं समारूढ़ा विपापा जलवाहिनी ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
गङ्गायाः सुरलोकगमनकीर्त्तनं नाम
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

विरमोति,—खमित्यादि । प्रथमं खं गता आकाशमार्गं गता ॥२२॥
पश्चात् सुरलोकं समारूढ़ाऽभवत् जलवाहिनी तत्स्वभावा जाता । विपापा सकलपापहन्त्री ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् उभौ राघवलक्ष्मणौ।
प्रतिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम्॥ १॥
धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्! कथितं परमं त्वया।
दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि॥
विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसम्भवम्॥ २॥
त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेत् लोकपावनी?।
कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा?॥ ३॥
त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ! कर्मभिः कैः समन्विता? ॥ ४॥

उक्तवाक्ये इति उपरते इत्यर्थः॥ १॥

वक्तुमर्हसीत्यस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः। दिव्यमानुषसम्भवं दिव्यलोकनिबन्धनञ्च॥ २॥

शुश्रूषितं विस्तरमाह,—त्रीनित्यादि। भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः। प्लावयेत् व्याप्नुयात् इत्येको विस्तरः।

द्वितीयमाह,—कथमिति। त्रिपथगेति प्रसिद्धिः किं निबन्धनेति द्वितीयः॥ ३॥

कर्मभिश्चरितैः कैः समन्वितेति तृतीयः। द्वयोर्हिमवत्कन्ययोः

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ।
निखिलेन कथां सर्वां ऋषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
पुरा राम ! कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः ।
दृष्ट्वा च भगवान् * देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥
तस्य संक्रीड़मानस्य महादेवस्य धीमतः ।
शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ७ ॥
न चापि तनयो राम ! तस्यामासीत् परन्तप ! ।
सर्वे देवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरोगमाः ॥ ८ ॥
यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत् प्रतिसहिष्यति ।
अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९ ॥

प्रस्तावेऽपि स्ववंशोद्धारकत्वात् गङ्गाविषयक एव भगवतः प्रश्न इत्यूह्यम् ॥ ४ ॥

निखिलेन कार्त्स्न्येन विस्तरेणेति यावत्। उद्वाहो विवाहः ॥५॥६॥

गतं क्रीड़येति शेषः ॥ ७ ॥

समुद्युक्ताः सेनानीप्राप्त्यर्थं परमयत्नेन रुद्रोमयोः संयोजनं कृत्वापि तस्यां रुद्रतेजसो मोचनं वारयितुं समुद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः। समद्विग्ना इति पाठस्तु सुगम एव ॥ ८ ॥

पुत्रार्थं संयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोऽनुचितस्तत्राह,—

---

* "स्पृहया"　　इति पाश्चात्त्याः ।

देवदेव ! महादेव ! लोकस्यास्य हिते रत ! ।
सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ! ।
ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥
त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ।
रक्ष सर्वानिमां लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ।
वाढ़मित्यब्रवीत् सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥

यदिहेति इह उमायाम् उत्पद्यते उत्पत्स्यते अब्रूवन् इति विचार्येत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रसादविषयमाह,—न लोका इति । भूरादिलोकास्तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः । ब्राह्मेण तपसा ब्रह्मानन्यतालक्षणेन तपसेत्यर्थः * ॥११॥

तेजोरेतः तेजसि आत्मनि । मत्तेजसि मया धृते को लाभस्तत्राह,—रक्ष सर्वानिति । धृत्वेति शेषः । ननु रुद्रेण स्वतेजोधारणे कथं लोकरक्षेति चेत्? शृणु, यदेतत् पुरुषे रेतो भवति आदित्यस्य तद्रूपम् इति श्रुतेस्तद्रेतो रूपं तेज एव आदित्यमण्डलं तद्धृतौ सकलं जगत् रक्षितं भवति विपर्य्यये विपर्य्यय इत्याहुः तदेवाह,—नालोकमिति । आदित्यविनाशे हि सर्वलोकविनाशप्रसङ्ग इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

* वेदावगीतेन तपसा इति नागोजीभट्टः ।

धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्यैव सहोमया ।
त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥
यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।
धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ! ॥ १५ ॥
एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ।
यत् तेजः क्षुभितं तेऽद्य तद् धरा धारयिष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः ।
तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥

धारयिष्यामीति । सहोमया उमापि स्वरजोरूपं तेजोऽग्निं स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति । यदेतत् स्त्रियां लोहितं भवति अग्नेस्तद्रूपमिति श्रुतेः । भो त्रिदशाः ! अनेन तेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वलोकः निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु । अन्यथा ऐश्वरतेजोजन्यस्य दुर्धार्य्यत्वेन दुर्दर्शत्वेन च पृथिव्याः लोकस्य च पीड़ा स्यादिति भावः ॥१४॥

दिव्यवर्षशतभोगवशात् स्थानतः च्युतस्य शुक्रांशस्य धारणासम्भवेन तद्धारणसमर्थमोक्षस्थानं निरूपयन्त्वित्याह,—यदिदमिति । स्थानात् हृदयपुण्डरीकलक्षणात् क्षुभितं चिरकालभोगवशात् स्खलितम् अनुत्तमं देवकार्य्यार्हसुतसमर्थत्वेन सर्वोत्तमं भवत्प्रार्थनया उमागर्भानर्हं को धारयिष्यति ? ॥ १५ ॥

उत्तरमाहुः,—एवमिति । धरा धारयिष्यतीति तस्या अशेषधारणशक्तिमत्त्वादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनम्।
आविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥
तदग्निना पुनर्व्याप्तं सञ्जातं श्वेतपर्वतम्।
दिव्यं शरवनञ्चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥ १९ ॥
यत्र जातो महातेजाः कार्त्तिकेयोऽग्निसम्भवः।
अथोमाञ्च शिवञ्चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ २० ॥
पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा।
अथ शैलसुता राम! त्रिदशान् इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

पृथिव्यां मुक्तस्य तेजसोधारणार्थम् अग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यभिमानित्वात् तन्नियुज्यते,—तत इति। पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे। हुताशनं देवीक्षेत्रांशरूपम् अन्यादृशाग्नेः रौद्रतेजःप्रवेशासम्भवात्। वायुसमन्वित इत्यनेन चालनलक्षणः प्रवेशोपाय उक्तः॥१८॥

तदग्निनेति। उक्ताग्निना चालनपूर्वकप्रवेशात् तत् तेजो बद्धं सत् केवलश्वेतपर्वतरूपं जातं तद्रूपं तेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना दिव्यं पावकादित्यसन्निभं शरवनञ्चाभूत् ॥ १९ ॥

यत्रेति। किञ्चित्कालं धृतत्वात् कार्त्तिकेयत्ववदेव अग्निसम्भवत्वं बोध्यम् ॥ २० ॥

सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहाय मूलतेजसो धृतत्वात् देवकार्य्याय स्वान्ततेजसश्च दत्तत्वात् सन्तोषः। क्रियमाणामपि पूजाम् उमा देवी नाङ्गीकरोति स्म, प्रत्युत क्रुद्धैवाभूदित्याह,—अथ शै-

समन्युरशपत् सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ।
यस्मान्-निवारिता चाहं सङ्गता पुत्रकाम्यया ॥ २२ ॥
अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ।
अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ।
अवने ! नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २४ ॥
न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे ! मम पुत्रमनिच्छती ॥ २५ ॥

स्येति । किमब्रवीत् तदाह,—अशपदिति । शापरूपं वचोऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २१ ॥

मन्युकारणमाह,—यस्मादिति ॥ २२ ॥

शापस्वरूपमाह,—अपत्यमित्यादि ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा शपथरूपं वच इति शेषः । अवने ! पृथ्वि ! नैकरूपा एकत्रैव क्षेत्रेऽनेकवीजफलजनकत्वात् । बहुभार्य्या अनेकभूपतिभोग्या ॥ २४ ॥

न च पुत्रकृतां प्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापि नरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् सुदुर्मेध इति । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच् । सुतरां दुष्टा मेधा यस्यास्तत्सम्बोधनं सुदुर्मेधः । मम पुत्रमनिच्छतीति तेजोधारणानुमत्या यद्येषा तत्तेजोधारणं नानुमन्येत, तर्हि स पुत्रो ममैव स्यादित्याशयः ॥ २५ ॥

तान् सर्वान् पीड़ितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा ।
गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २६ ॥
स गत्वा तप आतिष्ठत् पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ।
हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २७ ॥
एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ।
गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पार्वत्याः शापदानं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

पीड़ितान् देवीशापदुःखितान् । उपचक्राम पादन्यासं कृतवान् ॥ २६ ॥

तस्य गिरेः हिमालयस्य उत्तरे पार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्ये शृङ्गे॥२७॥

उपसंहरति,—एष इति। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञकर्मभिः कैः समन्वितेति प्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्य गर्भधारणरूप-गङ्गाचरितस्य शेषतया शैलपुत्र्या,विस्तारो निवेदितः। प्रकृतं प्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते गङ्गाया इति। प्रभवमिति छान्दसो ह्रस्वः, ऐशतेजोधारणरूपं भावमित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ।
सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणिपत्य सुराराम ! * सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
येन सेनापतिर्देव ! दत्तो भगवता पुरा ।
स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥

देवे शिवे । सेन्द्राः देवा इति शेषः । साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिता इत्यर्थः । "सेन्द्राः सर्षिगणाः पुरा" इति क्वचित् पाठः ॥ १ ॥

अत्र सुराः सर्वे इति पुनरुक्तम् । अतः पाठान्तरमन्वेषणीयम् । द्वितीयार्द्धे सुराराम † इति पाठः । रामसम्बोधनञ्चैतत् ॥ २ ॥

येन रुद्रेण सेनापतिर्वीजाख्यो नो दत्तः । स परमास्थाय परं मौनमङ्गीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥ ३ ॥

---

* "प्रणिपत्याञ्जलिं बद्ध्वा" इति बङ्गीयाः ।

† सुराणाम् आरामः सन्तोषो यत्र ।

यदत्रानन्तरं कार्य्यं लोकानां हितकाम्यया।
संविधत्स्व विधानज्ञ ! त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः।
सान्त्वयन् मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तत् न प्रजाः स्वासु पत्निषु।
तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥
इयमाकाशगङ्गा च यस्यां पुत्रं हुताशनः।
जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम्।
उमायास्तद् बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥

अनन्तरं वीजदातुरुपरमानन्तरं यत् कार्य्यं पुत्त्राकारसम्पत्तये विधेयं, तत् सन्विधत्स्व ॥ ४ ॥

सान्त्वयन् इष्टकार्य्यालाभखिन्नानिति शेषः ॥ ५ ॥

यत् यस्मात् शैलपुत्त्र्या 'अप्रजा भविष्यथ' इत्युक्तं, तत् तस्मात् युस्माकं स्वासु पत्निसु न प्रजाः सन्तीति शेषः। पत्निस्विति ह्रस्वत्वं छान्दसम्। यतस्तस्या वचनमक्लिष्टम् अमोघम्। एवञ्च प्रजास्वायेति पाठकल्पना छान्दसत्वकल्पना च विफलैव ॥ ६ ॥

तर्हि का गतिस्तत्राह,—इयमिति। यस्यां हुताशनः पुत्रं जनयिष्यति, सेयम् आकाशगङ्गा आस्ते इति शेषः ॥ ७ ॥

'ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात् स्वापत्यवत् मानयिष्यतीत्यर्थः।'

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ! ।
प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥
ते गत्वा पर्व्वतं राम ! कैलासं धातुमण्डितम् ।
अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
देवकार्य्यमिदं देव ! समाधत्स्व हुताशन ! ।
शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥
देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ।
गर्भं धारय वै देवि ! देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥
इत्येतद् वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ।
स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्य्यत ॥ १३ ॥

इति कतकः, तन्न ; पूर्वं गङ्गाया एव ज्येष्ठत्वोक्त्या तेन विरोधात् । तस्माद् ज्येष्ठा गङ्गा स्वकनिष्ठोमापत्यत्वात् मानयिष्यतीत्यर्थः । उमाशिवसंयोगेन च्युतरेतोरजोभ्याम् उत्पत्तेरुमापत्यत्वम् । अतएवाह,—उमाया इति । तत् स्वापत्यसम्मानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

कैलासं पर्वतं गत्वा इन्वयः ॥ १० ॥

समाधत्स्व कुरु । महातेज इति सम्बुद्धिः । शैलपुत्र्यां गङ्गायाम् ऐशं तेजः उत्सृज इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञाय तथा करोमीति प्रतिज्ञाय । इदं गर्भधारणं देवतानां प्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

दिव्यं रूपम् अधारयत् स्रोतोरूपं मुक्तेति शेषः । तस्या

समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन! ॥ १४ ॥
तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोगमम्।
अशक्ता धारणे देव! तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥
दह्यमानाग्निना तेन सम्प्रव्यथितचेतना।
अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥
इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्।
श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥
उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ!।

महिमां दिव्यरूपवैभवम्। सः ऐश्वरतेजोराशिः पारदः अवशीर्य्यत शीर्णः। उत्तमस्त्रीदर्शने रसेश्वरस्य तद्ग्रहणाय उच्छलनं द्वियोजनपर्य्यन्तमिति सुप्रसिद्धम्। यदा स अग्निः अवशीर्य्यंत ऐश्वरं तेजस्त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

अभ्यषिञ्चतेति। रसेश्वरेणेति शेषः। स्रोतांसि नाद्यः ॥ १४ ॥

पुरोगमः पुरोयायी हितकरस्य। तव आग्नेयेन तेजसा सम्बन्धात् समुद्धतम् अत्युग्रं तेजः शैवं यतस्तस्य धारणे अहमशक्ता इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

संप्रव्यथितचेतना अस्मीति शेषः। सर्वदेवहुताशनं सर्वदेवोद्देशेन हुतस्य भक्षकः ॥ १६ ॥

सन्निवेश्यतां स्थाप्यताम् ॥ १७ ॥

यदस्या निर्गतं तस्मात् तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १८ ॥
काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् ।
ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥
मलं तस्याभवत् तत्र त्रपुसीसकमेव च ।
तदेतद् धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥
निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ।
सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद् वनम् ॥ २१ ॥

सेतोभ्य उत्कृष्य तत् तेजः हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज इत्यन्वयः। यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं, तत् तस्मात् गङ्गागर्भतो निर्गमात् तत् तेजः। जाम्बूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद् गङ्गायास्तप्तं जाम्बूनदं सुवर्णं तेन समप्रभम् आसीदिति शेषः ॥ १८ ॥

अतएव धरणीं प्राप्तं साक्षात्स्वसम्बद्धधरणीस्थं वस्तु काञ्चनमकरोत्। तत समीपवर्त्ति भूसंस्थम् अतुलप्रभं हिरण्यं रजतम् अकरोत् । तत्तेजःसम्बन्धितैक्ष्ण्यादेव तद्यवहितभूस्थं वस्तुजातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहम् अभिजायत, अडभाव आर्षः ॥ १९ ॥

तत् तस्य गर्भस्य मलं त्रपुसीसञ्च अभवत् अयं भावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धमुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्धं स्वर्णं, गन्धयुक्तेन विद्धं रजतं, तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्धं ताम्रं लोहञ्च, मलयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसे इति। नानाधातुः तद्रूपम् ॥ २० ॥

न च स्पर्शवेधित्वमेव तस्य, अपि तु रूपवेधित्वमपीत्याह,— निक्षिप्तेत्यादि । संनद्धं सम्बद्धम् ॥ २१ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव!।
सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्॥ २२॥
तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः।
क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् *॥ २३॥
ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम्।
ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः॥ २४॥
ततस्तु देवताः सर्वाः कार्त्तिकेय इति ब्रुवन्।
पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः॥ २५॥

जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः॥ २२॥

तं कुमारमिति। ततः रुद्रतेजसः जातं क्रमेण साकारतां प्राप्तम्। क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये। कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः। यद्वा समयोजयन्नित्यस्य प्रैरयन्नित्यर्थः॥ २३॥

अथ ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति उत्तमं समयं कृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः। जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुरित्यन्वयः॥ २४॥

ततः सर्वदेवताः युष्माकमयं पुत्रः कार्त्तिकेय इति त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति, अत्र न सन्देहः इति ब्रूवन् अब्रूवन्नित्यर्थः। अडभाव आर्षः॥ २५॥

---

* "समपूजयन्" इति दाक्षिणात्याः।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ।
स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥
स्कन्द इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ।
कार्त्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थ! ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥
प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ।
षण्णां षड़ाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८ ॥
गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ।
अजयत् स्वेन वीर्य्येण दैत्यसैन्यगणान् विभुः ॥ २९ ॥

तेषां देवानां तत् स्वेष्टानुकूलं वचनं श्रुत्वा स्कन्नम् आदौ इन्द्रियोः सकाशात् स्कन्नं पश्चाद् गङ्गाया गर्भात् परिस्रवे सति परया लक्ष्म्या दीप्यमानम् अनलमिव दुःस्पर्शं दुःस्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजकत्वसिद्धये ताः स्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥

ततः स्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोः पूर्वं कार्त्तिकेयत्वेनोक्तं स्कन्द इत्यन्वर्थनाम्ना अब्रुवन्नित्यन्वयः । स्कन्नपरिस्रुत इत्यर्थे स्कन्द इति पृषोदरादित्वात् साधुः ॥ २७ ॥

ततः कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतम् आसीदिति शेषः । ततः षसामपि स्तनजं पयः क्षुधातिशयेन षड़ाननो भूत्वा जग्राह ॥ २८ ॥

एवं तदा षड्भिर्मुखैः यावदपेक्षितं क्षीरं गृहीत्वा एकाह्ना एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अजयत् ॥ २९ ॥

सुरसेनागणपतिम् अभ्यषिञ्चन् महाद्युतिम्।
ततस्तममराः सर्वे समेत्याऽग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥
एष ते राम ! गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया।
कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥
भक्तश्च यः कार्त्तिकेये काकुत्स्थ ! भुवि मानवः।
आयुष्मान् पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कार्त्तिकेयोत्पत्तिर्णाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ततः सकलासुरजयाद्धेतोः सर्वेऽग्निपुरोगमा देवाः समेत्य सुरसेनागणपतिं तम् अभ्यषिञ्चन् इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

उपसंहरति,—एष इत्यादि ॥ ३१ ॥

धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति,—भक्तश्चेति। ऐहलौकिकफलेन धन्यत्वम् आमुष्मिकेण पुण्यत्वम्। पुत्रपौत्रैश्च इत्यस्य युक्तः सन् इत्यागे इति शेषः ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् ।
पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिर्वीरः पूर्वमासीन्-नराधिपः ।
सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥
वैदर्भदुहिता राम! केशिनी नाम नामतः ।
ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता सुपर्णभगिनी तु सा ।
द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ।
हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ।

अथ "त्रीन् पथो हेतुना केन ?" इत्यादिप्रश्नोत्तरं वक्तुमाह,—
तां कथामिति । अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥
यस्मादप्रजः तस्मात् प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिः कश्यपः । अस्यां सुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥

सगराय वरं प्रादात् भृगुः सत्यवतां वरः॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ! ।
कीर्त्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ! ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात ! पुत्रं वंशकरं तव ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ।
ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् ! का बहून् जनयिष्यति ।
श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् ! सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ।
उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥

भृगुप्रस्रवणे भृग्वधिष्ठितं प्रस्रवणं प्रवाहो यस्मिन् गिरौ हिमवत्पादपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तातेत्युपलालने । जनयिता जनयिष्यति षष्ठिमिति । नित्यैकवचनान्तत्वात् सहस्राणीत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥

राजपुत्र्यावित्यत्र क्वचिन्न्यायेन प्रयोगः ॥ ९ ॥

इच्छावहे इच्छावः ॥ १० ॥

स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां व्याप्यताम् । स्वेच्छयैव एकपुत्रता बहुपुत्रता वा व्रियतामिति तात्पर्य्यम् ॥ ११ ॥

एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ।
कीर्त्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ! ।
पुत्रं वंशकरं राम ! जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ।
महोत्साहान् कीर्त्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ।
जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥
अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।
असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
सुमतिस्तु नरव्याघ्र ! गर्भतुम्बं व्यजायत ।
षष्टि पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद् विनिःसृताः ॥ १७ ॥
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्धयन् ।

तदेवाह,—एको वंशकरो वेति । वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः ॥१२॥
नृपसन्निधौ इत्यनेन तस्यापि साक्षित्वमात्रं न तु वरणनियम-कर्त्तृतेति सूचितम् ॥ १३ ॥
सुपर्णो गरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥
व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥

कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥
स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसम्भवः ।
बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ! ॥ २० ॥
प्रक्षिप्य प्राहसन् नित्यं मज्जतस्तान् निरीक्ष्य वै ।
एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥
पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ।
तस्य पुत्रोऽंशुमान् नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥
सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ।
ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥

गर्भतुम्बं तुम्बफलाकारगर्भपिण्डं व्यजायत प्रसूतवती कथं ततः पुत्रोदय इत्यत आह,—षष्ठिरित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

दीर्घेण कालेन यौवनशालित्वे हेतुत्वात् तृतीया ॥ १९ ॥

ज्येष्ठः असमञ्जः बालान् गृहीत्वा जले प्रक्षिप्य मज्जतः तान् समीक्ष्य नित्यं प्राहसत् । प्रहसन्निति पाठे स्थितो भवतीति शेषः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥

निर्वासितो निष्कासितः । तस्य असमञ्जस्य एतद्वाची असमञ्ज-शब्दः अदन्तः सान्तश्चेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

सगरस्य नरश्रेष्ठ ! यजेयमिति निश्चिता ।
स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥
यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरपुत्र-
जननं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

समभिजायत अडभाव आर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥
यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयं कृत्वा इति प्राक्तनेनान्वयः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ।
उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ।
पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन् ! यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः ।
विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थम् उवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
श्रूयतां विस्तरो राम ! सगरस्य महात्मनः ।
शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥
विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ।

कथान्ते यज्ञोपक्रमकथान्ते इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमां यज्ञसम्बन्धिनीम् ॥ २ ॥

प्रहसन्निव विकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तान्ततया श्रवणकौतुकेन रामभद्रस्यायं प्रश्नः । अतएव मुनेर्हासः । स्ववंश्य इति रामस्यापि लोकवत् मोहः सम्पन्न इति ॥ ३ ॥

सगरस्य सगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

तयोर्मध्ये समभवत् यज्ञः स पुरुषोत्तम! ॥ ५ ॥
स हि देशो नरव्याघ्र! प्रशस्तो यज्ञकर्मणि।
तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ! दृढ़धन्वा महारथः ॥ ६ ॥
अंशुमानकरोत् तात! सगरस्य मते स्थितः।
तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ ७ ॥
राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् *।
ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ! तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ ८ ॥

मध्ये महापर्वतविरोधाभावात् विन्ध्यपर्वतं हिमवान् तथा विन्ध्योऽपि हिमवन्तम् इत्येवं परस्परमासाद्य उच्चत्वेन साम्यं प्राप्य औन्नत्यातिशयेन वीक्षानिरोधकाभावात्। परस्परं निरीक्षेते पश्यत इत्यर्थः। तयोर्मध्ये चार्य्यावर्त्तभूमौ "आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः" इति वचनात्॥ ५॥

प्रशस्तः प्रशस्तत्वेन प्रसिद्धः उक्तवचनात्। अश्वचर्य्यां रक्षार्थमश्वानुगमनम्॥ ६॥

मते शासने। पर्वणि उक्थराहे अश्वमेधे उक्थरसंस्थात्रयम्। तत्र द्वितीये अश्वालम्भनदिवसे अश्वविशसनात् प्राक्। तं यज्ञं विहन्तुमिति शेषः॥ ७॥

यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वम्॥ ८॥

---

* "यजतस्तस्य तं यज्ञमुत्थाय धरणीतलात्।
तमश्वं यज्ञियं नागो जहारानन्तरूपवान्॥"

इति वङ्गीयाः।

उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन्।
अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोपनीयते * ॥ ९ ॥
हर्त्तारं जहि काकुत्स्थ! हयश्चैवोपनीयताम्।
यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत् सर्वेषामशिवाय नः ॥ १० ॥
तत् तथा क्रियतां राजन्! यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् *।
सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥
षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह।
गतिं पुत्रा! न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥

अयं यज्ञियोऽश्वः पर्वणि वेगेन अपनीयते अपह्रियते ॥ ९ ॥
अतः हर्त्तारम् अश्वहर्त्तारं जहि, अश्वश्च शीघ्रमुपनीयताम्। यज्ञच्छिद्रं यज्ञविघ्नः ॥ १० ॥
अच्छिद्र इति छेदः। यथा यज्ञः अच्छिद्रो भवेद् इत्यन्वयः। सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहित-ऋत्विग्गण-वचः ॥ ११ ॥
भो पुरुषर्षभाः पुत्रकाः! मन्त्रपूतैर्महाभागैः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अधिष्ठितः, तथापि रक्षसां मायया यदि छिद्रं स्यात्, तदा आत्मनो गतिं न पश्यामि, तस्मात् गच्छथ विचिन्वध्वम् अन्वेषयत इत्यर्थः इति केचित। परे तु 'आस्थितो हि' इति पाठः। हि

---

* "केनापि नागरूपेण हृतस्तेऽश्वः स यज्ञियः।" इति वङ्गीयाः।

* "यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत्" इति व०।

मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितोऽपि महाक्रतुः ।
तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका ! भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥
समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ ।
एकैकं योजनं पुत्रा ! विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥
यावत्तुरगसन्दर्शस्तावत् खनत मेदिनीम् ।
तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥
दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् ।
इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥
ते सर्वे हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ।
जग्मुर्महीतलं राम ! पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥
योजनायाम-विस्तारम् एकैको धरणीतलम् ।

यस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितोऽयं क्रतुः अतः अतोऽत्र क्रतौ रक्षसां गतिं न पश्यामि, तत् तस्मात् केनापि देवेन हृत इति तमन्वेषयत इत्यर्थः इत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनुगच्छथ अन्वेषयत । यस्य तादेशाभाव आर्षत्वात् ॥ १४ ॥

यदि भूमौ न लभ्यते, तदा आह,—यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥

स्वस्य तुरगानुगमनम् अयुक्तम्, इत्याह,—दीक्षित इत्यादि । तस्य प्रवासनिषेधात् पौत्रस्य बालकत्वात् चेत् इति भावः ॥ १६ ॥

यन्त्रिता नियुक्ताः ॥ १७ ॥

बिभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥
शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ।
भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ! ॥ १९ ॥
नागानां बध्यमानानाम् असुराणाञ्च राघव ! ।
राक्षसानां दुराधर्ष सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥
योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ! ।
बिभिदुर्धरणीं राम ! रसातलमनुत्तमम् *॥ २१ ॥
एवं पर्वतसम्बाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः ।
खनन्तो नृपशार्दूल ! सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः ।
सम्भ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

आयामो दैर्घ्यं विस्तारो विशालता तद्युक्तम् । धरणीतलम् एकैकः अन्वेषयामास इत्यर्थः । बिभिदुरिति पृथिव्यामवस्थितेति शेषः ॥ १८ ॥

भिद्यमाना सर्वत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुत्तमं रसातलं विचेतुमिव धरणीं योजनानां षष्टिसहस्राणि बिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

---

* "सर्वे यावद् रसातलम् ।" इति व० ।

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा।
ऊचुः परमसन्त्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥
भगवन्! पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः।
बहवश्च महात्मानो बध्यन्ते जलचारिणः ॥ २५ ॥
अयं यज्ञहरोऽस्माकम् अनेनाश्वोपनीयते।
इति ते सर्व्वभूतानि हिंसन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरपुत्रै-
रश्वान्वेषणे पृथिवीखननं नाम एकोन-
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

पर्वतसम्बाधं पर्वतनिविड़म् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
महात्मानः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ २५ ॥
'यज्ञहनः' इति पाठे हन्तीति हनः। अपनीयते अपनीयते स्म।
सर्वभूतानि तत्रसङ्करहितान्यपि ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् वै पितामहः ।
प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् *॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ।
महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ।
तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ।

कृतान्तबलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अन्तो नाशो यैः तादृशानि यानि बलानि सगरसुतबलानि तैर्मोहितान् मूर्च्छितचित्तान् ॥ १ ॥

एषा वसुधा ॥ २ ॥

धारयति योगबलेनेति शेषः ॥ २ ॥

पृथिव्या विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पम् अवश्यंभाव्यः । श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्ट एव । अतस्तत्र न शोकः कार्य्य इति भावः ।

---

* "सर्वदेवानिदं वचः ।" इति व० ।

सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ।
देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्-महास्वनः ।
पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिस्वनः ॥ ६ ॥
ततो भित्वा महीं सर्व्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
सहिताः * सागराः सर्व्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्व्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः ।
देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं ते अश्वहर्त्तारमेव च ।

एवं दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः । सगरपुत्रविनाशोऽयं दृष्ट एव । अतस्तत्रापि शोकोऽनुचितः । शेषे षष्ठी । यद्वा अदीर्घदर्शिनामिति च्छेदः ॥ ४ ॥

त्रयस्त्रिंशत् । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । अश्विनौ च ॥ ५ ॥

निर्घातसमनिस्वनः । निर्घातनिस्वनसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

'ततो भित्वा' इति पाठः ॥ ७ ॥

सत्त्ववन्तो बलवन्तः ॥ ८ ॥

---

* "उपेत्य"　　इति व० ।

किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्य्यताम् ॥ ६ ॥
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ।
समन्युरब्रवीद् वाक्यं सगरो रघुनन्दन ! ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधातलम् ।
अश्वहर्त्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्त्तत ॥ ११ ॥
पितुर्व्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
खन्यमाने ततस्तस्मिन् ददृशुः पर्व्वतोपमम् ।
दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्व्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ! ।
धारयामास शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥
यदा पर्व्वणि काकुत्स्थ ! विश्रामार्थं महागजः ।

ते अस्मासु परं अनुग्रहबुद्धिरस्तु। वयं किं करिष्याम सन्नोपश्छान्दसः। बुद्धिरुपायः ॥ ६ ॥ १० ॥

भूयो विभेद्येत्यन्वयः। कृतार्थाश्च कृतार्थाश्चेत् तदा निवर्त्तत निवर्त्तध्वमित्यर्थे आर्षम्। एतत् अन्यथा न निवृत्तिरित्यर्थः ॥११॥१२॥

खन्यमाने इति। षष्टियोजनसहस्रपरमपीति शेषः दिशा इत्यावन्तम् ॥ २३ ॥

कृत्स्नां तदेकप्रदेशावच्छिन्नामिति शेषः ॥ १४ ॥

खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ।
मानयन्तो हि ते राम ! जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् * ॥ १६ ॥
ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः ।
दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्व्वतोपमम् ।
शिरसा धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ।
षष्टिपुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्द्दिशम् ॥ १९ ॥
पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ।
दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ।

यदा पर्वणि यस्मिन् काले यस्मिन् क्षणे । "तिथिभेदे क्षणे पर्व" इत्यमरः ॥ १५ ॥

मानयन्तः दिग्गजमिति शेषः । हिः स्वार्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

---

* "मन्यमाना दिशां पालं दक्षिणां बिभिदुर्दिशम् ।" इति व० ।

खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा * ॥ २१ ॥
उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ! ददृशुर्हिमपाण्डुरम्।
भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
समालभ्य ततः सर्व्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम्।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्व्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्।
रोषादभ्यखनन् सर्व्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः।
ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः।
प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ! ॥ २६ ॥

निरामयं कुशलम्। सोमवतीम् उदीचीम् ॥ २१ ॥
भद्रं भद्राख्यम् ॥ २२ ॥
समालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥
प्रागुत्तराम् ऐशानीम्। प्रथितां सर्व्वकर्म्मार्हत्वेन प्रसिद्धाम् ॥२४॥
कापिलं कपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥
तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥

* "प्रोत्खनन्तो ययुर्वीरा दिशं हैमवतीमपि।" इति व०।

ते तं यज्ञहनं * ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः।
खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन्।
अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि ॥ २८ ॥
दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान्।
श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ! ॥ २९ ॥
रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोत् तदा।
ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना।
भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ ! सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
कपिलेन सगरपुत्रभस्मीकरणं नाम
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तं कपिलम्। हन्तीति हनः। पचाद्यच्। अविचारतस्तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहन्तारं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

---

* "हयहरम्" इति व०।

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

पुत्रांश्चिरगतान् ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ! ।
नप्तारमब्रवीद् राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा ।
पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
तेषान्तु प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च हत्वा विघ्नकरानपि ।
सिद्धार्थः सन् निवर्त्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽंशुमान् सम्यक् * सगरेण महात्मना
धनुरादाय खड्गञ्च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥

चिरगतान् अप्रत्यागच्छत इति शेषः । नप्तारं पौत्रम् ॥ १ ॥

पूर्वैः पितृभिः गतिं वृत्तान्तं येन च अश्वोपवाहितः देशान्तरं प्रापितः, तद्गतिश्च अन्विच्छ अन्वेषय ॥ २ ॥

अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि सत्त्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥

अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् । मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

* "राम !" इति व० ।

स खातं पितृभिर्मार्गम् अन्तर्भौमं महात्मभिः ।
प्रापद्यत नरश्रेष्ठ ! तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥
देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ।
पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ।
पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तत् श्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः ।
आसमञ्ज ! कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ।
यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ।
पूजितः सहयश्चैवागन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥

पितृभिः खातं भूमेरन्तर्विद्यमानं मार्गं पितृवृत्तान्तपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

निरामयं कुशलम् ॥ ८ ॥

आसमञ्ज असमञ्जपुत्र इति सम्बोधनम् । इञ्-अभाव आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥

वाक्यं वक्तुमर्हं, कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचन-

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः।
भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा।
चुक्रोश परमार्तस्तु वधात् तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यज्ञियञ्च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः।
ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥
स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम्।
स जलार्थी महातेजा न चापश्यद् जलाशयम् ॥ १५ ॥
विसार्य्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत् खगाधिपम्।
पितॄणां मातुलं राम ! सुपर्णमनिलोपमम् * ॥ १६ ॥

समर्थस्येत्यर्थः। द्वितीयवाक्ये कृत्यः। सहयः आगन्तासि इत्यभिचोदितस्य बोधितस्य ॥ ११ ॥

यत्र पितरः सागराः भस्मराशीकृताः, तत्र देशे जगामेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

चुक्रोश भस्मीभूतपितॄन् इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विसार्य्य समन्तात् प्रसार्य्येत्यर्थः। निपुणां दूरविवेचनसमर्थाम्। पितॄणां मातुलं सुपर्णभगिनीसुमतिरिति प्रागुक्तत्वात्। अनिलोपमं वेगेन वायूपमम् ॥ १६ ॥

---

* "पतगोत्तमम्" इति व०।

स चैनमब्रवीद् वाक्यं वैनतेयो महाबलः ।
मा शुचः पुरुषव्याघ्र ! बधोऽयं लोकसम्मतः ॥ १७ ॥
कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः ।
सलिलं नार्हसे प्राज्ञ ! दातुमेषां हि लौकिकम् * ॥ १८ ॥
गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ! ।
तस्यां कुरु महाबाहो ! पितृणां सलिलक्रियाम् ॥ १९ ॥
भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी ।
तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ॥ २० ॥

लोकसम्मतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितगङ्गाया भूलोके अवतारणात् ॥ १७ ॥

हि यस्मात् कपिलेन दग्धाः । यतश्च महाबलाः महाबलत्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अतो लौकिकं सलिलं दातुं नार्हसि ।

"चण्डालाद् उदकात् सर्पाद् वैद्युताद् ब्राह्मणादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च न तेषां तु विधीयते ॥"

इति स्मृतेः ॥ प्रकृते ब्राह्मणाद् बधः महापापित्वं च ॥ १८ ॥ १९ ॥

तर्हि देवलोकं गत्वा गङ्गोदकेन क्रिया कार्या न इत्याह, भस्मेति । यदाप्लावयेत् तदा गङ्गया क्लिन्नं सिक्तम् इदं भस्म हे पुत्र !

* "दातुमेभ्यस्त्वमन्यतः" इति व० ।

षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति।
निर्गच्छाश्वं महाभाग! सङ्गृह्य पुरुषर्षभ!।
यज्ञं पैतामहं वीर! निर्व्वर्त्तयितुमर्हसि॥ २१॥
सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोऽंशुमानतिवीर्य्यवान्।
त्वरितं हयमादाय पुनरायान्-महातपाः॥ २२॥
ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन!।
न्यवेदयद्-यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा॥ २३॥
तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृपः।
यज्ञं निर्वर्त्तयामास यथाकल्पं यथाविधि॥ २४॥
स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमान् इष्टयज्ञो महीपतिः।

षष्टिं सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः। 'नयिष्यति' इति पाठे नेष्यतीत्यर्थः। अनेन सगरपुत्राणां मन्वाद्युक्त-प्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितम्। तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुद्गलस्य गङ्गाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम्। अकृत-प्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्द्ध्वदेहिकायोग्यानां गङ्गाजल-स्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्काले एव सकलौर्द्ध्व-देहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम्॥ २०॥

अश्वं गृहीत्वा निर्गच्छ। निर्वर्त्तयितुं समापयितुम्॥ २१॥२२॥

वृत्तं पितृव्यवृत्तम्। तथा सुपर्णवचनस्य यथा तथा न्यवे-दयत्॥ २३॥ २४॥

गङ्गायास्त्वागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरयज्ञ-
समाप्तौ सगरस्वर्गमनं नाम एकचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४१ ॥

इष्टयज्ञ इति बहुव्रीहिः ॥ २५ ॥

आगमे भूमावागमे निश्चयं उपायविषयं नाध्यगच्छतेति तङ्
आर्षः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

---

(४६)

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

कालधर्मं गते राम ! सगरे प्रकृतीजनाः ।
राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन !
तस्य पुत्रो महानासीद् दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनन्दन ! ।
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः ।
तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः * ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ।
दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥

कालधर्मो मृत्युः । प्रकृतिजनाः अमात्यवर्गाः । दीर्घः छान्दसः । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेव ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

दिलीपे दिलीपाय । तपस्तेपे पितृगतये गङ्गाया भूलोकावतारणाय इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पैतामहं वधं पितामहानां सागराणामपमृत्युम् ॥ ५ ॥

---

* "द्वात्रिंशतं सहस्राणि वर्षाणाममितद्युतिः ।
तपस्तप्त्वा महाघोरं स्वर्गं लेभे महामनाः ॥" इति व० ।

कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।
तारयेयं कथं चैतान् इति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ।
पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ।
व्याधिना नरशार्दूल ! कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ।
राज्ये भगीरथं पुत्रम् अभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ! ।
अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।

निश्चयानधिगममभिनयति,—कथम् इति ॥ ६ ॥
धर्मेण विदितेति धर्मेण प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥
अकारयत् कृतवान् ॥ ८ ॥
व्याधिना पितृणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिलीपवंशजो रघुपुत्रको दिलीपः, कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥१०॥
स च प्रजा इत्यस्य मन्त्रिषु आधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

तपो दीर्घं समातिष्ठद् गोकर्णे रघुनन्दन ! ॥ १२ ॥
ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः।
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ १३ ॥
अतीतानि महाबाहो ! तस्य राज्ञो महात्मनः।
सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥
ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः।
भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥
भगीरथ ! महाराज ! प्रीतस्तेऽहं जनाधिप ! ।
तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ! ॥ १६ ॥
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम्।
भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ १७ ॥
यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्।

प्रजास्तद्राज्यञ्च मन्त्रिषु आधाय गङ्गावतरणेच्छुस्तप आतिष्ठत्। गोकर्णा हिमवत्पादविशेषः। दक्षिणा दिक् तीर्थविशेषो वा ॥ १२ ॥

पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपो यस्य। मासाहारः मासे गते आहारो यस्य। वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तपसा चेति चस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥

सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥
गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः ॥ १९ ॥
देव ! याचेह सन्तत्यै नावसीदेत् कुलञ्च नः ।
इक्ष्वाकूणां कुले देव ! एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २० ॥
उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ।
प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २१ ॥
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ! ।

यद्यस्तीत्यादि असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं वेदाश्चेत् प्रमाणं स्युरिति वत्सलिलं स्पर्शमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिलम् ॥ १८ ॥

अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्राप्तिं दर्शयति,—गङ्गाया इति । एषां भस्मनि गङ्गाया सलिलेन क्लिन्ने सति एते अत्यन्तम् अत्यर्थं यथा भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मम सन्ततिर्देया यथा नः कुलं नावसीदेत् । सन्तत्यै इति चतुर्थी प्रथमार्थे । एष परो वरः द्वितीयवर इत्यर्थः । परे तु सन्तत्यै तदर्थं नः कुलं नावसीदेदिति च याचे मत्कुलेऽसन्ततिः कोऽपि माभूद् इत्यर्थः । उपसंहरति,—इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुले जातस्य एष एव परो वरोऽस्तु नातोऽधिकं तृतीयं वरान्तरं याचे इत्यर्थः । एतेन पूर्वपरोपकारिता भगीरथस्य दर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं भवतु भद्रं ते इच्वाकुकुलवर्द्धन ! ॥ २२ ॥
इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं राजन्! हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २३ ॥
गङ्गायाः पतनं राजन्! पृथिवी न सहिष्यते।
तां वै धारयितुं राजन्! नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥
तमेवमुक्ता राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ।
जगाम त्रिदिवं देवैः सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे गङ्गावतरणे भगीरथाय ब्रह्मणो वरदानं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

मनोरथः तावक इति शेषः ॥ २२ ॥
स्वसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः ॥ २३ ॥
हरनियोगे हेतुमाह,—गङ्गाया इति। तां गङ्गाम् ॥ २४ ॥
गङ्गामाभाष्य राजानं यथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा देवैराजानजैः मरुद्गणैः कर्मदेवैः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती-राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद् रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥ ४ ॥
आकाशादपतद् राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥

देवदेवे आजानजानामपि देवानां देवे पूज्ये अङ्गुष्ठाग्रेण निपीडितां समुपासतेत्यार्षं बहुवचनं समुपास्ते इत्यर्थः उमापतिम् इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तदा सातीति । ईश्वरेण धारणाङ्गीकारे कृते गर्वादित्यर्थः ॥४॥

शिवे शोभने । तादृशरूपकरणे हेतुमाह,—अचिन्तयदित्यादि ॥ ५ ॥

विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम्।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः॥ ६॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि॥ ७॥
हिमवत्प्रतिमे राम! जटामण्डलगह्वरे।
सा कथञ्चिन्-मही गन्तुं नाशक्नोद् यत्नमास्थिता॥ ८॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः।
तत्रैवाबभ्रमद् देवी संवत्सरगणान् बहून्॥ ९॥

तस्यावलेपनमिति सन्धिरार्षः। अवलेपनं स्वस्यापि स्रोतसा अभिभवनचिन्तारूपं गर्वम्॥ ६॥

तिरोभावयितुं जटामण्डले तिरोधानेन अभिभूतां कर्तुम्॥७॥

जटामण्डलेन गह्वरे दुष्प्रवेशे निर्गमे यत्नमास्थितापि महीं गन्तुं नाशक्नोदित्यन्वयः॥ ८॥

नैवेति। जटामण्डलं भ्रान्त्वा प्रान्तमागतापि अन्ततः तत्प्रान्तभागतोऽपि निर्गमं न लेभे प्रान्तभागेऽपि तन्मध्यत्वात् भ्रमस्य मायया भगवतोत्पादनात्। यद्यपि ब्रह्मैव मायया गङ्गाजलरूपमिति पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धम्। तस्य चाहं ममेत्यभिमानहीनस्यायमहङ्कारः शिवस्य तादृशस्य तत्पराभवाहङ्कारोऽत्यन्तमनुचितस्तथा तादृश्या गङ्गायाः प्रान्तभागे मध्यत्वभ्रमोऽप्यत्यन्तमनुचितः। अतएवोक्तमन्यत्र,—

तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः।
स तेन तोषितश्चासीद् अत्यन्तं रघुनन्दन!॥ १०॥
विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति।
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे॥ ११॥
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च।
तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः॥ १२॥
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी।
तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः॥ १३॥
सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा।

"परमात्मा शिवो ह्यन्यस्तस्माद् अन्या च जाह्नवी।
इति यः सेवते गङ्गां न स मोक्षस्य भाजनम्॥"

इति। तथापि लीलामात्रत्वाददोषः। शिवविष्णोः परस्परमुपास्योपासकभाववदिति बोध्यम्। तर्हि किं कृतवती तत्राह,—तत्रैवेति। अबभ्रमत्। आर्षत्वात् सन्धदित्वं न॥ ९॥

अथ तां जटाटवी-तिरोहितां गङ्गां भगीरथः अपश्यत्। पुनश्च तत्र, तत्प्राप्तिविषये हरमुद्दिश्य परमं तप आस्थितः। स हरः तेन तपसा॥ १०॥

ततस्तुष्टः सन् हरः विन्दुसरः प्रति हिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषं प्रति गङ्गां विससर्जेत्यन्वयः॥ ११॥ १२॥ १३॥

भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ १४ ॥
प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजेत्।
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥
असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम्।
मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥
पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुन्धरा।
ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥
व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद् गां गतां तदा।
विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥
पारिप्लावगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः।
तदद्भुतमिमं लोके गङ्गावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥

एतेन भगीरथतपोहेतुकं त्रिपथगमनमुक्तम् अथ चरितप्रश्नोत्तरमाह,—भगीरथोऽपीति ॥ १४ ॥

अनुव्रजदित्यडभाव आर्षः ॥ १५ ॥

तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्र हेतुर्गगनाद् इत्यादिना उक्तः शिशुमारः कप्याकारो जलचरविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

गगनाद् गां गतां रुद्रजटाकाशाद् भुवमित्यर्थः। विमानैरित्यादेश्चरन्त इति शेषः ॥ १८ ॥

पारिप्लवगताः सम्भ्रमं गताः सम्भ्रमं प्राप्ता इत्यर्थः इत्येके।

दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ।
सम्पतद्भिः सुरगणैस्तेषाञ्चाभरणौजसा ॥ २० ॥
शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ।
शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः ॥ २१ ॥
विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत् तदा ।
पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥
शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ।
क्वचिद् द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् ॥ २३ ॥
विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद् याति शनैः शनैः ।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥

यारिज्ञवो यानभेदशिविकादिरूपः । शिविकादियानस्था इत्यथः । इत्यन्ये ॥ १९ ॥

देवगणा वस्वादयः । सम्पतद्भिः आगच्छद्भिः ॥ २० ॥

तन्मूलिकामुपमामाह,—शतादित्यमिवेति ॥ २१ ॥

विक्षिप्तैः निःसृतैः । विद्युच्छब्दः पुंलिङ्गोऽपि एतत्प्रामाण्यात् सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधाकरणं वाय्वाद्युपाधितः आकाशमभवत् व्याप्तमिति शेषः ॥ २२ ॥

शारदाभ्रैरिव हंससंप्लवैः हंससमूहैः सङ्कीर्णं गगनम् अभवदिति पूर्वेणान्वयः । आयतं विस्तृतं प्रवाहम् ॥ २३ ॥

विनतम् अगाधदेशे सङ्कुचितम् । उद्भूतं पाषाणादियोगात् ॥२४॥

मुहूरूर्द्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः ॥ २५ ॥
तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।
व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ।
तत्रर्षिगणगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥
भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ।
शापात् प्रपतिता ये च गगनाद् वसुधातलम् ॥ २७ ॥
कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ।
धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥
पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे ।
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥

मुहुरिति । ऊर्द्ध्वपथगमने सलिलयोरभ्याघातो निमित्तं शङ्करशिरसि भ्रष्टम् ॥ २५ ॥

निर्मलं नैर्मल्ये प्रागुक्तम्भ शब्दयं हेतुः गतकल्मषं स्वजलस्पर्शवतां प्राणिनां नाशितपापम् ॥ २६ ॥

भवाङ्गं शिवमूर्द्धा । पस्पृशुः सस्नुः । न केवलं पापसंहारमात्रं गङ्गायाः कृत्यम् अपि तु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह,—शापादित्यादि । गगनात् उच्चस्थानात् ॥ २७ ॥

गतकल्मषाः मुक्तशापाः अनेन ब्रह्मशापपरिहारोऽपि गङ्गास्नानफलमिति कृतपापानां तज्जलस्पर्शे तत्पापनाशपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेति बोध्यम् ॥ २८ ॥

कृताभिषेको गङ्गायां बभूव गतकल्मषः ।
भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ३० ॥
प्रायादग्रे महाराजस्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ।
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ।
सर्पाश्चाप्सरसो राम ! भगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥
गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ।
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ ३३ ॥
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ।
ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥
गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ! ॥ ३५ ॥
अपिबत् तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ।

मुदितः दर्शनमात्रेण मुमुदे स्नानपानादिना ॥२९॥३०॥३१॥३२॥

भगीरथरथानुगाः सन्तो गङ्गामन्वगमन्नित्यन्वयः । यतः येन मार्गेण ॥ ३३ ॥

अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगङ्गोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥

तस्यावलेपनं तस्या अवलेपनं गर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६ ॥
पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम्।
गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥
ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् प्रभुः।
तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा।
सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ ३९ ॥
रसातलमुपागच्छत् सिध्यर्थं तस्य कर्मणः।
भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः। ४० ॥
पितामहान् भस्मकृतानपश्यद् गतचेतनः।

अपिबत् अगस्त्यः समुद्रजलमिव योगशक्तेरिति भावः। परमाद्भुतं तदभवत् लोकस्येति शेषः ॥ ३६ ॥

पूजयन्ति स्तोत्रादिनेति शेषः। अनुनयन्तीति पाठे शैलराजदुहितुः कथमन्यदुहितृत्वमिति विमतिवारणाय गङ्गानुनयः ॥३७॥

तुष्टः गङ्गायाः स्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात्। यतः पीतां पुनरसृजत् तस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सागरं सगरसुतखातं संप्राप्ता तत्पूरणायेति शेषः। द्वारन्तु तस्यागस्त्येन पानोत्तरमित्यन्यत्र स्फुटम् ॥ ३९ ॥

तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थं भगीरथस्य स्ववंशोद्धारकर्मणः सिद्ध्यर्थं प्रयत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥

अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥
प्लावयत् पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ! ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगर-
पुत्राणां स्वर्गमनं नाम त्रिचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४३ ॥

भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निना भस्मभावं प्राप्तान् ॥ ४१ ॥
प्लावयत् सेचयति स्म अतएव पूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम ! गङ्गायाः सलिलेन वै ।
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल ! दिवं याताश्च देववत् ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव ! ।
सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ।

उक्तमेव विस्तरेणाह,—स गत्वेति। भस्मसात्कृताः कार्त्स्न्येन भस्म कृताः भूमेस्तलं पातालम् ॥ १ ॥ २ ॥

तारिताः प्रेतत्वात् देववत् स्वर्गं प्राप्ताश्च । अनेन न प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोऽपि गङ्गास्पर्शस्य फलं किमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

यावत् सागरस्य जलं स्थास्यति, तावद् दिवि स्थास्यन्तीत्यर्थः ।

त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ! ।
कुरुष्व सलिलं राजन् ! प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजन् ! तेनातियशसा तदा ।
धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुमता वत्स ! लोकेऽप्रतिमतेजसा ।
गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥

तन्निमित्तमपि तया गङ्गया तत्खातस्य सागरस्य पूरणमिति भावः ॥४॥५॥

त्वत्कृतनामादिति विश्रुतत्वमेव दर्शयति,—गङ्गेत्यादि । त्रिपथगेति नाम्नोऽन्वर्थत्वं दर्शयति,—त्रीनित्यादि । अनेन कथं गङ्गा त्रिपथगा इत्यस्य उत्तरं संवृतम् ॥ ६ ॥

कुरुष्वेति । गङ्गाजलसेकतो जातप्रायश्चित्तत्वात् सलिलदानयोग्यतासंपत्तेः प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरांस्तारये इत्येवंरूपां गरुत्मदुपदिष्टाम् अपवर्जय समाप्तां कुरु इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

पूर्वकेण सगरेण एषः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैव कुत्सा द्योत्यते ॥ ८ ॥

गङ्गां नेतुं भूलोकं प्रापयितुं प्रार्थयता प्रतिज्ञा न अपवर्जिता न फलपर्य्यवसायिनी कृता ॥ ९ ॥

राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा।
मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन महाभाग! तव पित्रातितेजसा।
पुनर्न शकिता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ! ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ!।
प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसम्मतम् ॥ १२ ॥
तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम!।
अनेन च भवान् प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम! सदोचिते।
सलिले पुरुषश्रेष्ठ! शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥

मत्तुल्येति ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥

गङ्गां नेतुं प्रार्थयता सा गङ्गा नेतुं न शकितेत्यर्थः। यत्तु गङ्गामानेतुं न शकिता न च विचारिता प्रतिज्ञेति शेषः। चिन्ताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थः। इति तत्प्रार्थयतेति पदस्वरसविरोधाच्चिन्त्यम् ॥ ११ ॥

समतिक्रान्ता निस्तीर्णा परमसम्मतं परमम् उत्कृष्टं च तत् सम्मतं सर्व्वलोकसम्मतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानं महत् ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥

यथास्या ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह,—प्लावयस्वेति। आत्मानं

पितामहानां सर्व्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम्।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ! ॥ १५ ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्व्वलोकपितामहः।
यथागतं तथागच्छद् देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥
भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम्।
यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥
कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह।
समृद्धार्थो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥

स्वदेहं सदोषित सिंहकर्कटमध्येऽपि स्नानादिव्यवहारोचिते भूप्रवहनदीमात्रमेव तत्काले भौमत्वमूलरजःसम्बन्धात् स्नानाद्यनर्हत्वं पुण्यफल इति मत्त्वर्थीयाजन्ते बहुव्रीहिर्वा। अनेन स्नानमात्रेण गङ्गा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥ १४ ॥

सागराणां जातप्रायश्चित्तत्वसन्देहापनुत्तये गङ्गाजलसम्बन्धस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय च पुनस्तेषां सलिलं कार्य्यमित्याह,— पितामहानामित्यादि। लोकं गम्यतां कृतोदकक्रियेण स्वपुरमिति शेषः। अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥

यथा आगतमिति छेदः देवलोकं ब्रह्मलोकम् ॥ १६ ॥

यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायं सूत्रयुक्तक्रमेण उत्तमम् उत्तमलोकप्रापकम् ॥ १७ ॥

कृतोदक इति अन्येषामपीति शेषः ॥ १८ ॥

प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव !।
नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
एष ते राम ! गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया।
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोऽतिवर्त्तते ॥ २० ॥
धन्य यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यमथापि च।
यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च।
इदमाख्यानमायुष्यं गङ्गावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥
यः शृणोति च काकुत्स्थ ! सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्।
सर्वे पापा प्रणश्यन्ति आयुः कीर्त्तिश्च वर्द्धते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सागराणां सलिलक्रिया नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

नष्टशोकः नष्ट-तद्वियोगजशोकः। विगतज्वरः कथमस्मत्यालनं भविष्यतीति विगतचिन्तः ॥ १९ ॥

उपसंहरति;—एष इति स्वस्तिभद्रयोः तत्प्रीत्यादरसूचनार्थं ग्रहणम् ॥ २० ॥

आख्यानश्रवणफलमाह,—धन्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्! कथितं परमं त्वया ।
गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥
क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परन्तप ! ।
इमां चिन्तयतः सर्व्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह ।
जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥
ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ।
उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिन्दमः ॥ ५ ॥

अब्रवीत् रात्र्यन्ते इति शेषः ॥ १ ॥

पूरणं गङ्गयेति शेषः ॥ २ ॥

इमां तव कथां त्वदुक्तां कथां चिन्तयतो मम रामस्य रात्रिः क्षणभूतेव संवृता अतीता । एवमाश्चर्य्यभूता त्वदुक्ता गङ्गाकथेति भावः ॥ ३ ॥

विश्वामित्रेति सम्बोधनम् उक्तस्य एव अर्थस्य आदरातिशय-बोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमद्भुतम्।
तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्॥ ६॥
नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम्।
भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता॥ ७॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः।
सन्तारं कारयामास सर्षिसङ्घस्य कौशिकः॥ ८॥
उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः।
गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम्॥ ९॥
ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः।
विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा॥ १०॥
अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम्।
पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम्॥ ११॥

भगवती गङ्गाकथाश्रवणात् पूज्या॥६॥

सुखास्तीर्णा सुखं शुभम् आस्तीर्णं यस्यां सा। त्वरितमागता सर्षेस्तव सेवार्थमित्याशयः॥ ७॥

कारयामास नाविकैरिति शेषः॥ ८॥

संपूज्य ऋषिगणं तत्तीरस्थमिति शेषः॥ ९॥

विशालां जगाम पूर्वदृष्टामिति शेषः॥ १०॥

विशालां परिपप्रच्छ विशालाविषये प्रश्नं कृतवानित्यर्थः॥ ११॥

कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ! ।
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ।
आख्यातुं तत् समारेभे विशालायाः पुरातनम् ॥ १३ ॥
श्रूयतां राम ! शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम् ।
अस्मिन् देशे हि यद् वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ! ॥ १४ ॥
पूर्वं कृतयुगे राम ! दितेः पुत्रा महाबलाः ।
अदितेश्च महाभागा वीर्य्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
ततस्तेषां नरव्याघ्र ! बुद्धिरासीन्-महात्मनाम् ।
अमरा विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः ॥ १६ ॥

विशालायां सम्प्रतिवर्त्तत इति शेषः ॥ १२ ॥

विशालायाः पुरातनमिति पाठः । पुरातनं तत्पुरीनिर्मितेः प्राक्तनं वृत्तान्तम् । विशालस्येति पाठे तन्नगरीनिर्माता राजा विशालो नाम । यद्वा विशालस्य विशाला नगर्य्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

शक्रस्य कथां विशालावैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतः सकाशात् मया श्रुताम् अस्मिन् देशे विशालनगर्य्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्तं पुरातनं तद्विषयां तत्त्वेन शृणुति योजना ॥ १४ ॥

सुधार्मिका इत्यादि पुत्रविशेषणम् आसन्निति शेषः ॥ १५ ॥

अमराः मरणरहिताः । विजरा जरारहिताः । निरामयाः रोगरहिताः ॥ १६ ॥

तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद् विपश्चिताम्।
क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥
ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥
अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च।
वमन्तोऽतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
उत्पपाताग्निसङ्काशं हालाहलमहाविषम्।
तेन दग्धं जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः।
जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः ॥ २१ ॥
एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः।
प्रादुरासीत् ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥

रसम् अमृतरूपं रसायनम् ॥ १७ ॥

योक्त्रं मन्थनरज्जुम् ॥ १८ ॥

योक्त्रसर्पः मन्थनरज्जुभूतः सर्पः। वमन्त इति पुंस्त्वमार्षम्। अति अतिशयितं विषम् ॥ १९ ॥

उत्पपातेति। तत इत्यादिः शिलादंशनादित्यर्थः। दष्टशिलाखण्डा एव महाविषरूपं भूत्वा उत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रभुर्महादेवः। तत्र महादेवप्रादुर्भावान्तरम् ॥ २२ ॥

उवाचेनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः ।
दैवतैर्मथ्यमाने तु यत् पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥
तत् त्वदीयं सुरश्रेष्ठ ! सुराणामग्रतो हि यत् ।
अग्रपूजामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ! ॥ २४ ॥
इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥
हालाहलं विषं घोरं संजग्राहामृतोपमम् ।
देवान् विसृज्य देवेशो जगाम भगवान् हरः ॥ २६ ॥
ततो देवाः सुराः सर्वे ममन्थूरघुनन्दन ! ।
प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।
त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ २८ ॥

स्मितं कृत्वा छलेन विषदानात् स्मितम् ॥ २३ ॥

यत् यतो भवान् सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुरश्रेष्ठः विष्णुः ॥ २५ ॥

अमृतोपमं यथा भवति तथा संजग्राहेत्यन्वयः । पूर्वं देवेषु मथनसहायतया स्थितोऽपि विषपानानन्तरं तत्पीडया तांस्त्यक्त्वा जगामामृतकुण्डमिति शेषः ॥ २६ ॥

मन्थानः पर्वतोत्तमः मन्दरः ॥ २७ ॥ २८ ॥

पालयास्मान् महाबाहो ! गिरिमुद्धर्त्तुमर्हसि ।
इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ २९ ॥
पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः ।
पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ ३० ॥
देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः ।
अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥
उदतिष्ठत् सुधर्मात्मा सदण्डः सकमण्डलुः ।
अथ धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्माद् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ ! तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥
षष्टिः कोट्योऽभवन् तासामप्सराणां सुवर्चसाम् ।
असंख्येयास्तु काकुत्स्थ ! यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥

कामठं काच्छपम् ॥ २९ ॥

शिश्ये स्थितवान् । जलेशय इत्यादौ स्थित्यर्थस्य शेतेर्दर्शनात् ॥३०॥

ममन्थ पुरुषोत्तमः, अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रकटीकृतम् ॥ ३१ ॥

धन्वन्तरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः । अप्सर इत्यार्षम् । उदतिष्ठन् इत्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥

अप्सु क्षीररूपासु । तस्मात् क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ।
अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ! ।
उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
दितेः पुत्रा न तां राम ! जगृहुर्वरुणात्मजाम् ।
अदितेस्तु सुता वीर ! जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ।
हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन् वारुणीग्रहणात् सुराः ॥ ३८ ॥
उच्चैःश्रवा हयःश्रेष्ठो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम् ।

षष्टिः कोट्यः षष्टिकोटिसङ्ख्याः प्रधाना अप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारकोपेताः । षष्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ता उक्ताप्सरसः न प्रतिगृह्णन्ति ममैवेमाः नान्यस्येति नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वे देवा दानवाश्चेत्यर्थः । तासां विशिष्य पत्यनिच्छयैव संमुग्धाकारतया स्थितत्वात् तासां विशिष्यप्रतिग्रहाभावः । अत एव तासां साधारण्यम् ॥ ३५ ॥

वारुणीसुराधिदेवतापरिग्रहं केनचिद् असाधारण्येनाङ्गीकारम् ॥ ३६ ॥

अदितिसुताङ्गीकारे हेतुरनिन्दितामिति । निषेधशास्त्रन्तु मानुषविषयं शास्त्रे देवतानामनधिकारात् ॥ ३७ ॥

उदतिष्ठन् नरश्रेष्ठ ! तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
अथ तस्य कृते राम ! महानासीत् कुलक्षयः ।
अदितेस्तु ततः पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥
एकतामगमन् सर्वे असुरा राक्षसैः सह ।
युद्धमासीन् महाघोरं वीर ! त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥
यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।
अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४२ ॥
ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम् ।
संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥

असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् । सुराः सुरापरिग्रहसत्त्वात् ॥३८॥ ॥ ३९ ॥

तस्य अमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥

कलहप्रवृत्त्यनन्तरम् असुरा राक्षसैः सह एकताम् अगमन् बलसिद्ध्यर्थमिति शेषः । वीरेति संबुद्धिः परमिति क्वचित् पाठः॥४१॥

सर्वं परस्परप्रहारेण देवासुरात्मकं क्षयं गतं क्षयप्रायं गतं तदा दैत्या राक्षसैरेकत्वेन बलवात् मा हरन्तु इति बुद्ध्या मोहिनीं काममोहजननीं मायां मायातनुम् आस्थाय तूर्णं शीघ्रम् अमृतमहरत् ॥ ४२ ॥

गताभिमुखमिति सन्धिरार्षः । ये सुरा असुरा वा मायामूर्त्त्या

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान् निजघ्निरे ।
अस्मिन् घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ४४ ॥
निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरन्दरः ।
शशास मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे समुद्रमन्थनं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

गृहीतामृतं विष्णुम् अमृतजिघृक्षया अभिमुखं गताः प्राप्तास्ते सर्वे मूर्त्यन्तराख्यानेन प्रभविष्णुना विष्णुना युद्धे संपिष्टाः ॥ ४३ ॥

दितेः पुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात् विष्ण्वनुग्रहाच्च । दैतेयादित्ययोः सुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥

तुशब्दार्थे राज्यमिति अनन्तरं योज्यः राज्यममृतं च प्राप्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अत्र "ममन्थुरमितौजसः" इति श्लोकानन्तरम् "अथ वर्ष" इत्यादि आयुर्वेदमयः पुमान् इत्यन्त त्रयोदशश्लोकाः प्रक्षिप्ता इति बहवः । अमृतप्रदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमिति तदाशयः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ।

मारीचं कश्यपं राम ! भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः ।

शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥

साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ।

ईदृशं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ।

प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥

एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ! ।

किं तत इत्यत्राह,—हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचेरपत्यम् ॥१॥
दीर्घेण तपसा अर्जितम् ॥ २ ॥

ईश्वरं त्रैलोक्यनाथम् ईदृशमिति पाठान्तरम्। तत्र ईदृशमित्यस्यैव विवरणं शक्रहन्तारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तिं यावदिति शेषः ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे त्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः । शुचिर्यदि भवि-

जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहव ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ।
पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्ज ताम् ।
तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥
गते तस्मिन् नरश्रेष्ठ! दितिः परमहर्षिता ।
कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
तपस्तस्यां हि कुर्व्वन्त्यां परिचर्य्यां चकार ह ।
सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ! परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ।
न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥

ष्यसीति वत्सरसहस्रमपीति शेषः । त्रैलोक्यहन्तारं तदधिपशक्रहन्तारम् ॥ ६ ॥

पाणिना संममार्ज तादृशपुत्त्रप्रतिबन्धहेतुपापक्षयार्थमिति शेषः । अथ ताम् आलभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्ति गर्भभद्रं तवास्तु इत्युक्त्वा स कश्यपः तपसे ययावित्यन्वयः ॥ ७ ॥

कुशप्लवं विशालाख्यं पूर्बदेशस्थतपोवनम् ॥ ८ ॥

गुणसम्पदा शुश्रूषोपयोगिगुणसम्पदा ॥ ९ ॥

तामेव गुणसम्पदमाह,—अग्निमित्यादि ॥ १० ॥

गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ।
शक्रः सर्व्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनन्दन ! ।
दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्य्यवतां वर ! ।
अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥
यमहं त्वत्कृते पुत्र ! तमाधास्ये जयोत्सुकम् ।
त्रैलोक्यविजयं पुत्र ! सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४ ॥
याचितेन सुरश्रेष्ठ ! पित्रा तव महात्मना ।
वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १५ ॥
इत्युक्ता च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे ।

पुत्रत्वात् गात्रसम्बाहनादि । सर्वेषु कालेषु तस्या अशुचित्व-प्रतीक्षयेति भावः । ननु तद्-हन्तृपुत्रप्रेप्सोर्दितेः कथं तत्परिचर्य्याङ्गीकारः इति चेत् ? देवमाययैवेति मद्दाया ॥ ११ ॥

दशोने दशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे पुत्र ! यं पुत्रम् अहं तत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती तं तव जयोत्सुकम् आधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्ये इत्यन्वयः । त्रैलोक्यविजयं भ्रातृकृतं सह तेन भ्रात्रा सह ॥ १४ ॥ १५ ॥

दिनेश्वरे सूर्य्ये मध्यं प्राप्ते सति शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा

निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्द्धजाम् ।
शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥
तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरन्दरः ।
गर्भञ्च सप्तधा राम ! चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥

दितिः निद्रया अपहृता गृहीतेत्यर्थः । अनेन दिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्वं सूचितम् । केचित्तु उपविष्टाया एव प्रकृतया पादपर्य्यन्तं शिरःसम्बन्धेन शीर्षपादसम्बन्धः, तेन ब्राह्मणस्य शूद्रस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शे अशुचित्वं सूचितम् । तपसि स्थितायाः शय्यासम्बन्धाभावेन पूर्वव्याख्याया अयुक्तत्वादित्याहुः । परे तु भूशयनेऽपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थापनयोग्यतायाः स्मृतीषूक्तेः । तद्वैपरीत्येन शयनस्य अशुचित्वसूचकत्वम् अस्त्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥

पादयोः तत्स्थापनदेशे कृतमूर्धजाम् । मूर्धजसम्बन्धे मूर्धसम्बन्धोऽपि जात एव । अतएवाशुचिम् ; तथा,—शिरःस्थाने तया पादौ कृतौ, अतस्तामशुचिं दृष्ट्वेत्यर्थः । अत्र एकेनैव उभयलाभे उभयोपादानं स्पष्टार्थं, वस्तुतो वक्रग्रीवतया वक्रपादतया वा शयने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेन तथा अशुचित्वमित्यत्यन्ताशुचित्वप्रतिपादनाय उभयोपादानमिति बोध्यम् । मुमोद प्राप्तच्छिद्रत्वादिति भावः । मोदवशादेव जहास च ॥ १७ ॥

शरीरविवरं योनिविवरम् । आत्मवान् सावधानः ॥ १८ ॥

भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा।
रुरोद सुस्वरं राम ! ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ।
बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः * ॥ २० ॥
न हन्तव्यं न हन्तव्यमित्येव दितिरब्रवीत्।
निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ।
अशुचिर्देवि ! सुप्तासि पादयोः कृतमूर्द्धजा ॥ २२ ॥

शतपर्वणा शतकोटिना । अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

न हन्तव्यमिति। विभागेऽपि प्राणवियोजनं माकुर्व्वित्यर्थः ।२१।२२।

तदन्तरं छिद्रम् । आहवे शक्रस्य मम हन्तारम् अङ्कुरच्छेदन-

---

* "बिभेद सप्तधा गर्भं वज्रेण शतपर्व्वणा ।
एकैकं चैव गर्भांशं पुनश्चिच्छेद सप्तधा ॥"

इति वङ्गीयपुस्तकेषु दृश्यते । विष्णुपुराणादौ तु एवमेव प्रथमं सप्तधा भिन्नस्याप्यतिकोपेन पुनरेकैकशः सप्तधाकरणमिति वर्णितमासीत् । यथा,—

"सोऽभवत् सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रः कुपितः पुनः ।
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणारिविदारिणा ॥"

इति वि०-पु०—१म-अं०—२१-अ०—३९-श्लो० ।

तदन्तरमहं लब्धा शक्रहन्तारमाहवे ।
अभिन्दं सप्तधा देवि ! तन्मे त्वं चन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे शक्रेण
दितिगर्भभेदनं नाम षट्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४६ ॥

न्यायेन अभिन्दम् । तन्मे अपराधकर्म त्वं क्षन्तुमर्हसि, पूर्वतनीं सेवां स्मृत्वेति शेषः ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥
ममापराधाद् गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ।
नापराधो हि देवेश ! तवात्र बलसूदन ! ॥ २ ॥
प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्य्यये ।
मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते ॥ ३ ॥
वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ! ।
मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥

सप्तधा त्विति । दुराधर्षं न्याय्योपायेन जेतुत्वादित्याशयः ॥ १ ॥

ममापराधात् अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥

गर्भविपर्य्यये गर्भविपत्तौ यत् त्वया कृतं कर्म, तत् तव च मम च यथा प्रियं भवति, तथा इच्छामि ; तत्प्रकारमाह,—मरुतामिति। सप्तानां मरुतां वा तत्तत्स्थानविशेषाणां सप्त इमे ते त्वदधीनाः स्थानपाला लोकरक्षिणो भवन्तु इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

तदर्थमेव हे पुत्रक ! मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धा दिव्यरूपा मम पुत्राः ये इमे वातस्कन्धा इति सप्त प्रसिद्धाः तेषु चरन्तु इत्यन्वयः ॥४॥

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः ।
दिव्यवायुर्यरति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५ ॥
चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ ! दिशो वै तव शासनात् ।
सञ्चरिष्यन्ति भद्रं ते कालेन हि * ममात्मजाः ॥ ६ ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ ७ ॥
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमितीदं * बलसूदनः ।
सर्वमेतद् यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥

एक इति । एको गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य पुनरेकशः सप्तधाकरणमित्यस्य अर्थस्य पुराणान्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । इहापि "बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि—" इत्यादिना ध्वनितत्वाच्चेति बोध्यम् । एवमपर इत्याद्यपि व्याख्येयम् । 'इन्द्रलोकम्' इति 'रुद्रलोकम्' इति प्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिवि अन्तरिक्षे भव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दिशः पूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥

त्वत्कृतेन "मारुदो मारुदः" इति वचनमूलेन ॥ ७ ॥

यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वम् ॥ ८ ॥

---

* "देवभूताः"　इति पाश्चात्त्याः ।

* "दितिं च"　इति पाश्चात्त्याः ।

विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ।
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ ९ ॥
जग्मतुस्त्रिदिवं राम ! कृतार्थाविति नः श्रुतम् ।
एष देशः स काकुत्स्थ ! महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ १० ॥
दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ।
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र ! पुत्त्रः परमधार्मिकः ॥ ११ ॥
अलम्बुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ।
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२ ॥
विशालस्य सुतो राम ! हेमचन्द्रो महाबलः ।
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरम् ॥ १३ ॥
सुचन्द्रतनयो राम ! धूम्राश्व इति विश्रुतः ।
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ १४ ॥
सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ।

मातापुत्त्रौ दितीन्द्रौ ॥ ९ ॥

वर्णितेन्द्रचरितस्य प्रकृतशेषत्वमाह,—एष इति । स एष इत्यन्वयः ॥ १० ॥

एवं प्रागुक्तरीत्या एवंभूते देशे । विशालोत्पत्तिप्रकारमाह,—इक्ष्वाकोस्त्विति ॥ ११ ॥

विशालेति । कृता आसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्त्रः परमधार्मिकः ॥ १५ ॥
कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ।
सोमदत्तस्य पुत्त्रस्तु * काकुत्स्थ ! इति विश्रुतः ॥ १६ ॥
तस्य पुत्त्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ।
आवसत् परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ।
दीर्घायुषो महात्मानो वीर्य्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ।
श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ ! जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ।
श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूजाञ्च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः ।

कतरोऽत्र वंश इति प्रश्नस्य उत्तरमाह,—विशालस्येत्यादि ॥१३॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इमां पुरीं संप्रति आवसदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

वैशालिकाः, विशालायां निवासो येषां ते इत्यर्थः। अनेन स्वसमानवंशोऽयमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

---

* "पुत्रोऽभूत्" इति पाठान्तराः ।

आञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने! ।
संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विशालोत्पत्तिकीर्त्तनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अतएवाह,—इहाद्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
मम मत्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ।
कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ।
अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।
कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ! ॥ ४ ॥

पृष्ट्वेति । सुमतिर्नाम विशालाराजः महामुनिं विश्वामित्रम् । कथान्ते विश्वामित्रेण कथ्यमानकथान्ते ॥ १ ॥

गजसिंहगती गजवद् धीरमन्दगती, सिंहवद् अप्रतिहतगती। यद्वा प्रभुत्वाद् गजगतिः रामः, अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथा शार्दूलाकृतिः रामः, वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ इत्यनेन भाग्यसम्पत् सूचिता । वीरधर्मसूचकं खड्गेत्यादि ॥ ३ ॥

यदृच्छया, दैववशसम्पन्ननिमित्तविशेषेण—यया कयाचित्

भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्य्याविवाम्बरम् ।
परस्परेण सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थञ्च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ।
वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः * ॥ ६ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥

स्वेच्छया इत्यर्थौ वा ; देवलोकात् गां भुवं प्राप्तौ अवतीर्णौ अमराविव स्थितौ किमर्थं किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य कथम् अतिसुकुमारचरणत्वात् केन प्रकारेण पद्भ्यामिह प्राप्तौ, कस्य वा सुताविति शेषः ? ॥ ४ ॥

भूषयन्तौ स्वतेजसेति शेषः । प्रमाणं शरीरोन्नत्यादि, इङ्गितम् आन्तराशयबोधकं, चेष्टितं वचनगमनादि ; तैस्तादृशपुरुषान्तराभावात् परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥

आदरातिशयात् पुनः पृच्छति, किमर्थं चेत्यादि,—दुर्गमे कान्तारसम्बन्धात् ॥ ६ ॥

यथावृत्तं न्यवेदयत्, दशरथकुमारौ अस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय मद्-आकारणात् मदुपलालनात् सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तॄन् राक्षसादीन् हत्वा पथि ताड़कां च हत्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागतौ इति न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

---

* "कस्य पुत्रौ महामुने !" इति पाश्चात्त्याः ।

अतिथी परमं प्राप्तौ पुत्त्रौ दशरथस्य तौ ।
पूजयामास विधिवत् सत्काराहौं महाबलौ ॥ ८ ॥
ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ।
उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥
तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ।
साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥
मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ।
पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥
इदमाश्रमसङ्काशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्! कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥
तत् श्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥

परममत्यन्तमादरणीयौ प्राप्तौ अतिथी, तौ पूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

सुमतेरिति पञ्चमी । उष्य उषित्वा आर्षमेतत् ॥ ९ ॥

पूजाप्रकारः साधु साध्विति शंसनम् ॥ १० ॥

मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा । पुराणम्—इत्यादित्रयम् आश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥

मुनिराहित्याद् आश्रमवादस्य अशक्यत्वम् । अतएवाश्रमसङ्काश-

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ! ।
यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥
गौतमस्य नरश्रेष्ठ ! पूर्वमासीन्महात्मनः ।
आश्रमो दिव्यसङ्काशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥
स चात्र तप आतिष्ठद्-अहल्यासहितः पुरा ।
वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र ! महायशः ! ॥ १६ ॥
तस्यान्तरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः ।
मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥
ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ! ।

माश्रमवदवभासमानम्। अत इदं किन्नु ? तस्यैव विवरणं, कस्यायं पूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अहल्यानुग्रहहेतु-कालस्मृतिज-सन्तोषे हन्तेति। यस्यैतद् आश्रमपदं भवति, महात्मनः कोपाद् यथा शप्तं प्राप्तशापं, तत् ते कथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

दिव्यसङ्काशः द्युभवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥

अनेकानि वर्ष-पूगानि अनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥

तस्य आश्रमस्य अन्तरं मुनिसन्निधानरहितं कालम्। शचीपतिरित्यनेन शचीतोऽपि सौन्दर्य्यम् अहल्याया ध्वनितम्। मुनिवेषधरः गोतमवेषधरः। "मम रूपं समास्थाय" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥

सङ्गमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ! ॥ १८ ॥
मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ! ।
मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥
अथाब्रवीत् सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ।
कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ ! गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ! ॥ २० ॥
आत्मानं मां च देवेश ! सर्वथा रक्ष गौरवात् ।
इन्द्रस्तु प्रहसन् वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

ऋतुकालं शास्त्रोक्तरतिकालम् अर्थिनो रत्यर्थिनः । सुसमाहिते ! सङ्गमोचितरूपप्रसाधनवति ! अतिसुन्दरि ! इति वा । तेन स्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

सहस्राक्षं विज्ञाय । "ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः" इति वचनात् तपसा चाश्रमवर्त्तिसर्वप्राणिजातस्य शङ्काभावाय गौतमवेषोऽयमिन्द्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात्, स मामभिलषतीति कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्च इत्यर्थः । दुर्मेधा अहल्या तेन सह रत्यर्थं मतिं चकार इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

कृतार्था त्वादृशदिव्यपुरुषलाभात् प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥

शीघ्रगमने हेतुः;—मम अहल्यायाः, आत्मन इन्द्रस्य च, शापतो रक्षणम्, तदाह,—आत्मानमित्यादि । प्रहसन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेन प्रहासः रक्षणस्य दुर्लभत्वाद् वा । गौतमतपोभङ्गस्य स्वेष्टस्य करणेन अग्रिमशापादिभयमल्पम् इति वा ॥ २१ ॥

सुश्रोणि! परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम्।
एवं सङ्गम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात् ततः॥ २२॥
स संभ्रमात् त्वरन् राम! शङ्कितो गौतमं प्रति।
गौतमं सन्ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम्॥ २३॥
देवदानवदुर्द्धर्षं तपोबलसमन्वितम्।
तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम्॥ २४॥
गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम्।
दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोऽभवत्॥ २५॥
अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः।
दुर्वृत्तं वृत्तसम्पन्नो रोषाद् वचनमब्रवीत्॥ २६॥
मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते!।
अकर्त्तव्यमिदं यस्माद् विफलस्त्वं भविष्यसि॥ २७॥
गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना।
पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात्॥ २८॥

सङ्गम्य अहल्यया सहेति शेषः॥ २२॥

स इन्द्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन् निश्चक्राम इत्यन्वयः। निर्गमसमये गौतमं प्रति तदागमनं प्रति शङ्कितश्चासीदिति शेषः। अथ निष्क्रमणसमनन्तरमेव॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥

तथा दृष्ट्वा च वै शक्रं भार्य्यामपि च शप्तवान् ।
इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥
वातभक्ष्या निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
अदृश्या सर्वभूतानाम् आश्रमेऽस्मिन् वसिष्यसि ॥ ३० ॥
यदैतच्च वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।

मम गौतमस्य, कृतवानसि मद्भार्य्याभोगरूपम् अकार्य्यम् । तस्माद् विफलः विगतवृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शापस्वरूपं वातभक्ष्येत्यादि । तप्यन्ती स्वकृताकार्य्यस्मरणेन पीड़िता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पान्तरीण इति न विरोधः । अत्र शिलारूपत्वे तात्पर्य्यकत्वेन वातभक्ष्येत्यनेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या, शिला-प्रतिमारूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः । न च तावता चैतन्यहानिरिति क्षुधा-दिपीड़ा स्यादेव इत्यतो वातभक्ष्या, तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निरा-हारा ; तप्यन्ती स्वकर्मणेति शेषः । तादृश्यपि भस्मशायिनी, न तु स्थिता, इति न कश्चिद् विरोधः । इन्द्रशापोऽप्युपलक्षणमत्र अनन्त-भगवतः शापस्य, तदुक्तं पाद्मे,—

"शापदग्धा पुरा भर्त्त्रा राम ! शक्रापराधतः ।
अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिङ्गः कृतः स्वराड् ॥"

इति शिला, तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची, लिङ्गशब्देन भगाकारं चिह्नम् । स्वराडिन्द्रः ॥ ३० ॥

शापान्तमाह,— यदेति । घोरमित्यनेन मुनिराहित्यसूचनम्

आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३१ ॥
तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते ! लोभमोहविवर्जिता ।
मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३२ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥
हिमवत्शिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे अहल्याशापकीर्त्तनं नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामो यदा आगमिष्यति, तदा आगमनकाले जायमानचरणविन्यासेन अनायासतस्तत्पादस्पर्शात् पूता व्यभिचारकृतपापनाशेन पवित्रा भविष्यसि, पावित्र्येण च तपस्विनां दृश्या भविष्यसि ॥ ३१ ॥

ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्ता स्वं वपुः पूर्ववत् सर्व्वदृश्यं भस्मना अनावृतं धारयिष्यसीत्यर्थः । इतरत् स्पष्टम् ॥३२॥३३॥३४॥

कतककारस्तु "यदैतत्"—इत्यादि शापान्तप्रतिपादकं "स्वं वपुर्धारयिष्यसि"—इत्यन्तं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याह। "एवमुक्त्वा"—इत्यादि सार्द्धश्लोकस्तु प्रामाणिक एव, एवञ्च द्वात्रिंशत्श्लोक एवात्र इत्याहुः।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
अब्रवीत् त्रस्तनयनः सिद्धगन्धर्वचारणान् ॥ १ ॥
कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ।
क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्य्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता ।
शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥
तस्मात् सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः ।

धर्मधुरन्धरस्यापि शक्रस्य अधर्मे प्रवृत्तौ वीजं दर्शयितुमाह,—अफल इति । अवृषण इत्यर्थः । त्रस्तेति त्रासेन स्वकार्य्यं दैन्यं व्यज्यते ॥ १ ॥

सुरकार्य्यमिति । अन्यथा ह्युग्रतपसा सकलदेवस्थानापहारस्तेन कृतः स्यादिति भावः ॥ २ ॥

सा अहल्या दुष्टचारित्रेति निराकृता, उक्तशापपूर्वं त्यक्ता । एवमपि सुरकार्य्यनिष्पत्तिः कथम्? तत्राह,—शापेति । स्वस्मिन् गौतमकर्तृकशापमोक्षणेन अस्य तपो मया हृतम् । महतः शापेन विना न तपोव्यय इति भावः । तपोव्ययसम्पादकक्रोधोत्पादनमेव कार्य्यं मया कृतमिति तात्पर्य्यम् ॥ ३ ॥

सुरकार्य्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥

शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ।

पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥

अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ।

मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥ ६ ॥

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ।

भवतां हर्षणार्थञ्च ये च दास्यन्ति मानवाः ।

अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥

अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ।

सफलं मां सवृषणम् । सर्वे इत्यस्य वारद्वयपाठे हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमित्यन्वयो ज्ञेयः । परन्तु यूयमित्येव पाठः प्रायेण ॥ ४ ॥

पितृदेवाः कव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाभिमुखेनाहुः । अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥

अयं मेषः, यो भवतां हविष्ट्वेन कल्पितः । गृह्य गृहीत्वा ॥६॥

अफलस्त्विति । नन्विदमयुक्तं न हि मेषा अवृषणा इष्यन्ते इति चेन्न, भवदुद्देशेन कृतो हविष्ट्वेन कल्पितो योऽफलः षण्ढो मेषः । यद्वा वृषणभिन्नो यो मेषावयवो भवद्धविष्ट्वेन कल्पितः स भवतां परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् । ये वा अफलं मेषं भवतां हर्षणार्थं तोषाय भवद्भ्यो दास्यन्ति, तेषाम् अक्षयं फलं यूयं दास्यथ इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

उत्पाद्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥
तदा प्रभृति काकुत्स्थ ! पितृदेवाः समागताः ।
अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥
इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ! ।
गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः ॥ १० ॥
तदागच्छ महातेज ! आश्रमं पुण्यकर्मणः ।
तारयैनां महाभागाम् अहल्यां देवरूपिणीम् ॥ ११ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १२ ॥
ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।

समागताः मिलिताः ॥ ८ ॥

अफलान् षण्डान् तदंशरहितान् वा, यतस्तेषां फलैः फलाभ्यां वृषणाभ्यामिन्द्रमयोजयन् ॥ ९ ॥

तदा प्रभृति ततो हेतोः इन्द्रो मेषवृषण इत्यन्वयः। तपसा प्रभावेण तपःकृतप्रभावेण च शापधारणेन च ॥ १० ॥

महातेज इति रामसम्बोधनम्। पुण्यकर्मणो गौतमस्य। ननु ताड़कयेव घोररूपया अहल्यया अवरुद्धमाश्रमं कथं गच्छेयम्? अत आह,—देवरूपिणीमिति। शापस्य एतदवधिकत्वात् अद्य त्वत्पादस्पर्शनान्मुक्तशापतया देवरूपिणीमित्यर्थः। एनां तारय भर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्यं गृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ॥११॥१२॥

लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३ ॥
प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ।
धूमेनाभिपरीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥
सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्य्यप्रभामिव ॥ १५ ॥
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
त्रयाणामपि लोकानां यावद् रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥

ददर्शेति । आश्रमप्रवेशकाले अनायासतः स्वचरणस्पर्शाद् व्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात् सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रो यथावदत् देवरूपिणीमिति तथा ददर्शेत्यर्थः । तदुक्तं तपसा द्योतितप्रभामिति । एवं दर्शनं तत्समये रामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव, सर्वदृश्यत्वं तु भगवदातिथ्यकार्य्यमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

रामादेरपि दर्शनं नात्यन्तस्पष्टतया किन्त्वेवंरूपेण । भर्तृसन्तोषकरस्य भर्तृसान्निध्यस्य शापान्तकरणस्याभावादित्याह । धूमेनेति । धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तानि अङ्गानि यस्याः सा उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन । अम्भसः लक्षणयां तद्युक्तमेघस्य मध्यस्थां रविप्रभामिव ददर्श दुराधर्षां स्प्रष्टुमशक्याम् ॥ १५ ॥

तथादर्शने हेतुमाह,—सा हि इति । त्रयाणामपि लोकानां

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १७ ॥

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा ।

दुर्निरीक्ष्यत्वशापवशात् रामादीनामप्येवं दर्शनविषया जाता, अन्येषां तु अदृश्यैव, रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

शापस्यान्तं तदन्तस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्तेत्यर्थः । तथा च पाद्मे,—

"गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महाशिला ।

काचिद् योषाभवत् सोऽपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् ॥

शिला तत्प्रतिमाकारा । सोऽपि रामः । विस्मितः स एवासीत् । तथाभूतं तं दृष्ट्वा मुनिरवदत् इत्यर्थः ।

"शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम ! शक्रापराधतः ।

अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिङ्गीकृतः स्वराट् ।

त्वदङ्घ्रिस्पर्शनात् तस्यै शापान्तं प्राह गौतमः ।

तस्मादियं ते पादाब्जस्पर्शात् शुद्धाभवत् प्रभो ! ॥

इति

यदुद्धारार्थं त्वं मया इहानीतः, सैषा एवेति शेषः । एवं मदुक्तरीत्या सर्व्वेषामविरोधः सम्भवति कल्पान्तरपरत्वेनाविरोधवर्णनं कतकाद्युक्तं चिन्त्यम् । यद्यपि तेन धूमेनेत्यादिसार्धश्लोके तामेव दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं पूरयित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह,—सा हीति । तेषां दर्शनमित्यत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्याख्यातं तदपि क्लिष्टम् ॥ १७ ॥

तदा स्वपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपतापरित्यागे गौतमवचः स्म-

स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद् देवदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
गन्धर्व्वाप्सरसां चैव महानासीत् समुत्सवः ॥ २० ॥
साधु साध्विति देवास्ताम् अहल्यां समपूजयन् ।
तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥
गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ।

रन्ती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्सम्बन्ध इत्येवं तद्वचः स्मरन्तीत्यर्थः । स्वशिलारूपपरित्यागमात्रेण तु तस्मिन् रामत्वनिश्चयोऽस्याः । तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणनाम । यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति तन्न, अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥

सुसमाहिता अप्रमत्ता काकुत्स्थो रामः तस्यैव मुख्यतया पूजनात् ॥ १९ ॥

देवदुन्दुभिनिःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासीत्, रामस्य अहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

रामपूजया निष्पापत्वाद् अहल्यायाः पूजा । तपोबलविशुद्धाङ्गीं तद्बललब्धरामस्पर्शेन शुद्धाङ्गीम् । अतएव गौतमस्य वशां तद्गतचित्ताम्, अतएव पूर्वं परत्र काले शरीरेणापि तदनुगाम् ॥ २१ ॥

रामं संपूज्य विधिवत् तपस्तेपे महातपाः ॥ २२ ॥
रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।
सकाशाद् विधिवत् प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे अहल्या-शापविमोचनं नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

अहल्यासहितः सुखीत्यनेन योगबलाद् रामागमनं ज्ञात्वा तद्बलादेव झटिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥२२॥२३॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
रामस्तु मुनिशार्दूलम् उवाच सहलक्ष्मणः ।
साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ।
ब्राह्मणानां महाभाग ! वेदाध्ययनशालिनाम् ॥३॥
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ।
देशो विधीयतां ब्रह्मन्! यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।

प्रागुत्तराम् ऐशानीं ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥

बह्वनीति । दृश्यन्त इति शेषः ॥ ३ ॥

शकटीशतम् अग्निहोत्रसम्भारवाहकम् । ऋषिवाटाः यज्ञार्थमागतानां साग्निहोत्रऋषीणां निवासाः । एवं नैविद्यात् स्वावासदेशविचारः । देश इत्यादि । देशो निवासस्थानं विधीयतां विचार्य्यताम् ॥ ४ ॥

निवासमकरोद् देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥
विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ।
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ॥ ६ ॥
ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ।
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् ।
प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥
पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ।
स तांश्चाथ मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥
यथार्हम् ऋषिभिः सर्वैः समागच्छत् प्रहृष्टवत् ।

विविक्त सलिलान्विते इत्यनेनानुष्ठानसौकर्य्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋत्विजोऽपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मान इति द्वितीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमा ॥ ७ ॥

धर्मेण शास्त्रमार्गेण ददौ अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणम् । "महाजं वा महोक्षं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इति शास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेन पुरस्कृतं तत्सहितमिति यावत् ॥ ८ ॥

राज्ञः कुशलं निरामयं यज्ञस्य निरामयं कुशलं निर्विघ्नत्वमविकलत्वं वा यज्ञस्य कुशलं स विश्वामित्रः तान् अर्घ्यदातॄन् पृष्ट्वा कुशलमिति शेषः ॥ ९ ॥

यथार्हं यथान्यायम् । प्रहृष्टवत् प्रहर्षवत् तोषसहितं यथा

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १० ॥
आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ।
जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥
पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ।
आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ।
अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ १३ ॥
अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्-मया ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! ॥ १४ ॥
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् ! प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ।
द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे ! दीक्षामाहुर्मनीषिणः * ॥ १५ ॥

भवति तथेत्यर्थः । समागच्छत् सन्तोषसहितमालिङ्गनं यथा भवति तथा सर्वैः सङ्गतो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

यज्ञसमृद्धिरङ्गवैकल्यराहित्यं साद्गुण्यञ्च । अतएव सफला कृता दृष्टिरिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

* ——————————शेषमाहुर्मनीषिणः † ।
इति पाश्चात्याः ।

---

† द्वादशाहं शेषं, द्वादशदिनानि अवशिष्टानि यज्ञस्येति ।

ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ! ।
इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥
पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥
गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ।
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्द्धरौ ।
अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।
कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ! ॥१९॥
वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ! ।
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥ २० ॥

तत्र हेतुमाह, यज्ञोपसदनमिति । यज्ञस्थानं द्वादशाहं द्वादश-दिनानि दीक्षां कर्त्तव्यत्वेनाहुः । दीक्षायास्तावन्ति दिनान्यवशिष्टानि ऋत्विज आहुः ॥ १५ ॥

विश्वामित्रस्य योगेन सर्वसामर्थ्यादाह, देवान् द्रष्टुमर्हसीति॥१६॥

इमौ कुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पद्भ्याम् वाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकोमलत्वात् कथमेतत् दूरं प्राप्ताविति विस्मयः, किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः कस्य वेति पुत्राविति शेषः । उत्तरश्लोको यदि प्रमाणं, तर्हि अस्यैव विवरणं बोध्यम् ।

परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ।
काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः * ॥ २१ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
निवेदयद् अमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥
सिद्धाश्रमनिवासञ्च राक्षसानां बधं तथा ।
तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३ ॥
अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।
महाधनुषि जिज्ञासां कर्त्तुमागमनं तथा ॥ २४ ॥

केचित् तु कस्येत्यस्य पुरुषस्य कार्य्यं साधयितुमिति शेषमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैव गतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

निवेदयदिति पाठे अड्-अभाव आर्षः ॥ २२ ॥

तत्र अव्यग्रमागमनं रक्षःसमाक्रान्तेऽपि मार्गे भयरहितमागमनम् ॥ २३ ॥

महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षां, ज्ञानमिह दर्शनरूपम् । यद्वा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासाम् ॥ २४ ॥

"——————कुमाराविव पावकी ।
रूपौदार्य्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारकौ ।
प्रकाश्य कुलमस्माकं मामुद्धर्त्तुमिहागतौ ॥ इति पाश्चात्त्याः ।

एतत् सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने।
निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
जनकसमागमो नाम पञ्चाशः
सर्गः ॥ ५० ॥

तथा दृष्टस्य तस्य सज्जीकरणादिकञ्च कर्त्तुमागमनमित्येतत् सर्वं निवेद्य। "विरराम तदा" इति पाठेऽर्थश्चिन्त्यः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।
हृष्टरोमा महातेजा शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।
रामसन्दर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ ।
सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
अपि ते मुनिशार्दूल ! मम माता यशस्विनी ।
दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ? ॥ ४ ॥
अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।

तस्येति । हृष्टरोमा स्वमातुः शापोद्धारश्रवणजसन्तोषेण जातरोमाञ्चः ॥ १ ॥

परं विस्मयम् इति भगवद्दर्शनस्य अन्यासुलभत्वात् ॥ २ ॥

निषण्णावासने ॥ ३ ॥

उक्तमप्यर्थमुत्कण्ठातिशयेन पुनः पृच्छति,—दार्ढ्याय अपि ते इति । अपिः प्रश्ने । ते त्वया ॥ ४ ॥

वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ? ॥ ५ ॥
अपि रामाय कथितं यद् वृत्तं तत् पुरातनम् ।
मम मातुर्महातेजो ! देवेन दुरनुष्ठितम् ? ॥ ६ ॥
अपि कौशिक ! भद्रं ते गुरुणा मम सङ्गता ।
मम माता मुनिश्रेष्ठ ! रामसन्दर्शनादितः ? ॥ ७ ॥
अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ! ।
इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ? ॥ ८ ॥
अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ! ।
इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः ? ॥ ९ ॥

रामे रामविषये पूजार्हे इति रामविशेषणम् ॥ ५ ॥

देवेन इन्द्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणपूर्वकं तत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपं मातुर्यद् वृत्तं चरितं पुरातनं, तद् रामाय कथितमित्यन्वयः । महातेज इति विश्वामित्रसम्बोधनम् ॥ ६ ॥

मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारद्वयं ममेति प्रयोगो हर्षातिशयात् । रामसन्दर्शनादित इत्यस्य गतप्रायेति शेषः । आदिना पूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥

महातेजा रामः मद्गुरोः सकाशात् पूजां प्राप्य इह यज्ञभूमावागतः ? इति पृष्टस्यैवार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥

शान्तेन मनसा उपलक्षितो मे गुरुरिहागतेन गौतमाश्रमे आगतेन गौतमपूजितेन रामेणाभिवादितः । न तु मन्मातृदोषात्

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ! यत् कर्त्तव्यं कृतं मया ।
सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ! ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमभिपूजितम् ॥ १३ ॥
अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।
विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥

तिरस्कृत इति प्रश्नान्तरम् । पूजाङ्गीकारवन्दने अतिरस्कारचिह्नमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

यत् कर्त्तव्यं तन्नातिक्रान्तं न विस्मृतं, किन्तु मया कृतमेवेत्यर्थः । भार्गवो जमदग्निः तत्कोपहृता रेणुका परशुराममाता यथा जमदग्निना सङ्गता तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दिष्ट्या भाग्येन ॥ १३ ॥

विश्वामित्रयत्नत एव तेन सह प्राप्तिः, तत एव च मातुः शापोद्धार इति तं स्तौति अचिन्त्येत्यादिना,—मनसाप्यन्येनाशक्यचिन्तनमतिसृष्ट्यादिकर्त्ता । परमाङ्गतिं जगतः परमहितप्रदम् । अन्ये तव मम चेत्याहुः ॥ १४ ॥

नास्ति धन्यतरो राम ! त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ।
गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत् तपः ॥ १५ ॥
श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ।
यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः ।
धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
प्रजापतिसुतस्त्वासीत् कुशो नाम महीपतिः ।
कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
कुशनाभसुतस्त्वासीत् गाधिरित्येव विश्रुतः ।
गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ।
बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
कदाचित् तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ।
अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥

गोप्ता अन्नदानादिना ॥ १५ ॥

बलं तपोबलं यथा यादृशं तत्त्वं ब्रह्मर्षित्वञ्च यथा तत् शृणु इत्यर्थः । "वृत्तम्" इति क्वचित् पाठः । वृत्तं चरितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

स राजा कस्य पुत्रस्तत्राह,—प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

अकारयत्, स्वार्थे णिः ॥ २० ॥

नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन्।
आश्रमान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥
वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥
ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ।
तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
सततं संकुलं श्रीमद् ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥
फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः ।

वरूथिनीं चतुरङ्गबलं योजयित्वा समुपस्थाय तद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतो भूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तपोऽतिशयात् प्रशान्तहरिणत्वम् ॥ २४ ॥

ज्ञानमात्राधिकृतनारदाद्या देवलोकसञ्चारिणो देवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृता ब्रह्मर्षयो भूप्रतिष्ठाः। अग्नितुल्यैर्ऋषिभिः सङ्कुलं व्याप्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥

तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः तस्यैव सहजतपोवैभवात् अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैः संकुलम् ॥ २६ ॥

ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥
अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ।
वसिष्ठस्याश्रपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ।
ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रेण वसिष्ठाश्रमगमनं नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

ब्रह्मरोमनखजा बालखिल्या वैखानसाश्च । "ये नखास्ते वैखानसा, ये बालास्ते बालखिल्याः" इति श्रुतिरिति कतकः ॥ २७ ॥

परमकल्याणस्वभावत्वात् ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य । जयतां शूराणाम् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ।
प्रणतो विनयाद् वीरो वशिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥
स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ।
आसनं चास्य भगवान् वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ।
यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद् राजसत्तमः ।
तपोऽग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्य्यपृच्छत ।
विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा ॥ ४ ॥
सर्व्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥

वशिष्ठं प्रणतो वसिष्ठेन स्वागतमिति उक्तश्चेति योजना ॥ १ ॥
व्यादिदेश अदापयत् ॥ २ ॥
फलमूलमिति जातित्वादेकवत्वम् ॥ ३ ॥
वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रं, न तु विना पुष्पं फलवन्त एव । तद्विषयेऽपि कुशलं पर्य्यपृच्छत । सर्व्वत्र तत्पृष्टसर्व्वविषये ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।
पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
कच्चित् ते कुशलं राजन् ! कच्चिद्-धर्मेण रञ्जयन् ।
प्रजाः पालयसे राजन् ! राजवृत्तेन ? धार्मिक ! ॥ ७ ॥
कच्चित् ते संभृता भृत्याः कच्चित् तिष्ठन्ति शासने ।
कच्चित् ते विजिताः सर्वे रिपवो ? रिपुसूदन ! ॥ ८ ॥
कच्चित् बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परन्तप ! ।
कुशलं ते नरव्याघ्र ! पुत्रपौत्रे ? तथानघ ! ॥ ९ ॥
सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ।
विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥

जपतां तपस्विनाम् ॥ ६ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । हे धार्मिक ! धर्मेण तदनुष्ठानेन प्रजा रञ्जयन् ; राजवृत्तेन न्यायेन अर्जितमर्थस्य—"वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ।" इत्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

संभृताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥

बलेषु चतुरङ्गेषु, कोशेषु अर्थसमूहेषु, पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वाद् एकवत्त्वम् ॥ ९ ॥

एको वसिष्ठशब्दो वरिष्ठवाची ॥ १० ॥

कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ।
मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ! ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यम् उवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ! ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृताम् ।
राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः ।
कृतमित्यब्रवीद् राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
फलमूलेन भगवन् ! विद्यते यत् तवाश्रमे ।
पाद्येनाचमनीयेन भगवद्-दर्शनेन च ॥ १६ ॥

तौ उक्तविशेषणकौ वसिष्ठविश्वामित्रौ ताः कथाः अन्योन्य-कुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः । प्रीयेताम् अड्-अभाव आर्षो लङि ॥११॥

प्रहसन्निव उत्तमातिथिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥

संप्रतीच्छ मे मत्कृतम् आतिथ्यमङ्गीकुरु ॥ १३ ॥

हेतुगर्भं विशेषणम्, अतिथिश्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥

पूजावाक्येन आतिथ्यं करिष्यामीत्येवंरूपेणैव मम पूजनं कृत-मिति राजाब्रवीत् ॥ १५ ॥

सर्व्वथा च महाप्राज्ञ ! पूजार्हेण सुपूजितः ।
नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥
एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ।
न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
बाढ़मित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुङ्गव ! ॥ १९ ॥
एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जपतां वरः ।
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥
एह्येहि शबले ! क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ।
सबलस्यास्य राजर्षेः कर्त्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥

विद्यते यत् तवाश्रमे फलमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजभोज्याभावाद् अनेनैव वयं सन्तुष्टा इति ध्वनिः ॥ १६ ॥

पूजार्हेण त्वयेति शेषः। मैत्रेण स्नेहयुक्तेन। मत्वर्था याजन्तम् ॥ १७ ॥

निमन्त्रणं भोजनाङ्गीकाराय प्रार्थनम् ॥ १७ ॥

बाढ़मित्यस्य विवरणं, यथाप्रियमित्यादि ॥ १९ ॥

तेन विश्वामित्रेण कल्माषीं चित्रवर्णां होमधेनुम् ॥ २० ॥

शबले तन्नामे ! । अस्य राजर्षेर्महार्हेण भोजने सत्कारं कर्तुं व्यवसितोऽस्मि उद्युक्तोऽस्मि ; तं मे व्यवसायं संविधत्स्व सम्पादय तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः ॥ २१ ॥

भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे।
यस्य यस्य यथाकामं षड़्-रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥
तत्सर्व्वं कामधुग् दिव्ये! अभिवर्ष कृते मम।
रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम्।
अन्नानां निचयं सर्व्वं सृजस्व शबले! त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रनिमन्त्रणं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२॥

षड्रसेषु मधुरादिषु यस्य यस्य यदभिपूजितम् अभीष्टम् ॥२२॥ तत् सर्वं यथाकामं तत्प्रीत्यनतिक्रमेण मम कृते मत्तोषार्थं रसेन अन्नेन रसयुक्तान्नेन भक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेति सर्वान्वयि-पानेन पानकरसादिना लेह्यं जिह्वाग्राह्यं, क्षौद्रादि चोष्यम्, अधरपुटग्राह्यम् आम्रफलादि, अन्नानां शाल्यन्नादीनां निचयं राशिम् ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः।

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन !।
विदधे कामधुक् कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा॥ १॥
इक्षून् मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च वरासवान्।
पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि॥ २॥
उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः।
मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च॥ ३॥
नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च।

यस्य यस्य यथा यथेप्सितं, तथा तथा सर्वान् कामान् विदधे इत्यर्थः॥ १॥

तदेव प्रपञ्चयति,—इक्षूनिति। सविकारान् इक्षून् मधून् क्षौद्राणि। मैरेयञ्च धात्री धातकी गुड़वारिभिः कृतं मद्यम्। भक्ष्यान् पूपादीन् उच्चावचान् अनेकविधान्॥ २॥

उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्निति शेषः। मृष्टानि अन्नानि पायसभेदाः दधिकुल्या इत्युपलक्षणं दुग्धादेरपि॥ ३॥

अनेकविधस्वादुरसयुतानां खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणाम्। पूर्णानि शेषे षष्ठी, तैः पूर्णानि भोजनानि भोजनपात्राणि गौड़ानि।

भोजनानि * सुपूर्णानि गौड़ानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत् सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ।
विश्वामित्रबलं राम ! वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ।
सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥
सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ।
युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृतः ।
श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ! ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ।

राजतानि आसन्निति शेषः । रजते गुड़ इत्यभिधानमिति कतक-वृत्तौ ॥ ४ ॥

हर्षश्चित्तसन्तोषः, पुष्टिर्हृपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमन्ताद् युक्तम्॥५॥

अन्तःपुरश्रेष्ठैः सहितः ॥ ६ ॥

अमात्याः कर्मसचिवाः, मन्त्रिणो मन्त्रस्य सचिवाः । पूजितः आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ७ ॥

पूजार्हेण मादृशपूजाकरणयोग्येन । पूजित इत्यस्यैव विवरणम्, आदरातिशयद्योतनाय सुसत्कृत इति । हर्षाद् वा पुनरुक्तिदोषः॥८॥

---

* "भाजनानि" इति पाश्चात्त्याः ।

रत्नं हि भगवन्नेतद् रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥
तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ! ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥
विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥
राजन् ! दास्यामि शबलां राशिभीरजतस्य वा ।
न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ! ॥ १२ ॥
शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ।
अस्यां हव्यञ्च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च ॥ १३ ॥
आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च ।
स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ।

शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेनेति शेषः ॥ ९ ॥

धर्मतो न्यायतः पार्थिवस्य रत्नस्वामित्वात् रत्नहरत्वाच ममैषा योग्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

कुत इयं परित्यागं नार्हा? इत्यत्राह,—शाश्वतीति। यथा आत्मवतो राजयोगवतो विद्यादिजा कीर्तिः शाश्वती नित्यसम्बद्धा। एवं मह्यं ब्रह्मदत्ता शबला नित्यं मत्सम्बद्धा। एवमादरे बीजमाह,—हव्यं दैवं, कव्यं पित्र्यम्। प्राणयात्रा जीवनम् ॥ १३ ॥

आयत्तमत्र राजर्षे! सर्व्वमेतन्न संशयः ॥ १४ ॥
सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ।
कारणैर्बहुभीराजन्! न दास्ये शवलां तव ॥ १५ ॥
वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत् तदा ।
संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६ ॥
हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १७ ॥
हैरण्यानां रथानाञ्च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ।
ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १८ ॥

आयत्तमधीनम् । बलिर्भूतबलिः, होमा वस्वदवादिः । आयत्त इत्यस्य सर्वत्रानुकर्षः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ । विद्या इति । एतत्पयःप्राशनेन चित्तशुद्धिः प्रागल्भ्यैर्देहपाटवाच्च तत्साध्यविद्यानाम् एतदायत्तत्वम् एतत् सर्वम् आतिथ्यादि ॥ १४ ॥

एतत् शबलारूपमेव मे सर्वस्वं, सत्येन शपे इति शेषः । तथा दर्शनादिना मम तुष्टिकरी च । कारणैरुक्तैः साभिप्रायं चेतद् बोध्यम् ॥ १५ ॥

संरब्धतरमत्याग्रहयुक्तम् । हैरण्याः हिरण्यविकाराः । कक्ष्याः घण्टापितमध्यबन्धनार्थशृङ्खलाः ग्रैवेयं ग्रीवालङ्कारशृङ्खलादि ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्वेताश्वानां चतुर्युजां चतुःसङ्ख्यकश्वेताश्वयुतानाम् इत्यर्थः ।

हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ।
सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ! ॥ १९ ॥
नानावर्णविभक्तानां वयस्थानां तथैव च ।
ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २० ॥
यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ! ।
तावद् ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम ॥ २१ ॥
एवमुक्तस्तु भगवान् विश्वामित्रेण धीमता ।
न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्! कथञ्चन ॥ २२ ॥
एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ।
एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २३ ॥
दर्शस्य पौर्णमासस्य यज्ञास्यैवाप्तदक्षिणा ।

आर्षः समासः, रथानाञ्चेति पाठः । किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया, रथानां विशेषणमेतत् ॥ १८ ॥

देशो बाह्लीकादिः, कुलमुच्चैःश्रवआदीनां, गन्धर्वकुलं वा । गन्धर्वकुलजातस्त्वमिति पुराणवचनात् ॥ १९ ॥

अनेकवर्णविभक्तानां प्राप्तभेदानां वयस्थानां तरुणीनां "वयस्थस्तरुणो युवा" इति कोशात् एकां कोटिमित्यन्वयः ॥ २० ॥

यावदिति इतोऽप्यधिकं वा यावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एतत् शबलारूपं वस्तु ॥ २३ ॥

एतदेव हि मे राजन्! विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २४ ॥

अतोमूला क्रियाः सर्वाः मम राजन्! न संशयः।

बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्त्तने वसिष्ठविश्वामित्रसंवादो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

आप्तदक्षिणा इत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणापि एतदधीनेति सूचितम् ॥ २४ ॥

एतदेव क्रिया, इत्यस्यैव विवरणम्,—अतोमूलाः एतन्मूला इत्यर्थः। सर्वथा दानाभावे हेतुगर्भं विशेषणं कामदोहिनीम् इच्छा-विषयदोहनशीलां, काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः ।
तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना ।
दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ।
याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः ।
जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥

अथ दण्डोपायप्रवृत्तिमाह,—कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत् । अन्वकर्षद् बलादिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

राजभृतैः राजसेवकैः । "भटैः" इति क्वचित् पाठः । ह्रियेय कर्मणि लिङ् । भृशदुःखिता भृशेन अतिशयेन दुःखितास्मीति शेषः । भृशशब्दो बहुपर्य्यायो वा ॥ ३ ॥

अपकृतं अपराधम् । दृष्ट्वा ज्ञात्वापि । भक्तां सेवापराम् ॥४॥५॥

निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ।
जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।
वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिस्वना ॥ ७ ॥
भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! ।
यस्माद् राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ।
शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया ।
एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ।

शतशो भृत्यान् स्वकर्मकान् । पादमूलं पादसमीपम् । महात्मनो वसिष्ठस्य ॥ ६ ॥

रोदनम् अश्रुपातः । क्रोशनमार्त्तशब्दः । रुदन्त्या एव ऋषिसमीपगमनम् । रुदन्त्येव च कथनमित्येतदर्थं द्विः रुदन्तीति ॥ ७ ॥

सकाशः समीपम् ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनी ॥ ९ ॥

बलात् हठात् । मत्तोऽविवेकी ॥ १० ॥

मह्यं मम । न हि तद्बलेन तुल्यमित्यर्थः । तपोबलेन तर्हि

बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमक्षौहिणी पूर्णा * गजवाजिरथाकुला ।
हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ॥ १२ ॥
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।
वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥
न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ।
ब्रह्मन्! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्तरम् ॥ १४ ॥

दण्ड्यतां तत्राह,—राजा त्वित्यादि । राजत्वात् तपोबलेन न दण्ड्य इति भावः । तदुक्तं किष्किन्धायां,—

"दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।
राजानो वानरश्रेष्ठ! प्रदातारो न संशयः ॥
तान् न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥"

इति । अत्र विशेषतः अवध्य इति शेषः । अद्य कृतातिथ्यके दिने तेनातिथित्वाद् विशेषतोऽवध्य इति भावः । बली राजेत्यनेन युद्धाजेयत्वमुक्तम् । पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेन तद्वधस्य महापातकसमता बोधिता ॥ ११ ॥

बलित्वमेव उपपादयति,—इयमिति । हस्तिभिर्ध्वजैः समाकीर्णा ॥ १२ ॥

विनीतवत् विनयोपेतम् ॥ १३ ॥

---

* "सेना" इति पाठान्तरः ।

अप्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्मबलसंभृताम् ।
तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
इत्युक्तस्तु तया राम ! वसिष्ठस्तु महायशाः ।
सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् ॥ १७ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत् तदा ।
तस्या हुम्भा-रवोत्सृष्टाः पल्हवाः शतशो नृप ! ॥ १८ ॥
नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।
स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥

न बलं अल्पबलम् । बलवत्तराः क्षत्रियादिभ्यः । क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि बलवत्तरम् अधिकम् ॥ १४ ॥

तुभ्यं तव न त्वया सदृशोऽपीति शेषः । बलवत्तर इति दूरे इति शेषः । महावीर्य्यः महावीर्योऽपि तत्र हेतुस्तेजस्तव इत्यादि ॥ १५ ॥

ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय, तत्राह,—नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुत्वात् नियोगापेक्षा, परकाम्यार्थसृष्टावेव तस्याः सामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेन मां ध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

हुंभा नाम गवां शब्दाः । पह्लव-शक-यवन-कम्बोज-वर्बरा म्लेच्छजातिविशेषाः ॥ १८ ॥

पल्हवान् नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ।
विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पल्हवान् शतशस्तदा ॥ २० ॥
भूय एवासृजद् घोरान् शकान् यवनमिश्रितान् ।
तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥
प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ।
तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः ॥ २२ ॥
निर्दग्धं तद् बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ।
ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ २३ ॥
तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्बराश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रेण वसिष्ठबलसम्मर्दनं
नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पश्यत इत्यनादरे षष्ठी । विस्फारितं विस्तृतम् ॥ १९ ॥
अर्दिताः पीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥
प्रभा दुर्निरीक्ष्यं तेजः । हेम्नः किञ्जल्कस्य च सदृशैः । हेमवर्णाम्बरं पीताम्बरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।
वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्! सृज योगतः ॥ १ ॥
तस्या हुङ्कारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसस्त्वाथ सम्भूता वर्व्वराः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशात् शकाः स्मृताः ।
रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः स-किरातकाः ॥ ३ ॥
तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
स-पदाति-गजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।
विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥

आकुलान् पलायमानान् । कामधुगिति सम्बोधनम् । योगतः योगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥

रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छा, हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३ ॥

विश्वामित्रस्य तत् सैन्यम् ॥ ४ ॥

विश्वामित्रसुतानां शतं, ऋषिरेव धेनोर्बलम् अतोऽयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥

अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ।
हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महानृषिः ॥ ६ ॥
ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ।
भस्मीकृता मुहूर्त्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा विनाशितान् सर्वान् बलं च सुमहायशाः ।
सव्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत् तदा ॥ ८ ॥
समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ।
हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ।

हुङ्कारेण तपोबलसम्भृतेन क्षत्रियत्वेऽपि । पृथिवीपतित्वाभावात् तद्वधे स्वल्पप्रायश्चित्तं आततायित्वाच्चेति भावः ॥ ६ ॥

मुहूर्तेन भस्मीकृता इत्यपवर्गे तृतीया । मासेनानुवाकोऽधीत इतिवत् ॥ ७ ॥

सर्वान् पुत्रान् । सव्रीडमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८ ॥

निर्वेगत्वे समुद्रोपमा । निष्प्रभत्वे इतरे उपमे । उपरक्तो राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥

हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणि बलानि शारीरबौद्धास्त्रादीनि अन्योत्साहश्च हीनः । निर्वेदं सर्वत्र निष्फलत्वबुद्धिजं चित्तखेदम् ॥१०॥

पृथिवीं चत्त्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥
स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेविते ।
महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥
केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ।
दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १३ ॥
किमर्थं तप्यसे राजन्! ब्रूहि यत् ते विवचितम् ।
वरदोऽस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोऽभिधीयताम् ॥१४॥
एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ।
प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥
यदि तुष्टो महादेव! धनुर्वेदो ममानघ ! ।
साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥
यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ।
गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु ममानघ ! ॥ १७ ॥

एकम् अवशिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्यं रक्षितुं पृथिवीं चत्त्रधर्मेण पालयेति नियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दर्शयामास आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

साक्षादुपकारकाणि अङ्गानि आरादुपकारकाणि उपाङ्गानि। मन्त्राः उपनिषदः । समाहारद्वन्द्वे द्वन्द्वाच्चुदेति टच् । तेन सहितो धनुर्वेद इत्यर्थः । रहस्यं आचार्यमुखैकगम्यं विद्याजातम् ॥१६॥१७॥

तव प्रसादाद् भवतु देवदेव ! ममेप्सितम् ।
एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥
प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद् विश्वामित्रो महाबलः ।
दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत् तदा ॥ १९ ॥
विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ।
हतं मेने तदा राम ! वसिष्ठमृषिसत्तमम् * ॥ २० ॥
ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ।
यैस्तत् तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥
उदीर्यमाणमस्त्रं तद् विश्वामित्रस्य धीमतः ।
दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥
वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः ।

प्रसादात् न तूपदेशापेक्षेति भावः ॥ १८ ॥
क्षत्रियत्वात् सहज एव दर्पस्तस्य मूर्त्तिरस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥
यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धं भवेत्, तानि अस्त्राणि मुमोचेत्यन्वयः ॥ २१ ॥
विश्वामित्रस्य शेषे षष्ठी । तेनोदीर्य्यमाणं विसृज्यमानम् ॥ २२ ॥

---

* "जितमेव तदा मेने वसिष्ठं मुनिसत्तमम् ।" इति व०

विद्रवन्ति भयाद् भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥
वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।
मुहूर्त्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥
वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः ।
नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ।
विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ।
दुराचारो हि यन्मूढ़स्तस्मात् त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥

भयात् भयहेतोरस्त्रजालात् । नानादिग्भ्यो व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी पञ्चमी वा ॥ २३ ॥

शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् अतएव निःशब्दमिव । ईरिणमूषरं निर्वृक्षनिर्मानुषकान्तारसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

वदतो वै वदतोऽपीत्यर्थः । तादृशस्यापि वसिष्ठस्य वचनम् अनादृत्य दुद्रुवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा पलायमानप्राणिजातं प्रतीति शेषः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥

यत् यस्मात् मे आश्रमं विनाशितवानसि यत् यस्माच्च हि प्रसिद्धो दुराचारो मूढ़स्त्वं, तस्मात् न भविष्यसि न्यंक्ष्यसीत्यर्थः ॥२७॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ।
विधूम इव कालाग्निर्यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रेण वशिष्ठाश्रमपीड़नं
नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

विधूमः कालाग्निरिव क्रोधात् वसिष्ठोऽपरं यमदण्डमिव दण्ड-मुद्यम्य तस्थाविति शेषः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।
आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमिवापरम् ।
वसिष्ठो भगवान् क्रोधाद् इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षत्त्रबन्धो ! स्थितोऽस्म्येष यद् बलं तद् विदर्शय ।
नाशयाम्यद्य ते दर्पं शास्त्रस्य तव गाधिज ! ॥ ३ ॥
क्व च ते क्षत्त्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ।
पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्त्रियपांसन ! ॥ ४ ॥
तस्यास्त्रं गाधिपुत्त्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् ।
ब्रह्मदण्डेन तत् शान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५ ॥
वारुणञ्चैव रौद्रञ्च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ।
ऐषिकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥

एवमुक्तो न भविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति भीषयन्तं प्रति स्वभीत्यभावमाह,—स्थितोऽस्म्येष इति । तव शस्त्रस्य दर्पं त्वया लब्धं, यत् अस्त्ररूपं शस्त्रं तन्नाशिजं ते तव दर्पम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

मानवं मोहनञ्चैव गान्धर्व्वं स्वापनं तथा ।
जृम्भणं मोहनं चैव सन्तापनविलापने ॥ ७ ॥
शोषणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ।
ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
पिनाकमस्त्रदयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा ।
दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ।
वायव्यं मथनञ्चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
शक्तिद्वयञ्च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ।
वैद्याधरं महास्त्रञ्च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥
त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम् ।
एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ! ॥ १२ ॥
वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ।
तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥

क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वा स्थितस्य तस्य वसिष्ठस्य ब्रह्मदण्डेन गाधिपुत्रस्याग्नेयं शान्तमासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
दयितं शिवस्येति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
ग्रसते स्म ॥ १३ ॥

तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः ।
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥
देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ।
त्रैलोक्यमासीत् सन्त्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥
तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ।
वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ! ॥ १६ ॥
ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।
त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत् सुदारुणम् ॥ १७ ॥
रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ।
मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥

अग्निपुरोगमो वायुस्तत्सहिताः । अग्निसहितो वायुः पुरोगमो येषां युद्ध इति वा ॥ १४ ॥

समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

ब्राह्मेण तेजसा ब्राह्मविद्याभ्यासजेन तेजसा युक्तेन ब्रह्मदण्डेन करधृतेन ग्रसते स्म इत्यन्वयः । ब्राह्मेणैव तेजसा ब्राह्मतेजःशमनस्य साध्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

त्रैलोक्यमोहनं भयात् त्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरम् । रौद्रं स्मरणेऽपि भयदम् । सुदारुणं दुर्दर्शं नृसिंहवीरभद्रादिवत् । 'घोरम्' इति पाठान्तरम् । तुल्योऽर्थः ॥ १७ ॥

रौद्रदारुणत्वे उपपादयति,—रामेत्यादि । रोमकूपेषु रोम-

प्राज्वलद् ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ।
विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
ततोऽस्तुवन् मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् ।
अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥
निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्! विश्वामित्रो महाबलः ।
अमोघं ते बलं श्रेष्ठं लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ।
विश्वामित्रो विनिकृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

कूपेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिङ्गाः । ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात् । धूमाकुलार्चिष्मग्नेर्विशेषणम् ॥ १८ ॥

विधूमकालाग्निरिव ब्रह्मदण्डश्च प्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेति भावः ॥ १९ ॥

ततोऽस्तुवन्, साधुसाध्वित्युपश्लोकितवन्तः । हे ब्रह्मन् ! ते बलं अमोघमस्तु, अरातौ अविसर्जनेनाक्षीणमस्तु, प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयुङ्क्ष्वेति यावत् । यारक्यं तेजः, स्वतेजसा सहजेन धारय विलाप्यैकीकुरु ॥ २० ॥

नन्वरौ स्थिते कथमप्रतियोगोऽत आह,—निगृहीत इति । ब्रह्मास्त्रग्रासेन नष्टसामर्थ्यः स्वत एव मृतप्रायो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥

शमं चक्रे प्रतियोगितोऽरातिनाशनादुपरत इत्यर्थः । विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥

धिग्बलं क्षत्त्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
तदेतत् प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
तपो महत् समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रप्रतिज्ञा नाम
षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

क्षत्त्रियबलं धिक् केवलं निन्द्यं बलमित्यर्थः । ब्रह्मतेजो बलं प्रशस्तं बलम् ॥ २३ ॥

प्रसन्नेन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्त्रस्वभाव इति यावत् ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

ततः सन्तप्तहृदयः स्मरन् निग्रहमात्मनः ।
विनिश्वस्य विनिश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ! ।
तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः ॥ २ ॥
फलमूलाशनो दान्तश्चचार परमं तपः ।
अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥
हविष्पन्दो मधुष्पन्दो दृढनेत्रो महारथः * ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४ ॥
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ।
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ! ॥ ५ ॥
अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे ।

तत इति । कृतवैर इति इदमेव तपोनाशकमस्य ॥ १ ॥

तताप तपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

तपसो घोरत्वं दर्शयति,—फलेत्यादि । दान्तो जितेन्द्रियः पुत्रा हविष्पन्दादयः ॥ ३ ॥

---

* "महोदरः" इति वङ्गीयपुस्तकेषु दृश्यते ।

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ ६ ॥
त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ।
विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ७॥
दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ।
तपश्च सुमहत् तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ ८ ॥
देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ।
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ ९ ॥
तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ ! परमात्मवान् ।
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १० ॥
त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः ।
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ! ॥ ११ ॥

ब्रह्मर्षित्वाय ब्रह्मविद्यया तपःकारणात् । तदधिदैवतत्वात् ब्रह्माब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

दैवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु स्वं लोकं गतः लोकानां भूरादीनाम् ॥ ७ ॥

समन्युः सदैन्यः स्वं प्रत्येवेदं वचः सुमहति तपसि कृतेऽपि सर्षिगणा देवा मां राजर्षिरित्येव विदुः अवगच्छन्ति तस्मात् अस्य तपसः तत्ब्राह्मणत्वं फलं नास्ति न भवतीति मन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥

परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ १० ॥ ११ ॥

गच्छेयं सशरीरेण देवतानां परां गतिम् ।
वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ १२ ॥
अशक्यमिति चाप्युक्तो वशिष्ठेन महात्मना ।
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥
ततस्तत्कर्मसिध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ।
वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ १४ ॥
त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ।
वसिष्ठपुत्रान् ददृशे तप्यमानान् मनस्विनः ॥ १५ ॥

गच्छेयं यज्ञबलेनेति शेषः । देवतानां परां गतिं स्वर्गम् ॥१२॥

अशक्यकथनपूर्वकं प्रत्याख्यानवीजं च प्रसिद्धं त्रिशंकुत्वमेवेति पुराणेषु स्पष्टम् ॥ १३ ॥

तत्कर्म सशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म तस्य वसिष्ठस्य पुत्ता यत्र तेपिरे, तत्र गत्वेति शेषः । तस्य पुत्तान् गतः प्राप्तः ॥ १४ ॥

शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेन बहुवचनम् अनभिधानात् । शतशब्दः संख्यावाची संख्येयवाची च विंशत्यादिवत् । अत्र तु संख्येयवाची । शतं वसिष्ठपुत्तान् शतसंख्यकानित्यर्थः । अत्रावयव-प्राधान्येन तद्बहुत्वेन बहुवचनं प्राप्तं तदनभिधानात् न भवति । एकवचनमेव भवति । यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोऽपि एकवचनं ब्राह्मणानां शतम् इति यथा । अतः वसिष्ठपुत्तानित्यनेन शतमित्यनेन च सामानाधिकरण्यम् ॥ १५ ॥

सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥
अब्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः ॥ १७ ॥
प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ।
यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥
गुरुपुत्त्रानहं सर्वान् नमस्कृत्य प्रसादये ।
शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥
ते मां भवन्तः सिध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ! ।
गुरुपुत्त्रानृते सर्वान् नाहं पश्यामि काञ्चन ॥ २१ ॥

ह्रिया तत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया । महात्मन इति द्वितीयार्थे महात्मान इत्यार्षम् ॥ १६ ॥

शरण्यान् रक्षणसमर्थान् । शरणं गतः । अन्येषां रक्षायां शरणं गतोऽपि शरणत्वं प्राप्तोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥

सिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थम् ॥ २० ॥

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने वसिष्ठेन त्रिशंकुप्रत्याख्यानं
नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुपुत्रान्हते तान् विना अन्यानं काञ्चन गतिमहं न पश्यामीत्य-न्वयः ॥ २१ ॥

अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतकस्वरसः । तस्मात् इक्ष्वाकूणां परमगतिरूपात् पुरोधसो वसिष्ठादनन्तरमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ।
ऋषिपुत्त्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्रत्याख्यातोऽसि दुर्मेधो ! गुरुणा सत्यवादिना ।
तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ।
तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन ॥ ४ ॥
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ ! गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
याजने भगवान् शक्तस्त्रैलक्यस्यापि पार्थिव ! ॥ ५ ॥

क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्त्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥
दुर्मेधः दुर्बुद्धेः । शाखान्तरं याजनादिना रक्षकान्तरम् ॥ २ ॥
न चातिक्रमितुं शक्यम् इक्ष्वाकुभिरिति शेषः ॥ ३ ॥
सोवाचेति । सो चिलोपे चेदिति साधु । तं क्रतुं यमशक्यम् इत्युवाच तं यज्ञमित्यर्थः । कथं च कथमपि न शक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥
बालिशोऽज्ञः त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ५ ॥

अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥
स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ।
प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥
अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ! ।
ऋषिपुत्रास्तु तत् श्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥
शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ।
इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥
अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥
चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ।

अवमानं तेनासाध्यतयोक्तार्थस्य साधनरूपम् ॥ ६ ॥

एतान् वासिष्ठान् ॥ ७ ॥

अन्यां गतिं याजकान्तरम् । घोराभिसंहितं घोराभिप्राय-संयुक्तं कुलगुर्व्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्य कुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्य घोरत्वम् ॥ ८ ॥

चण्डालत्वं गमिष्यसीति शेपुरिति योजना । तादृशपापिष्ठ-दर्शनस्य पापजनकत्वात् स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषाम् ॥ ९ ॥

परुषो रूक्षाङ्गः । ध्वस्तमूर्द्धजः खर्बकेशः ॥ १० ॥

तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ ११ ॥
प्राद्रवन् सहिता राम ! पौरा येऽस्यानुगामिनः ।
एको हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् ॥१२॥
दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ।
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ १३ ॥
चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः कारुण्यमागतः ।
कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ १४ ॥
इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्य्यं ते राजपुत्र ! महाबल ! ॥ १५ ॥
अयोध्याधिपते ! वीर ! शापाच्चण्डालतां गतः ।
अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः ॥ १६ ॥
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ।

चिता श्मशानं तत्र भवम् । पुष्पभस्मादिमाल्याङ्गरागो यस्य । अयोविकार आयसं तदाभरणः । त्यज्य त्यक्त्वा ॥ ११ ॥

अनुगामिनः सहगताः । प्राद्रवन् तं त्यक्त्वा गताः । परमात्मवान् धीरः ॥ १२ ॥

दह्यमान इत्यस्य दुःखेत्यादि । विश्वामित्रं जगामेति पूर्व्वेणान्वयः । वसिष्ठवैरित्वात् । विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ १७ ॥
अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः ।
सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! ॥ १८ ॥
मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ १९ ॥
कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य ! क्षत्रधर्मेण ते शपे ।
यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ २० ॥
गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ।
धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव !

यस्त्वं शापात् चण्डालतां गतस्तस्य ते इहागमनकार्थं किमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यं काममुद्दिश्य गतस्त्वं काममनवाप्य । नैतावदेव अपि तु विपर्य्ययो जातिभ्रंशश्चैवंवेषरूपः । काममाह,—सशरीर इत्यादि । इति तस्य काम इति शेषः सौम्यदर्शनेति सम्बोधनम् ॥ १८ ॥

तच्च तथापि । तत्फलं सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यत इत्यन्वयः । क्रतुशतं न कृतं त्वयेति चेत् तत्राह अनृतमिति ॥ १९ ॥

कृच्छ्रेष्वपि गतोऽनृतं न वक्ष्ये इत्यन्वयः । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितया ॥ २० ॥

शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः इच्छतो ममेति शेषः ॥ २१ ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥
दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ।
तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।
कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥
नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यत् शरणमस्ति मे ।
दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्त्तने त्रिशंकोर्विश्वामित्राश्रमगमनं नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

न गच्छन्ति न गच्छन्ति स्म। यदेवमतो दैवमेव प्रारब्धफलम् अदृष्टमेव। परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणे। पौरुषम् इदानीन्तन-धर्मानुष्ठानं निरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥
दैवमुक्तम्। आक्रम्यते अभिभूयते। परमा गतिः। साक्षा-दितरतिरस्कारैहिकसुखदुःखदं प्रसादं दैवानुकुल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादमिच्छतो मे प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। दैवेनोपहतं तिरस्कृतम् इदानुष्ठीयमानं कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ।
अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षात् चण्डालतां गतम् ॥ १ ॥
इक्ष्वाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्मिकम् ।
शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव ! ॥ २ ॥
अहमामन्त्रये सर्वान् महर्षीन् पुण्यकर्मणः ।
यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥
गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते ।
अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

उक्तेति * ॥ १ ॥ २ ॥
यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यम् ॥ ३ ॥
अनेन रूपेण गुरुपुत्रशापकृतेन चण्डालरूपेण ऋषिशापस्य अन्यथा कर्त्तुमशक्यत्वात्। गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः। जातिचाण्डालत्वाभावाच्च यज्ञप्रवृत्तिः॥ ४ ॥

---

* साक्षात् चण्डालरूपिणम्। चण्डालचिह्नधारित्वात् न शास्त्रगम्य चण्डालभाव इत्यर्थः। इति केचित्।

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! ।
यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् ।
व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् ॥ ६ ॥
सर्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ।
सर्वान् ऋषीन् स-वासिष्टान् आनयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥
सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् ।
यदन्यो वचनं ब्रूयात् मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥
तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ।
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥
आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ।
ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥

हस्तप्राप्तं अनायासलभ्यं, तत्र हेतुः,—यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥
यज्ञसम्भारकारणात् यज्ञसामग्रीसम्पादनार्थम् ॥ ६ ॥
शिष्याणां ऋष्यानयने आज्ञा ॥ ७ ॥
सुहृदः स्वस्य स्वस्य । ऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणं सुबहुश्रुतानिति । यदिति । आहूतोऽन्यो वा अनादृतम् उपेक्षारूपं चण्डालयाजनरूपम् । निन्दात्मकं वा यद्वाक्यं ब्रूयात् तत्सर्वमुक्तमखिलेन ममाख्येम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ।
श्रुत्वा ते वचनं सर्वं समायान्ति द्विजातयः ॥ ११ ॥
सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् ।
वासिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥
यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ! ।
क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥
कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मनो भुक्त्वा चाण्डालभोजनम् ॥ १४ ॥
कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ।
एतद्वचननैष्ठुर्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥

ते तव ॥ ११ ॥

सर्वदेशेष्वित्यस्य स्थिता इति शेषः । आगच्छन्नित्यस्य केचिदिति शेषः । महोदयं तन्नामानमृषिं वासिष्ठं यच्छतं सर्वं तच्च वर्जयित्वेति योजना । तद्वासिष्ठशतं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरं यथा येन प्रकारेण वचनमाह, तत्सर्वं शृणु इत्यर्थः । क्षत्रिय इत्यादि । ब्राह्मणस्यैव याजनाधिकारात् चण्डालस्य यज्ञे अनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम् ऋषीणाम् ऋत्विक्त्वेन यज्ञशिष्ट-भोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥

पालिता इति व्यङ्गोक्तिः । वचननैष्ठुर्य्यं अर्शआद्यजन्तं नैष्ठुर्य्य-वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वासिष्ठा मुनिशार्दूल! सर्वे सहमहोदयाः ।
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ १६ ॥
क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ।
यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ १७ ॥
भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ।
अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वत ! चयम् ॥ १८ ॥
सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते ।
श्वमांसनियताहारा मुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥
विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ।
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदुष्यं ह्यदूषयत् ॥ २० ॥
दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ।

वासिष्ठा इत्याद्यर्थं पूर्वान्वयि । समहोदयाः महोदयेन सहिताः ॥ १६ ॥

अदुष्टत्वे हेतुः,—तप उग्रमिति । तपस्तेजसा क्षत्रियस्य चण्डाल-याजनमपि न दोषायेति ज्ञात्वापि दूषयन्ति स्म ॥ १७ ॥

तस्माद् भस्मीभूता इत्यादि ॥ १८ ॥

सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः । मुष्टिका नाम तन्नामानः । इदानीं डोम्बा इति प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

विकृताः विकृतव्यापाराः विरूपाः विकृताकाराः अदूष्यं ह्यदूषयन्निति प्राग्वत् ॥ २० ॥

प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ २१ ॥
दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्तयिष्यति ।
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥
विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने वासिष्ठादिषु विश्वामित्रशापो
नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः । अनुक्रोशो दया ॥ २१ ॥

वर्त्तयिष्यति प्राप्स्यति । अत्रेदं बोध्यं क्षत्रियत्वेऽपि याजने प्रवृत्तिः, तत्रापि शापदूषितचण्डालयाजने प्रवृत्तिः ब्राह्मणेषु वासिष्ठेषु बधादिकृत्क्रप्रकृत्या प्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्त्तमानतपसो विनाशाय दैवकृतमिति बोध्यम् ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

तपोबलहतान् ज्ञात्वा वासिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ।
धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥
स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ।
यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥
तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वएव महर्षयः ॥ ४ ॥
ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ।
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा योगबलेन ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुदायादः तद्वंश्यः एवमादिगुणैर्यागाद्यधिकारित्वं सूचितम् ॥ २ ॥

सम्प्रति शरणम् आगमने हेतुमाह,—स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥

प्रावर्त्ततां आरभ्यतां धर्मसंहितमिति क्रियाविशेषणम् । ऊचुरित्यस्य अन्योन्यमिति शेषः । यदूचुस्तदाह,—अयमित्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः ।
अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः ॥ ६ ॥
तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि ।
गच्छेदिच्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥
ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ।
एवमुक्ता च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥
याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ।
ऋत्विजश्चानुपूर्व्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ९ ॥
चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ।
ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥
चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ।

अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वात् शापं दास्यति यतः ॥ ६ ॥
तस्मादिति ॥ ७ ॥
ततः सशरीरस्य स्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्त्यतां सर्वे भवन्तः स्वस्व-कृत्यम् अधितिष्ठत प्रारब्धुम् । ताः क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ॥८॥
याजक अध्वर्युरिति यावत् । अतएव वक्ष्यति स्रवमुद्यम्येति ॥९॥
यथाकल्पं कल्पशास्त्रानुसारेण यथाविधि यथा सम्प्रदायानु-ष्ठानं कल्पशास्त्रेषु नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयांशे सम्प्रदाय-स्यैव शरणत्वात् महता कालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमन्त्र-पाठेन ॥ १० ॥

नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।
स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! ।
एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥
दुष्पं स्वप्नशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ! ।
स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥ १४ ॥
राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥
दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा ।

सर्वदेवताः प्रतीति शेषः । तदा तथापि अनधिकारिणा याजनाद् यजनाच्च ॥ ११ ॥

उद्यम्य ऊर्द्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकावस्था क्रोधः ॥१२॥

पश्य मे इति । भागार्थं देवानामनागमनेन असाध्यत्वेऽपि स्वतपोव्ययेन त्वामभीष्टं स्वर्गं नयामीति भावः ॥ १३ ॥

सशरीरेण दुष्प्राप्यमित्यन्वयः । हि यदि मया स्वार्जितं स्वार्थमर्जितं यत्किञ्चिदपि तपसः फलं सुकृतमस्ति ॥ १४ ॥

तदाह,—हे राजन् ! त्वं तस्य तेजसा वैभवेन सशरीरो दिवं गच्छ । क्रुद्धत्वात् पुनरुक्त्यादि न दोषः ॥ १५ ॥

स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः ॥ १६ ॥
सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ।
त्रिशंको ! गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥
गुरुशापहतो मूढ़ ! पत भूमिमवाक्शिराः ।
एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशंकुरपतत् पुनः ॥ १८ ॥
विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ।
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥
रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥
सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीन् अपरान् पुनः ।
नक्षत्रवंशमपरम् असृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥

मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यत्सु ॥ १६ ॥

स्वर्गकृतालयः स्वर्गे निजपुण्यकर्मणा कृत आलयो यस्य तादृशः स्वर्गवासार्हो नासीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र हेतुः गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

आहारयत् अकरोत् ॥ २० ॥

सृजन्निति । यथा उत्तरतो ध्रुवः अचलस्तिष्ठति एवं त्रिशंकुस्तिष्ठतु । तस्य परितो यथा सप्तर्षिमण्डलं, तथा अस्यापि भवत्वित्याशयः । सृजन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । सृष्टिं कुर्वन् तद्धेतोः

दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः ।
सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ २२ ॥
अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ।
दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥
ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः ।
विश्वामित्रं महात्मानम् ऊचुः सानुनयं वचः ॥ २४ ॥
अयं राजा महाभाग ! गुरुशापपरिक्षतः ।
सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! ॥ २५ ॥
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ।
अब्रवीत् सुमहद् वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥

दक्षिणमार्गस्थान् परानसृजत् पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् ॥ २१ ॥

नक्षत्रवंशं ध्रुवनक्षत्रगणम् ॥ २२ ॥

अन्यमिन्द्रं सृज्यमानस्वर्गस्येति शेषः । अथ वा मया सृज्यमानस्वर्गः अनिन्द्र एवास्तु, त्रिशंकुरेव तत्रेन्द्रो भवत्वित्याशयः । एवमिन्द्रस्थाने त्रिशंकुं प्रतिष्ठाप्य तस्य परिवारभूतदैवतानि स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥

तत इति । देवप्रतिसर्गवत् स्वस्यापि प्रतिसर्गं कुर्यात्, इति हेतोः सुराश्च संभ्रान्ताः पर्याकुलचित्ता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ।
आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥
स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥
यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ।
मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ।
एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ ३० ॥
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद् वहिः ।
नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥
अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ।

अनुनयप्रकारमाह,—अयं राजेत्यादि । गुरुशापेन परिहृतः चण्डालत्वं प्राप्तः । दिवं ब्रह्मसृष्टं त्वत्सृष्टं वा स्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

भद्रं व इत्यनेन अनुनयः ॥ २७ ॥

स्वर्गोऽस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोऽस्तु ॥ २८ ॥

लोकाः भूरादिसत्यान्ताः ॥ २९ ॥ ३० ॥

वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् वहिर्देशे एतानि नक्षत्राणि तिष्ठन्त्विति पूर्वेणान्वयः । तेषु त्वदीयेषु ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३२ ॥
कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा ।
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ३३ ॥
ऋषिमध्ये महातेजा बाढ़मित्येव देवताः ।
ततो देवा महात्मानः ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३४ ॥
जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ! ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्त्तने अपरस्वर्गसृष्टिर्नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अवाक्शिराः अस्मदुक्तावाक्शिरस्त्ववानेव त्रिशंकुः देवतुल्य-मुखवान् तिष्ठतु एतानि तव ज्योतिंषि तं अनुयास्यन्ति च ॥ ३२ ॥
स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिव इत्यन्तं पूर्वान्वयि ॥३३॥
बाढ़मित्येवम् आहेति शेषः । दुराग्रहस्य अनर्थहेतुतां प्रति-सन्धाय देवतावचनमङ्गीचकार ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान् वीक्ष्य तान् ऋषीन् ।
अब्रवीत् नरशार्दूल ! सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥
महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।
दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ।
सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद् हि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ।
तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ।

वनवासिनः तपोवनवासिनः तान् स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् प्रस्थितान् वीक्ष्य सर्वान् तानब्रवीदित्यन्वयः । 'वनवासिन' इत्यस्य स्थाने 'विनयान्वितान्' इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

दक्षिणां दिशम् आसमन्ताद् व्याप्य आस्थितोऽयं त्रिशंकुरूपो महाविघ्नोऽस्माकं तपोनाशकत्वात् प्रवृत्तस्तच्छायाक्रान्तत्वाच्चायं देशोऽतःपरं तपोऽयोग्य इति भावः ॥ २ ॥

विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां वर्त्तमानेषु पुष्करेषु

अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह।
प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
पशुरभ्याहृतो राजन्! प्रनष्टस्तव दुर्नयात्।
अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर! ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं महद्ध्येतत् नरं वा पुरुषर्षभ!।
आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ!।
अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
देशान् जनपदांस्तांस्तान् नगराणि वनानि च।

तत्तीरतपोवनेषु इत्यर्थः। महात्मन इति महात्मान इत्यर्थकम् ऋषिसम्बोधनमदीर्घत्वम् आर्षम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विप्रः पुरोहितः ॥ ६ ॥

अभ्याहृत इदानीमस्माभिरानीतः पशुस्तव दुर्नयात् त्वत्पापवशात् तावकरक्षिणां प्रमादाच्च प्रनष्ट इत्यन्वयः। राजपापमाह,—अरक्षितारं प्रजानामिति शेषः ॥ ७ ॥

एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रक्रान्तं कर्म यावत् प्रवर्त्तते प्रवर्त्तिष्यते तावत् ततः प्रागेव नष्टं पशुमन्विष्यानय तत्प्रतिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं पशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
स पुत्रसहितं तात ! सभार्यं रघुनन्दन ! ।
भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं सन्ददर्श ह ॥ ११ ॥
तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ।
ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥
पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलम् ऋचीकं तमिदं वचः ।
गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥
पशोरर्थे महाभाग ! कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ! ।
सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥
दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ।
एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद् वचः ॥ १५ ॥
नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ! विक्रीणीयां कथञ्चन ।

सहस्रशो गोभिर्निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

सपुत्रेति। स इति पृथक्पदं सोऽम्बरीषः भृगुतुङ्गं पर्वतशृङ्गविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तं प्रसिद्धतपसमृचीकम् इदं वक्ष्यमाणं वचोऽब्रवीदिति शेषः। यदि विक्रीणीषे तदा कृतकृत्योऽस्मि भवेयं, यतो यज्ञियं यज्ञे पूर्वं परिकल्पितं पशुं क्वापि न लभे ॥ १३ ॥ १४ ॥

इतः एतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १५ ॥

ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम्॥ १६॥
उवाच नरशार्दूलम् अम्बरीषमिदं वचः।
अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः॥ १७॥
ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो।
तस्मात् कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव!॥ १८॥
प्रायेण हि नरश्रेष्ठ! ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः।
मातॄणाञ्च कनीयांसस्तस्माद् रक्ष्ये कनीयसम्॥ १९॥
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च।
शुनःशेफः स्वयं राम! मध्यमो वाक्यमब्रवीत॥ २०॥
पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम्।
विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र! नयस्व माम्॥ २१॥
अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः।

कथञ्चन बहुनापि मूल्येन अनेनेतरयोरनुमतिः सूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायात्॥ १६॥ १७॥

शुनक इति। कनिष्ठपुत्रनाम॥ १८॥

पितृषु पितॄणां रक्षिष्यामीत्यर्थं रक्षे इत्यार्षम्॥ १९॥

रामेति संबुद्धिः॥ २०॥

मध्यमं मध्यमपुत्रं विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन सम्मतं मन्येऽर्थादिति शेषः॥ २१॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभीरत्नराशिभिः ॥ २२ ॥
गवां शतसहस्रेण शुनःशेफं नरेश्वरः ।
गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ! ॥ २३ ॥
अम्बरीषस्तु राजर्षीरथमारोप्य सत्वरः ।
शुनःशेफं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-प्रभावकीर्तने अम्बरीषेण शुनःशेफक्रयो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥

गृहीत्वा । क्रीत्वा यद्यप्यपत्यस्य दानक्रयौ शास्त्रनिषिद्धौ, तथापि अनेन कुलहानौ धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञायापत्यक्रयो न विगीत इति सूचितम् । पुत्रस्य चैवं पित्रधीनतोचितेति च बोधितम् ॥२३॥

शुनःशेफं रथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

शुनःशेफं नरश्रेष्ठ ! गृहीत्वा तु महायशाः ।
व्यश्रमत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ! ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेफो महायशाः ।
पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्द्धं मातुलं परमातुरः ।
विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥
पपातांके मुनेराम ! वाक्यं चेदमुवाच ह ।
न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ ४ ॥
त्रातुमर्हसि मां सौम्य ! धर्मेण मुनिपुङ्गव ! ।

व्यश्रमत् । व्यश्राम्यदिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

विश्रममाणस्येति विश्राम्यत इत्यर्थे आर्षम् ॥ २ ॥

तृष्णया पिपासया जिजीविषया च श्रमेण चेति विषण्णवदनत्वे दीनत्वे परमातुरत्वे च हेतुः ॥ ३ ॥

अङ्के उत्सङ्गे अपतत् । मातुलत्वात् तत्र पातः । बान्धवाः कुतो दूरादेव सर्वथा न सन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ ! सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥
राजा च कृतकार्य्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ।
स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ।
पितेव पुत्रं धर्मात्मन् ! त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ।
सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति शुभार्थिनः ।
परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥
अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ।
अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥

धर्मेण स्वार्जितेन सर्वेषां शरणागतानां भावनः सर्वेष्टसाधनम् एको हि त्वमेव ॥ ५ ॥

यथा च राजा कृतकार्य्यः स्यात्, अहं च अव्ययोधर्मलोपाभावात् दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयां तथा कुर्विति शेषः ॥ ६ ॥

किल्बिषात् जीवविपत्तिरूपात् । भव्येन प्रसन्नेन । पुत्रं ज्येष्ठम् ।७।८।

यत्कृते यत्प्रयोजनाय तदेव प्रयोजनमाह,—परलोकहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय । तस्य प्रयोजनस्य ॥ ९ ॥

परलोकहितं प्रयोजनमाह, अयमिति । शरणं रक्षणम् । जीवित-

सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः।

पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥

नाथवांश्च शुनःशेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत्।

देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥

मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छन्दादयः सुताः।

साभिमानं नरश्रेष्ठ! सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥

कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो!।

अकार्य्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः।

क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥

मात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण प्रियमित्यस्य मम स्वस्य च जीवतो वाक्यकारणादिविस्मृतेः। शुनकवत् परलोकसाधनत्वेन प्रियमित्यर्थः ॥१०॥

तत्र प्रवृत्त्यर्थं स्तौति सर्वे इति। पशुभूताः अस्य राज्ञा पशुत्वेन ग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूता नरेन्द्रस्य यज्ञे अग्नेस्तृप्तिं प्रयच्छथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नाथवान् मया रक्षकवान् मम युष्मत्पितुः जीवतो वाक्यकरणात् वचः कृतं भवति ॥ १२ ॥

साभिमानं साहङ्कारम्। सलीलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥

लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातृत्वे दृष्टान्तमाह,—श्वमांसमिवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।
अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ।
पूर्णं वर्षसहस्रन्तु पृथिव्याम् अनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥
कृत्वा शापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तदा ।
शुनःशेफमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥
पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ।
अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिन् ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
शुनःशेफो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ।

साध्वसं भयं पितृत्वप्रयुक्तभीतिरहितम् । जीवतो वाक्यकरणात् धर्मादपि विगर्हितं भ्रष्टम् । एवं मद्वाक्यमतिक्रम्य यतो दारुणं परुषं रोमहर्षणं रोमाञ्चविकारजनकमुक्तं तस्मादिति शेषः ॥ १६ ॥

जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥

निरामयां सर्वदुःखनाशिकां रक्षां कृत्वा शुनःशेफमुवाच ॥१८॥

वाक्यमाह,—पवित्रेति । पवित्रपाशा दर्भरशनाः वैष्णवं विष्णुवत्यम् । "वैष्णवो वै देवतया यूपः" इति श्रुतेः । वाग्भिराग्नेयमन्त्रैरग्निमुदाहर स्तुहि ॥ १९ ॥

त्वरया राजसिंहं तम् अम्बरीषमुवाच ह॥ २१ ॥
राजसिंह ! महाबुद्धे ! शीघ्रं गच्छामहे वयम्।
निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर॥ २२ ॥
तद्वाक्यम् ऋषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः।
जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः॥ २३ ॥
सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम्।
पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत्॥ २४ ॥
स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ।
इन्द्रमिन्द्रानुजञ्चैव यथावत् मुनिपुत्रकः॥ २५ ॥
ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः।
दीर्घमायुस्तदा प्रादात् शुनःशेफाय वासवः॥ २६ ॥

इमे मयोपदिश्यमाने इन्द्रोपेन्द्रदैवत्ये। सिद्धिं जीवितसिद्धिम्॥ २०॥ २१॥

गच्छामहे इत्यार्षस्तङ्। निवर्तयस्व यज्ञमिति शेषः। समुदाहर कुरु॥ २२॥ २३॥

पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतपशुत्वज्ञापनं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन संपाद्य अबन्धयत्, राजेति शेषः॥ २४॥

इन्द्रानुजो विष्णुर्यूपदेवः। अत्र पूर्वमग्निं स्तुत्वा। तत एतौ उपदेशकाले तयोक्तत्वात्॥ २५॥

स च राजा नरश्रेष्ठ ! यज्ञस्य च समाप्तवान् ।
फलं बहुगुणं राम ! सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ।
पुष्करेषु नरश्रेष्ठ ! दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्रप्रभावकीर्तने विश्वामित्रेण शुनःशेफरक्षा नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सहस्राक्ष इत्युपलक्षणम् । विष्णोरपि स्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥

समाप्तवान् फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः । यद्यपि बह्वृचब्राह्मणे हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजेत्यादिना हरिश्चन्द्रयज्ञे शुनःपुच्छस्याजीगर्त्तिसुतस्य पशुत्वं प्राजापत्यादिस्तुत्या च मोक्षः श्रूयते, तथापि अम्बरीषविषयमप्येतत् एतन्नामाख्यात् तन्मूलश्रुतिरन्वेष्येति राघवः । केचित् तु हरिश्चन्द्रपदं सादृश्याद् अम्बरीष एव प्रयुक्तम् । अजीगर्त्तिपदं च ऋचीके प्रयुक्तं श्रुतावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः ।२७।

भूयः पूर्वतपसः पुत्रेषु क्रोधेन नाशात् क्रोधं न करिष्यामीति सङ्कल्प्य पुनस्तपोऽकरोत् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ।
अभ्यगच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
अब्रवीत् सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ।
ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥
तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ।
विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥
ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ।
पुष्करेषु नरश्रेष्ठ ! स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ।
रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥

व्रतस्नातं समाप्तव्रतम् । तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुकामाः ॥ १ ॥

ऋषिस्त्वमसि । अत्र राजशब्दानुपादानेन क्षत्त्रजातिविश्लेषः सूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥

परमा रूपादिभिः सर्वोत्तमा अप्सरा इत्यार्षम् ॥ ४ ॥

तत्र सरसि जलदे विद्युतमिव ॥ ५ ॥

कन्दर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ।
अप्सरः ! स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥
अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ।
इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥
तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् ।
तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ! ॥ ८ ॥
विश्वामित्राश्रमे सौम्य ! सुखेन व्यतिचक्रमुः ।
अथ काले गते तस्मिन् विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ९ ॥
सव्रीड़ इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ।
बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ! ॥ १० ॥
सर्वं सुराणां कर्मैतत् तपोऽपहरणं महत् ।
अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ ११ ॥
काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ।
स निश्वसन् मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ १२ ॥

कन्दर्पकृतदर्पो मदः ॥ ६ ॥
अनुगृह्णीष्व भोगदानेनेति शेषः । वरारोहा श्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥
पञ्च पञ्च दशवर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥
सामर्षा देवेषु विघ्नस्य तत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥

भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ।
मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ १३ ॥
उत्तरं पर्वतं राम ! विश्वामित्रो जगाम ह ।
स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः ॥ १४ ॥
कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् ।
तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ॥ १५ ॥
उत्तरे पर्वते राम ! देवतानामभूद् भयम् ।
अमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः ॥ १६ ॥
महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ।

तदाह,—सवमिति । अहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥ १२ ॥

वेपन्तीं वेपमानां मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीति तव न कश्चन दोष इत्यादिवाक्यैः क्रोधस्य सङ्कल्पपूर्वं त्यक्तत्वादत्र शापादानम् । तेनास्य क्रोधजयो जात इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

ततस्तत्र बहुविघ्नदर्शनात् उत्तरगमनम् । नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणं सङ्कल्प्य अत्युत्कटब्रह्मचर्य्यविषयां बुद्धिं दृढ़निश्चयम्, जेतुकामः काममिति शेषः ॥ १४ ॥

कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी ॥ १५ ॥

उत्तरे पर्वते इत्येतत् पूर्वान्वयि । समागम्य ब्रह्मणेति शेषः ॥१६॥

देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ १७ ॥
अब्रवीत् मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ।
महर्षे ! स्वागतं वत्स ! तपसोग्रेण तोषितः ॥ १८ ॥
महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ! ।
ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ।
ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २० ॥
यदि मे भगवान्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
यतस्व मुनिशार्दूल ! इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ।
विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥

लभतां भगवन्निति शेषः ॥ १७ ॥

देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैव सम्बोधयति, महर्ष इति ॥१८॥

महत्त्वस्य विवरणम् ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९ ॥

प्रत्युवाचेति । पितामहमिति शेषः । अतुलं सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्यम् ॥ २० ॥

यदि यतो भगवान् न आह, न वदति ततो मन्येऽहं विजितेन्द्रियः । अत्र काकुः । न विजितेन्द्रियः इत्यर्थः । न तावदिति विकारहेतुसन्निधाने विकाराभावे स्थितत्वमिति भावः । न तावदिति लोकोक्तौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन्।
घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥
शिशिरे सलिले शायी रात्र्यहानि तपोधनः।
एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २४ ॥
तस्मिन् सन्तप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ।
सन्तापः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥ २५ ॥
रम्भामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः।
उवाचात्महितं वाक्यम् अहितं कौशिकस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रतपो नाम
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

घर्मे ग्रीष्मे। आकाशं निरावरणदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥
आत्महितम् आत्मा इन्द्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥
इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुरकार्यमिदं रम्भे ! कर्त्तव्यं सुमहत् त्वया ।
लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
तथोक्ता साप्सरा राम ! सहस्राक्षेण धीमता ।
व्रीड़िता प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
अयं सुरपते ! घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ।
क्रोधमुत्स्रच्यते क्रूरं मयि देव ! न संशयः ॥ ३ ॥
ततो हि मे भयं देव ! प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ।
एवमुक्तस्तया राम ! सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥
तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
मा भैषी रम्भे ! भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

लोभनं प्रतारणं काममोहेन कामजनितचित्तवैवश्येन समन्वितं युक्तम् ॥ १ ॥

व्रीड़िता असामर्थ्यवचननिमित्ता व्रीड़ा ॥ २ ॥

उत्स्रक्ष्यते पाठेऽपि उत्स्रच्यते इत्येवार्थः ॥ ३ ॥

हि यतोऽतः प्रसादम् एवं नियोगाभावरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे।
अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥
त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम्।
तमृषिं कौशिकं भद्रे ! भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७ ॥
सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम्।
लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥
कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम्।
संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥
अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च।
दर्शनेन च रम्भाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

माधवे वसन्ते कोकिलोभूत्वाऽहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

बहुगुणं हावभावादिगुणोपेतं रूपं रूपपरिष्कारम्। भेदयस्व कामोत्पादनेन तपसश्चालय ॥ ७ ॥

ललिता ललिताख्यभावयुक्ता * ॥ ८ ॥

वल्गु मनोहरं कमनीयविषयलोभात् चेतसो हर्षः ॥ ९ ॥

तस्य कोकिलस्य। गीतेन रम्भाया इति शेषः। सन्देहः स्वत एवास्या यदृच्छया आगमनम्, उतेन्द्रप्रेरिताया मत्तपोभङ्गार्थमित्येवं रूपम् ॥ १० ॥

---

* सुन्दरी इति वा।

सहस्राक्षस्य तत् सर्वं विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ।
रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥
यन्मां लोभयसे रम्भे ! कामक्रोधजयैषिणम् ।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ! ॥ १२ ॥
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ।
उद्धरिष्यति रम्भे ! त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
अशक्नुवन् धारयितुं कोपं सन्तापमात्मनः ॥ १४ ॥
तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ।

तत्सर्वं रम्भागमनं तत्कृतप्रलोभनं च सहस्राक्षप्रेरणमूलमिति युक्त्या ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रम्भां शशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

शैली शिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥

यद्यपि स्वामिनियोगतः प्रवृत्ताया रम्भायाः शापदानमनुचितम् इन्द्रे एव तद्दानमुचितं, तथापि क्रोधावेगेन युक्तायुक्तविवेकाभावः। अतएव पश्चाद्विवेकं लब्ध्वा तामनुगृह्णाति, ब्राह्मण इति वसिष्ठ इत्यर्थ इति कतकः। एतेन कामादपि क्रोधो दुर्जय इति सूचितम् ॥ १३ ॥

आत्मनः कोपं धारयितुम् अशक्नुवन् तां शप्त्वा तपोव्ययजन्यदुःखेन सन्तापं पश्चात्तापमुपागत इति शेषः ॥ १४ ॥

वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥
कोपेन च महातेजास्तपोऽपहरणे कृते।
इन्द्रियैरजितै राम! न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥
बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोऽपहरणे कृते।
नैवं क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन ॥ १७ ॥
अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि।
अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः ॥ १८ ॥
तावद् यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम्।
अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥
न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्त्तयः।

महर्षेः वचः श्रुत्वा कन्दर्पः स च इन्द्रश्च निर्गत इत्यन्वयः ॥१५॥

कोपेन चात् कामेन च तपोपहरणे कृते सति कामक्रोधहृतत्वादेव अजितैरिन्द्रियैरित्यन्वयः। आपाततो रम्भादर्शनप्रवृत्त्या कामेनापि तपःक्षयः। आत्मनो मनसः शान्तिं दुःखोपशमम् ॥ १६ ॥

न च वक्ष्ये शापादिवचनमिति शेषः ॥ १७ ॥

आत्मानं शरीरम् ॥ १८ ॥

यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भवेत्, तावत् शाश्वतीः समा बहून् वत्सरान् ॥ १९ ॥

मूर्त्तयः शरीरावयवाः। तपोऽर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोः तद्बलेन

एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ।
चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ! ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्रप्रभावकीर्त्तने रम्भाशापो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स्यास्यन्त्येवेति भावः । दीक्षाम् अनुच्छ्वासाभोजने उद्दिश्य अप्रतिमां प्रतिज्ञां सर्वथैवं करिष्ये इत्यध्यवसायम् ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः।

अथ हैमवतीं राम ! दिशं त्यक्त्वा महामुनिः।
पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम्।
चकाराप्रतिमं राम ! तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम्।
विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥
स कृत्वा निश्चयं राम ! तप आतिष्ठताव्ययम्।
तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ ४ ॥
भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन् काले रघूत्तम ! ।
इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

अथ प्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीम् उत्तराम् ॥ १ ॥
मौनरूपं व्रतं वर्षसहस्रसम्बन्धि, मौनं चात्र काष्ठमौनम् ॥२॥
आधूतमाकुलीकृतमपि, आन्तरम् अन्तःकरणम् ॥ ३ ॥
निश्चयं क्रोधाकरणविषयकम् ॥ ४ ॥
वर्षसहस्रसम्बन्धिनि व्रते पूर्णे सति तस्मिन् काले व्रतपारणकाले ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ ६ ॥
निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ।
न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ।
तथैवासीत् पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ॥ ७ ॥
अथ वर्षसहस्रञ्च नोच्छ्वसन् मुनिपुङ्गवः ।
तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ ८ ॥
त्रैलोक्यं येन सम्भ्रान्तमातापित*मिवाभवत् ।
ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥
मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मन्दरश्मयः ।

सिद्धं पक्वम् निःशेषिते निरवशेषतो दत्ते अभुक्त्वैव पुनःपाका-करणादभुक्त्वैव मौनं कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नोच्छ्वसन् श्वासोच्छ्वासरहितः । धूम इति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरिति यावत् । अतएवाग्रे आतापितमिवेति वक्ष्यति अयं शुद्ध-सत्त्वगुणप्रभवोऽग्निरितरेषां रजस्तमःप्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधा-नानां च देवादीनां तापजनक इति बोध्यम् येन वह्निना । यथा तापितः पुमान् संभ्रान्तो व्याकुलो भवति तद्वत् त्रैलोक्यं संभ्रान्त-मभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

* "आदीपितम" इति पाठान्तरम् ।

कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ १० ॥
बहुभिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते ॥ ११ ॥
नह्यस्य वृजिनं किञ्चित् दृश्यते सूक्ष्ममप्युत ।
न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ १२ ॥
विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ।
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित् प्रकाशते ॥ १३ ॥
सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्य्यन्ते च पर्वताः ।
प्रकम्पते च वसुधा वायुर्वातीह संकुलः ॥ २४ ॥
ब्रह्मन् ! न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ।

तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा मोहिताः विषयाग्राहिचित्ताः हताः । मन्दरश्मयः क्षीणतेजसः । कश्मलं दुःखम् ॥ १० ॥

तत्तद्विषयैर्लोभितः क्रोधितोऽपि निर्विघ्नमेव तौ त्यक्त्वा तपसाभिवर्द्धते इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

सूक्ष्ममपि वृजिनम् अल्पमपि कामक्रोधरूपं यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वम् ॥ १२ ॥

अन्यथा लोकनाश इत्याह,—विनाशयतीति । तैर्लघुतरपाठान्न छन्दोभङ्गः । नाशप्रकारमाह व्याकुला इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रतिजानीमः प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः । नास्तिको जायते

संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ।
भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १५ ॥
बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव ! महामुनिः ।
तावत् प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १६ ॥
कालाग्निना यथापूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥
देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः * ।
ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥
विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ।
ब्रह्मर्षे ! स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १९ ॥
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ! ।

जगत् क्षोभवशान्नास्तिक इव स्वकर्मानुष्ठानशून्य इत्यर्थः । तदाह संमूढमिवेति । संप्रक्षुभितमानसं व्याकुलचित्तम् ॥ १५ ॥

नाशे जगन्नाशे ॥ १६ ॥

पूर्वं युगान्तकाले ॥ १७ ॥

यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तत् तदा तदपि अस्य दीयतामित्यर्थ इति केचित् । यद्यस्य अभीष्टं न दीयते, तदासौ देवराज्यं चिकीर्षेत अतोऽस्य यन्मनस्तत्स्थं ब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥१८

स्वागतं भद्रम् स्मेति विसर्गलोप आर्षः ॥ १९ ॥

---

* "मतम्" इति वा पाठः ।

दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्! ददामि समरुद्गणः ॥ २० ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य! यथासुखम्।
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥
कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः।
ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥
ओंकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम्।
क्षत्त्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥
ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः।

दीर्घायुर्दानं स्वदर्शनफलम् ॥ २० ॥

स्वस्ति सुखं यथासुखम् तपस उपरते इति शेषः ॥ २१ ॥

यदि इत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् ॥ १२ ॥

ओमिति ब्रह्मज्ञानसाधनं वषट् इति यज्ञसाधनम्। वेदाश्च तदपेक्षितांगोपांगादिप्रतिपादकाः। वरयंतु यथा वसिष्ठादीन् सहजब्राह्मणान् वरयन्ति तथा वरणं चाध्यापनयाजनयोरनुमतिः। ब्रह्माद्यनुग्रहेऽपि जातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठेनानङ्गीकारेव्यर्थमेव सर्वम्, अत आह,—क्षत्त्रेत्यादि। सूर्य्यवंशानादिपुरोहितत्वात् तदध्यापकत्वाच्च तेषां युद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये क्षत्त्रवेदविदाम् उक्तप्रयोजनधनुर्वेदविदां श्रेष्ठः। ब्रह्मवेदा वेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥

अन्यदपि श्रैष्ठ्यवीजम् ब्रह्मपुत्र इति। एवं ब्रह्मर्षे इति।

यद्येवं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥
ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ।
सख्यञ्चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पद्यते तव ।
इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।
पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २७ ॥
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः ।

एवं वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे मम परमः कामो मनोरथो यदि कृतस्तदा मद्विषये कृतकृत्याः सुरर्षभा यांतु नान्यथेति भावः । अन्यथा पुनस्तपश्चरिष्यामीति तात्पर्य्यम् ॥ २४ ॥

ततो विश्वामित्रोक्तरनन्तरं प्रसादितो विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वानुमतये । एवं ब्रह्मर्षित्वम् । सख्यं विश्वामित्रेण ॥ २५ ॥

सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाज्जन्म तत्संस्कारादि, संपद्यते सम्पन्नं अनेन त्रिपुरुषपर्य्यन्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभः सूचितः । एतच्चात्व्यानन्तर्य्ये इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टम् । इति वसिष्ठोक्तं देवता अप्युक्त्वा जग्मुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥

पूजयामास सपरिवारस्य मम सत्कारकरणेन ब्रह्मर्षिताप्रापकसाधनैान्मुख्यसम्पादनेन कृतार्थीकृतोऽस्मि भगवतेति पूजयामास इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम ! महात्मना ॥ २८ ॥
एष राम ! मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ।
एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २९ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ।
शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३० ॥
जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! ॥ ३१ ॥
यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौशिक ! ।
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! दर्शनेन महामुने ! ॥ ३२ ॥
गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्दर्शनान्मया ।
विस्तरेण च वै ब्रह्मन् कीर्त्त्यमानं महत् तपः ॥ ३३ ॥
श्रुतं मया महत्तेजो रामेण च महात्मना ।
सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥

चचारेति विश्वामित्र इति शेषः । अथ प्रकृतशतानन्दवचनमेव-न्त्वित्यादि ॥ २८ ॥

नित्यमिदानीम् अपि वीर्य्यस्य तपोवीर्य्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पावितः पवित्रः कृतः ॥ ३२ ॥

गुणाः कर्मश्रेष्ठ्यजातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३ ॥

अप्रमेयं तपस्तुभ्यम् अप्रमेयञ्च ते बलम् ।
अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ! ॥ ३५ ॥
तृप्तिराश्चर्य्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ! ।
कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ ! लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३६ ॥
श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । *
स्वागतं जपतां श्रेष्ठ ! मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥
एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ।
विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३८ ॥
एवमुक्ता मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३९ ॥

महातेज इति संबुद्धिः । मया जनकेन रामेण च सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैश्च ते गुणाः श्रुताः ॥ ३४ ॥

तुभ्यमिति तवेत्यर्थः । अप्रमेयम् इयत्ताज्ञानाविषयम् ॥ ३५ ॥

कथानामिति शृण्वत इति शेषः । कर्मकाल इति अतिवर्त्तते इति शेषः । तदेवाह लम्बत इति ॥ ३६ ॥

स्वागतं भद्रम् । अनुज्ञातुं कर्मणे इति शेषः ॥ ३७ ॥

---

* "श्वः प्रभाते भवन्तं च द्रष्टुमेष्यामि वै पुनः ।" इति वङ्गीयाः ।

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ।
स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रब्रह्मर्षित्वलाभो
नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स्ववासं स्वनिवेशं, स्वावाढ्मिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ।
विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥
तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
भगवन्! स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ! ।
भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥
एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।
प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ।
द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत् त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥

कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥

कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन राघवौ च संपूज्य वाक्यमुवाच विश्वामित्रं प्रतीति शेषः ॥ २ ॥

आज्ञाप्यः आज्ञापयितुं योग्यः। भवतेति कृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी विकल्पात् तृतीया। आगमनप्रयोजनं बोधनीयमिति तात्पर्य्यम् ॥३॥४॥

द्रष्टुकामौ आगतौ इति शेषः ॥ ५ ॥

एतद् दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ।
दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥
एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम्।
श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥
देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः।
न्यासोऽयं तस्य भगवन्! हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
दक्षयज्ञबधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्य्यवान्।
विध्वस्य त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥

ततो धनुर्वृत्तान्तमाह जनकः,—एवमिति। अस्य दिदृक्षितस्य धनुषः श्रूयतामागमनादिवृत्तान्त इति शेषः। यदर्थं यत्प्रयोजनाय तिष्ठति, तच्च श्रूयताम् ॥ ७ ॥

निमिः कूटस्थः तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः। न्यासो निक्षेपः अयं धनूरूपः। अपरे तु नितरामास्ते देवता यत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं तत्पूजार्थं शत्रुबधार्थं च दत्त इत्यर्थः। निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्कीकरणमनुचितं भगवता तद्भङ्गे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यादिति प्राहुः ॥ ८ ॥

कैर्दत्तस्तत्राह,—दक्षेत्यादि। दक्षयज्ञबधे इति निमित्तसप्तमी। आयम्य नमनसज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमिति बधविषयप्रयासो द्योत्यते ॥ ९ ॥

यस्माद्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ! ।
प्रसादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । *
तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ १२ ॥
न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ।
अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥

भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनो मम भागं यतो नाकल्पयन्त सुरा अतो वराङ्गानि शिरांसि । अकल्पयतेत्येकवचनमार्षम् । महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥ १० ॥

विमनसो दीनाः । भवो रुद्रः ॥ ११ ॥

ददौ संहारार्थं गृहीतं धनुरिति शेषः । देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्लब्धं धनूरत्नम् ॥ १२ ॥

अस्मत्पूर्वजे देवराते । तैः शिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं न्यस्तं दत्तम् । तदुक्तं कौर्मे एकविंशेऽध्याये,—

"प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः ।
प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः ॥" इति

---

* "प्रीतश्चापि ददौ तेषां तान्यङ्गानि महौजसाम् ।
धनुषा यानि चान्यासन् शातितानि महात्मनाम् ॥" इति व० ।

क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता।
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ १४ ॥
वीर्य्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा।
भूतलादुत्थितां तां तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥
वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुङ्गव ! ।

पाद्मेऽपि च,—

"चापं शम्भोर्दयादत्तं कन्याशुल्कीकृतं मया।" इति।

यदर्थमिह तिष्ठति इत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्यन्तेन जातं पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात्। अथेति कृषत इति अग्निचयनार्थमिति शेषः। "ऋषभेण कृषति" इत्यादि शास्त्रात्। लाङ्गलात् लाङ्गलपद्धतेः उत्थिता कन्येति शेषः ॥ १३ ॥

यतः क्षेत्रं शोधयता सीतायाः लाङ्गलपद्धतेर्मया लब्धा अतो नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा, भूतलात् यज्ञियात्, व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्ता। पाद्मेऽपि—

"अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः।
शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने ॥
अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा।
सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत्।
ततोऽभूदौरसी तस्य ऊर्मिला नाम कन्यका ॥"

इति ॥१४ ॥

तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥
वीर्य्यशुल्केति भगवन् ! न ददामि सुतामहम् ।
ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ! ॥ १७ ॥
मिथिलामभ्युपागम्य वीर्य्यं जिज्ञासवस्तदा ।
तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥
न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ।
तेषां वीर्य्यवतां वीर्य्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ! ॥ १९ ॥
प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ! ।
ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुङ्गव ! ॥ २० ॥
अरुन्धन् मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ।
आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ २१ ॥

वीर्य्यशुल्का धनुःसज्जीकरणादिरूपं वीर्य्यमेव शुल्कं यस्याः । १५ ॥ १६ ॥

न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥

वीर्य्यं धनुषः सारं जिज्ञासव इत्यस्याभूवन् इति शेषः । उपाहृतं दर्शितमानीयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ग्रहणं धारणं, तोलनं भारपरीक्षणार्थं हस्तेन चालनम् ॥१९॥

प्रत्याख्याताः कन्या न दत्तेति यावत् । तदित्यव्ययम् । ततोऽनन्तरं वृत्तं तन्निबोध जानीहि । तत इति उत्तरान्वयि ॥ २० ॥

अरुन्धन्नुपरुद्धवन्तः वीर्य्यसन्देहं धनुरारोपणलक्षणवीर्य्यविषयेऽ-

रोषेण महताविष्टाः पीड़यन् मिथिलां पुरीम्।
ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ २२ ॥
साधनानि मुनिश्रेष्ठ ! ततोऽहं भृशदुःखितः।
ततो देवगणान् सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् ॥ २३ ॥
ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः।
ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ २४ ॥
अवीर्य्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकारिणः।
तदेतन्मुनिशार्दूल ! धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥
रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत !।
यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ! ॥ २६ ॥

न्येषां सन्देहविषयत्वं गताः अतो बलेनैव कन्यां ग्रहीष्याम इत्य-रुन्धन्नित्यर्थः। ते च सर्वे नृपा आत्मानं स्वं स्वम् आत्मानं मे मयाव-धूतं वीर्य्यशुल्ककरणेन तिरस्कृतं विज्ञाय ॥ २१ ॥

रोषेणाविष्टाः मिथिलामपीड़यन् अडभाव आर्षः। क्षयं यातानि दुर्गस्थित्या युद्धवशादिति शेषः ॥ २२ ॥

साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि प्रसादयं प्रसादितवान् लङ-डभाव आर्षः ॥ २३ ॥

सुरा ददुः जगन्मातु रक्षणार्थं स्वकार्य्यसिध्यर्थं चेदं बलदानं दिशो ययुः समूहं विसृज्येति शेषः ॥ २४ ॥

सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-
जनकसंवादे धनुर्वृत्तान्तकीर्त्तनं नाम
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अवीर्याः अल्पवीर्याः वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठायाः परनिपातः । तदेतत् उक्तवृत्तान्तकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

---

(६५)

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
ततः स राजा जनकः सचिवान् व्यादिदेश ह ।
धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यानुलेपितम् ॥ २ ॥
जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन् पुरम् ।
तद् धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥
नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् ।
मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथञ्चन ॥ ४ ॥

रामाय इति हेत्यसन्धिरैच्छिकः । आरोपयिष्यति सीतां ग्रहीष्यति च इति भावः ॥ १ ॥

सचिवान् समीपे विद्यमानान् अनुलेपितं युक्तम् ॥ २ ॥

प्राविशन् पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शतानि पञ्चाशत्पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । अनेन धनुषो दुर्वहत्वादि दर्शितम् । आयताः दीर्घाः महात्मानो हृष्टपुष्टशरीराः अष्टचक्रां रथाङ्गाष्टयुक्तां * तां दृढतरत्वेन प्रसिद्धां कथञ्चन तत्संख्या अपि महता प्रयत्नेन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

* अष्टचक्रवत् शकटारोपिताम् इत्यन्ये ।

तामादाय सुमञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः।
सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥
इदं धनुर्वरं राजन्! पूजितं सर्वराजभिः।
मिथिलाधिप! राजेन्द्र! दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥
तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत।
विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्! जनकैरभिपूजितम्।
राजभिश्च महावीर्य्यैरशक्तैः पूरितं तदा ॥ ८ ॥
नैतत् सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
क्व गतिर्मानुषाणाञ्च धनुषोऽस्य प्रपूरणे।

आयसीम् अयःलोहनिर्मिताम् सुरोपममिति जनकविशेषणम्॥५॥
यदि दर्शनीयमितीच्छसि तदा दर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥
उभौ रामलक्ष्मणौ तदाश्रयं धनुः प्रदर्शनमुद्दिश्य विश्वामित्रमभाषतेति योजना ॥ ७ ॥
पूरितुम् अशक्तैस्तोलनादिवच्छमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैर्वरातातिरिक्तैः पूजितं ऐश्वरत्वाद् ईश्वरवदेव केवलं पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥
नैतदिति। एतद्धनुः सुरादयो न सज्जीकर्तुं शक्ता इति शेषः ॥९॥

आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥
तदेतद् धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव !।
दर्शयैतन्महाभाग ! अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम्।
वत्स राम ! धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
महर्षेर्वचनाद् रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः।
मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना।
यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
बाढमित्यब्रवीत् राजा मुनिश्च समभाषत।

गतिः शक्तिः सामर्थ्यं चत्वर्थे। प्रपूरणम् आकर्णाकर्षणम्। आरोपणं सज्जीकरणम्। समायोगः शरेण योजनम्। वेपनं ज्यास्फालनम्। तोलनमुक्तम् ॥ १०॥

आनीतम् अथापि त्वदाज्ञयेत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यत्र धनुस्तिष्ठति तां मञ्जूषाम् अपावृत्य अपगतावरणां कृत्वा ॥ १३ ॥

स्पृशामीति दर्शनौत्सुक्यस्य निवृत्तेः वाचार्थे यत्नवान् भविष्यामि किमित्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥ १४ ॥

तं राजा मुनिश्च बाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकम-

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १५ ॥
पश्यतां नृपसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ।
आरोपयत् स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥
आरोपयित्वा मौर्वीञ्च पूरयामास तद्धनुः ।
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥
तस्य शब्दो महानासीत् निर्घातसमनिस्वनः ।
भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥ १८ ॥
निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥

न्वयः । मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादाङ्गुलेनोन्नतं कृत्वा करेण जग्राह तदुक्तं पाद्मे,—

"रामोऽपि तद्धनुःकोटिं स्पृष्ट्वा पादाङ्गुलात् ततः ।
उन्नतं चापमारोप्य बभञ्ज मोहिता जनाः ॥"

इति अतिभारवद्वस्तुनः पादाङ्गुल्या मध्यभागपर्य्यन्तमुन्नमनं मध्ये गृहीत्वाद्धारस्य महाबलसाध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितम् ॥१५॥

पश्यतामनादरे षष्ठी ॥ १६ ॥

पूरणमाकर्षणम् ॥ १७ ॥

निर्घातोऽशनिध्वनिस्तन्निस्वनसमः शब्द आसीत् दीर्य्यतः पर्वतस्य समीपदेशे यथा भूमिकम्पस्तथा भूकम्प आसीत् ॥ १८ ॥

मुनिवरो विश्वामित्रः । राजा जनकः ॥ १९ ॥

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम्॥ २०॥
भगवन्! दृष्टवीर्य्यो मे रामो दशरथात्मजः।
अत्यद्भुतमचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया॥ २१॥
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता।
सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम्॥ २२॥
मम सत्यप्रतिज्ञा सा वीर्य्यशुल्केति कौशिक!।
सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता!॥ २३॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मन्! शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः।
मम कौशिक! भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः॥ २४॥
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम।
प्रदानं वीर्य्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः॥ २५॥

विगतसाध्वसः रामेण धनुरनारोपणे कन्या अविवाहितैव स्थास्यतीति या भीः स्थिता सा गतेत्यर्थः॥ २०॥
अतर्कितमिदं मया एतदारोपणमित्यर्थः॥ २१॥
आहरिष्यति सम्पादयिष्यति॥ २२॥
मम प्रतिज्ञा सत्या जातेति शेषः। प्राणैः प्राणेभ्यः॥ २३॥
मम मन्त्रिण इत्यन्वयः। अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तमित्यर्थः। भवतोऽनुमत्येति वार्थः॥ २४॥

मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ।
प्रीतियुक्तं तु राजानम् आनयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ।
अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुञ्च नृपं तथा ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे हरधनु-
र्भङ्गो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशश्च सर्वमप्यत्रत्यं वृत्तान्तमित्यर्थः ॥२५॥
गुप्तौ रक्षितौ प्रीतियुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २६ ॥
आभाष्य आहूय कृतशासनान् दत्तकल्याणसन्देशपत्रान् ॥२७॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥ १ ॥
ते राजवचनाद् गत्वा राजवेश्मप्रवेशिताः ।
ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ।
राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥
मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः ।
मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥ ४ ॥

त्रिरात्रं रात्रित्रयम् उषिता मार्गे कृतवासाः । तावद्वासकरणे निमित्तं क्लान्तवाहनत्वम् । ते दूतकर्मणि नियुक्ता मन्त्रिणः तदनन्तरन्तेऽयोध्यां प्राविशन् ॥ १ ॥

राजवचनात् जनकोऽस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजनामसङ्कीर्त्तनात् राजवेश्म दशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपालैरिति शेषः ॥ २ ॥

विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेन तद्भृत्यवत्तत्सन्निधौ भयरहिताः ॥ ३ ॥

साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः । आहिताग्न्यादिः ।

कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ।
जनकस्त्वां महाराज ! पृच्छते सपुरःसरम् ॥ ५ ॥
पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्य्यशुल्का ममात्मजा ।
राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥
सेयं मम सुता राजन् ! विश्वामित्रपुरस्कृतैः ।
यदृच्छयागतै राजन् ! निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥
तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाबाहो ! महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥

पुरस्कृता मन्त्र्यादयः । अग्निहोत्रपदेन तत्साधनऋत्विजस्तैः सहित इत्यर्थः इत्यन्ये ॥ ४ ॥

कुशलं क्षेमम् अव्ययमनपायम् । हे महाराज ! आपृच्छते । आङि नु पृच्छ्योरित्यात्मनेपदम् । पुरःसरा भृत्यास्तत्सहितम् ॥ ५ ॥

अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तम् ॥ ६ ॥

वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा पूर्वं युष्माकं विदितेत्यन्वयः । विमुखीकृता इत्यपि विदितम् ॥ ७ ॥

तव पुत्रकैरिति । तव पुत्रेण रामेणेत्यर्थः । कप्रत्ययेनाल्पार्थकेन बाल्यद्योतनम् । जामातृबुद्ध्या महाबलत्वेनेश्वरबुद्ध्या च पूज्यत्वेन बहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्य्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्त्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
सोपाध्यायो महाराज ! पुरोहितपुरस्कृतः ।
शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥
प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र ! निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥
एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १३ ॥
दूतवाक्यं तु तत् श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
वसिष्ठं वामदेवञ्च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्द्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥
दृष्टवीर्य्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ।

तच्च पूर्वं दक्षाध्वरध्वंससमये रुद्रेण यद्बलाच्छक्रादिपुरःसरसकल-सुरजयः कृतस्तच्चेत्यर्थः । रत्नं उत्तमं धनुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतया सीतादानप्रतिज्ञां तर्तुं पूरयितुम् ॥१०॥११॥

उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः । न केवलं रामस्यैवेत्यर्थः । प्रीतिं विवाहजाम् । एतेन लक्ष्मणाय ऊर्मिलाप्रदानं सूचितम् ॥ १२ ॥

अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥

एवं वक्ष्यमाणम् ॥ १४ ॥

सम्प्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥
यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत् कालस्य पर्य्ययः ॥ १७ ॥
मन्त्रिणो बाढ़मित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
सुप्रीतश्चाब्रवीद् राजा श्वोयात्रेति च मन्त्रिणः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ।
ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे दशरथस्य हरधनुर्भङ्गश्रवणं नाम अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

विदेहेषु विदेहानां निवासभूते जनपदे ॥ १५ ॥ १६ ॥
यदि वो रोचते वृत्तं यौनसम्बन्धयोग्यमित्यर्थः । पर्ययोऽतिक्रमः ॥१७॥
श्वोयात्रेति मन्त्रिणोऽब्रवीदित्यन्वयः । तदर्थमुद्यमः क्रियतामिति शेषः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणो जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । नरेन्द्रस्येति पाठे स च मुदित उवासेति विपरिणामः । नरेन्द्रस्येति पाठे जनकस्येत्यर्थः ॥१९॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः ।
राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ।
व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
चतुरङ्गबलञ्चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ।
ममाज्ञासमकालञ्च यानं युग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिरथ काश्यपः ।
मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुरृषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ।
यथाकालात्ययो न स्यात् दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥

धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः। पुष्कलं बहुश्रेष्ठं च *। सुविहिताः सुरक्षिताः सुसम्पादितकल्याणोचितकर्माणो वा ॥ २ ॥

यानं शिविकादि। युग्यमश्वादि। अनुत्तमानि च श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि यांतु। वसिष्ठाद्यर्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अग्रे द्विजप्रयाणं प्रयाणे कल्याणाय। प्रयान्तु। उक्तयानयुग्यैरिति शेषः। दूता जनकदूताः ॥ ५ ॥

---

* श्रेयान् श्रेयस्व पुष्कल इत्यमरः ।

वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना च चतुरङ्गिणी ।
राजानमृषिभिः सार्द्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ६ ॥
गत्वा चतुरहं मार्गे * विदेहानभ्युपेयिवान् ।
राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥
उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठमुदान्वितम् ।
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ! ॥ ९ ॥
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ।
दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥११॥

च द्वयं चिन्त्यफलं पादपूरणमात्रार्थम् ॥ ६ ॥

दूतानां त्रिदिनगम्योऽपि मार्गश्चतुरङ्गबलोपेतप्रयाणत्वात् चतुर्दिनं वासो मध्ये । श्रुत्वा दशरथागमनम् ॥ ७ ॥

राजानमासाद्य मुदितो हर्षं ययौ । मोदस्यैवाधिकावस्था हर्ष इति भेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वीर्यं शौर्य्यम् ॥ १० ॥

---

* केचित् "चतुरहं मार्गं" पठन्ति । तेषां तु चतुःस्वहःसु मार्गं गत्वा इति व्याख्यानम् ।

राघवैः सह संबन्धाद्वीर्य्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ।
श्वःप्रभाते नरेन्द्र ! त्वं संवर्त्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥
यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ ! विवाहमृषिसत्तमैः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ।
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥
यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ ! तत् करिष्यामहे वयम् ।
तद्धर्मिष्ठं यशस्यञ्च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥
श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ।
ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥

वसिष्ठे इन्द्रसादृश्यं पूर्णधर्मत्वेन । विघ्नाः कन्यादानप्रतिबन्धाः ॥११॥

राघवैः सह सम्बन्धं प्राप्य पूजितं मे कुलम् । नरेन्द्र सर्वराजश्रेष्ठ ! संवर्तयितुं निर्वर्त्तयितुं विवाहमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १२ ॥

यज्ञान्ते अवभृथे ॥ १३ ॥

प्रतिग्रहः कन्यागवादीनां दातृवशः यदि दाता ददाति तदा प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीत्वा इति स्थितः । एतद्वाक्यं मया श्रुतम् । क्षत्रियतया प्रतिग्रहधर्मस्य अद्यापि अज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवो भविष्यति इति श्रुतमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अतो यथा त्वं वक्ष्यसि तद् वयं करिष्यामहे ॥ १५ ॥

विस्मयं कन्याया वीर्य्येण शुल्केन जितत्वात् मदनुमत्यनुपेक्षायामपि राज्ञो विनयेन तादृशवचनाद् विस्मयः ॥ १६ ॥

हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन् सुखम् ।
राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥
उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ।
जनकोऽपि महातेजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित् ।
यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे दशरथस्य मिथिलागमनं नाम एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥

यज्ञस्यावशिष्टाः क्रियाः । सुताभ्यां दुहित्रोः । कन्यादानशेषतया यत् कर्तव्यम् अङ्कुरार्पणादिलौकिकं तत् सर्वं कृत्वा उवास ॥ १८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥
भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः ।
कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
वार्याफलकपर्य्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ।
सांकाश्यां पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः ।

अथ ब्राह्मसम्बन्धसदृशे यौनसम्बन्धे बङ्क्ष्येक्षितः परस्परकुलाचारः सर्गाभ्याम् । तत इति । कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥

पुरीमध्यवसत् । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् ॥ २ ॥

परबलं वारयितुमर्हो वार्य्यः प्राकारः तत्स्थाः आफलका यन्त्रफलकास्तद्युक्तः पर्य्यन्तः परिसरो यस्याः सा तथा । इक्षुमतीं पिबन् तज्जलं पिबन् साङ्काश्यां तदाख्यां नगरीं वार्य्यामलकपर्य्यन्तामिति पाठे वार्य्यामलका आमलकविशेषाः पर्य्यन्तेषु यस्या इत्यर्थः । पुण्यसङ्काशां पुण्यशब्देन तत्फलं स्वर्गः तत्सङ्काशाम् । तदुपमामित्यर्थः । पुष्पकं विमानं कौवेरं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तम् उक्तपुरवासिनम् । यज्ञगोप्ता मिथिलायां क्रियमाणयज्ञस्य सां-

प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ।
आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान् समादिशत् ॥ ५ ॥
शासनात् तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ।
समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
सांकाश्यां ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ।
न्यवेदयन् यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥ ७ ॥
तद् वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ।
आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥
स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ।
सोऽभिवाद्य शतानन्दं जनकं चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥
राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोऽध्यरोहत ।
उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥

काश्यायामेव स्थित्वास्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसम्पादकत्वेन रक्षिता । इमां प्रीतिं जानकीपरिणयजाम् ॥ ४ ॥

अव्यग्राः समर्थाः । समादिशत् शतानन्देन गन्तुं प्रैरयत् ॥ ५ ॥

नरेन्द्रशासनात् शतानन्दप्रेरिताः प्रययुर्दूता इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नृपतिः कुशध्वजः ॥ ८ ॥

पूर्वं शतानन्दमभिवाद्य ततो जनकञ्चाभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

अध्यरोहत पुरोहितजनकयोरनुमत्येति शेषः ॥ १० ॥

प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ।
गच्छ मन्त्रिपते ! शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम् ॥ ११ ॥
आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ।
औपकार्य्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्द्धनम् ॥ १२ ॥
ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ।
अयोध्याधिपते वीर ! वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥
स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ।
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा ॥ १४ ॥
सबन्धुरगमत् तत्र जनको यत्र वर्त्तते ।
राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ १५ ॥
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ।
विदितं ते महाराज ! इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥
वक्ता सर्व्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ।
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्व्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥

सुदामनं सुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥

औपकार्य्याम् उपकार्य्यशब्दात् स्वार्थेऽण् । दशरथशिविरसन्निवेश इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इदं वाक्यं वक्ष्यमाणम् । वसिष्ठमुखेन कन्यां वरयितुम् । इक्ष्वाकुकुलदैवतं भगवान् वसिष्ठः । इक्ष्वाकूणां सर्वेषु कृत्येषु वक्तेति ते विदितमित्यन्वयः । अतो विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिः सह कुलप्रभवधर्म-

एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ।
तूष्णीम्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवान् ऋषिः ॥ १८ ॥
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ।
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ।
विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः * ॥ २० ॥
मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ २१ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः † ।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥

क्रममनतिक्रम्य । क्रमं ज्येष्ठानुक्रमं चानतिक्रम्य । दशपुरुषविख्यातादिति न्यायेन यौनसम्बन्धापेक्षितवंशपारम्पर्य्यमेष वक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अव्यक्तशब्देन मायाशबलं ब्रह्म । ब्रह्मा चतुर्मुखः । शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्य आपेक्षिकाणि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥

---

* "मरीचादङ्गिरास्तस्य प्रचेतास्तनयोऽभवत् ।
मनुः प्रचेतसः पुत्रः——————" इति वङ्गीयाः ।

† "त्रिकुक्षिरुदपद्यत" इति वङ्गीयाः ।

अनरण्यात् पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि।
त्रिशङ्कोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ॥ २४ ॥
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः।
युवनाश्वसुतश्चासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २५ ॥
मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत।
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥
यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः।
भरतात् तु महातेजा असितो नाम जायत ॥ २७ ॥
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशविन्दवः ॥ २८ ॥
तांश्च संप्रतियुध्यन् वै युद्धे राजा प्रवासितः।
हिमवन्तमुपागम्य भार्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥
असितोऽल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान्।
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ ३० ॥

मनोः प्रजापतित्वं प्रजासर्गाधिकारित्वेन। पूर्वकम् आद्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्य असितस्य। प्रतिराजानः प्रचुभूता राजानः ॥ २८ ॥

सोऽसितः प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतया युध्यन्। प्रवासितः राज्यान्निःसारितः ॥ २९ ॥

इति श्रुतिः पुरातनकथा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगरं ददौ ।
ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ ३१ ॥
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।
तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ३२ ॥
ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम् ।
तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥
स तामभ्यवदद् विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ।
तव कुक्षौ महाभागे ! सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ ३४ ॥
महावीर्यो महातेजा अचिरात् संजनिष्यति ।
गरेण सहितः श्रीमान् माशुचः कमलेक्षणे ! ॥ ३५ ॥
च्यवनञ्च नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ।

सगरं गरसहितं भक्ष्यम् । शैलवरे हिमवति अभिरतो बभूव ॥३१॥

तत्र हिमवति । एका प्राशितगरा ॥ ३२ ॥

कालिन्दीति तस्या नाम । अभ्युपागम्य शरणं गत्वा । अभ्यवादयच्च । चेन शुश्रूषणमप्यकरोत् ॥ ३३ ॥

पुत्रजन्मनि तद्विषयेऽभ्यवदत् उक्तवान् ॥ ३४ ॥

गरेण सहितो जनिष्यतीत्यन्वयः । माशुचः पतिमरणजं गरदानजं च शोकं त्यज । पुत्रेणैव सुखिनी भविष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥

पतिना रहितेति पाठे नाभाव आर्षः । तस्मात् च्यवनप्रसादात् व्यजायत असूत ॥ ३६ ॥

पतिना रहिता तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया।
सह तेन गरेणैव सञ्जातः सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान्।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा।
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ ३९ ॥
कल्माषपादोऽप्यभवत् तस्माज्जातस्तु शंखणः।
सुदर्शनः शंखणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ४० ॥
शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः।
मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषस्य महीपतिः।
नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
नाभागस्य बभूवाजः अजाद् दशरथोऽभवत्।
अस्माद् दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम्।

यतो गरेण सह जातोऽतः सगरो नाम्नाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रवृद्धस्तन्नामा पुरुषादकः वसिष्ठशापवशाद्राक्षसोऽभवत्। वसिष्ठाय प्रतिशापं दातुमुद्धृतं जलं स्वपत्न्यनुनयेन स्वपादयोर्विसृष्टवान्, ततः कल्माषवर्णपादस्तदाख्यश्चाभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥
रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ! ।
सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ ! सदृशे दातुमर्हसि । ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे रघुकुलकीर्त्तनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

यद्यपि वंशपरम्परापुराणादिष्वन्यथा दृश्यते, तथापि तत्र कल्पभेदेन विरोधपरिहारः। एकस्यानेकनामकत्वाद्वा। आदीति। आदितो ब्रह्माणमारभ्य वंशेन शुद्धानां वीराणां सत्यवादिनां सम्बन्धिनो रामलक्ष्मणयोः इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्त्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ ! कुलं निरवशेषतः ।
वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ! ॥ २ ॥
राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्म्मणा ।
निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ।
प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्द्धनः ।

अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गे प्रभुताया अनौचित्येन स्ववंशं स्वयमेवाह,—एवमिति । ब्रुवाणं वसिष्ठम् अस्माभिः परिकीर्त्तितं नोऽस्माकं कुलं श्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥

कुलजातेन मत्कुलप्रसूतेन । प्रदाने कन्यादानविषये कुलं वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य निमेः । मिथिनाम्ना च मिथिलेति । प्रथमो जनकः सर्वेषामस्माकं जनकशब्दव्यवहारार्थत्वे मूलभूतः ॥ ४ ॥

नन्दिवर्द्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ।
देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥
बृहद्रथस्य शूरोऽभूत् महावीरः * प्रतापवान् ।
महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ।
धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्य्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्य्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः † ।
प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्त्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ़ इति स्मृतः ।
देवमीढ़स्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ‡ ॥ १० ॥
महीध्रकसुतो राजा कीर्त्तिरातो महाबलः § ।
कीर्त्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा ¶ व्यजायत ॥ ११ ॥
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ।

नाम प्रसिद्धम् । नामतः सुकेतुः इत्यर्थः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

---

* "महावीर्य्यः" इति वङ्गीयाः ।

† "प्रसिद्धकः" इति वङ्गीयाः ।

‡ "विबुधस्यापि चान्धकः" इति वङ्गीयाः ।

§ "कृतिरात इति स्मृतः" इति वङ्गीयाः ।

¶ "स्वर्णरोमा" इति वङ्गीयाः ।

स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः।
ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मान्तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम *।
कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम्।
भ्रातरं देवसङ्काशं स्नेहात्पश्यन् कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य साङ्काश्यादागतः पुरात्।
सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम्।
सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

तस्य ह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोऽहम्। ममानुजः कुशध्वजः ॥ १३ ॥

स मम पिता मां ज्येष्ठन्तु राज्येऽभिषिच्य कुशध्वजं भारं भरणीयं यद्वा कुशध्वजं, भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गत इत्यन्वयः। धुरं राज्यभारं स्नेहात्पश्यन् पालयन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

साङ्काश्यमिति सुधन्वनगरनाम अवरोधकोऽगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

शैवं धनुः सीता च कन्या मह्यं दीयतामिति दूतान् प्रेषयामास मे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

---

* "सतां मतः" इति वा पाठः।

तस्याप्रदानाद् ब्रह्मर्षे ! युद्धमासीन् मया सह।
स हतो विमुखो * राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ ! सुधन्वानं नराधिपम्।
साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभिषिञ्चं कुशध्वजम् ॥ १९ ॥
कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने !।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ! ॥ २० ॥
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै।
वीर्य्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २१ ॥
द्वितीयामूर्म्मिलाञ्चैव त्रिर्वदामि न संशयः।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ! ॥ २२ ॥
रामलक्ष्मणयो राजन् ! गोदानं कारयस्व ह।
पितृकार्य्यञ्च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
मघा ह्यद्य महाबाहो ! तृतीयदिवसे प्रभो !।

तस्य उक्तवस्तुद्वयस्य। विमुखो युद्धविमुखः सांकाश्ये सुधन्वनगरे ऊर्मिलां योनिजां निजपुत्रीम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

त्रिर्वदामि उक्तमपि दार्ढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥

गोदानं समावर्त्तनम्। वैवाहिकं विवाहादौ कर्त्तव्यम्। पितृकार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धम् ॥ २३ ॥

अद्य तृतीयदिवसे तत्र मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे यज्ञसमाप्ति-

---

* "स हतोऽभिमुखः" इति वा पाठः।

फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥

राम लक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्य्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
. जनकस्य कन्याद्वयदानाङ्गीकारो नाम
एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तृतीयदिवसे वाद्य मघानक्षत्रम् । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन अविरोधः । भगो हि पूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहम् । त्रिनयादित्वात् ठक् । "मघानक्षत्रं पितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रमर्यमा देवता फल्गुनीनक्षत्रं भगो देवता" इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । "अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनीभगस्योत्तरे" इति तद्ब्राह्मणे चोक्तत्वेन यथा श्रुतमेव सम्यगिति तत्त्वम् । उत्तरे इति पुंस्त्वमार्षम् । यद्यपि उत्तरफल्गुनो सीतायाः जन्मर्क्षं तथापि तदृक्षे प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्य न दोषः । भकूटशुद्धौ तन्न दुष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । किञ्च, पूर्वासु तस्या द्वादशश्चन्द्र इति तत्र विवाहोऽनुचित एव एकनाड़ीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् ॥ २४ ॥

रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय सुखोदयं सुखोदर्कम् । दानं गो-भू-तिल-यव-हिरण्यादेर्दानं कार्यं त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः।

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः।
उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुङ्गव !।
इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्पदा।
रामलक्ष्मणयो राजन् ! सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यञ्च नरश्रेष्ठ ! श्रूयतां वचनं मम।
भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ ! एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥
अस्य धर्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं भुवि।
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ ! पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥

वीरं जनकम् ॥ १ ॥

एषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरो नास्ति ॥ २ ॥

धर्मसम्बन्धो युवयोर्विवाहसम्बन्धः सदृशोऽनुरूपः किञ्च ऊर्मिलया सह वर्त्तमाना या सीता तस्या यथायोग्ययो रामलक्ष्मणयोः यः सम्बन्धः स्वरूपसम्पदा सदृशः। सीतयोर्मिलयेति पाठस्तु सुगम एव ॥३॥

किञ्चिदन्यद् वक्तव्यमस्ति तत् श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ।
लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र ! सम्बन्धेनानुबध्यताम् ।
इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ।
जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ।
सदृशं कुलसम्बन्धं यदाज्ञापयतः स्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ।
पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥

कयोः पत्नीत्वार्थं ; तत्राह,—भरतस्य इत्यादि । आद्यार्द्धं पूर्वान्वयि, तथा ते सुते सीतोर्मिले तयोरर्थे रामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥

दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणन्यूनता, इत्याह,—पुत्रा इति ॥७॥

उभयोर्भ्रात्रोः सम्बन्धेन इक्ष्वाकुकुलं सम्बध्यताम् । तत्र च सम्बन्धे पुण्यकर्मणो भवतोऽव्यग्रं चित्तं भवत्विति शेषः । कथम् ईदृशेन महाराजेन युगपन्मया सम्बन्धचतुष्टयं कार्य्यमिति व्यग्रता मास्त्वित्यर्थः ॥८॥९॥

स्वयं न तु शिष्यादिमुखतो यत् यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदं कुलं धन्यं मन्ये ॥ १० ॥

एकाह्ना राजपुत्रीणाञ्चतसृणां महामुने ! ।
पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् ! फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ।
वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोस्तथा ।
इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुङ्गवौ ! ॥ १५ ॥
यथा दशरथस्येयं तथायोध्यापुरी मम ।

सहितौ नित्यसहचरौ अत्र क्रमेण तात्पर्य्यम् ॥ ११ ॥

एकाह्नेति । टजभावोऽनित्यः समासान्ता इति । सप्तम्यर्थे तृतीया एकदिवसे इत्यर्थः । चतसृणामिति दीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥

फल्गुनीभ्यामुत्तरफल्गुनीभ्याम् उपलक्षिते उत्तरे दिवसे द्वितीये दिवसे प्रजापतिर्देवता । प्राशस्त्यञ्च विवाहप्रजोत्पत्तिसाधनयोर्निलिङ्गाधिष्ठातृभगदैवत्यत्वेनेति कतकः ॥ १३ ॥

प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय ॥ १४ ॥

परो धर्मः कन्यादानरूपः । अहं भवतोः शिष्योऽस्मि । तथा यथा दशरथस्य युवयोः शिष्यः । स्वस्य शिष्यत्वे कनीयसः कुशध्वजस्य शिष्यत्वमर्थसिद्धम् । आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणि सिंहासनानि आस्यतामित्यार्षम् । परिपालयेतामित्यर्थकं राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु दशरथसिंहासनं कथं त्वया विनियुज्यते? अत आह, यथेति ।

प्रभुत्वेनास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ।
राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ।
ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वमालयम् ।
श्राद्धकर्माणि विधिवद् विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ।
मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥

यथेयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्यापुरी मम अतो युष्माकं त्रिसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति सन्देहः अतो यथायोग्यं प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ पूजायां बहुवचनम् । वयं सर्वे भवदधीना इत्याशयः ॥ १६ ॥

हृष्टः एवमैक्यवादेनेति शेषः ॥ १७ ॥

ऋषिरूपा भवद्वंश्या राजसङ्घास्ते भवद्भ्यामभिपूजिताः अनेन विनयेन सर्वोत्कर्षं प्रापिता भवद्वंश एवैवं विनीतो नायमपूर्वोऽर्थस्त्वयीति भावः ॥ १८॥

क्षत्रियत्वेऽपि प्रतिगृहीतृत्वात् दातरि जनके आशीः स्वस्तीत्यादि ॥१९॥

आपृष्ट्वा आपृच्छ्य ॥ २० ॥

गवां शतसहस्रञ्च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।
एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥
सुवर्णशृङ्गसम्पन्नाः * सवत्साः कांस्यदोहनाः ।
गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।
ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥

प्रभाते उत्थाय काल्यं प्रातःकालकर्तव्यं गोदानाख्यं कर्म चक्रे ॥ २१ ॥
तदङ्गत्वेन प्रसिद्धगोदानमाह,—गवामित्यादि। एकैकश इत्यार्षम् ॥२२॥
सम्पन्ना बहुदुग्धाः ईदृश्यो या गावस्तासां गवां चत्वारि लक्षाणि ददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषम् ।

"गोदानं चौलवत्कार्य्यं षोड़शेऽब्दे तदुच्यते ।
अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां मुण्डनं भवेत् ॥
स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठेन्नहःशेषं नयेदथ ।
आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः ॥
अहं वरं ददामीति दद्याद् गोमिथुनं ततः ॥"

इत्याश्वलायनकारिकायाम् ।
इदं समावर्त्तनपूर्वाङ्गम्। वेदव्रतानिवापारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
"गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया" इति याज्ञवल्क्यात् ॥२४॥

---

* "सुवर्णशृङ्गाः सम्पन्नाः" इति वा पाठः ।

स सुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन् नृपतिस्तदा ।
लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः * प्रजापतिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे गोदानं नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

सौम्यः सोम इव सौम्यः सौम्य एव सौम्यः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

---

* "वृतः साक्षात् प्रजापतिः" इति वङ्गीयाः ।

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ।
तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित् समुपेयिवान् ॥ १ ॥
पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद् भरतमातुलः ।
दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
केकयाधिपती राजा स्नेहात् कुशलमब्रवीत् ।
येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
स्वस्रीयं मम राजेन्द्र ! द्रष्टुकामो महीपतिः ।
तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ! ॥ ४ ॥
श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ।
मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ! ॥ ५ ॥
त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ।

समुपेयिवान् दशरथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

केकयाधिपतिर्युधाजित्पिता कुशलमब्रवीदिति·युष्मान् प्रतीति शेषः । येषामस्माकं त्वं कुशलकामोऽसि तेषामस्माकं सम्प्रत्यनामयमिति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥

आगमनप्रयोजनमाह,—स्वस्रीयं भरतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ।
ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥
प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ।
ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥
युक्ते मुहूर्त्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ।
भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
वसिष्ठं तु पुरस्कृत्य महर्षीनपरानपि ।
वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥
राजा दशरथो राजन् ! कृतकौतुकमङ्गलैः ।
पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकाङ्क्षते ॥ ११ ॥
दातृप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्थाः सम्भवन्ति हि ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥

अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतं द्रष्टुकाम इहाभ्युपयात इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारम् ॥ ८ ॥

"युक्ते" इत्यादि सार्द्धश्लोकस्य "उपागमत्" इति पूर्वेणान्वयः । युक्ते शुभलग्नादियुक्ते । विजये तदाख्ये ॥ ९ ॥

एत्य यज्ञवाटान्तर्वर्तिनं वैदेहम् ॥ १० ॥

दातारं दातुस्तवाज्ञां प्रवेष्टुमाकाङ्क्षते ॥ ११ ॥

दातृप्रतिगृहीतृभ्यां योगे इति शेषः । सर्वार्था दानधर्माः । हि

इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ।
प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १३ ॥
कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते ।
स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १४ ॥
कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ।
मम कन्या मुनिश्रेष्ठ ! दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥
सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि * वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ।

यतोऽतः उत्तमं वैवाह्यं, आर्षः ष्यञ् । विवाहोपयोगि लौकिकालौकिकं कर्म कृत्वा ततः स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपद्यस्व तावत् द्वार्य्येव तिष्ठाम इति भावः ॥ १२ ॥

परमोदारः परमदाता ॥ १३ ॥

प्रतिहारो द्वारपालः येन राजा गमनं प्रतिबध्यते इति शेषः । यथेदं मम राज्यं तथा तव तत्र स्वगृहे प्रवेशे को विचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च कृतस्वकर्तव्येन मयैव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियते इत्याह,—कृतेति। कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्स्नमङ्गलानुष्ठानं यासां ताः । वेदिमूलं वेदिसमीपम् ॥ १५ ॥

सद्यः अस्मिन् काले त्वां प्रतीक्षते इति त्वत्प्रतीक्षः । अविघ्नमविलम्बं यथा तथा सर्वं विवाहकर्म भवता क्रियताम् । किमर्थं द्वार्यवस्थानेन विलम्ब्यते भवतेति शेषः ॥ १६ ॥

---

* "सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षश्च" इति वङ्गीयाः ।

अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलम्ब्यते ॥ १६ ॥
तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा।
प्रवेशयामास सुतान् सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥
ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत्।
कारयस्व ऋषे! सर्वामृषिभिः सह धार्मिक! ॥ १८ ॥
रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो!।
तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १९ ॥
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दञ्च धार्मिकम्।
प्रपामध्ये तु विधिवद् वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥
अलञ्चकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः।
सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः ॥ २१ ॥
अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः।

श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥

सर्वां वैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

लोकरामस्य लोकप्रियस्येति यावत् ॥ १९ ॥

प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः। प्रपा मण्डप इत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेन प्रपात्वारोपः। वेदिं विवाहवेदिं इयं वेदिरग्रशर्या ॥ २० ॥

सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुम्भैः नानावर्णादियुतकुम्भैः अच्छिद्रकुम्भैरिति पाठे स्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुम्भैरित्यर्थः इति कतकः। अच्छिद्रकुम्भैः करकैरिति तीर्थः ॥ २१ ॥

शंखपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥ २२ ॥
लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः ।
दर्भैः समैः समास्तीर्य्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥
अग्निमाधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥
ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ।
समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ २५ ॥
अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्दवर्द्धनम् ।
इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २६ ॥
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ २७ ॥

अर्घादिपूजितैस्तद्युक्तैः ॥ २२ ॥

लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरित्यार्षम् । संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैः समप्रमाणैः समास्तीर्य्य वेदिमिति शेषः ॥२३॥

विधिना कल्पोक्तक्रमकलापेन । मन्त्रैश्च पुरस्कृतं हविरिति शेषः । विवाहहोमादीनां वरकृत्यत्वात् तत्पुरोहितो वसिष्ठो जुहाव ॥ २४ ॥

अग्नेः समक्षं राघवाभिमुखे देशे संस्थाप्येत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इयं त्वद्भुजवीर्यनिर्जिता मम सुतेत्याभिजात्यसूचनम् । सहधर्मचरी अनेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेति स्मारितम् ॥ २६ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं गृह्णीष्व पाणि-

इत्युक्त्वा प्राक्षिपद् राजा मन्त्रपूतं जलं तदा।
साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥ २८ ॥
देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत्।
एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥
अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः।
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ ३० ॥
प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व माभूत् कालस्य पर्य्ययः।
तमेवमुक्त्वा जनको भरतञ्चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥
गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन !।
शत्रुघ्नञ्चापि धर्मात्मा अब्रवीन् मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥
श्रुतकीर्त्तेर्महाबाहो ! पाणिं गृह्णीष्व पाणिना।
सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥

गृहीता हि सर्वथानतिक्रमणीयेति एवमुक्तम्। छायेवानुगता भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥

मन्त्रपूतं कन्यादानं मन्त्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् रामहस्ते इति शेषः। वदतां शब्द आसीदिति शेषः ॥ २८ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ २९ ॥

उद्यतां दातुं कृतनिश्चयाम् ॥ ३० ॥

प्रतीच्छेत्यादि प्राग्व्याख्यातम्। ज्येष्ठाद्भरतात्पूर्वं लक्ष्मणपाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वात् न दोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था माभूत् कालस्य पर्य्ययः ।
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥
चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ॥ ३५ ॥
ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्य्या रघूद्वहाः ।
यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्बकम् ॥ ३६ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात् सुभास्वरा ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ ३७ ॥
ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ।
विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥
ईदृशे वर्त्तमाने तु तूर्य्योद्घुष्टनिनादिते ।
त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्य्या महौजसः ॥ ३९ ॥

सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि यैः ॥ ३३ ॥

पत्नीभिः सहिताः सन्तु भवन्तु इत्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥

वेदिं विवाहवेदिम् । राजानं जनकम् ॥ ३५ ॥

ऋषींश्चापि प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः । यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण विवाहं तत्कृत्यशेषं होमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तदद्भुतं दुन्दुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥

तूर्याणां यदुद्घुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले । त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ॥ ३९ ॥

अथोपकार्य्यं जग्मुस्ते सभार्य्या रघुनन्दनाः।
राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घः सबान्धवः॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
दशरथपुत्रचतुष्टयपरिणयो नाम
त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥

उपकार्य्यं शिविरं पश्यन् वधूवरसंबन्धकल्याणम्॥ ४०॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।
आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥
विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ।
आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥
अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ।
गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥
कम्बलानाञ्च मुख्यानां क्षौमान् कोट्यम्बराणि च ।
हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥

आपृष्ट्वा आपृच्छ्य तौ दशरथजनकौ उत्तरपर्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नम् ॥ १ ॥

जगाम गन्तुमुद्यतोऽभूत् ॥ २ ॥

कन्याधनं विवाहकाले कन्यायै देयं धनं यौतकाख्यं तस्यैव प्रपञ्चो गवामित्यादि ॥३॥

मुख्यानां कम्बलानां नैपालादिभवानां कम्बलानां बहूनि इति सम्बन्धः । क्षौमान् बहूनिति विपरिणामः । कोट्यम्बराणि कोटिसंख्यानि सामान्यवासांसि ॥ ४ ॥

ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम्।
हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ५ ॥
ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम्।
दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ ६ ॥
प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः।
राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥
ऋषीन सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः।
गच्छन्तं तु नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ ८ ॥
घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः।
भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥
तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्य्यपृच्छत।
असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥

कन्याशतं सखीत्वेन तासां राजकुमारीणां प्रत्येकमिति शेषः। दासीदासमिति गवाश्वादित्वादेकम्। हिरण्यं रजतं सुवर्णं हेम। षष्ठ्यन्तानां कोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५ ॥

पार्थिवं दशरथम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

बलैश्चतुरङ्गैरनुगैः किङ्करैश्च सहितः तथा गच्छन्तं दशरथमिति शेषः ॥ ८ ॥

पक्षिणः करटादयः। तत्र पक्षिणां घोरव्याहरणमादौ दुर्निमित्तं, ततो मृगप्रदक्षिणगमनं सुनिमित्तम् ॥ ९ ॥

किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति ।
राज्ञो दशरथस्यैतत् श्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ ११ ॥
उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत् फलम् ।
उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्चुतम् ॥ १२ ॥
मृगाः प्रशमयंत्येते सन्तापस्त्यज्यतामयम् ।
तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥
कम्पयन् मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् ।
तमसा संवृतः सूर्य्यः सर्वेनावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥
भस्मना चावृतं सर्वं संमूढ़मिव तद्बलम् ।
वशिष्ठो ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ १५ ॥
ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद् विचेतनम् ।

तान् शुभाशुभसूचकोत्पातान् । असौम्याः पक्षिणो घोराः, घोरशब्दा इत्यर्थः ॥ १० ॥

इदं हृदयकम्पजनकं किमिदं सुखोदर्कं दुःखोदर्कं वेति प्रश्नः अनिश्चयात् मे मनो विषीदति ॥ ११ ॥

दिवि खे भवं दिव्यं पक्षिमुखात् च्युतं वचनं घोरं भयम् उपस्थितं प्राप्तमावेदयतीति शेषः ॥ १२ ॥

प्रशमयन्ति प्रशमं सूचयन्तीत्यर्थः । तेषां संवदतामित्यस्य पुर इति शेषः ॥ १३ ॥

तमो भस्म चोभयमप्युत्पातजम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ १६ ॥
ददर्श भीमसङ्काशं जटामण्डलधारिणम्।
भार्गवं जामदग्नेयं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥
कैलासमिव दुर्द्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम्।
ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८ ॥
स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गुणोपमम्।
प्रगृह्य शरमुग्रञ्च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १९ ॥
तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशं ज्वलन्तमिव पावकम्।
वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २० ॥
सङ्गता मुनयः सर्वे सञ्जजल्पुरथो मिथः।
कच्चित् पितृवधामर्षी क्षत्त्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥

ससंज्ञा इव ईषत्संज्ञा इत्यर्थः। अन्यत्तु बलं निःसंज्ञमेव भस्मच्छन्नेवाभूदिति शेषः ॥ १६ ॥

भीमसङ्काशं भयङ्करदर्शनम् ॥ १७ ॥

कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वम्। दुर्धर्षमशक्यातिक्रमम्। पृथक्जनैः पामरजनैः ॥ १८ ॥

प्रभातिशयेन विद्युत्गुणोपमं धनुरुग्रं शरञ्च प्रगृह्य त्रिपुरघ्नं शिवमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

जपहोमपरायणा आसन्निति शेषः। यद्यपि होमोऽग्न्यधिकरणस्तदा पथि चलनसमये वाधितस्तथाप्ययाने जुह्वति प्राणमित्यादिर्बोध्यः इति

पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २२ ॥
एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ।
ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥
प्रतिगृह्य तु तां पूजां ऋषिदत्तां प्रतापवान् ।
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
जामदग्न्यागमनं नाम चतुःसप्तति-
तमः सर्गः ॥ ७४ ॥

केचित् । परे तु जपहोमपरायणत्वमुपलक्षणं अतएवाग्रे सञ्जजल्पुरिति सङ्गच्छतेऽन्यथा तादृशहोमादिपरायणानां जल्पासम्भवादित्याहुः ॥ २० ॥

ऋषीणां परस्परजल्पमाह,—कच्चिदित्यादि श्लोकद्वयेऽपि न शब्दो ननु शब्दैकदेशो नन्वित्यर्थको वितर्के ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

राम ! दाशरथे ! वीर ! वीर्य्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ।
धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥
तदद्भुतमचिन्त्यञ्च भेदनं धनुषस्तथा ।
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥
तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः ।
पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे ।
द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्य्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥

किमभाषतेत्यत्राह,—रामेति । निखिलेन कार्त्स्न्येन चेन ताड़का-वधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥

यत् त्वया तथा अनायासेन धनुषो भेदनं कृतं, तदद्भुतमचिन्त्यं च अन्येन मनसापि अशक्यम् अतः तत् श्रुत्वा इत्यादि गृह्य गृहीत्वा ॥२॥

जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुरागतं अत्रार्थे ष्यञ् आर्षः । शरेण युतं पूरयस्वैव आकर्षयस्व ॥ ३ ॥

अस्यापि धनुषः पूरणे सति वीर्य्यश्लाघ्यं वीर्य्यवत् श्लाघ्यम् । वीर्य्येण तद्वत्तया श्लाघ्यमित्यन्ये ॥ ४ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ।
बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥
भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ।
सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥
स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥
मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ! ।
न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

तद्वचनं द्वन्द्वयुद्धवचनम् ॥ ५ ॥

क्षत्ररोषात् तज्जक्षत्रबधात् ॥ ६ ॥

सहस्राक्षे तत्सन्निधौ प्रतिज्ञाय । अतःपरं शस्त्रं न ग्रहीष्यामीत्येवं प्रक्षेपस्त्यागः ॥ ७ ॥

तपसे महेन्द्रकृतकेतनत्वम् ॥ ८ ॥

त्वं तथा त्यक्तशस्त्रादिर्मम सर्वविनाशाय कुतः संप्राप्त इत्यन्वयः । सर्वनाशमेवोपपादयति,—न चेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥

इमे वक्ष्यमाणलक्षणे यत् त्वया भग्नं यच्च मया धृतं ते इत्यर्थः । बलवती बलवत्साम्ये, सुकृते यत्ननिर्मिते ॥ ११ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥
इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते ।
दृढ़े बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ।
त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ ! भग्नं काकुत्स्थ ! यत् त्वया ॥ १२ ॥
इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ।
तदिदं वैष्णवं राम ! धनुः परपुरञ्जयम् ॥ १३ ॥
समानसारं काकुत्स्थ ! रौद्रेण धनुषा त्विदम् ।
तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ १४ ॥
शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ।
अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ १५ ॥

युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरिति शेषः। त्रिपुरघ्नं तद्धननसाधनम् * ॥ १२ ॥

वैष्णवं विष्णवे दत्तं, तदिदं वैष्णवं वैष्णवत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

रौद्रेण शैवेन । शैवस्येदानीमसारत्वमाह,—तदात्विति ॥ १४ ॥

विष्णोस्त्रिपुरसंहारे शरत्वेन रुद्रपरिकरान्तर्भावश्रवणात् अयं रुद्राद् दुर्बल उत सम इत्येवं शितिकण्ठविष्ण्वोर्बलाबलज्ञानाय देवताः पितामहं पृच्छन्ति स्म स च पितामहस्तेषां देवानां उक्तमभिप्रायं विज्ञाय ॥ १५ ॥

---

* विश्वकर्मनिर्मितयोरेकं सुरैः त्रिपुरहन्तुकामाय दत्तम इत्यर्थः ।

विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः * ।
विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ।
तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥
हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ।
देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः ॥ १८ ॥
याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ।
जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥
अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
धनूरुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ २० ॥

सत्यवतां वरः सत्यसङ्कल्पः। स्वसङ्कल्पेन देवानां मोहं निरसितु-मेकात्मनोरपि रुद्रविष्णवोर्विरोधं जनयामास, तावपि तत्सङ्कल्पासिद्धर्थमेव विरोधं चक्रतुः। इदं युद्धं दक्षयज्ञबधे बोध्यम् अतः पूर्वेण न विरोधः॥१६

तदा हुङ्कारेण विष्णुना शैवं धनुर्विजृम्भितं शिथिलीकृतम्। महा-देवश्च स्तम्भितः ॥ १७ ॥ १८ ॥

याचिताविति एतावित्यर्थे, प्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपरतिं याचितौ देवतानुग्रहाय प्रशमं जग्मतुः ॥ १९ ॥

विष्णुम् अधिकं श्रेष्ठं सेव्यत्वेन मेनिरे ज्ञातवन्तः। वस्तुवस्तु प्रकृतयुद्धे

---

* "सत्त्वपरीक्षया" इति वा पाठः।

देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम्।
इदं च वैष्णवं राम! धनुः परपुरञ्जयम्॥ २१॥
ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम्।
ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः *।
पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्न्येर्महात्मनः॥ २२॥
न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते।
अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः॥ २३॥

विष्णोराधिक्यदर्शनात् त्रिपुरबधे शिवस्याधिक्यदर्शनात् तयोः साम्यग्रहणमिति तात्पर्य्यम्। अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः। धनूरुद्रस्त्विति। एवं युद्धदशायां क्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया प्रसन्नः शिवः देवेभ्यो दत्त्वा ततः सर्वैर्देवैः सह युद्धार्थं धनुरिच्छतो देवरातस्य ददौ। अतएव वरुणेन दत्तमिति वक्ष्यमाणेन रुद्रेण देवानां दत्तमिति उक्तग्रन्थेन च न विरोध इत्याहुः॥ २०॥

एवं च शैवस्य धनुषस्तदारभ्य शिथिलत्वेन तत् भङ्गकृतं न ते वीर्य्याधिक्यमिति भार्गवाभिप्रायः। अथ स्वधनुष आगममाह,—इदं चेत्यादि परपुरं जयमित्यार्षमसंज्ञायाम्॥ २१॥

भार्गवे भृगुपुत्रे। स उक्तरूपो विष्णुर्न्यासं प्रादात्। अप्रतिकर्मणः स्वहन्तर्य्यपि शापादिप्रतिक्रियारहितस्य॥ २२॥

न्यस्तशस्त्रे। न्यस्तं त्यक्तं विष्णुधनूरूपं शस्त्रं येन तथाभूते। तपो-

---

* "पुत्रस्यामिततेजसः" इति वा पाठः।

वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम्।
क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४ ॥
पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने।
यज्ञस्यान्तेऽददं * राम! दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥
दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः।
श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥
तदिदं वैष्णवं राम! पितृपैतामहं महत्।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥

बलयुते पितरि प्राकृतां बुद्धिमास्थितोऽर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः मत्पितुर्मृत्युं विदधे ॥ २३ ॥

तमयोग्यं पितुर्बधं श्रुत्वा अहं रोषात् क्षत्रमुत्सादयम् उत्सादितवान् अडभाव आर्षः ॥ २४ ॥

प्राप्य स्वबलेनेति शेषः। पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाङ्गुण्यार्थम् ॥२५॥

दत्त्वा भूमिमिति शेषः। महेन्द्रो महेन्द्रपर्वतः। धनुषः शैवस्य ॥२६॥

पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतम् उत्तरपदवृद्धिरार्षात्। क्षत्रधर्मं मदर्त्तित्वं मया पूर्वमङ्गीकृतं क्षत्रधर्मं न तु ब्राह्मणधर्ममाश्रित्य त्यजेत्यर्थः। ब्राह्मणवत् शान्तिमास्थाय नाहं शक्त इति मा ब्रूहीत्यर्थ इति कतकः ॥ २७ ॥

---

* "तदा" इति वा पाठः।

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरञ्जयम्।
यदि शक्तोऽसि काकुत्स्थ! द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
जामदग्न्यधृतधनुःप्रभावकीर्तनं नाम
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

शक्तोऽसि शरयोजने इति शेषः। तावतापि न त्वां त्यक्ष्यामि अपितु द्वन्द्वयुद्धं दास्यामीत्यर्थः। अन्यथा मां शरणं व्रजेति तात्पर्य्यम् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः।

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा।
गौरवाद् यन्त्रितकथः पितूरामसथाब्रवीत्॥ १॥
श्रुतवानस्मि यत् कर्म कृतवानसि भार्गव!
अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्! पितुरानृण्यमास्थितः॥ २॥
वीर्य्यहीनमिवाशक्तं क्षत्त्रधर्म्मेण भार्गव!।
अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम्॥ ३॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम्।
शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः॥ ४॥

पितुर्गौरवात् पितृसन्निधिवशात्। यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैः-कथनं येन सः॥ १॥

पितुरानृण्यं पितृहन्तृक्षत्त्रबधेन पितृवैरशुद्धिमास्थितः सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्त्रियबधरूपं कृतवानसि तदनुरुध्यामहेऽङ्गीकुर्मः। शूरेणावश्यं वैरशुद्धेः कर्त्तव्यत्वात्॥ २॥

यन्मां क्षत्त्रधर्म्मेण युक्तं वीर्य्यहीनमशक्तमिव मन्यमानोऽवजानासि, तन्नानुरुध्यामहे। अतोऽद्य मे तेजः पराभिभवासहनं तन्मूलं मे पराक्रमं च पश्य॥ ३॥

क्रुद्धः प्रागुक्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेव तद्धस्तात् स्वयमेव धनुः

आरोप्य स धनूरामः शरं सज्यं चकार ह।
जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धो ब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च।
तस्माच्छक्तो न ते राम! मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां वा त्वद्गतिं राम! तपोबलसमर्जिताम्।
लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥
नह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः।

चात् भार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं जग्राह। तदुक्तं पाद्मे,—

"इत्युक्त्वा देवि! वैष्णव्या शक्त्या तद्गतया सह
जग्राह वैष्णवं चापं विनयेन च लीलया॥"

इति अत्राप्यग्रे वक्ष्यति "निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ" इति। लघुः शीघ्रः पराक्रमो यस्य सः ॥ ४ ॥

आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शरं सज्यं ज्यायुक्तं चकार ॥ ५ ॥

जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोऽसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोऽसीति पूज्यस्त्वं मेऽसि बधानर्होऽसि अतस्ते प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्तोऽस्मीति शेषः ॥ ६ ॥

इमां प्रत्यक्षसिद्धां गतिं गतिसाधनपादौ तच्छक्तिं चाकाशगमनादिरूपाम् लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मम्।

"त्वत्पादकमले हन्मि ब्रूहि तेऽद्याथवा वृषम्।"

इति पाद्मोक्तेः, वृषो धर्मः, उभयोर्मध्ये यदिच्छसि यत्तवेष्टं तद्वद इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मोघः पतति वीर्य्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ।
यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥
जड़ीकृते तदालोके रामे वरधनुर्धरे ।
निर्वीर्य्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥
तेजोभिर्गतवीर्य्यत्वाज्जामदग्न्यो जड़ीकृतः ।
रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥

कुत एवम् ? अत आह,—न हीति, वीर्य्येण स्वशक्त्या शत्रूणां बल-दर्पविनाशनः मोघो व्यर्थः ॥ ८ ॥

वरायुधं वैष्णवं धनुः । समेताः मिलिताः ॥ ९ ॥

तद्द्रष्टुमागता इति शेषः ॥ १० ॥

वरधनुर्धरे रामे अधिकरणे तस्य भार्गवस्य आलोके तेजसि संक्रान्ते सतीति शेषः ।

"ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् ।
पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमत् ॥"

इति नृसिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च । अतएव भार्गवे जड़ीकृते सति निर्वीर्य्यः स रामो राममुदैक्षत उद्धृतविष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव विवृणोति तेजोभिरित्यादि । रामसंक्रान्तैस्तेजोभिर्हेतुभिर्गत-वीर्य्यतया जड़ीकृतः परशुराम उवाच । शरबध्यप्रश्नोत्तरमिति शेषः ।१२।

काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ।
विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥
सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम् ।
तदा प्रभृति काकुत्स्थ ! कृता मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥
तामिमां मद्गतिं वीर ! हन्तुं नार्हसि राघव ! ।
मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥
लोकास्त्वप्रतिमा राम ! निर्जितास्तपसा मया ।
जहि तान् शरमुख्येन माभूत् कालस्य पर्य्ययः ॥ १६ ॥
अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् ।

विषये देशे, एवमुक्तिश्च त्वत्भीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥

गुरुवचः काश्यपवचः । निशां रात्रिं न वसे तद्भार्थः । तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्तं, तदा प्रभृतीति शेषः । पृथिव्यां न वसे इत्यर्थः । यतो ह प्रसिद्धं काश्यपस्य अग्रे प्रतिज्ञा कृता इति शेषः । पृथिव्यां रात्रौ न वसामीत्येवंरूपा प्रतिज्ञाकृता ॥ १४ ॥

यदेवम् अतस्तामिमामित्यादि । तां मद्गतिमाकाशगमनसाधनौ पादौ चेन्न हनिष्यसि, तदा मनोजवं पादमास्थाय काश्यपेन समुद्रेण च दत्तं महेन्द्रं गमिष्यामि, अन्यथा प्रतिज्ञाहान्या महत्सङ्कटं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिता अर्जिताः । अत्र पुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया स्वस्य तत्त्वज्ञत्वं व्यङ्ग्यम् । रामस्य लोकदानप्रतिबन्धयोः स्वातन्त्र्यदर्शनेन परेशत्वबोधनञ्च । पाद्मेऽपि—

"शतयज्ञकृतं पुण्यं तदस्मै न्यवेदयत् ।" इति ॥ १६ ॥

धनुषोऽस्य परामर्शात् स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप ! ॥ १७ ॥
एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ।
त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥
न चेयं तव काकुत्स्थ ! व्रीड़ा भवितुमर्हति ।
त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥
शरमप्रतिमं राम ! मोक्तुमर्हसि सुव्रत ! ।
शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥
तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ।

यत "उतामृतत्वस्येशानः" इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह,—अक्षय्यं अनाद्यन्तं केनापि पराजयं नेतुमशक्यश्च एवं निश्चये हेतुर्धनुष इत्यादि। अस्य वैष्णवस्येतरदुरारोपस्य परामर्शो ग्रहणाकर्षणादि ॥१७॥

अप्रतिद्वन्द्वं प्रतिभटरहितम् ॥ १८ ॥

इयं त्वद्विषये शक्तिः। व्रीड़ा व्रीड़ार्हा। तत्र हेतुस्त्वयेत्यादि। विमुखीकृतस्वशक्तिः स्वस्मिन् योजनेन अशक्तः कृतः। एतेन स्वस्य भगवदंशत्वं रामस्य च पूर्णभगवदवतारत्वं सूचितम्। स्वातिरिक्तेन विमुखीकरणे हि व्रीड़ा, न तु स्वात्मना मायया तथाकरणे इति भावः। एतद्व्यवहारप्रयोजनञ्च दयया दशरथादीन् प्रति स्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वसम्पादनञ्चेति भाति। वैष्णवतेजसोंऽशे नान्यत्र सत्वे रावणबधस्य दुष्करत्वात्। एतदर्थमेव रावणबधेच्छुदेवगन्धर्वादीनां द्रष्टुमागमनं पूर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

शरमोक्षे गमिष्यामि पापस्य तपसा दग्धत्वात्। पुण्यस्य च शर-

रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥
स हतान् दृश्य रामेण स्वांल्लोकांस्तपसार्जितान्।
जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा।
सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
जामदग्न्यपराभवो नाम षट्-
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

मोक्षेण फलप्रतिबन्धे जीवन्मुक्तो भूत्वा गमिष्यामि इत्यर्थः। अनेन लोकावरोधः स्वेष्ट एवेति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

दृश्य दृष्ट्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामः दाशरथिना ब्राह्मणत्वात् पूजितो नमस्कृतश्च। प्रशस्यद्देति पाठान्तरम्। दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अन्तर्यामित्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणं च। क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यम्। आत्मगतिं तत्त्वज्ञानम्। स्वस्थानं जगामेत्यर्थः। प्रभुरिति ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वम् ॥२४॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः।

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः।
वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः॥ १॥
अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन्।
पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः॥ २॥
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी।
अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता॥ ३॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम्।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नुपाघ्राय राघवम्॥ ४॥
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः।
पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च॥ ५॥

रामे परशुरामे। प्रशान्तो गतक्रोध आत्मा चित्तं यस्य। हस्ते स्वहस्ते स्थितं धनुर्वरुणाय देवैः सह कौतुकदर्शनार्थमन्तरिक्षे स्थिताय ददौ न्यासात्मनेति शेषः। वरुणस्याप्रमेयत्वं भृगवे साक्षाद् ब्रह्म-विद्याप्रदत्वात्, इदञ्च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टम्॥ १॥

विकलं परशुरामभयेन। धनुर्दानवृत्तान्तस्य मायया तिरोधानम-न्यान् प्रति॥ २॥ ३॥ ४॥

हर्षएवाधिकावस्थः प्रमोदः॥ ५॥

चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम्।
पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्य्योद्घुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम्।
राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलपाणिभिः ॥ ७ ॥
सम्पूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कृताम्।
पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥
पुत्त्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः।
प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ९ ॥
ननन्द स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः।
कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥ १० ॥
वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः।
ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥

तां सेनां प्रथमं क्षुभितां पश्चात् प्राप्ताश्वासाञ्चेत्यर्थः। जगाम सेनेति शेषः। पताका ध्वजपटः ध्वजो दण्डः। पताकायुक्तध्वजवतीं पताकाः क्षुद्रध्वजाः ध्वजा महान्त इत्यन्ये। रम्यां स्वभावतः। उद्घुष्टं घोषः ॥ ६ ॥

सिक्तेन राजपथेन आसमन्ताद् रम्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिः दारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्त्रैः। सुधालेपज-धावल्याद् औन्नत्याच्च हिमवत्सादृश्यं गृहे ॥ ९ ॥

कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चन्दनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः ननन्द ॥ १० ॥

कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः।
मङ्गलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः॥ १२॥
देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन्।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा॥ १३॥
रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहितारहः।
कृतदारा कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः॥ १४॥
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्त्तयन्ति नरर्षभाः।
कस्यचित्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम्॥ १५॥
भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद् रघुनन्दनः।
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक!॥ १६॥
त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन् मातुलस्तव।

वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मङ्गलाचरणपूर्वकं दर्शनस्पर्शने॥ ११॥

मङ्गलालापनैर्मङ्गलार्थमालापनैराशीर्वादैरुपलक्षिता इति शेषः। होमैर्गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः॥ १२॥

देवतायतनानि पुरस्थदेवतायतनानि। ताः सर्वा राजसुताः स्नुषाः सर्वा राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन् प्रणामयन्ति स्म। अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य्य॥ १३॥

कृतास्त्राः लब्धास्त्राः। कृताज्ञा इति पाठे अनुष्ठितपितृनियोगाः॥१४॥

वर्तयन्ति पित्र्युक्तां कुर्वन्ति। नरर्षभा रामादयः कस्यचित् कालस्य अत्यये इति शेषः॥ १५॥ १६॥

श्रुत्वा दशरथस्यैतद् भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥
गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा।
आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥
मातॄंश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ।
युधाजित् प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥
स्वपुरं प्राविशद् वीरः पिता तस्य तुतोष ह।
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥
पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा।
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्य्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥
चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च।
मातृभ्यो मातृकार्य्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः ॥ २२ ॥
गुरूणां गुरुकार्य्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत।

मातुलस्त्वेति। अतस्तन्नगरं गत्वा आगच्छ इति शेषः एतद्वाक्यम् ॥ १७ ॥

अक्लिष्टं कस्यापि दुःखं यथा न भवति तथा कर्तुं शीलमस्य तम् रामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रियाणि हितानि। हितानि पर्य्यन्ते इष्टजनकानि पौराणां परममत्यन्तं यन्त्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलङ्घी ॥ २२ ॥

गुरूणां तद्विषये परमयन्त्रितः। गुरुकार्य्याणि गुरुसम्बन्धिशुश्रूषादीनि। नैगमा वणिजः ॥ २३ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥ २३ ॥
रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ।
तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥
स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ।
रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून् ॥ २५ ॥
मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ।
प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥२६॥
गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते ।
तस्यास्तु भर्त्ता द्विगुणं हृदये परिवर्त्तते ॥ २७ ॥

विषयवासिनः प्रीता इति शेषः । तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये सत्यपराक्रमो राम एवातियशाः । भूतानां मध्ये स्वयंभूरिव गुणवत्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥

बहूनृतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थं इति बहवः ॥ २५ ॥

मनस्वी अनुकूलमनस्कः अतएव तद्गतमना नित्यं सीतागतमनाः । तस्या हृदि समर्पितः सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तयेत्यर्थः । एतेन परस्परानुरागो दर्शितः । पितृकृताः ब्राह्मविवाहसदृशविवाहेन पितृदत्ताः । स विवाह एव सर्वथा श्लाघ्य इति भावः ॥ २६ ॥

नैतावदेव किन्तु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् । रूपं सौन्दर्य्यम् । तद्रूपाद् गुणाच्च । भूयोऽधिकं रामस्य प्रीतिर्वर्द्धते स्म तस्याश्च हृदये गुणात् रूपगुणाच्च भर्त्ता द्विगुणं परिवर्त्तते स्म ॥ २७ ॥

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा।
तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा।
देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी॥ २८॥
तया स राजर्षिसुतोऽभिकामया
समेयिवानुत्तमराजकन्यया।

तस्य रामस्यान्तर्गतं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वहृदयेन भूयोऽधिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजारूपिणी श्रीरिव रूपे देवताभिः समा सीता। आख्याति जानाति अतो ज्ञायते भर्त्ता तद्धृदयस्य इति॥ २८॥

अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषयया च। समेयिवान् संयुक्तः। विभुः विभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव।
"तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया।
रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया॥"
इति पाद्मे उक्तम्। एकोनषोड़शवर्षस्य विश्वामित्रेण नयनात् पञ्चदशवर्षसमाप्तौ विवाह इति बोध्यम्॥ २९॥

बालकाण्डे तु सर्गाणां कथिता सप्तसप्ततिः।
श्लोकानां द्वे सहस्रे च पञ्चाशच्च शतद्वयम्॥ १॥
बाले बालेन कल्येन ह्रत्वा संरक्षणं क्रतोः।
सीता अङ्के धृता येन स रामः पातु नः सदा॥ २॥

अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो
विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
भरतमातुलालयगमनं नाम सप्त-
सप्ततितमः सर्गः॥ ७७॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः॥ ७७॥

बालकाण्डं समाप्तम्।

रामायणम्।

आरण्यकाण्डम्।

म ह र्षि वा ल्मी कि प्र णी त म्।

रामानुज-कृत-टीका-समेतम्।

श्रीयुक्त द्वारकानाथभञ्जमहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्र भट्टाचार्य्येण

संशोधितं, भाषान्तरितं प्रकाशितञ्च।

कलिकाताराजधान्यां

रामायणयन्त्रे

श्रीत्रैलोक्यनाथ विद्यारत्नेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १७९५।

রামায়ণম্।

আরণ্যকাণ্ডম্।

প্রথমঃ সর্গঃ।

প্রবিশ্য তু মহারণ্যং দণ্ডকারণ্যমাত্মবান্।
রামো দদর্শ দুর্ধর্ষস্তাপসাশ্রমমণ্ডলম্ ॥ ১ ॥

অথ ঋষিদর্শিতবর্ত্মনা রামস্য দণ্ডকারণ্যপ্রবেশমাহ,—প্রবিশ্যেতি। ঋষিদর্শিতবর্ত্মনেতি শেষঃ। দণ্ডকারণ্যং তৎসংজ্ঞকং মহারণ্যম্। দণ্ডকস্য রাজ্ঞো দেশঃ শুক্রশাপবশাদরণ্যমভূৎ ততঃ প্রভৃতি দণ্ডকারণ্যসংজ্ঞা তস্য। প্রায়েণ মহারাষ্ট্রদেশোঽয়ম্। আত্মবান্ স্বায়ত্তচিত্তঃ। দুর্ধর্ষো দ্বিষদ্ভিরপ্রধৃষ্যঃ দুর্ধর্ষমিতি পাঠে রক্ষোযুতত্বাদশক্যপ্রবেশমিত্যর্থঃ। মণ্ডলং সমূহঃ ॥ ১ ॥

कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ।
यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्य्यमण्डलम् ॥ २ ॥
शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा ।
मृगैर्वहुभिराकीर्णं पक्षिसंघैः समावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितञ्चोपनृत्तञ्च नित्यमप्सरसां गणैः ।
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥
समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ।
आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥
बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ।

आश्रममण्डलं वर्णयति,—कुशेति । परिक्षिप्तं व्याप्तम् । ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मविद्याभ्यासजनितस्तेजोविशेषः । तत्समावृतत्वादेव गगने प्रदीप्तं दुर्दर्शं रक्षआदिभिर्द्रष्टुमशक्यं सूर्य्यमण्डलं यथा तथा भासि स्थितम् ॥ २ ॥

शरण्यं वासावार्हं सर्वत्राणार्हञ्च सुसंमृष्टाजिरं अलंकृतप्राङ्गनम् ॥ ३ ॥

अप्सरसां गणैरुपनृत्तं उप समीपे कृतनर्त्तनम् अतिमनोरमदेशत्वात् अतएव तैः पूजितञ्च । अग्निशरणैरग्निहोत्रगृहैः स्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणैश्च शोभितम् ॥ ४ ॥

आरण्यैररण्यभवैः ॥ ५ ॥

बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैः सत्कृतं ब्रह्मघोषो वेदघोष-

पुष्पैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनांबरैः ।
सूर्य्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७ ॥
पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ।
तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ ९ ॥
अभ्यगच्छन् महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ।
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १० ॥
अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीञ्च यशस्विनीम् ।

स्तेन निनादितं संजातनिनादम् । पद्मिनी सरः सपद्मया पद्मपुष्पयुक्तया ॥ ६ ॥

पुराणैर्वृद्धैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मभवनं ब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषो वेदघोषः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्भिः सर्वत्र ब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्मणैस्तादृशैर्युक्तत्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यत्वम् आश्रमस्य ॥ ९ ॥

वीज्यम् अवरोपितगुणम् । आश्रमवर्त्तिमृगादित्रासनिवृत्त्यर्थमिति भावः । दिव्यज्ञानोपपन्ना आदिगुर्व्ववतारो रामो रावणादीन् हनिष्यतीत्येवं ज्ञानयुक्ताः ॥ १० ॥

ते रामं सीताञ्च चाहलक्षणाञ्च दृष्ट्वा प्रीता अभिजग्मुः आभिमुख्येन

ते तु सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥
लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥
मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ १२ ॥
रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्य्यं सुवेषताम्।
ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥
वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव।

जग्मुः। उद्यन्तं सोममिव तद्वत् प्रियदर्शनम्। सोमो ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः। स्वकुलरक्षकसोमराजमिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं यशस्विनीं पातिव्रत्ययशोवतीं रक्षःकुलसंहारजयशोवतीञ्च सीतां दृष्ट्वा। अतएवाग्रे रक्षणप्रार्थनोपपद्यते। मङ्गलानि आशीर्वादान् प्रत्यगृह्णन् स्वरक्षकेष्टदेवताबुद्ध्या प्रतिगृहीतवन्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रूपसंहननम्। अङ्गान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः। येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यत इति लक्षितं रूपं तद्युक्तं। संहननम् आपादकेशं सुश्लिष्टसन्धिबन्धः। अङ्गप्रत्यङ्गकानाञ्च सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्टसन्धिबन्धोयस्तत्सौन्दर्य्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणं सौन्दर्य्यम्। लक्ष्मीं कान्तिं लावण्यं मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तन्निगद्यते। सौकुमार्य्यं परचित्तग्राहितालक्षणं मार्दवं वा। विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्शनवतां य आकारो मुखप्रसादविस्फारितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इति यावत्। वनवासिन इति रामविशेषणम्। तादृशस्यापीदृशरूपादित्याश्चर्य्यम् ॥१३॥

तदेवाह,—वैदेहीमिति। अनिमिषैर्निमेषरहितैः आश्चर्य्यभूतान्

आश्चर्यभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥
अत्रैनं हि महाभागाः सर्व्वभूतहिते रताः।
अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् ॥ १५ ॥
ततो रामं सुसत्कृत्य विधिना पावकोपमाः।
आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥
मङ्गलानि प्रयुंजाना मुदा परमया युताः।
मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमञ्च महात्मनः ॥ १७ ॥
निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रांजलयोऽब्रुवन्।
धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः ॥ १८ ॥
पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः।

रूपादिभिर्विस्मयप्रापकान् सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च। तद्दर्शनानन्दविच्छेदभयेन च निमेषराहित्यम् ॥ १४ ॥

अत्राश्रममण्डले। अतिथिं न्यायतः पूजार्हं पर्णशालायां प्रातिस्विकाम् ॥ १५ ॥

रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। भवद्दर्शनादिभिर्वयं धन्या इत्यादिप्रियवचनैः सत्कृत्य सलिलं सलिलादिपूजाद्रव्यम् आजह्रुः रामपूजार्थमिति शेषः ॥ १६ ॥

आश्रमञ्च स्ववासस्थानभूतं प्राञ्जलयः निजकुलदेवतावतारत्वात्। अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणाञ्जलिकरणस्यानौचित्यं स्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पूजनीयो देवताबुद्ध्या पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजबुद्ध्या सत्-

इन्द्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव! ॥ १९ ॥
राजा तस्माद्वरान् भोगान् अग्र्यान् भुंक्ते नमस्कृतः।
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥
नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः।
न्यस्तदण्डा वयं राजन्! जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ २१ ॥
रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः।

कारार्हः। दण्डधरो दुष्टनिग्रहकर्त्ता सर्वलोकप्रसिद्धम् पूजाहेतुमाह,—इन्द्रस्येति। इन्द्रस्याशेषयागपूज्यस्य चतुर्भागः चतुर्थोऽंशः। यद्वा इन्द्रस्य परमात्मनो विष्णोश्चतुर्थोऽंशः। एवकारेण न यस्य कस्यापि देवतासामान्यस्येति सूचितम् ॥ १९ ॥

तदेवाह,—राजेत्यादि। नमस्कृतो लोकैरिति शेषः। एवं राजमात्रस्याप्येवंविधत्वे साक्षाद्भगवतस्त्वेवंविधत्वमिति किमु वक्तव्यमिति ध्वनिः। ते वयं ऋषयः रक्ष्यत्वे हेतुर्भवद्विषयवासिन इति। विषयो देशः। सार्वभौमवत्त्वात् दण्डकारण्यमपि तद्देश एवेति भावः। विष्णववतारत्वात् सर्वो देशस्तवैवेति गूढोऽभिप्रायः ॥ २० ॥

ननु वनस्थेन बलहीनेन मया कथं भवन्तो रक्ष्यास्तत्राह,—नगरस्थ इति। नगरमयोध्या। त्वं नो राजा रक्षकः। राजा जनेश्वर इत्याभ्यामिहामुत्र च त्वमेव रक्षकः सर्वशक्तिसम्पन्नस्य नगरवनवासाभ्यामुपचयापचययोरभावादिति ध्वनितम्। ननु महाप्रभावानां कुतो रक्षकान्तरापेक्षेत्यत आह,—न्यस्तेति। त्यक्तभूतनिग्रहाः तत्र हेतुर्जितक्रोधाः तपोनाशभयात् ॥ २१ ॥

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ।
वन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥
तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमम् ।
न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामादीनां दण्डकारण्यप्रवेशो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अतो रक्षितव्याः गर्भभूताः यथा मातुर्गर्भे प्राप्तो जीवो मात्रा रक्ष्यते तद्वद्रक्ष्या इत्यर्थः । अन्यैर्नीवारादिभिर्विविधाहारैः । सलक्ष्मण-मित्यनेन लक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणं स्पष्टमुक्तम् ॥ २२ ॥

अन्ये सिद्धाः सङ्कल्पसिद्धाः न्यायो धर्मस्तदनुरुद्धं वृत्तं चरित्रं येषां ते । यथान्यायम् ईश्वरार्हपदार्थोपस्थापनेनेश्वरं तर्पयामासुः ॥२३॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
आमन्त्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥
नानामृगगणाकीर्णं मृक्षशार्दूलसेवितम् ।
ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥
निष्कूजमानशकुनि झिल्लिकागणनादितम् ।
लक्ष्मणानुचरो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥
सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ।
ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥
गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विकृतोदरम् ।

उदयं प्रति उदयकाले अन्वगाहत प्राविशत् ॥ १ ॥

ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसञ्चारवशादिति शेषः । दुर्दर्शसलिलाशयम् उक्तहेतुवशादेव ॥ २ ॥

निष्कूजमानाः शकुनयो यत्र तत् । विराधभयादेवम् । झिल्लिकागणमात्रशब्दयुतं वनमध्यं ददर्शेति संवन्धः ॥ ३ ॥

घोरमृगास्तरक्ष्वादयः पुरुषादं राक्षसम् ॥ ४ ॥

गभीराक्षं महाकूपवदगाधचक्षुषं विकटं विशालं बीभत्सं कुत्सितं

वीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम्॥ ५ ॥
वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम्।
त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम्॥ ६ ॥
त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषतान्दश।
सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ ७ ॥
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ।
स रामं लक्ष्मणञ्चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम्॥ ८ ॥
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः।
स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम्॥ ९ ॥
अङ्केनादाय वैदेहीमपाक्रम्य तदाब्रवीत्।

विषमं निम्नोन्नतसंस्थानम्। विकृतं वक्ष्यमाणधर्मैर्विपरीतवेषम् अतएव घोरदर्शनम्॥ ५ ॥

वसा मांसान्तर्गतस्नेहः। व्यादितास्यं व्यात्तास्यमित्यर्थः॥ ६ ॥

पृषताः बिन्दुयुक्ताः मृगाः ॥ ७ ॥

भक्षणार्थं सिंहादीन् आयसे शूलेऽवसज्य महास्वनं यथा तथा विनदन्तम्॥ ८ ॥

काले युगान्तकाले क्रुद्धोऽन्तकः प्रजा अभि उद्दिश्य यथा धावति तथा अभ्यधावत्॥ ९ ॥

अङ्केन कटिप्रदेशेन सभार्यौ भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाची। एकया योषिता सहितौ। यद्वा विराधस्येदं निन्दोक्तिरूपमेव वाक्यम्॥१०॥

युवां जटाचीरधरौ सभार्य्यौ क्षीणजीवितौ ॥ १० ॥
प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ।
कथं तापसयोर्वाञ्च वासः प्रमदया सह ॥ ११ ॥
अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ।
अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥
चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन्।
इयं नारी वरारोहा मम भार्य्या भविष्यति ॥ १३ ॥
युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे।
तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥
श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा।
सीता प्रावेपतोद्वेगात् प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥
तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम्।
अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥

तदेवाह,—कथमिति। प्रमदया एकया सह द्वयोर्वासः कथञ्चेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अतएवाह। अधर्मचारिणौ मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणात् एकभार्य्यारक्तत्वाच्च। अतएव पापौ। तयोर्भीत्युत्पादनाय विराधः स्वयमेव स्वस्वरूपमाह। अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

मृधे युद्धे ॥ १४ ॥

सगर्वितं भावे निष्ठा सगर्वमिति यावत्। उद्वेगात् भयात् ॥ १५ ॥

पश्य सौम्य ! नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसम्भवाम्।
मम भार्य्यां शुभाचारां विराधांके प्रवेशिताम्॥ १७॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम्।
यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतञ्च यत्॥ १८॥
कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं चिप्रमद्यैव लक्ष्मण !।
या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी॥ १९॥
ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम्।
अद्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम॥ २०॥

परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनोपलचित इव॥ १६॥

प्रवेशितां विराधेनेति शेषः॥ १७॥

अस्मासु विषये यद्दुःखं कैकेय्या वने सम्पादनीयतयाभिप्रेतं यत् स्वप्रियं वरवृतञ्च [वरव्याजेन वृतं] तत् चिप्रमद्यैव सुसंवृत्तं सिद्धम्। या पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तं राज्येन राज्याभिषेकमात्रेण न तुष्यति दीर्घदर्शिनी अस्मन्नाशेन स्वपुत्रस्य चिरं राज्यं पश्यन्ती॥ १८॥ १९॥

यया दीर्घदर्शिन्या सर्वभूतहितोऽहं वनमपि प्रस्थापितः। पितृराज्यदार्ढ्याय या मे मध्यमा माता कौशल्यातः कनिष्ठत्वात् सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात् सा अद्यदिवसे इदानीमस्मिन् काले सकामा जाता। कौसल्यापेचया कनिष्ठत्वात् पूर्वं यवीयसीत्युक्तिरपि नासङ्गता। तीर्थस्तु कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इतरदशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेत्याह,—भगवतोऽपीदृशोक्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेति शेषः॥ २०॥

परस्पर्शात् तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे।
पितुर्विनाशात् सौमित्रे! स्वराज्यहरणात्तथा॥ २१॥
इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन्॥ २२॥
अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः।
मया प्रेष्येण काकुत्स्थ! किमर्थं परितप्यसे॥ २३॥
शरेण निहतस्यास्य मया क्रुद्धेन रक्षसः।
विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम्॥ २४॥
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह।

तदर्थमेव पुनरप्याह,—परेति। पितुर्मरणात् स्वराज्यहरणादधिकदुःखजनको वैदेहीपरस्पर्शः इतोऽधिकं दुःखजनकं तु न मे किञ्चित् इति दुःखातिशयो व्यङ्ग्यः॥ २१॥

बाष्पशोकाभ्यां नेत्रचित्तगताभ्यां परिप्लुतो व्याप्तस्तथा क्रुद्धः कैकेयीं प्रति विराधं प्रति च रुद्धो नाग इव व्याहितुण्डिकेन मन्त्ररुद्धः पेटीरुद्धो वा सर्प इवेत्यर्थः। श्वसन् रामविषाददर्शनेन॥ २२॥

अनाथ इव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति तद्वत्। कीदृशस्त्वं भूतानां सर्वजीवानां नाथस्त्राता तेन तस्य नाथनिरपेक्षत्वं ध्वनितं तदुपपादकमेव वासवोपम इत्यपि। मया प्रेष्येण युक्त इति शेषः॥ २३॥

किं त्वया शक्यं तत्राह,—शरेणेति॥ २४॥

तं विराधे विमोच्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥
मम भुजबलवेगवेगितः
पततु शरोऽस्य महान्महोरसि ।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं
पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे विराधेन सीताग्रहणं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विराधे मोच्यामि भरतेन राज्याकामनायाः प्रदर्शितत्वात् तमुपेच्य ॥ २५ ॥

भुजबलवेगेन धनुष्कर्षणवेगेन वेगितः आहितवेगः । महीं पततु विराध इति शेषः । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २६ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः।

* अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम्।
पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥
तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम्।
पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥
क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ।
त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥

अथेति। वनं पूरयन्नित्यस्य शब्देनेति शेषः। युवयोः स्वरूपं पृच्छते मह्यं ब्रूतम्। लोण्मध्यमद्विवचनम्। प्रश्नप्रकारः कावित्यादि ॥ १ ॥

ज्वलिताननं राक्षसत्वान्मुखनिःसृताग्निज्वालया आत्मनः इक्ष्वाकुसंबन्धिकुलमुवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजाविति शेषः। वनगोचरौ। बहुव्रीहिः। कुतश्चिद्धेतोरिति शेषः ॥ ३ ॥

---

* "इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान् विराधं प्रहसन्निव।
को भवान् वनमभ्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥"

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम्।
हन्त वक्ष्यामि ते राजन्! निबोध मम राघव!॥ ४॥
पुत्रः किल जवस्याहं माता मम शतह्रदा।
विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः॥ ५॥
तपसा चाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा।
शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च॥ ६॥
उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम्।
त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे॥ ७॥
तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः।
राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम्॥ ८॥
क्षुद्र! धिक् त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम्।

निबोध मम वचनान्मम स्वरूपमिति शेषः॥ ४॥

जवस्य जवनाम्नः॥ ५॥

लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन। किञ्च अच्छेद्याभेद्यत्वं प्राणवियोजनाय छेदभेदाशक्यगात्रत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः॥ ६॥

यदेवमत उत्सृज्येत्यादि। अनपेक्षौ। प्रमदाशया युद्धाशया च रहितौ वां युवयोः॥ ७॥ ८॥

हीनार्थं परदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरम्। अतएव त्वां धिक्। मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम्। उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः। तच्च मृत्युं रणे सम्यक् प्राप्स्यसि तिष्ठ क्षणमिति शेषः॥ ९॥

रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥
ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशितान् शरान्।
सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥
धनुषा ज्यागुणवता सप्तबाणान् मुमोच ह।
रुक्मपुंखान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥
ते शरीरं विराधस्य भित्वा बर्हिणवाससः।
निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥
स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः।
अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥
स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम्।
प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १४ ॥

अभिसन्धाय धनुषीति शेषः ॥ १० ॥

ज्यागुणवता ज्यारूपरज्जुमता ज्याशब्दवतेति वा सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्ति तान् ॥ ११ ॥

बर्हिणवाससः बर्हिणो मयूरास्तत्संबन्धिबर्हवासस इत्यर्थः। शोणितादिग्धाः रक्तलिप्ताः ॥ १२ ॥

स विद्धोऽपि रामबाणताडितोऽपि वरदानमाहात्म्यादगतासुर्व्यथामात्रेण वैदेहीं हित्वा शूलमुद्यम्याभ्यद्रवत् ॥ १३ ॥

महानादं विनद्य कृत्वा शक्रध्वजोपमं दैर्घ्येण स्थौल्येन च व्यात्ताननो विवृताननः ॥ १४ ॥

अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ।
विराधे राक्षसे तस्मिन् कालान्तकयमोपमे ॥ १५ ॥
स प्रहस्य महारौद्रं स्थित्वाऽजृम्भत राक्षसः ।
जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥
स्पर्शात् तु वरदानेन प्राणान् संरोध्य राक्षसः ।
विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥
तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ।
द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥
तद्रामविशिखैश्छिन्नं शूलं तस्यापतद् भुवि ।

कालान्तकयमाः प्राणतनुमनःसंहारप्रधानाः संहाररुद्रस्य मूर्त्तयस्तत्सदृशे * ॥ १५ ॥

प्रहस्य शस्त्रावध्ये मयि वृथैषां बाणपात इति हासः । ते बाणाः रामलक्ष्मणविसृष्टाः जृम्भणेन शरीरलग्ना अपि कायान्निर्जग्मुः । आशुगाः शीघ्रगा इत्यर्थे केवलं यौगिकम् ॥ १६ ॥

स्पर्शात् तु वरदानेन वरदानसंबन्धादित्यर्थः । संरोध्य धृत्वा परमदुःखं प्राप्नोऽपीति शेषः ॥ १७ ॥

तच्छूलं करस्थमूलभागमेवेति शेषः । गगने ज्वलनोपमम् शिखाभागावच्छेदेनेति भावः ॥ १८ ॥

* कालः अन्तकः यमश्चेति त्रयो मरणाधिकारिणः तत्र कालस्याधिकारो जीवितविच्छेदे अन्तकस्य प्राणापहारे यमस्य पुण्यापुण्यविवेके इति ।

पपाताशनिना च्छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥
तौ खड्गौ चिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ ।
तूर्णमापततुस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥
स वध्यमानः सुभृशं भुजाभ्यां परिगृह्य तौ ।
अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥
तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
वहत्वयमलं तावत् पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥
यथा चेच्छति सौमित्रे ! तथा वहतु राक्षसः ।
अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥
स तु स्वबलवीर्य्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः ।
बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलोद्धतः * ॥ २४ ॥

अशनिर्वज्रम् ॥ १९ ॥
तदा आपतनकाल एव प्रहरतां [प्राहरताम्] इत्यर्थः ॥ २० ॥
भुजाभ्यां परिगृह्य एकैकेनैकैकम् ॥ २१ ॥
तस्याभिप्रायं काननान्तर्नयनविषयम् ॥ २२ ॥
यथेच्छति तथा वहतु यथास्येष्टं भवति तथा वहतु अनेन निर्भयत्वं दर्शितम् । तत्र हेतुमाह,—अयमेवेति ॥ २३ ॥

---

* "चकारातिबलो ततः" इति वा पाठः ।

तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः।
विराधो विनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनम्॥ २५॥
वनं महामेघनिभं प्रविष्टो
द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम्।
नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं
शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम्॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे विराधेन रामलक्ष्मणहरणं नाम तृतीयः सर्गः॥ ३॥

स्कन्धगतौ चकार स्कन्धावारोपयामास॥ २४॥ २५॥
शिवायुतं शिवाभिर्युतम्॥ २६॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः॥ ३॥

चतुर्थः सर्गः।

ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा सीता रघूत्तमौ।
उच्चैःस्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुमहाभुजौ * ॥ १ ॥
एष दाशरथी रामः सत्यवान् बलवान् शुचिः।
रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥
मामृक्षा भक्षयिष्यन्ति शार्दूलद्वीपिनस्तथा।
मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ! ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ।
वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभञ्ज ह।

सुमहान्तौ स्वभुजौ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १ ॥
क्रोशनप्रकारमाह। एष इति ॥ २ ॥
शार्दूलद्वीपिनः सविन्दविन्दुव्याघ्राः मां हर ते नम इत्युक्तिः रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयत्वात् ॥ ३ ॥
वेगं त्वराम् ॥ ४ ॥

---

* "सुभुजा भजौ" इति वा पाठः।

रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥
स भग्नबाहुः संविग्नः पपाताशु विमूर्च्छितः ।
धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥
मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् ।
उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥
सुविद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्याञ्च परिक्षतः ।
निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥
तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ।
भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
तपसा पुरुषव्याघ्र ! राक्षसोऽयं न शक्यते ।
शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥

बाहुं बभञ्ज नैतावतापि प्राणहानिरिति न वरदानविरोधः अभेद्याच्छेद्यत्वञ्च प्राणनाशक्षमावयवविशेषपरं बोध्यम् । बभञ्ज मुष्टिप्रहारेणेति शेषः । अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषय इत्यन्ये ॥ ५ ॥

संविग्नः खिन्नः ॥ ६ ॥

सूदयन्तौ हिंसन्तौ ॥ ७ ॥

न ममार वरदानबलादिति भावः ॥ ८ ॥

भयेषु भयकालेषु अभयदः स्वगुणादिश्रवणस्मरणकीर्त्तनादिना ॥९॥

कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण !।
* वनेऽस्मिन् सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति।
तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्य्यवान् ॥ १२ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः।
इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥
हतोऽहं पुरुषव्याघ्र ! शक्रतुल्यबलेन वै।
मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ ! ॥ १४ ॥
कौसल्यासुप्रजास्तात ! रामस्त्वं विदितो मया।
वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ १५ ॥
अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्।

निखनावहे भूमौ गर्त्ते पातयावहे ॥ १० ॥ ११ ॥
प्रदरो गर्त्तः कण्ठे आक्रम्य गयमिव ॥ १२ ॥
प्रश्रितं शापान्तकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्तिः ॥ १३ ॥
प्रदरकरणरूपप्राणान्तव्यापारात् पूर्वं रामस्त्वमिति न ज्ञातः ॥१४॥
इदानीं कथं ते ज्ञानं तत्राह,—कौसल्येत्यादि। त्वया कौसल्या सुप्रजा इति त्वं विदितः कौसल्यापुत्र इति ज्ञातोसीत्यर्थः। एवञ्च कौसल्यायामीश्वरोऽवतीर्णः। वैदेही च लक्ष्मीः। लक्ष्मणश्च तवांश इति सूचितम् ॥ १५ ॥

* "महतोऽस्य महच्छ्वभ्रं" इति वा पाठः।

तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥ १६ ॥
प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः।
यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १७ ॥
तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति।
अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥
इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह।
तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सुदारुणात् ॥ १९ ॥
भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परन्तप !।
इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ २० ॥
अध्यर्धयोजने तात ! महर्षिः सूर्य्यसन्निभः।

एवं ज्ञाने कारणमाह,—अभिशापादिति। तुम्बुरुरहं वैश्रवणेन शप्तः। तस्माच्छापात् राक्षसीं तनुं प्रविष्टोऽतो मे ज्ञानशक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रकृतीं गान्धर्वीम्। प्रकृतक्रोधकारणमाह, अनुपस्थीयमानः अवसरेष्वसेव्यमानः। व्याजहारेत्यस्य राक्षसीं तनुं प्रविशेति शेषः ॥ १८ ॥

अनुपस्थाने कारणमाह, इतीति। उक्तं शापं तत्प्रतीकारश्चोवाचेत्यर्थः। शापमुक्तिकालजानन्दपारवश्यात् पुनरुक्तिर्न दोषाय। रम्भासक्तं पुरानघेति पाठे पुनरुक्त्यभाव एव ॥ १९ ॥

स्वं भुवनं स्वं लोकं भवनमिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोऽभिधास्यति ॥ २१ ॥
अवटे चापि मां राम! निक्षिप्य कुशली व्रज।
रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ २२ ॥
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः।
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीड़ितः ॥ २३ ॥
बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः।
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥
कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण!।
वनेऽस्मिन् सुमहच्छ्भ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति।

अध्यर्धयोजने सार्धयोजने ॥ २१ ॥

गतसत्त्वानां गतप्राणानां सनातनः परम्पराप्राप्तः। अतएव कलिराक्षसेषु यवनेष्वेतद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

उक्तमेव विवृणोति। अवटे इति ॥ २३ ॥

न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः। स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तस्वर्ग इत्यर्थः। बभूव तथा भवितुमुद्यतो बभूवेत्यर्थः। यद्वा बभूवेत्यर्द्धेन संक्षिप्तयोक्तस्य विस्तरमाह, तच्छ्रुत्वेति। अवटनिक्षेपेण स्वर्गप्राप्तिं श्रुत्वा ॥ २४ ॥

कुञ्जरस्येव निखननार्थमिवेत्यर्थः। खन्यतामिति शीघ्रमिति शेषः। ममातर्कितस्यैतन्मरणोपायस्यानेनापि कथनान्निश्चितत्वेन शीघ्रता कार्य्येत्याशयः ॥ २५ ॥

तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् ।
अखनत् पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
तं मुक्तकण्ठमुत्क्षिप्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् ।
विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥

तमाहवे निर्जितमाशुविक्रमौ
स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ।
मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं
नदन्तमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥
अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ
सितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ।

पादेन कण्ठे आक्रम्य तस्थौ श्वभ्राद्दूरे परिलुण्ठनव्यावृत्त्यर्थम् ॥२६॥

विराधस्य महात्मनः। महात्मनो महाशरीरस्य। गन्धर्वत्वप्रत्यापत्त्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेण च कविना महात्मन इति प्रयुक्तं वा ॥ २७ ॥

मुक्तकण्ठं श्वभ्रे क्षेपणार्थं रामेण मुक्तकण्ठाक्रमणम्। शङ्कुवत् कठिनकर्णं उत्क्षिप्य चालयित्वा महास्वनत्वादेव भैरवस्वनत्वं यथातथा धन्योऽहमतिधन्योऽहमिति नदन्तं श्वभ्रे प्राक्षिपत् ॥ २८ ॥

आशुविक्रमौ क्षिप्रकारिणौ। संयति स्थिरौ दृढचित्तौ। आहवे निर्जितं बलेनोत्क्षिप्य सञ्चाल्य गर्त्ते चिक्षिपतुः ॥ २९ ॥

समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ
बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥
स्वयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः
प्रसह्य रामेण यथार्थ*मीप्सितः ।
निवेदितः काननचारिणा स्वयं
न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥
तदेव रामेण निशम्य भाषितं
कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ।

अवध्यतां शस्त्रेणावध्यतां प्रेक्ष्य । असह्यतामिति पाठेऽप्यवध्यतामित्येवार्थः । प्रेक्ष्य विचार्य्य समर्थ्य बिलं संपाद्य तत्र बिले वधं प्रचक्रतुः मृत्पूरणेनेति शेषः ॥ ३० ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहरति,—स्वयमिति । यथार्थं स्वप्रयोजनोचितं रामेण कर्त्रा प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो मृत्युरीप्सितस्तमात्मनो मृत्युं प्रसह्य उद्दिश्य । प्रपद्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । काननचारिणा विराधेन मे वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितोऽभूत् राम इति शेषः † ॥ ३१ ॥

तदेवभाषितं विराधोक्तं शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येवं रूपम् ॥ ३२ ॥

---

* "वधार्थम्" इति वा पाठः ।

† स्वयं प्रसह्य अवरुद्ध्य बिले निक्षिप्य काननचारिणा रामेण वधार्थं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति आत्मन ईप्सितो मृत्युर्विराधेन स्वयं निवेदित इति सम्बन्धः बिलप्रक्षेपार्थं शस्त्रवधं निषिद्ध्य ईप्सितो बिलप्रवेशवधो विराधेन स्वयं निवेदित इत्यर्थः ।

बिलञ्च तेनातिबलेन रक्षसा
प्रवेक्ष्यमाणेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥
प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ
विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् ।
ननन्दतुर्वीतभयौ महावने
दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव * ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
विराधवधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रहृष्टरूपाविव । इवशब्द एवार्थे । दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव महावने विजह्रतुः । नीलत्वाद्विशालत्वाच्च वनस्याकाशसादृश्यम् । उभावपि चन्द्रवत् कलासम्पन्नौ सूर्य्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३३ ॥

---

* "शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ।" इति वा पाठः ।
ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ
निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ।
विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने
दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥"
इत्यधिकं पाश्चात्याः पठन्ति ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ।
ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्य्यवान् ॥ १ ॥
अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ।
कष्टं वनमिदं दुर्गं न चास्मो वनगोचराः ॥ २ ॥
अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ।
आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजगाम ह ॥ ३ ॥
तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ।
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ ४ ॥
विभ्राजमानं वपुषा सूर्य्यवैश्वानरप्रभम् ।
रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगम् ॥ ५ ॥

समाश्वास्य समाश्वास्येव विराधाद्भीतामिति शेषः ॥ १ ॥

इदं वनं कष्टं पीड़ाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणायोग्यञ्च वयं चेतः पूर्वं कदापि वनगोचरा न स्मः कदापीदृशं वनं न दृष्टं यस्मात् ॥ २ ॥

अतः शीघ्रं शरभङ्गं गच्छामहे गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्तेति शेषः ॥३॥

भावितः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य समीपे महदद्भुतं ददर्श ॥ ४ ॥

असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम्।
सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम्॥ ६॥
तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः।
हरितैर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम्॥ ७॥
ददर्श दूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम्।
पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम्॥ ८॥
अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम्।
चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने॥ ९॥
गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि।
गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः॥ १०॥
अन्तरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैड़यन्।

तदेवाह,—विभ्राजमानमिति। वपुषा वपुःकान्त्या। विबुधानुगं देवानुचरं बहुव्रीहिः॥ ५॥

वसुधामसंस्पृशन्तं रथादवरुह्यापीति शेषः। विबुधेश्वरं शक्रम्। अतिशयप्रभावदाभरणं विरजस्कमम्बरं धर्तुं शीलं यस्य तम्॥ ६॥

तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामवर्णैस्तादृशं रथञ्च ददर्श॥ ७॥

पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तत्॥ ८॥

चामरव्यजने वालव्यजने। रुक्मं स्वर्णम्। महाधने रत्नयतत्वात् बहुमूल्ये॥ ९॥ १०॥ ११॥

सह सम्भाषमाणे तु शरभङ्गेन वासवे ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥
अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण!।
प्रपतन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥
ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः।
अन्तरिक्षगता दिव्यास्तइमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥
इमे च पुरुषव्याघ्र! ये तिष्ठन्त्यभितो दिशम् *।
शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥
विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः।
शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणे वासवे शरभङ्गेन संभाषमाणेतु तं शतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् उक्तस्यैव प्रपञ्चो रामोऽथेति। उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य। दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरु बहु यथा तथा यज्वभिराहूयते यागायेति पुरुहूतः नः अस्माभिः ॥ १४ ॥

शतं शतं अष्टदिक्ष्विति शेषः। शतशब्दोऽनन्तवाची ॥ १५ ॥

विस्तीर्णविपुलानि अतिशयेन विशालानि उरांसि येषां ते।

---

* "रथम्" इति वा पाठः।

उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ।
रूपं बिभ्रति सौमित्रे ! पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥
एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ।
यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥
इहैव सह वैदेह्या मुहूर्त्तं तिष्ठ लक्ष्मण ! ।
यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति ।
अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥
ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ।

आयतं दीर्घं शोणांशूनि शोणप्रभाणि वसनानि येषाम् । शोणाभ्र-वसना इति पाठे पद्मरागसदृशवसना इत्यर्थः । शोणांश्वित्येव प्राचीनः पाठ इति कतकः ॥ १६ ॥

ज्वलनसन्निभाः दीप्तिमात्रेण ॥ १७ ॥

एतद्धि पञ्चविंशतिवर्षप्रमाणकम् । नित्यदेत्यादि ये इमे देवाः यथा यादृशशुभदर्शनवयस्का दृश्यन्ते एतदेवैषां नित्यदा वय इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥

यावज्जानामि ज्ञास्यामि तावत्तिष्ठेत्यन्वयः । क एव रथे इन्द्रत्वेना-नुमितोऽपि प्रमाणान्तरेणापि ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तानुवादपूर्वं व्यापारान्तरोपदेशस्तमेवमित्यादि । इहैव स्थीय-तामित्येवमुक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

शरभङ्गमनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ।
निष्ठां नयत तावत्तु ततो माद्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥
जितवन्तं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमम् * ।
कर्म ह्यनेन कर्त्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् ॥ २३ ॥
अथ वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम् ।
रथेन हययुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाप्य गमनाय कृतानुमतिकं कृत्वा ॥ २१ ॥

यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठां स्थानान्तरं स्वर्गं वा नयत मया सह गच्छत। ततो वनचारित्वाद्धेतोर्मा मां अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः। अ इति निषेधार्थमव्ययं पृथक्पदम्। विपदीवस्थितेनैवं वैभवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृतार्थं निस्तीर्णविपदं जितवन्तं रावणमिति शेषः। तदा वैभवयुक्तमिमं द्रच्यामीति शेषः। कतकस्त्वेतत् पद्यं प्रक्षिप्तमित्याह। तद्-दृष्यैव मद्रीत्याव्याख्याने सर्वसामञ्जस्यात्। रामो यावन्मां नाभिभाषते तावत् कर्मणो रावणवधस्य निष्ठां समाप्तिं नयत ततो मां द्रष्टुमर्हति। अन्यैः सुदुष्करं महत् कर्म तेन कर्त्तव्यमस्ति रावणवधरूपमतस्तत्करणेन कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजयिनं द्रष्टास्मि इति तीर्थव्याख्याने। संप्रत्यदर्शनहेतुस्तु पूर्वोक्त एवोपरितो बोध्यः ॥ २३ ॥

---

* "दिष्ट्या द्रच्यास्यहं हरिम्" इति वा पाठः।

प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः।
अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥
तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः।
निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥ २६ ॥
ततः शक्रोपयानन्तत् पर्य्यपृच्छत राघवः।
शरभङ्गश्च तत् सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥
मामेष वरदो राम! ब्रह्मलोकं निनीषति।
जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥
अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र! वर्त्तमानमदूरतः।
ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥ २९ ॥

अथ वत्नीति। देवैरालापेत्तरं तं तापसं शरभङ्गमामन्त्र्य मानयित्वा संपूज्य च दिवं ययौ ॥ २४ ॥

सपरिच्छदः स्त्रीभ्रातृसहितः ॥ २५ ॥

पादौ संगृह्य राम ईश्वरोऽपि ब्राह्मणा एवं पूज्या इत्यन्यान् शिक्षयितुमेवं चकार। तदनुज्ञाताः आसनावस्थानाय कृतानुमतिकाः अतएव लब्धवासाः लब्धवासस्थानाः निमन्त्रिताः भोजनाद्यर्थं तादृशा निषेदुः ॥ २६ ॥

शक्रोपयानं इन्द्रागमनप्रयोजनम् ॥ २७ ॥

निवेदनप्रकारमाह,—मामेव इति। उग्रेण तपसा मया जितं ब्रह्मलोकं एष वरद इन्द्रो ब्रह्माज्ञया मां निनीषति। यद्वा देवेन्द्रवेषधारी ब्रह्मैवायं अकृतात्मभिः अननुष्ठितभगवदुपासनैः ॥ २८ ॥

त्वयाहं पुरुषव्याघ्र! धार्मिकेण महात्मना।
समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवस्यावरं परम् * ॥ ३० ॥
अक्षया नरशार्दूल! जिता लोका मया शुभाः।
ब्राह्मराश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ३१ ॥
एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः।
ऋषिणा शरभङ्गेन राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

तर्हि किमिति विलम्बितं तत्राह,—अहमिति। ज्ञात्वा योगचक्षुषा न गच्छामि योगसिद्ध्या स्वेच्छया देहत्यागात् त्वां प्रियातिथिम् अतिप्रियमतिथिम् ॥ २९ ॥

त्वया समागम्य त्वत्समागमस्य सकृदपि संवृत्तः एतावत्कालपर्य्यन्तानुष्ठितोपासनातोऽधिकफलद इति भावः। त्रिदिवमवरं परस्य परो ब्रह्मलोकः ॥ ३० ॥

समागमस्य यथाधिकफलता भवति तथा करोति। अक्षया इति। के ते लोकास्तत्राह ब्राह्मरा इति। उभयत्र ष्यञ् आर्षः। ब्रह्मलोका नाकपृष्ठलोकाश्च जिताः मामकास्तान् प्रतिगृह्णीष्व स्वकृतत्वेनाङ्गीकुरुष्व। अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदिति सूचितम्।

कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम्।
तत् सर्वं त्वयि सन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतद् ब्रह्मैव कुरुते तथा।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

---

* "देवसेवितम्" इति वा पाठः।

अहमेवाहरिष्यामि सर्वान् लोकान् महामुने ! ।
आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ।
शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥
इह राम ! महातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ।
वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति * ॥ ३५ ॥
इमां मन्दाकिनीं राम ! प्रतिस्रोतामनुव्रज ।
नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि ॥ ३६ ॥

इति कौर्मोक्तिः । भगवत्यर्पितधर्माणामनन्तफलत्वं गीतादिषु स्पष्टमेव मुक्तिपर्य्यवसायित्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अहमेवेति तपसेत्यर्थः । त्वद्दत्तप्रतिग्रहेनाहमधिकारीत्यापाततोऽर्थः । वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्माङ्गीकारमाह भगवान् अहमेवेति । मयि न्यासत्वेन स्थापितानिमान् त्वदर्जितान् सर्वान् लोकान् तुभ्यमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामि † इत्युक्त्वा इतरजनप्रतारणायाह आवासन्त्विति प्रदिष्टम् उपदिष्टम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इहारण्ये वसति अदूरे इति शेषः ॥ ३५ ॥

---

* "सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम् ।
रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥"
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति ।

† क्षत्रियस्य प्रतिग्रहानर्हत्वात् अहमेव स्वतपसा सर्व्वान् लोकान् आहरिष्यामीत्यर्थस्तु समीचीनः ।

एष पन्था नरव्याघ्र ! मुहूर्त्तं पश्य तात ! माम् ।
यावज्जहामि गात्राणि जीर्णान्त्वचमिवोरगः ॥ ३७ ॥
ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवत् ।
शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३८ ॥
तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः ।
जीर्णान्त्वचं तदास्थीनि यच्च मांसञ्च शोणितम् ॥ ३९ ॥
स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ।
उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४० ॥

प्रतिस्रोताम् आवन्तत्वमार्षम् । मन्दाकिनीं तामिव पुण्यां तन्नामिकां वा चित्रकूटस्थेयमेव । प्रतिस्रोतसं ज्ञात्वा व्रज पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति । पुष्पवत्सु उडुपवहाम् उडुपं प्लवः पुष्पसमूहवहामिति वा ॥ ३६ ॥

एष पन्था इति मार्गोपदेशः अथ ऋषिर्भगवत्प्रार्थितस्योत्तरं दत्त्वा स्वाभीष्टं भगवन्तं प्रार्थयते मुहूर्त्तं पश्य तात माम् अयं कृतार्थो भवत्विति त्यभिध्यानपूर्वकं कटाक्षेणेति शेषः । तातेति गूढं जगज्जनकेत्यर्थमपि गात्राणि गात्रावयवान् ॥ ३७ ॥

ततोऽग्निं स इति । वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिरित्युक्तेऽग्निप्रवेशेऽन्त्येष्टिमार्गेणाग्निं समाधाय मन्त्रवत् तदुक्तमन्त्रैर्हुत्वा च अग्निप्रवेशोक्तमन्त्रैरुपनिषदुक्तैः प्रविवेश ॥ ३८ ॥

तस्येति । तस्य शरभङ्गस्य रोमादीनि वह्निर्ददाहेति शेषः ॥ ३९ ॥

स लोकानाहिताग्नीनाम् ऋषीणाञ्च महात्मनाम् ।
देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४१ ॥

स पुण्यकर्मा भुवने द्विजर्षभः
पितामहं सानुचरं ददर्श ह ।
पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं
ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
शरभङ्गस्य अग्निप्रवेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स्वर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरपरिग्रहमग्निप्रवेशस्य पूर्वकृतोपासनस्य च फलभूतमाह । सचेति ॥ ४० ॥

आहिताग्निलोकाः । कर्मणा पितृलोक इति श्रुताः चन्द्रप्रदक्षिणाः । ऋषिलोकाः विद्यया देवलोक इति श्रुताः सूर्य्यप्रदक्षिणाः । देवानामाजानदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणाञ्च लोकाः । यान् ध्रुवः प्रदक्षिणं करोति । ततो ब्रह्मलोकं तूर्णं व्यरोहतारूढ़वान् ॥ ४१ ॥

पितामहं ब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः।

शरभङ्गे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः।
अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम्॥ १॥
वैखानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः।
अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः॥ २॥
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे।
गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः *॥ ३॥

मुनिसंघाः दण्डकारण्यवासिनः समागता मिलिताः अभ्यगच्छन्त स्वरक्षणप्रार्थनार्थमिति शेषः॥ १॥

वैखानसा इति। ये नखाः ते वैखानसाः ये वालाः ते वालखिल्या इति श्रुतेः। प्रजापतेर्नखलोमजाः। संप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजा महर्षयः। अश्वस्तनिकाः संप्रक्षाला इत्यन्ये। मरीचिपाः रविचन्द्रान्यतरकिरणजीवनाः। अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टितान्नभक्षकाः॥ २॥

दन्तोलूखलिनः दन्तातिरिक्तावहनन साधनरहिताः। उन्मज्जकाः कण्ठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वन्तः। गात्रशय्या अनास्तरणशायिनः। अशय्या निद्राहीनाः अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिताः। एकपादस्थितिमन्त इति यावत्॥ ३॥

* "तथैवाभ्रावकाशिकाः" इति वा पाठः।

मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे ।
आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥
तथोर्द्ध्ववासिनो*दान्तास्तथार्द्रपटवाससः ।
सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥ ५ ॥
सर्वे ब्राह्म्या श्रिया युक्ता दृढयोगसमाहिताः ।
शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥
अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ।
ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ॥ ७ ॥
त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः ।
प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥

आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः । स्थण्डिलशायिनः उपलिप्तानास्तीर्णस्थलशयनाः ॥ ४ ॥

ऊर्द्ध्ववासिनः गिरिशिखराद्यूर्द्ध्वप्रदेशे नित्यं वासशालिनः । व्रतोपवासिन इति पाठस्तु चिन्त्यः । तस्य धारणधर्मत्वादिति कतकः । आर्द्रपटवाससः नित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाः सदा जपपराः तपोनिष्ठाः सदा स्वाध्यायाध्ययनशीलाः तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तेः । पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥

ब्राह्म्या श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढयोगसमाहिताः योगैकाग्रचित्ताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

किमूचुस्तत्राह,—त्वमिति । इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्च येन सकल-

* "मासोपवासिनः" इति वा पाठः ।

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च।
पितृव्रतत्वं सत्यञ्च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः॥ ९॥
त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम्।
अर्थित्वान्नाथ! वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि॥ १०॥
अधर्मः सुमहान्नाथ! भवेत्तस्य तु भूपतेः।
यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत्॥ ११॥

त्रैलोक्यस्येति गूढ़म्। प्रधानत्वेन जगद्धारणकर्तृत्वं नाथत्वेन पालकत्वं गर्भितम्। देवानां मघवानिव॥ ८॥

यशसा विक्रमेण च श्रुतः प्रसिद्धः तेन रूपेणेति शेषः। पितृवचनपालनं व्रतं यस्य तद्भावः। सत्यं सत्यवचनञ्च त्वयि तिष्ठति इति शेषः। किञ्च त्वयि स्मृते धर्मस्य पुष्कलः अङ्गहीनोऽपि सकलाङ्गपूर्णो भवतीत्यर्थः।

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु च।
तद्विष्णोः स्मरणादेव सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः॥

इति स्मृतेः॥ ९॥

धर्मज्ञं शरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञं धर्मवत्सलं धर्मानुष्ठातृप्रियं त्वामासाद्य शरणं प्राप्य। अर्थित्वादर्थिभावेन यत्क्रूरमपि वक्ष्यामस्तत्क्षन्तुमर्हसीति योजना। यद्यपि सत्सु कार्य्यवतां पुंसामलमेवाग्रतस्थितिरिति न्यायेन त्वदग्रेऽवस्थानमेव सकलमनोरथपूरकत्वान्नः कार्य्यसाधनं तथाप्यार्त्यतिशयेन किञ्चिद्वक्ष्यमाणं क्षन्तव्यमिति भावः॥ १०॥

जगद्रक्षणतत्परस्य विनापि कथनं स्वरक्षणेऽपि प्रवृत्तिरस्त्येव

युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव * ।
नित्ययुक्तः सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः ॥ १२ ॥
प्राप्नोति शाश्वतीं राम ! कीर्त्तिं स बहुवार्षिकीम् ।
ब्रह्मणस्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥
यत् करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ।
तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥

तथाप्यार्त्यतिशयेन लोकरीत्या राजधर्मं बोधयन्ति । अधर्म इति । न च रक्षति विषयवासिन इत्यपकृष्यते । बलिषड्भागं करभागरूपं षष्ठांशम् । यद्वा बलये पूजायै दत्तषड्भागं षष्ठांशं प्रजाभिः स्वानिष्ट-परिहारायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ रक्षणेऽभ्युदयमाहुः । युञ्जानः प्रजारक्षणे यतमानः । सर्वान् देशवासिनः स्वान् प्राणानिव प्राणैरिष्टान् प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियान् सुतानिव नित्ययुक्तः सदा सावधानः रक्षन् । इह शाश्वतीम् अस्यैव विवरणं बहुवार्षिकीं कीर्त्तिमैहिकीमामुष्मिकञ्च ब्रह्मलोकरूपं फलं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥

ननु षष्ठांशग्रहात् प्रजारक्षणावश्यकत्वेऽपि वनवासिरक्षणं कुतस्तत्राह,—यदिति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः चतुर्भागश्चतुर्थांश इदमुपलक्षणं षड्भागस्यापि तत्रोपवासिभिक्षाहारि-

---

* "प्राणिनः स्वान् सुतानिव" इति वा पाठः ।

सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान्।
त्वन्नाथोऽनाथवद्राम! राक्षसैर्हन्यते भृशम्॥ १५॥
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्।
हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने॥ १६॥
पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि।
चित्रकूटालयानाञ्च क्रियते कदनं महत्॥ १७॥

धर्मात् षड्भागप्राप्तिः। तेन धर्मषड्भागप्रतिपादकस्मृत्यविरोधः राज-परिपालितदेशभवफलाद्यशनवतो धर्माच्चतुर्थो भागः। तदन्नभोजना-दिपुष्टाङ्गधर्मात्त्वर्धं राज्ञः। अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुस्वार्धं न संशय इति स्मृतेरिति बोध्यम्॥ १४॥

अथ विवक्षितमर्थमाहुः,—सोऽयमिति। ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्त्रवैश्यवानप्रस्थसत्तापि तत्र बोधिता। त्वं नाथो रक्षको यस्य स त्वन्नाथः सोऽप्यनाथवद्धन्यतेऽतः त्वादृशस्योपेक्षानुचितेति भावः॥ १६॥

स्ववचसो मिथ्यात्वपरिहारायाहुः,—एहीति। मुनयो मननशीलाः भावितात्मानो निदिध्यासननिष्ठाः शरीराणि केवलं हत्वा त्यक्तानि बहुधा बहुप्रकारैरङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनादिभिः॥ १६॥

सकलदण्डकारण्यपीड़ामाहुः,—पम्पेत्यादि। पम्पा च नद्यश्च तत्र निवासो येषां तेषां पम्पारूपा नदी वा अनु मन्दाकिनीमपीति अनु-र्लक्षणे कर्मप्रवचनीयः। मन्दाकिन्या अन्यत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां मन्दाकिन्या विस्तीर्णप्रवाहत्वात् दुरवगाहतया पृथगुक्तिः राघवा-ख्याने॥ १७॥

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ।
क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
ततस्त्वां शरणार्थञ्च शरण्यं समुपस्थिताः ।
परिपालय नो राम ! वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥
परा त्वत्तो गतिर्वीर ! पृथिव्यां नोपपद्यते ।
परिपालय नः सर्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्मज ! ॥ २० ॥
एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ।
इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥
नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ।
केवलेन स्वकार्य्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥

विप्रकारं दुःखं न मृष्यामः सोढुमशक्ताः ॥ १८ ॥
शरण्यं रक्षणसमर्थं रक्षणार्थम् ॥ १९ ॥
त्वत्तः परा गतिस्त्वदन्यस्त्राता ॥ २० ॥
तपस्विनां तपोबलयुतानां तापसानाम् ऋषीणाम् ॥ २१ ॥

तदेवाह,—नैवमिति । एवम् उक्तप्रार्थनारूपं वचः आज्ञाप्यः शिष्यादिरिवेदं कुर्विति शिक्षणीयः । केवलेनोपाध्यन्तररहितेन स्वकार्य्येण पितृवचनपरिपालनात्मकेन हेतुना मयावश्यं वनं प्रवेष्टव्यमेव । स च मे वनप्रवेशो राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपाक्रष्टुमपि भविष्यति इत्यर्थ इति तीर्थकतकौ । भवच्छत्रुहननम् केवलं मदीयमेव कार्य्यं बहुधर्मोपचयजनकत्वान्मदिष्टसाधनमेव । यद्यपि स्वविप्र-

विप्रकारमपाकष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् ।
पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २३ ॥
भवतामर्थसिध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया ।
तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥
तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ।
पश्यन्तु वीर्य्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥

दत्त्वा वरञ्चापि तपोधनानां
धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ।

कारनाशे भवन्तः समर्था एव तथापि मम धर्मोपचयायैवैषा भवदीया मम प्रेरणेति भावः । अन्वयस्त्वत्र स्फुटएवेत्यन्ये । किञ्च पित्राज्ञापरिपालनार्थमिदं वनं प्रविष्ट एवास्मि । प्रविष्टे च मयि सोऽर्थोऽवश्यम्भाव्य एवेति भवतामेवं प्रार्थनमनवसरमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

तदेवाह,—भवतामिति । यदृच्छया आगत एवाहं भवतामर्थसिध्यर्थमपि भविष्याम्येवेति शेषः । पितुस्त्वित्यनेन उक्तएवार्थः कविना श्लोकान्तरेण वर्ण्यते इयमपि शैली कवेरिति कतकतीर्थौ । यतः शत्रून् हन्तुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महाफलो भविष्यतीति स्वगतो विचारः । अथ ऋषिधैर्य्याय प्रकाशं प्रतिजानीते पश्यन्त्विति । सर्वथा हनिष्यामीति यावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोधनैश्चापि सहार्य्यवृत्तः
सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सुतीक्ष्णाभिगमनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वरम् उक्तवचनात्मना धर्मे धृतात्मा धर्मे स्थितचित्तः आर्य्यं पूज्यं वृत्तं यस्य सः। तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमभिजगाम ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः।

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परन्तपः।
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः।
ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सततं विविधैर्द्रुमैः।
काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥
प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम्।
ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥
तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजधारिणम्।
रामः सुतीक्ष्णं विधिवत् तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥

द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥

विमलं पवित्रम्। महामेघमिवेति पाठे स्थितमिति शेषः। नैल्य-स्थौल्याभ्यां सादृश्यम्। उन्नतमिति स्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्र ततस्तदिक्ष्वाकुवरावित्यादिश्लोकत्रयम् प्रक्षिप्तमिति कतकः। मलपङ्कजधारिणं मलस्य सर्वाघस्य शान्तये पङ्कजे पद्मासने स्थित्वा धारणशीलम्। यद्वा पङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणमैश्वरयोगधारणशील-

रामोऽहमस्मि भगवन्! भवन्तं द्रष्टुमागतः।
तन्माभिवद धर्मज्ञ! महर्षे! सत्यविक्रम!॥ ६॥
स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृतां वरः।
समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत्॥ ७॥
स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ! राम! सत्यभृतां वर!।
आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम्॥ ८॥
प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः!।

मित्यर्थ इति कतकः। तीर्थस्तु मलपङ्कजटाधरमिति पठित्वा मलम् उद्वर्त्तनादिसंस्काराभावाच्छरीरजं पङ्को वनसञ्चाराच्छरीरलग्न इति भेद इत्याह। विधिवदुपगम्येति शेषः॥ ५॥

तन्माभिवदेति मा इति माम् उक्तयोगधारणशीलत्वेन वागव्यवहाराभावादेवं प्रार्थना सत्यविक्रम अक्षततपःस्वभाव॥ ६॥

स निरीक्ष्येति। उक्तवचनात् समाधितो व्युत्थाय रामं दृष्ट्वेत्यर्थः॥ ७॥

सनाथ इव सस्वामिक इव अत्रायमाश्रमो ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योऽयं देहस्त्वया जीवरूपेणाक्रान्तोऽपि साम्प्रतमद्य मायया सच्चिदानन्दस्यैवैवं शरीररूपेण प्रतिभासमानस्य बहिश्चक्षुषानुभवन् सनाथ इव ईदृशस्य तद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुध्यापूर्वं जीवाभेदेनाहमिति प्रतीत्या गृहीतस्य तद्वैलक्षण्येनेदानीं ग्रहात् भेदनिबन्धनसनाथत्वव्यवहारः। इवेन जड़ानामपि अतिरिक्तत्वाभावः सूचित इति ध्वनिः॥ ८॥

देवलोकमितो वीर! देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥
चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः।
इहोपयातः काकुत्स्थ! देवराजः शतक्रतुः ॥ १० ॥
उपागम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः।
सर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥
तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया।
मत् प्रसादात् सभार्य्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥

अतस्त्वां प्रतीक्षमाण इति। त्वां स्वात्मभूतं महायश इति सम्बोधनं देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो लोकम् ॥ ९ ॥

ननु कात्र मदागमनसम्भावना तत्राह,—चित्रेति। यदा राज्यभ्रष्टश्चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोऽसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोऽसि। आश्रमोऽयमित्यस्य व्यंग्यार्थे तु चित्रं विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात् संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गेण स्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् भ्रष्टस्तद्योगात् संसारं प्राप्तस्त्वमेव मया श्रुतिवाक्यैः श्रुतोऽसि। अतस्तत् प्रतीक्षया न देवलोकं गत इति व्यंग्योऽर्थः। नन्विदानीं क्व ते देवलोकारोहप्रसक्तिस्तत्राह,—इहेति। शरभङ्गाङ्गानानन्तरमिहाप्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन श्रवणसम्पत्तावपि निदिध्यासनसम्पत्यभावोस्योक्तः। पूजावचनेषु पौनरुक्त्यं न दोषाय। देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति केचित् ॥ ११ ॥

तमुग्रतपसं दीप्तं महर्षिं सत्यवादिनम्।
प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव वासवः॥ १३॥
अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान् महामुने!।
आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने॥ १४॥
भवान् सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः।
आख्यातः शरभङ्गेन गौतमेन महात्मना॥ १५॥
एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महता युतः॥ १६॥
अयमेवाश्रमो राम! गुणवान् रम्यतामिह।
ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः॥ १७॥
इममाश्रममागम्य मृगसंघा महीयसः *।

अथ सर्वं पुण्यमनन्तफलत्वाय भगवत्यर्पयति तेष्विति॥ १२॥ १३॥

अहमेवेति। तपसेत्यर्थः। त्वत्तः प्रतिग्रहे नाहमधिकारीति आपाततोऽर्थः। वास्तवस्तु तद्दत्तपुण्याङ्गीकारेणानुगृह्णाति भगवान् अहमेवेति। न्यासत्वेन त्वया स्थापितं तुभ्यं प्रापयिष्यामि। अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितम्। अथ लोकदृष्ट्योतर-जनप्रतारणाय आवासमिति। प्रदिष्टं त्वयेति शेषः॥ १४॥

गौतमेन गौतमगोत्रेण शरभङ्गेन सर्वत्र इह परत्र च कुशल इत्या-ख्यातम्। एवञ्चानभिज्ञोऽहमित्युत्तरं दातुमशक्यमित्याशयः॥१५॥१६॥

अयमेव अस्मदीयः॥ १७॥

---

* "महायशः!" इति वा पाठः।

अटित्वा * प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः ॥ १८ ॥
नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ १९ ॥
उवाच वचनं धीरो विगृह्य † सशरं धनुः ।
तानहं सुमहाभाग ! मृगसंघान् समागतान् ॥ २० ॥
हन्यां निशितधारेण शरेणानतपर्वणा ‡ ।
भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात् कृच्छ्रतरं ततः ॥ २१ ॥

अनेन गुणमुक्त्वा दोषमाह,—इममिति । इममाश्रमं दण्डकारण्याश्रमं महीयसः अतिशयितमहत्त्ववतोऽपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वा रूपकान्तिगतिविशेषैः चित्तक्षोभं कृत्वा गच्छन्तीत्यर्थः । अनेन भावी मारीचवृत्तान्तः सूचितः । अकुतोभयाः ते ॥ १८ ॥

अत्र दण्डकारण्ये। नान्यो दोषो भवेदत्रेत्यस्यैव विवरणम् मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै इति । मृगेभ्योऽन्यत्र न भयमिति विद्धीत्यर्थः । दण्डकारण्याभिप्रायेण मुन्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्रायं परिकल्प्य रामोऽवादीदित्याह । तच्छ्रुत्वा मृगेभ्यो भयविषयं वचनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

हन्यां प्राप्तकाले लिङ् । प्राप्तमृगहननं कुर्य्यां परं त्वेवं कृत्वात्र स्थातुमशक्यमित्याह,—भवानिति । तत्र मृगसंघवधे भवान् मयाभिषज्येत ।

---

* "अहत्वा" इति वा पाठः ।

† "विकृष्य" इति वा पाठः ।

‡ "शरेणाग्निवर्चसा" इति वा पाठः ।

एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरन्तु न समर्थये।
तमेवमुक्त्वा परमं रामः सन्ध्यामुपागमत्॥ २२॥
अन्वास्य पश्चिमां सन्ध्यां तत्र वासमकल्पयत्।
सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च॥ २३॥

ततः शुभं तापसयोग्यमन्नं
स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम्।
ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा
सन्ध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सुतीक्ष्णाभिगमनं नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥

अभिषङ्गः पराभवः। कृतपराभवो यो भवेत्ततः परं मे क्रूरतरं किं स्यात् न किमपि [अभिषज्येत विषादं प्राप्नुयादिति केचित्॥ २१॥

यदेवमत एतस्मिन्निति। चिरं चिरकालं वासं न समर्थये नेच्छामि। मृगसंघवधं विना स्थातुमशक्यं तद्वधेन च भवतां पीड़ेत्याशयः। उपरमं उपरम्य। क्वचिदुपरम्येत्येव पाठः। सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यां वन्दितुमुपागतवान्॥ २२॥ २३॥

सन्ध्यानिवृत्तौ रजनीमभ्यवहारार्हां समीक्ष्येति यावत्॥ २४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः॥ ७॥

अष्टमः सर्गः।

रामस्तु सह सौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः।
परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥
उत्थाय च यथाकालं राघवः सह सीतया।
उपस्पृश्य सुशीतेन तोयेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥
अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ।
काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥
उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः।
सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
सुखोषिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः।
आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥
त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम्।
ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥

परिणाम्य अतिवाह्य ॥ १ ॥
उपस्पृश्य स्नात्वा उत्पलगन्धिना उत्पलगन्धवता ॥ २ ॥
काल्यं यथाकालप्राप्तमित्यभ्यर्चनक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ।
धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥
अविषह्यातपो यावत् सूर्य्यो नातिविराजते ।
अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥
तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ।
ववन्दे सहसौमित्रिः सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥
तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ।
गाढ़माश्लिष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम ! सौमित्रिणा सह ।
सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥
पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ।
एषां तपस्विनां वीर ! तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥

अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृकं गमनानुज्ञानं प्रार्थयामः विशिखैर्विधूमैः ॥ ७ ॥

अविषह्यातपः सोढुमशक्यातपो यावन्नातिविराजते तावत् गन्तुमिच्छाम इत्यन्वयः। अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीमैश्वर्य्यं प्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः सम्बन्धस्तद्विवर्जितः। गुरुसाधुजनसेवारहितो दुष्प्रभुरिव अकुलज इव वा यावदविसह्यप्रतापो न ततः पूर्वं गन्तुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अरिष्टं निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥

सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च।
प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥
फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च।
कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥
द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च।
रमणीयाण्यरन्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥
गम्यतां वत्स! सौमित्रे! भवानपि च गच्छतु।
आगन्तव्यञ्च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः।
प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥
ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा।
ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः * ॥१८॥

आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च द्रक्ष्यसे इत्यन्वयः। शान्तपक्षिगणत्वं परस्परविरोधाभावात् ॥ १३ ॥

कारण्डवैर्विकीर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते त्वया सकलऋषीणामाश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्यागन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो धनुरादिदानानन्तरं विमलौ निशितौ खड्गौ च ददौ ॥१८॥

* "खड्गौ च कनकत्सरू" इति वा पाठः।

आबध्य च शुभे तूणी चापे चादाय सुस्वने ।
निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
शीघ्रं तौ रूपसम्पन्नावनुज्ञातौ महर्षिणा ।
प्रस्थितौ धृतचापासी सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
रामादीनां दण्डकारण्यगमनं नाम
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

चापे चापशब्दो द्विलिङ्गः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ।
हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अधर्मन्तु * सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ।
निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यसनात् कामजादिह ॥ २ ॥
त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ।

राक्षसवधप्रतिज्ञां पुनरुक्तां कारयितुं तेजोवृद्ध्यर्थञ्च राक्षसवधमापाततो निषेधती सीता अब्रवीत् । सीतेति शेषः । हृद्यया युक्तिमत्त्वेन हृदयङ्गमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया ॥ १ ॥

अधर्ममिति । यद्यपि भवान् महान् महापुरुषोऽथापि सुसूक्ष्मेण विधिना सूक्ष्मेण मार्गेण विचारणे सति भवान् अधर्मं तु प्राप्यते प्राप्नोति छान्दसः श्यन् । अतिदुर्वलमृगवधप्रतिज्ञया वनप्रवेशे सतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । अयमधर्मस्तु कामजाद् व्यासनाद्विनिवृत्तेन त्वया निवर्त्तयितुं शक्यः ॥ २ ॥

किं तत् कामजं व्यसनम् कश्चायमधर्मोयस्तन्निवृत्त्या निवर्त्तनीयइत्याशङ्कायामाह—त्रीण्येवेति । कानि त्रीणीत्यतो मिथ्येति स्वदेहस्त्री-

* "यस्तु धर्मः" इति वा पाठः ।

मिथ्यावाक्यन्तु परमं तस्माद् गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥
परदाराभिगमनं विना वैरञ्च रौद्रता ।
मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ! ॥ ४ ॥
कुतोऽभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ।
तव नास्ति मनुष्येन्द्र ! न चाभूत्ते कदाचन ॥ ५ ॥
मनस्यपि तथा राम ! न चैतद्विद्यते क्वचित् ।
स्वदारनिरतश्चैव नित्यमेव नृपात्मज ! ॥ ६ ॥
धर्मिष्ठः सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ।
त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

पुत्रादिरागवशात् मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिः । पुंसस्तत्परमकं व्यसन-स्वरूपं तदनन्तरं ततोऽपि गुरुतरौ अत्यन्तगुरुव्यसनभूतौ ॥ ३ ॥

कौ तौ तत्राह,—परदारेति । विना वैरं रौद्रता रौद्रभावावलम्बनं मृगाणामत्यन्तदुर्बलत्वेन तेषु वैरप्रसक्त्यभावादिति भावः । एवं व्यसनत्रयं निरूप्य प्रकृतेऽधर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशेषयितुमाह, मिथ्येति ॥ ४ ॥

परदाराभिमर्षणमपि त्वयि नास्तीत्याह,—कुत इति । कुतोऽपि हेतोरित्यर्थकं कुत इति पूर्वान्वयि । धर्मनाशनं परेषां स्त्रीणामभिलषणं तत्पूर्वकं तत्स्पर्शादि तव नास्ति वर्त्तमानकाले नाभूत् पूर्वञ्च ततः परं न भविष्यति च ॥ ५ ॥

किं बहुना मनस्यपि एतन्न विद्यते । अनेनेच्छाया अपि निरासः ।

तच्च सर्वं महाबाहो ! शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः ।
तव वश्येन्द्रियत्वञ्च भूतानां शुभदर्शन ! * ॥ ८ ॥
तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ।
निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥
प्रतिज्ञातस्त्वया वीर ! दण्डकारण्यवासिनाम् ।
ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥
एतन्निमित्तञ्च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ।

तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ॥ ६ ॥

यतस्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणः अतस्त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यञ्च त्वयि प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

ननु उक्तव्यसने मयि न भविष्यत इति कथं तव निर्णयोऽत आह,—तच्चेति । वोढुं शक्यं अग्रेऽपि तत्परिपालनं कर्तुं शक्यम् । यतस्तत्परिपालनकारणं जितेन्द्रियत्वं त्वय्यस्ति । अतो न भविष्यत इति निर्णयः ॥ ८ ॥

तृतीयन्तु व्यसनं प्रसक्तमित्याह,—तृतीयमिति । यत् मोहात् निर्वैरं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते तदिदं रौद्राख्यं मृगयारूपं तृतीयं व्यसनं ते तच्च तत्तु तत्सदृशन्तु समुपस्थितं राक्षसैः स्वापराधाकरणान्निर्वैरत्वं अस्येति बोध्यम् ॥ ९ ॥

कुतोऽस्याधर्मस्य मम प्राप्तिरत आह, प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥

---

* "जानामि शुभदर्शन ! इति वा पाठः ।

प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥
ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः।
त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥
न हि मे रोचते वीर! गमनं दण्डकान् प्रति।
कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥
त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः।
दृष्ट्वा वनचरान् घोरान् कच्चित् कुर्य्याः शरव्ययम् ॥ १४ ॥
क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च।

ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह,—एतदिति। प्रतिज्ञात रक्षोवधार्थमित्यर्थः। दण्डका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः। प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् तत् कर्त्तव्यमेवेति तत्प्रसक्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

ततो हेतोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपं चरित्रं दृष्ट्वा तव निःश्रेयसं पारलौकिकं सुखं हितमिहलोकसुखं चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ताकुलं भवेद्भवति रक्षसां बलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसम्भावनयैहिकसुखभङ्गोऽपि सम्भावित इति भावः ॥ १२ ॥

यदेवमतो न हि मे इति। कारणं तद्गमनारुचौ। ममेति सकाशादिति शेषः ॥ १३ ॥

हि यतस्त्वं वनं गतः सर्वान् वनचरान् राक्षसान् दृष्ट्वा शरव्ययं कच्चित् कुर्य्याः करिष्यसि इदमेव हिंसालक्षणाधर्मप्राप्तौ कारणम् ॥ १४ ॥

समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥
पुरा किल महाबाहो ! तपस्वी सत्यवान् शुचिः ।
कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥
तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः ।
खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक् ॥ १७ ॥
तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ।
स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥
स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ।
वने तु विचरत्येव रक्षन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ।

शस्त्रोद्यमकृत्वावस्थानं त्वशक्यमित्याह,—क्षत्रियाणामिति । समीपतः स्थितं धनुर्यत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं करोति । यथा वह्नेस्तेजस आधिक्यमिन्धनानि कुर्वते ॥ १५ ॥

अत्रेतिहासमाह,—पुरेति । रतमृगद्विजे इति उपशान्तमृगपक्षिके तपस्तेपे इति शेषः ॥ १६ ॥

भटो योधः ॥ १७ ॥

तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषे षष्ठी । तस्मै मुनये स खड्गः न्यासविधिना कालान्तरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणा ॥ १८ ॥

आत्मनः प्रत्ययं विश्वासं रक्षन्नेव विचरति ॥ १९ ॥

तदेव दर्शयति,—यत्रेति ॥ २० ॥

न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥
नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः।
चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥
ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्षितः।
तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥
एवमेतत् पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम्।
अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ २३ ॥
स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां तु शिक्षये।
न कथञ्चन सा कार्य्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ २४ ॥

परिवहन्। अरक्षणेऽधर्मं कलङ्कञ्च पश्यन्। तपसि निश्चयरूपां स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा रौद्रीं चकार ॥ २१ ॥

रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान्। अधर्मेण कर्षितो हीनधर्मः अतः संवासात् धारणात् ॥ २२ ॥

शस्त्रसंयोगकारणमिति बहुव्रीहिः। अग्निसंयोगो यथा काष्ठानां विकारहेतुस्तद्वच्छस्त्रसंयोगः शस्त्रिणो विकारहेतुः ॥ २३ ॥

स्नेहाद्भवद्विषयाद् बहुमानात्त्वत्कर्तृकान्मद्विषयात्। किञ्च बहुमानो नाम मदीयोऽयं भर्त्तेत्येवमभिमानः। स्मारये पुरावृत्तमिति शेषः। अत्र स्नेहो हेतुः। बहुमानाच्च त्वां तु शिक्षये इत्यर्थः। तदेव शिक्षणं करोति न कथञ्चनेति। यत्तु तीर्थः स्मारये त्वां न शिक्षये इति पठति व्याचष्टे च तत्तु उत्तरवाक्यं करिष्यमाणशिक्षणेन व्याहतमिति कतकः ॥ २४ ॥

बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान्।
अपराधं विना हन्तुं लोको वीर! न मंस्यते ॥ २५ ॥
क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम्।
धनुषा कार्य्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥
क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च।
व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥
कदर्य्य*कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात्।

सा केत्यत्राह,—बुद्धिरिति। अस्यैव प्रपञ्चोऽपराधं विनेति। हन्तुं राक्षसानिति शेषः। न मंस्यते तव यत्नमौचित्येनेति शेषः। लोकान् वीर न कामये इति पाठे लोकान् गन्तुं नेच्छामि। राक्षसवदितरप्राणि-वधस्याप्येवं सति प्रसङ्गादिति भावः ॥ २५ ॥

नन्वस्मदपराधाकरणेऽपि आर्त्तमुनिजनरक्षणार्थमेव तेषां वधोऽस्त्वित्यत आह,—क्षत्रियाणामिति। क्षत्रियाणां क्षत्त्रधर्माहंपदप्रतिष्ठितानामतएव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमताम् एतावद्धनुषा कार्य्यं यद्वनेषु वसतां नियतात्मनामार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥

अस्माकन्तु नात्राप्यधिकार इत्याह,—क्वचेति क्षात्रं दुष्टवधादि। तपोजटावल्कलादिधारणपूर्वकम्। अस्माभिरिदानीमनुतिष्ठासितमिदं व्याविद्धं परस्परव्याहतं तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां सेव्यताम् ॥ २७ ॥

यतः शस्त्रसेवनात् कदर्य्याणां कृपणानामिव कलुषा बुद्धिर्जायते

* "तदार्य्य!" इति वा पाठः।

पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्त्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥
अक्षया तु भवेत् प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम ।
यदि राज्यं हि संन्यस्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥
धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभते सुखम् ।
धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥
आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः ।
प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥
नित्यं शुचिमतिः सौम्य ! चर धर्मं तपोवने ।
सर्वन्तु विदितं तुभ्यं त्रैलक्यमपि तत्त्वतः * ॥ ३२ ॥

धर्मानुष्ठानविरोधिनी अतः शस्त्रसेवनं वने न कर्तव्यमिति ध्वनिः । ननु क्षत्त्रियस्य मम युद्धमेव धर्मऽत आह,—पुनरिति । स एव तस्य देशः कालश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

शस्त्रसेवननिषेधमेव दृढ़यति,—अक्षयेति । यदि राज्यं त्यक्त्वा वने निरतस्त्वं मुनिवृत्तिर्भवेस्तदा मम श्वश्रूश्वशुरयोरक्षया प्रीतिर्भवेत् । श्वशुरस्य वनवासोचितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गलाभजा प्रीतिः । श्वश्र्वास्तु युद्धादिराहित्येन सुखवासजा प्रीतिरिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

हिंसालक्षणस्याधर्मत्वात् मुनिधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह,—धर्मादिति । धर्मात् अहिंसाप्रधानात् ॥ ३० ॥

सर्वथा धर्म एव सम्पाद्य इत्याह, आत्मानं स्थूलदेयहृयमित्यर्थः । निपुणैः समर्थैः सुखं सुखसाधनधर्मः ॥ ३१ ॥

---

* "त्रैलोक्ये यत् विवर्त्तते" इति वा पाठः ।

स्त्रीचापलादेतदुपाहृतं मे
धर्मञ्च वक्तुं तव कः समर्थः।
विचार्य्य बुध्या तु सहानुजेन
यद्रोचते तत् कुरु माचिरेण ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दण्डकारण्यगमने सीतावचनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

उपसंहरति। नित्यमिति। त्रैलोक्यमपि त्रिलोकवर्त्तिप्रजा। तुभ्यं त्वया ॥ ३२ ॥

अथ विनयेन क्षमापयति,—स्त्रीति। माचिरेण विलम्बो माभ्विति अर्थः। अत्रेदं गूढ़ं सीतातात्पर्य्यम्। यदि सकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्त्तिआर्त्तरक्षणमनपराधिपीड़ां विहाय कर्त्तुं शक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर। नोचेच्छुद्धतपोधर्मं धनुषा कार्य्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणमित्यनेनेदं ध्वनितम्। क्षत्रियाणान्तु वीराणां वनेषु नियतात्मनामिति पूर्वार्धस्य वनेष्वपि वसतां क्षत्रियाणां वीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढ़तात्पर्य्यम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ।
श्रुत्वा संवर्द्धितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम् ॥ १ ॥
हितमुक्तं त्वया देवि ! स्निग्धया सदृशं वचः ।
कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे ! जनकात्मजे ! * ॥ २ ॥
किन्नु वक्ष्याम्यहं देवि ! त्वयैवोक्तमिदं वचः ।
क्षत्रियैर्धार्य्यते चापो नार्त्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥

एवं युद्धस्यापाततः सीतयाधर्मत्वं प्रतिपादितं तद्वाक्याविरोधेनैव धर्मत्वं प्रतिपादयति रामः । वाक्यमिति । संवर्धित इति पाठे संवर्धित-तेजाः धर्मे स्थित इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

कुलं व्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणान्तु वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं बोधयन्त्या ॥ २ ॥

अत्रोत्तरमहं किं नु वक्ष्यामि त्वयैवोत्तरं दत्तमित्यर्थः । इदं शब्दार्थः क्षत्रियैरिति रक्षकाभावकृत आर्त्तानां शब्दो माभूदित्यर्थं क्षत्रियैश्चापो धार्य्यत इत्येषोऽर्थो धनुषा कार्य्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षण-मिति वाक्येनोक्त इति शेषः ॥ ३ ॥

---

* जनकस्य महात्मनः इति वा पाठः ।

ते चार्त्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः।
मां सीते! स्वयमागम्य शरण्यं * शरणं गताः॥ ४॥
वसन्तः कालकालेषु † वने मूलफलाशनाः।
न लभन्ते सुखं भीरु! राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥ ५॥
भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः।
ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः॥ ६॥
अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः।
मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम्॥ ७॥
कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम्।
प्रसीदंतु भवन्तो मे ह्रीरेषा तु ममातुला॥ ८॥

तद्वचनश्रवणमेवानुष्ठानकाल इत्याह,—ते चेति। संशितव्रतास्तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्य शरणं गता इत्यनेन नाहं गर्वादिदोषेण रक्षोवधार्थं प्रवर्त्ते किन्त्वास्मच्छरणागताः तेषु वैरेण ममापि वैरमर्थादायातमिति निर्वैरं वधप्रसक्तिर्न मे इत्युक्तम्॥ ४॥

कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः। राक्षसैरित्यस्य वध्यमाना इति शेषः॥ ५॥ ६॥

अभ्यवपद्य अनुगृहाणेति मामूचुः। पद्यतेरार्षं परस्मैपदम्॥ ७॥

एवं रक्षेत्येवं तेषां मुखात् च्युतं वचनं श्रुत्वा वचनशुश्रूषां वचनानु-

---

* शरण्याः इति वा पाठः।

† वसन्तो धर्मनिरताः इति वा पाठः।

यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ।
किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ॥ ९ ॥
सर्वैरेव समागम्य वागियं समुदाहृता ।
राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥
अर्दिताः स्म भृशं राम! भवान्नस्तत्र रक्षतु ।
होमकाले तु संप्राप्ते पर्वकालेषु चानघ! ॥ ११ ॥
धर्षयन्ति स्म दुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ।
राक्षसैर्धर्षितानाञ्च तापसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥
गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ।
कामं तपःप्रभावेण शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ १३ ॥

पालनलक्षणशुश्रूषां ह्रत्वा मनसि कृत्वेत्यर्थः । चरणशुश्रूषामित्यपि पाठः ॥ ८ ॥

यदीदृशैरुपस्थेयैः अस्माभीरक्षणार्थमुपास्यैरुपस्थितः रक्षणार्थमिति शेषः । एषा मम अकीर्त्तिरतः प्रसीदन्तु इत्यर्थः । तीर्थस्तु एषा मम क्रीरतः प्रसीदन्तु इति व्याचष्टे किं करोमि किं करवाणीत्यर्थः । लोडर्थे लडार्थः ॥ ९ ॥

सर्वैः एवं मयोक्तैस्तैः सर्वैरित्यर्थः ॥ १० ॥

स्म स्मः तत्र रक्षः पीड़ाविषये रक्षत्विति भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः । पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टिकालेषु ॥ ११ ॥

धर्षयन्ति अभिभवन्ति ॥ १२ ॥

चिरार्जितं नचेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम्।
बहुविघ्नं तपोनित्यं दुश्चरञ्चैव राघव!॥ १४॥
तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः।
तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः॥ १५॥
रक्षकस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने।
मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम्॥ १६॥
ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे!।
संश्रुत्य च न शक्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम्॥ १७॥
मुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा।
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते! सलक्ष्मणाम्॥ १८॥

गतिं त्रातारम्॥ १३॥ १४॥

तेन अतिक्लेशार्जिततपोव्ययभयेन॥ १५॥

रक्षकस्त्वं भवेति शेषः। त्वन्नाथाः त्वं नाथो येषां ते कार्त्स्न्येन कृत्स्नरक्षःपीड़ानिवर्त्तनेन॥ १६॥

चतुर्दशवर्षपर्य्यन्तं पित्राज्ञया राज्यत्यागेऽपि अग्रे राज्यसम्बन्धस्यावश्यकत्वात् शरणागतरक्षणेऽस्त्येवाधिकारः। किञ्च क्षत्रजातेरेवात्राधिकारो नतु राज्यपदस्थस्यैवेति तात्पर्य्यम्। संश्रुतं प्रतिज्ञातं जीवमानः जीवन् प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम्॥ १७॥

न शक्यामीत्यत्र हेतुः सत्यमिष्टमित्यादि॥ १८॥

यस्मै कस्मै अपि प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय न जह्यां किं पुनर्ब्राह्मणेभ्य इत्यर्थः॥ १९॥

नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
तदवश्यं मया कार्य्यमृषीणां परिपालनम् ॥ १९ ॥
अनुक्तेनापि वैदेहि ! प्रतिज्ञाय कथं पुनः * ।
मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वया वचः ॥ २० ॥
परितुष्टोऽस्म्यहं सीते ! नह्यनिष्टोऽनुशिस्यते ।
सदृशञ्चानुरूपञ्च कुलस्य तव शोभने ! ।
सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २१ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ।
रामो धनुष्मान् सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥२२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
रामसंवादो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अनुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्य्यमिति च शेषः । प्रतिज्ञाय कथं पुनर्न कार्य्यमिति शेषः । स्नेहः प्रीतिः सौहार्दं शोभनहृदयता प्रीतौ सत्यामपि तादृशहृदयत्वाभावे एवमनुशासनादर्शनादुभयमुक्तम् ॥ २० ॥

नह्यनिष्टोऽनुशिस्यते यस्मिन् यस्य प्रीतिर्नास्ति नासावनुशिष्यते हितं नोपदिश्यत इत्यर्थः । सदृशं तव स्नेहस्य त्वदुक्तं वच इति शेषः । कुलस्यानुरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

---

* प्रतिज्ञायाथ किं पुनः इति वा पाठः ।

एकादशः सर्गः।

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना।
पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह॥ १॥
तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान् वनानि च।
नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सह सीतया॥ २॥
सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः।
सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः॥ ३॥
यूथबन्धांश्च पृषतां मदोन्मत्तान् विषाणिनः।
महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः॥ ४॥
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे।
ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम्॥ ५॥

अग्रत इति॥ १॥ २॥

जलजाः खगा दात्यूहादयः॥ ३॥

यूथबन्धान् यूथरूपेण सम्बद्धान् पृषतामिति षष्ठी। विषाणिनो महिषानित्यन्वयः॥ ४॥

दिवाकरे लम्बमाने सायाह्न इत्यर्थः। योजनायतं चतुर्दिक्षु योजनायतम्॥ ५॥

पद्मपुष्करसम्बाधं गजयूथैरलंकृतम् ।
सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलजातिभिः ॥ ६ ॥
प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे ।
गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥
ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥
इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा * सर्वेषां नो महामुने ! ।
कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥
तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ।

पद्मपुष्करसंबाधं पद्मानि रक्तानि पुष्करं पुण्डरीकं तैः संबाधः सम्मर्दो यस्मिन् तम् । पद्मानां पुष्करे जले संबाधो नैविड्यं यत्र तमिति कतकः । गजयूथैरलंकृतं तीरे जले चेति शेषः । हंसा राजहंसाः कादम्बाः कलहंसाः जलजातिभिः जले जातिर्जन्म येषां तैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषो गीतोपेतवाद्यशब्दः । नतु कश्चनेति गीतादिकर्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

धर्मभृतं नाम धर्मभृतनामकं धर्मभृन्नामकं वा शरणागतेष्वनुयायित्वेकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

---

* दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

प्रभावं सरसः क्षिप्र*माख्यातुमुपचक्रमे ॥ १० ॥
इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम्।
निर्मितं तपसा राम! मुनिना माण्डकर्णिना ॥ ११ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः।
दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये ॥ १२ ॥
ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः।
अब्रुवन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १३ ॥
अस्माकं कस्यचित् स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः।
इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः ॥ १४ ॥
ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः।
प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १५ ॥

पञ्चाप्सरसां क्रीड़ासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नामत्वेन प्रसिद्धम्। सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणकं सार्वकालिकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अग्निरूपपुरोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथिता अभूवन् ततः सर्वेऽब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति संविग्नमनसोऽभूवन्निति शेषः ॥ १४ ॥

तत उद्विग्नसर्वदेवैस्तपोविघ्नाय नियुक्ताः। विद्युच्चलितवर्चसः चलितविद्युत्कान्तयः। प्रधानाप्सरसः पञ्चेत्यनेन तत्परिवारभूतान्यसत्त्वा ध्वनिता ता आगता इति शेषः ॥ १५ ॥

* क्षत्स्नम् इति वा पाठः।

अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः।
नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्य्यसिद्धये ॥ १६ ॥
ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः।
तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १७ ॥
तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम्।
रमयन्ति तपोयोगान् मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥
तासां संक्रीड़मानानामेष वादित्रनिःस्वनः।
श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ १९ ॥
आश्चर्य्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः।
राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २० ॥
एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममण्डलम्।
कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २१ ॥

दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः ॥ १६ ॥
निर्मितं तेनैव मुनिना क्रीड़ार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥
तत्रैव निर्मिते गृहे। तपोयोगो यौवने हेतुः ॥ १८ ॥
भूषणोन्मिश्रः वलयादिभूषणध्वनिमिश्रः ॥ १९ ॥
वचनं तदर्थम् आश्चर्य्यमिति प्रतिजग्राह ॥ २० ॥
एवं कथयमानः आश्चर्य्यमित्येवं कथयन् ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यानुष्ठानजलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् ॥ २१ ॥

प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः।
उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः।
तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ २२ ॥
उषित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः।
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्य्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥
येषामुषितवान् पूर्वं सकाशे सुमहास्त्रवित्।
क्वचित् परिदशान् मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ २४ ॥
क्वचिच्च चतुरो मासान् पञ्चषट् च परान् क्वचित्।
अपरत्राधिकान् मासानध्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ २५ ॥
त्रीन् मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत् सुखम्।
ततः संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥
रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश।

प्रविश्याश्रममण्डलमित्यनुषङ्गः। आश्रममण्डले उवासेति शेषः ॥२२॥

तदासप्रकारमाह,—उषित्वेति। एकस्याश्रमे इति शेषः। अथ पर्य्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम ॥ २३ ॥

किञ्च येषामृषीणामाश्रमे पूर्वमुषितवान् पुनरपि तेषामाश्रमान् जगाम। तद्भक्त्यतिशयात्। यथा सुतीक्ष्णाश्रमे पुनरागमनम्। एकत्र-वासाभावादेवाह, क्वचिदिति। परिदशान् दशत्वसंख्यां परिगतान् दशसंख्यान् मासानित्यर्थः ॥ २४ ॥

परान् वर्षतोऽधिकान्। एवमधिकानित्याद्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिहृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ २७ ॥
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह।
स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥
तत्रापि न्यवसद्रामः किञ्चित्कालमरिन्दमः।
अथाश्रमस्थो विनयात् कदाचित्तं महामुनिम् ॥ २९ ॥
उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत्।
अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥
वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम्।
नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥
कुत्राश्रमपदं रम्यं महर्षेस्तस्य धीमतः।
प्रसादार्थं भगवतः सानुजः सह सीतया ॥ ३२ ॥
अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम्।
मनोरथो महानेष हृदि संपरिवर्त्तते ॥ ३३ ॥
यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम्।

रमतः रममाणस्य। परिहृत्य सर्वमुन्याश्रमान् अटित्वा। परि-हृत्येति पाठान्तरं प्रतिश्रुत्वेति पांक्तः पाठः। यतः पुनरागन्तव्यमिति प्रतिज्ञाय गतोऽतः पुनराजगामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

उपासीनः समीपस्थः ॥ ३० ॥

कथाः कथयतां सकाशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥
सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ।
अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३५ ॥
अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ! ।
दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ ३६ ॥
अहमाख्यामि ते राम ! यत्रागस्त्यो महामुनिः ।
योजनान्याश्रमात्तात ! याहि चत्वारि वै ततः ।
दक्षिणेन महान् श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥
स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ।
बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते ॥ ३८ ॥
पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः * ।

मनोरथाभिनयो यदहमित्यादि ॥ ३४ ॥
एतच्छब्दार्थोऽगस्त्यमित्यादि ॥ ३५ ॥
अस्मिन्नर्थे मदुपदिदिक्षितार्थे ॥ ३६ ॥
योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारि वैतत इति कतकपाठे अस्मादाश्रमात् योजनादभि अधिकं चत्वारि योजनानीत्यर्थः। दक्षिणेन गन्तव्यानीति। ततस्तद्भ्रातुराश्रम इत्यर्थः। पाठान्तरे तु चतुर्योजनोत्तरमिति स्पष्ट एवार्थः ॥ ३७ ॥

---

* प्रसन्नसलिलाः शिवाः इति वा पाठः ।

हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३९ ॥
तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम ! गम्यताम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय वनखण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४० ॥
ततोऽगस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपशोभिते ॥ ४१ ॥
रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह ।
स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥
यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ।
अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते ! ॥ ४३ ॥
इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ।
प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया ॥ ४४ ॥
पश्यन् वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ।
सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान् * ॥ ४५ ॥

तदाश्रमचिह्नम् स्थलीप्राय वनोद्देशत्यादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इध्मवाहेति अस्य नाम। अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रतां यस्यां दृढव्रतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिरिति भागवतन्तु देवरात्र सुतोत्पत्तिरिति न्यायेनेत्येके। दक्षिणां दिशमायोजनमन्तरं अवकाशं गत्वा तत्रागस्त्याश्रमं द्रक्ष्यसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मुनेः श्रुत्वेति वचनमिति शेषः ॥ ४४ ॥

---

* सानूनि विविधानि च इति वा पाठः ।

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम्।
इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत्॥ ४६॥
एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः।
अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः॥ ४७॥
यथाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः * पथि सहस्रशः।
सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः॥ ४८॥
पिप्पलीनाञ्च पक्वानां वनादस्मादुपागतः।
गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः॥ ४९॥
तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसञ्चयाः।
लूनाश्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदूर्य्यवर्चसः॥ ५०॥
एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम्।
पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते॥ ५१॥

मार्गवशानुगान् मार्गवशात् प्राप्तान्॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥

नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह,—यथाहीति। यथा यादृशचिह्नवत्तया वनं श्रुतं तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्नताः सहस्रशो द्रुमाः ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्त्तन्ते॥ ४८॥

असाधारणलिङ्गानुभवमप्याह, पिप्पलीनामिति। पिप्पली-फलानामित्यर्थः। कटुकोदयः कटुकरससंबन्ध्युदयः॥ ४९॥ ५०॥

---

* जाता इति वा पाठः।

विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः ।
पुष्योपहारं * कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ॥ ५२ ॥
ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य ! मया श्रुतम् ।
अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५३ ॥
निगृह्य तपसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥
इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः ।
भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५५ ॥
धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ।
आमन्त्रयति विप्रान् स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५६ ॥

कृष्णाभ्रं नीलाभ्रं शिखरं पर्वतशिखरं चोपमा यस्य ॥ ५१ ॥

विविक्तेषु निर्मलेषु एकान्तेषु च स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मृत्युं तत्तुल्यं दैत्यं शरण्या वासयोग्या लोकानाम् ॥ ५४ ॥

कोसौ मृत्युतुल्योऽसुरो योऽगस्त्येन निगृहीतो लोकरक्षणायेत्यत-स्तदाख्यायिकामाह, इहेति । वने इत्यर्थः । एकदा कस्मिंश्चित् पूर्व-काले ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेषं संस्कृतं वदन् ब्राह्मणवदिति शेषः । एतदुभयं विश्वासार्थम् ॥ ५६ ॥

---

* पुष्पोपहारम् इति वा पाठः ।

भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम्।
तान् द्विजान् भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा॥ ५७॥
ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत्।
वातापे! निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन्॥ ५८॥
ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन्।
भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत्॥ ५९॥
ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः।
विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः॥ ६०॥
अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा।
अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः॥ ६१॥
ततः सम्पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेऽवनेजनम् *।
भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः समभाषत॥ ६२॥

संस्कृतं कृत्वा श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा॥ ५७॥ ५८॥

मेषवन्नदन् मृतसञ्जीवनीवैभवादुदरान्तरिति शेषः। विनिष्पतत् विनिर्गतवान्। अडभाव आर्षः॥ ५९॥

संहत्य समेत्य॥ ६०॥

प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयसंहारेण महर्षिणागस्त्येन श्राद्धे श्राद्धव्यापारमनुभूय भक्षितः सोऽसुरो वातापिः॥ ६१॥

---

* हस्तावसेचनं इति वा पाठः।

तं तदा भाषमाणन्तु भ्रातरं विप्रघातिनम्।
अब्रवीत् प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः॥ ६३ ॥
कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः।
भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम्॥ ६४ ॥
अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितम्।
प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः॥ ६५ ॥
सोऽभ्यद्रवद्द्विजेन्द्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा।
चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः॥ ६६ ॥
तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः।
विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम्॥ ६७ ॥
एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह।
रामस्यास्तंगतः सूर्य्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्त्तत॥ ६८ ॥
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि।
प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिञ्चाभ्यवादयत्॥ ६९ ॥
सम्यक् प्रतिगृहीतः स मुनिना तेन राघवः।

तत इल्वलः श्राद्धान्ते सम्पन्नमित्युक्त्वा हस्तोदकं दत्वा भ्रातरं निष्क्रमस्वेत्यभ्यभाषत॥ ६२॥ ६३॥

मयाजीर्णस्य भुक्तस्येति शेषः॥ ६४॥

प्रधर्षयितुं हिंसितुम्॥ ६५॥

न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७० ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते रविमण्डले ।
भ्रातरं तमगस्त्यस्य आमन्त्रयत राघवः ॥ ७१ ॥
अभिवादये त्वा भगवन्! सुखमस्म्युषितो निशाम् ।
आमन्त्रये त्वा गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥
गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ।
यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥
नीवारान् पनसान् सालान् वञ्जुलांस्तिनिशांस्तथा ।
चिरिबिल्वान् मधूकांश्च बिल्वानथ च तिन्दुकान् ॥ ७४ ॥
पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ।
ददर्श रामः शतशस्तत्रकान्तारपादपान् ॥ ७५ ॥
हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् ।
मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥
ततोऽब्रवीत् समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ।

चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्नितुल्येन ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

अभिवादयेत्वेति पादे नवाक्षरत्वमार्षम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

नीवारा जलकदम्बाः । वञ्जुलोऽशोकः । तिनिशो धवः चिरिबिल्वो नक्तमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥
स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता मृगद्विजाः ।
आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥
अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ।
आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७९ ॥
प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ।
प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८० ॥
निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥
तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद् यस्य राक्षसैः ।
दिगियं दक्षिणा त्रासाद् दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८२ ॥
यदा प्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ।

यथा श्रुतास्तथा स्निग्धपत्रा वृक्षा दृश्यन्ते इति शेषः । अतो निकटस्थाश्रमः ॥ ७८ ॥

अगं विन्ध्यं स्तम्भयतीत्यगस्त्यः । पृषोदरादिः । स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनकर्मणा परिश्रान्तश्रमापहन्ता ॥ ७९ ॥

प्राज्यैर्भूरिभिर्धूमैः पाकयज्ञधूमैराकुलं वनं यस्मिन् ॥८०॥८१॥

यस्य प्रभावात् राक्षसैरियमगस्त्याश्रमप्रदेशावर्त्तिनी दक्षिणा दिग् दृश्यते केवलं त्रासात् महर्षिभीत्यानोपभुज्यते न स्वदेशत्वेनाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदा प्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८३ ॥
नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा।
प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८४ ॥
मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः।
सन्देशं पालयन् यस्य विन्ध्यशैलो न वर्द्धते ॥ ८५ ॥
अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः।
अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतमृगसेवितः ॥ ८६ ॥
एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सताम्।
अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८७ ॥
आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम्।
शेषञ्च वनवासस्य सौम्य! वत्स्याम्यहं प्रभो! ॥ ८८ ॥

निर्वैराः प्राणिषु वैररहिताः प्रशान्ताः त्यक्तक्रूरकर्माणः ॥ ८३ ॥

भगवतोऽगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा एतदाश्रमावच्छेदेन निर्वैरत्वादिसम्पादनसमर्था क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्धर्षाऽतो नाम्ना च नाम्नापि संपूर्णादिगेव दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथिता ॥ ८४ ॥

मेरुस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्द्धितुकामोऽप्यचलो विन्ध्यस्तस्यागस्त्यस्य सन्देशं मदागमनपर्यन्तं मावर्द्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन् न वर्द्धतेऽद्यापीति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

अधिगतान् स्वाश्रमं प्राप्तान् श्रेयसा योजयिष्यति। दिव्यशस्त्रादिदानेनेति गूढोऽभिसन्धिः ॥ ८७ ॥

अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अगस्त्यं नियताहाराः * सततं पर्य्युपासते ॥ ८९ ॥
नात्र जीवेन् मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ।
नृशंसः पापवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९० ॥
अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह ।
वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥
अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्य्यसन्निभैः ।
त्यक्त्वा देहान्नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९२ ॥
यक्षत्वममरत्वञ्च राज्यानि विविधानि च ।
अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९३ ॥

पर्य्युपासते शुश्रूषणासमर्थेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

क्रूरः निर्दयः शठो गूढविप्रियकारी नृशंसो घातकः तथाविधः दुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९० ॥

पतगा गरुड़ादयः । धर्मं स्वर्गादिजनकम् ॥ ९१ ॥

अत्र आश्रमे सिद्धाः तपसेति शेषः । नवैर्देहैः दिव्यदेहैः ॥ ९२ ॥

अत्राश्रमे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः शुभैः सत्कर्मभिराराधिता

---

* नियताहारम् इति वा पाठः ।

आगतास्माश्रमपदं सौमित्रे ! प्रविशाग्रतः।
निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्या-
श्रमगमनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

देवादय आश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैव राज्यादीनि प्रयच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ।
अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ।
रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्य्यया सह सीतया ॥ २ ॥
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ।
अनुकूलस्य * भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥
ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ।
द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ।
तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥

हितः शुभकारी । अनुकूलस्तदिच्छावशवर्त्ती । पूज्यविषयानुरागो भक्तिस्तद्वान् भक्तः । यदीति सम्भावनायां बहुदिनं वने वासादस्मच्छ्रवणं तवापि सम्भावितमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामहेते दर्शनार्थमागता इति निवेद्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्निशरणमग्निहोत्रगृहं निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ५ ॥

---

* अनुरक्तस्य इति वा पाठः ।

स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् * ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥ ६ ॥
यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य सम्मतः ।
पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ ७ ॥
प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्य्यया ।
द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिन्दमौ ॥ ८ ॥
यदत्रानन्तरन्तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।
ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥
वैदेहीञ्च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ।
दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ १० ॥

अञ्जसा शीघ्रम् ॥ ६ ॥

सम्मत इष्टः ॥ ७ ॥

द्रष्टुं तदनन्तरं कियत्कालं शुश्रूषार्थं सेवार्थं चागतौ ॥ ८ ॥

अनन्तरं तत्त्वं वक्तव्यतत्त्वम् उपश्रुत्य भगवदागमनश्रवणानन्दमनुभूयेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ९ ॥

मां द्रष्टुं समागत इति यत्तद्दिष्ट्या मम भाग्येन किन्त्वान्तर्भावितण्यर्थो दृशिः मामात्मानं दर्शयितुं यद्वने वसतश्चिरस्य चिरकालस्य गमनेऽप्यागतस्तद्दिष्ट्या मद्भाग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

---

* द्योतितप्रभम् इति वा पाठः ।

मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति।
गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्य्यः सहलक्ष्मणः॥ ११॥
प्रवेश्यतां समीपं मे किमसौ न प्रवेशितः।
एवमुक्तस्तु मुनिना धर्म्मज्ञेन महात्मना॥ १२॥
अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः।
तदा निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत्॥ १३॥
क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम्।
ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः॥ १४॥
दर्शयामास काकुत्स्थं सीताञ्च जनकात्मजाम्।
तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन्॥ १५॥

तदेवाह,—मनसेति। एतदागमनमुद्दिश्य काङ्क्षितम् इच्छाकृतेति यावत्। सत्कृतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः॥ ११॥

किमसौ न प्रवेशितः कस्माद्धेतोर्विलम्बः कृत इत्यर्थः॥ १२॥

अभिवाद्य आगमननियोगप्रयुक्तं पुनरभिवादनं कृत्वा। तथेति आनयामीत्येवम्॥ १३॥

स्वयं प्रविशतु भगवतावगतवृत्तान्तत्वान्नास्य शिष्यमुखापेक्षेति भावः। आश्रमपदम् आश्रमप्रान्तदेशम्॥ १४॥

लक्ष्मणः काकुत्स्थं रामं प्रदर्शयामास शिष्यमिति शेषः। तं दृष्ट्वा शिष्यः अगस्त्यवचनम् उच्यत इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं प्रीतियुक्तं ब्रुवन्। प्रावेशयदित्यन्वयः॥ १५॥

प्रावेशयद्द यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम्।
प्रविवेश ततो रामः सीतया सहलक्ष्मणः॥ १६॥
प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन्।
स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च॥ १७॥
विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव विवस्वतः।
सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौवेरमेवच॥ १८॥
धातुर्विधातुः स्थानञ्च वायोः स्थानं तथैव च।
स्थानञ्च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः॥ १९॥
स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च।
स्थानञ्च नागराजस्य गरुड़स्थानमेव च॥ २०॥
कार्त्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानञ्च पश्यति।
ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत्॥ २१॥

सुसत्कृतं पाद्यार्घ्यादिभिरग्रे गत्वा मार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतम्॥ १६॥

अगस्त्याश्रमदेवतास्थानदर्शनमाह,—स तत्रेति। तत्राश्रमे स रामः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पितं स्थानम्। अग्निरत्र रुद्रः॥ १७॥

भगः स्थूलमण्डलाभिमानी॥ १८॥

धाता कार्य्यप्रजापतिः। विधाता विश्वकर्मेति कतकः॥ १९॥

गायत्रीति सरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणम्॥ २०॥

एषां स्थानानि पश्यतीत्यन्वयः। एतेन पूजास्थाने एतावता देवानां

तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम्।
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ २२ ॥
बहिर्लक्ष्मण ! निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः।
औदार्य्येणावगच्छामि तपसो राशिमुत्तमम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्य्यवर्चसम्।
जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनन्दनः ॥ २४ ॥
अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः।
सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥
प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

पूजावश्यकीति सूचितम्। अभिनिष्पतत् अडभाव आर्षः। अभ्युत्थानं कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः। ईदृशं तमगस्त्यं ददर्शत्यन्वयः ॥ २२ ॥

औदार्य्येण तेजोविशेषजनितौन्नत्येन ॥ २३ ॥

एवमगस्त्यमुक्त्वा लक्ष्मणं प्रति बोधयित्वा। आपततः आश्रमादागच्छतः तस्य ऋषेः पादौ जग्राह हस्ताभ्यां मूर्ध्ना च पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

योगरूढ़िभ्यां रामशब्दद्वयापौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

प्रतिगृह्य उत्थापनपूर्वमालिंग्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च।
वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ॥ २७॥
प्रथमञ्चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः।
उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम्॥ २८॥
अन्यथा खलु काकुत्स्थ! तपस्वी समुदाचरन्।
दुःसाचीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत्॥ २९॥
राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः।
पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः॥ ३०॥
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवम्।
पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत्॥ ३१॥

अर्चनस्यैव विस्तरोपदेशोऽग्निमिति वैश्वदेवहोमं हुत्वेत्यर्थः। अतिथीन् रामादीन्॥ २७॥

आसीनं पश्चादासीनमित्यर्थ इति प्राञ्चः। मम तु भाति प्रथममिति भोजनं ददावित्यनेनान्वेति। अथोपविश्य अतिथिपूजाव्यग्रतया तावत्पर्यन्तमनुपवेशनमिति॥ २८॥

एवं क्षत्रियपूजानुचितेत्याशङ्कां समाधित्सुः प्रकृतं धर्ममुवाचेत्याह,—अन्यथेति। अनथा समुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः। दुःसाक्षी कूटसाक्षी। एवञ्च प्रत्यवायपरिहारायैवमतिथिपूजावश्यकीत्याशयः॥ २९॥

त्वदधिकोऽतिथिस्तु नास्तीत्याह,—राजेति। सर्वलोकराजा सर्व-

इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितम्।
वैष्णवं पुरुषव्याघ्र! निर्मितं विश्वकर्मणा॥ ३२॥
अमोघः सूर्य्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः।
दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ॥ ३३॥
संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः।
महारजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः॥ ३४॥
अनेन धनुषा राम! हत्वा संख्ये महासुरान्।
आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम्॥ ३५॥
तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गञ्च मानद!।

लोकनियन्तृत्वेनेश्वरत्वं गर्भितम्। धर्मचारी धर्माचरणेन तत्प्रवर्त्तकः इष्टश्च प्रियातिथिः सन् प्राप्तोऽतः पूजनीयो मान्यश्च। मान्यत्वेनेतःपरं त्वमेवास्माकमाराधनीय इति सूचितम्॥ ३०॥ ३१॥

हेम्ना वज्रेण च भूषितम्। वैष्णवमिति परशुरामात् गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं यद्रामेण तदेव वरुणादादाय महेन्द्रोऽगस्त्ये निक्षिप्तवानिति कतकः। योगेन महेन्द्रपदेनात्रवरुण एवेत्यन्ये॥ ३२॥

ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तस्तदाख्यश्च तूणी चेति। येन धनुःशरयोरुभयोरिन्द्रदत्तत्वं गम्यते॥ ३३॥

महारजतं सुवर्णं हेमविभूषितो मुष्टिदेशे॥ ३४॥ ३५॥

वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन त्वदीयमेव त्वया स्वीक्रियत इति ध्वनितम्॥ ३६॥

जयाय प्रतीगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३६ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ।
दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्यस्यास्त्रप्रदानं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

वरायुधं वरस्य विष्णोरायुधमुत्तमायुधञ्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

राम ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ! ।
अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरः श्रमः ।
व्यक्तमुत्कण्ठते देवी मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥
एषा च सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ।
प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥
यथैषा रमते राम ! इह सीता तथा कुरु ।
दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥
एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघनन्दन ! ।

राम ! प्रीतोऽस्मि । लक्ष्मण ! त्वयि च परितुष्टोऽस्मि रामसेवातत्परत्वेन परितोषः । भगवद्विषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन त्वद्भक्तोऽहमिति ध्वनितम् । स्थ इति अस्तेर्लटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ १ ॥

अध्वश्रमेण अध्वगमनादिप्रयुक्तखेदादिकार्य्यकारी श्रमः खेदो दुःखं प्रचुरः श्रमस्तज्जं दुःखं बाधते मैथिलीमिति शेषः । अतएवेयं व्यक्तमुत्कण्ठते क्वचिद्विश्रान्तये इति शेषः ॥ २ ॥

न विमानिता इतः प्राक्कदापि न पीड़िता खेदैः खेदजनकैः । दुःखैरिति पाठान्तरम् । प्राज्यदोषं प्रभूतदोषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

समस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥
शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा।
गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥
इयन्तु भवतो भार्य्या दोषैरेतैर्विवर्जिता।
श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवेष्वरुन्धती ॥ ७ ॥
अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह।
वैदेह्या चानया राम! वत्स्यसि त्वमरिन्दम! ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः।
उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः।
गुणैः सभ्रातृभार्य्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति ॥ १० ॥

दुष्करकरणप्रतिपादनशेषतया लोकव्यवहारमाह,—एषेति। आ-सृष्टेः सृष्टिमारभ्य समस्थं धनधान्यादियुक्ततया सम्यगवस्थितम्। विषमस्थं दरिद्ररोगादिग्रस्तम् ॥ ५ ॥

एकत्रानवस्थानादिद्युतां चाञ्चल्यमनुगच्छन्ति। बहुकालागतस्नेह-बन्धच्छेदेन शस्त्रतैक्ष्ण्यानुगमः निन्द्यकार्य्यकरणे वाय्वादिशैघ्र्यानु-गमः ॥ ६ ॥

श्लाघ्या दोषराहित्यपूर्वकं गुणसम्पदा सद्भिः प्रशंसनीया व्यपदेश्या पतिव्रताग्रगण्या ॥ ७ ॥

अयं देशो मदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणालंकृतः। हे राम! यत्र

किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम्।
यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम्॥ ११॥
ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम्।
ध्यात्वा मुहूर्त्तं धर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् *॥ १२॥
इतो द्वियोजने तात! बहुमूलफलोदकः।
देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः॥ १३॥
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह।
रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्॥ १४॥
विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ!।
तपसश्च प्रभावेण स्नेहाद्दशरथस्य च॥ १५॥

देशे इतःपरं वत्स्यसि सोऽलंकृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ ८॥ ९॥ १०॥

किन्तु किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः। व्यादिश बोधय। आश्रमपदं वासस्थानम्। निरतः प्रीतः॥ ११॥

ध्यात्वा वासोचितं देशमिति शेषः। तत उवाचेत्यर्थे सन्धि-रार्षः॥ १२॥

तत्र पञ्चवटसमूहसत्त्वात् पञ्चवटीति नाम्नाभिविश्रुतः॥ १३॥ १४॥

एष वृत्तान्तः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः। तव स्नेहात्

* धीरो धीरतरं वचः इति वा पाठः।

हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातं तपसा मया।
इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १६ ॥
अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति।
स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १७ ॥
स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव!।
गोदावर्य्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८ ॥
प्राज्यमूलफलैश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः।
विविक्तश्च महाबाहो! पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ १९ ॥

तपसः प्रभावेण च विदितः नह्यस्निग्धवृत्तान्तं तपसा ज्ञातुं यतते कश्चित्। दशरथस्य च वृत्तान्तः कैकेयीवशत्वप्राणत्यागादिरूपस्तत एव मे विदितः ॥ १५ ॥

यदिह वासं प्रतिज्ञाय। आराधयिष्याम्यत्राहम् अगस्त्यं तं महामुनिम्। शेषञ्च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो इत्यनेन मम समीपे इह मदाश्रमे वासं प्रतिज्ञाय पुनर्मां प्रति व्यादिश मे वासमित्येतद्वदसि। तन्मूलं ते हृदयस्थं छन्दः अभिप्रायो मया ज्ञातं,अत्रावस्थाने प्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहो न भवति। अत्र राक्षसगमनाभावादित्येवं रूप इति भावः ॥ १६ ॥

अतस्त्वदभिप्रायज्ञानात्त्वां पञ्चवटीं गच्छन्ति ब्रूमि ब्रवीमि। नतु शिष्टव्यवहारोचितमपीह तिष्ठेति ब्रवमीत्यर्थः। तद्वनार्थवादमाह, सहीति ॥ १७ ॥ १८ ॥

भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे ।
अपि चात्र वसन् राम ! तापसान् पालयिष्यसि ॥ २० ॥
एतदालक्ष्यते वीर ! मधूकानां महावनम् ।
उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता ॥ २१ ॥
ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ।
ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥
अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २३ ॥
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
तमाश्रमं पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २४ ॥

विविक्तः एकान्तः पुण्यः पुण्यजनको रम्यदृष्टिमनसोः ॥ १६ ॥

परिरक्षणे शक्तस्तापसानामिति शेषः । भवानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसरक्षणे सामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षसामपीड़ा सूचिता । अत्र पञ्चवट्याश्रमे । पालयिष्यसि प्रतिज्ञातपालननिर्वाहं करिष्यसि ॥ २० ॥

अस्य मधूकवनस्योत्तरेणेत्यर्थः । न्यग्रोधं तदुपलक्षितमाश्रमं गच्छता ॥ २१ ॥

स्थलं निर्वनं देशं उपारुह्य प्राप्य कस्यचित् पर्वतस्याविदूरतः समोपतः पञ्चवटीत्येव ख्यातो देशः ॥ २२ ॥

सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ
विषक्ततूणी समरेष्वकातरौ ।
यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा
प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पञ्चवटी-
गमनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

विषक्ते तूणी ययोस्ते पूर्वपदे पुंवत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ।
आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थं रामलक्ष्मणौ ।
मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥
स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ।
उवाच वत्स ! मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥
स तं पितृसखं मत्वा पूजयामास राघवः ।
स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ।
आचचक्षे द्विजस्तस्मै सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥

अन्तरा मध्ये ॥ १ ॥

तं पक्षिं पक्षिणं राक्षसं मेनाते विज्ञातवन्तौ । तं राक्षसं ब्रुवाणौ परस्परं कथयन्तौ को भवानिति पप्रच्छतुरिति शेषः ॥ २ ॥

आत्मनः पितुः श्रीरामस्य तव पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वचनं वंशनामप्रश्नविषयकं वचनमित्यर्थः । सोत्पत्तिकथनप्रसङ्गात् सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्ष इत्यर्थः । चात्मानमात्मनाम चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वकाले महाबाहो! ये प्रजापतयोऽभवन्।
तान् मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव! ॥ ६ ॥
कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरम्।
शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥
स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबल!।
पुलस्त्यश्चांगिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव!।
कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥
प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति नः श्रुतम्।
षष्टिर्दुहितरो राम! यशस्विन्यो महायशः! ॥ १० ॥
कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः।
अदितिञ्च दितिञ्चैव दनूमपि च कालिकाम् * ॥ ११ ॥
ताम्रां क्रोधवशाञ्चैव मनुञ्चाप्यनलामपि।
तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥

पूर्वकाले ब्रह्मणोऽहरादिकाले। तान् प्रजापतीन् ॥ ६ ॥
कर्दमाद्याः सप्तदशप्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
दक्षस्य षष्टिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्वयः। महायश इति राम-संबुद्धिः ॥ १० ॥
दक्षकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह, अदितिमित्यादि। अष्टा-

* कालकाम् इति वा पाठः।

पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन् वै जनयिष्यथ मत्समान्।
अदितिस्तन्मना राम ! दितिश्च दनुरेव च ॥ १३ ॥
कालिका च महाबाहो ! शेषास्त्वमनसोऽभवन्।
अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिन्दम ! ॥ १४ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परन्तप ! ।
दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् दैत्यांस्तात ! यशस्विनः ॥ १५ ॥
तेषामियं वसुमती पुरासीत् सवनार्णवा ।
दनुस्त्वजनयत् पुत्रमश्वग्रीवमरिन्दम ! ॥ १६ ॥
नरकं कालिकञ्चैव कालिकापि व्यजायत ।
क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ १७॥
ताम्रा तु सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ।
उलूकानजनयत् क्रौञ्ची भासी भासान् व्यजायत ॥ १८ ॥
श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ।

वित्युपलक्षणं कश्यपाय त्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः। वक्ष्यमाणसन्तानोपयोगिन्योऽष्टाविति वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तन्मनास्तत्सदृशपुत्राभिलाषवती इदं दितिदनुकालिकानां विशेषणम्। अमनसस्तथा मनोरथहीनाः। तत्फलं तासां कन्यासन्तानं वक्ष्यति ॥ १४ ॥

अश्विनौ चेत्यन्तास्त्रयस्त्रिंशत् ॥ १५ ॥

तेषां दितिपुत्राणां वनैरर्णवैश्च सहिता सवनार्णवा ॥ १६ ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १९ ॥
चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी।
शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनतासुता ॥ २० ॥
दश क्रोधवशा राम ! विजज्ञेऽप्यात्मसम्भवाः।
मृगीञ्च मृगमन्दाञ्च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥
मातङ्गीमथशार्दूलीं श्वेताञ्च सुरभीन्तथा।
सर्वलक्षणसम्पन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥
अपत्यन्तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम !।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥
ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम्।
तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥
हर्य्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः।
गोलाङ्गुलाश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत् सुतान् ॥ २५ ॥
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यं मनुजर्षभ !।

क्रौञ्चादिसन्तानमाह, उलूकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

संबोधन नाम मध्ये मध्ये भद्रं ते इति प्रयोगः। हे राम ते भद्रमस्तु शृणुवेति शेषः ॥ २० ॥

क्रोधवशा काश्यपषष्ठपत्नी तस्या दशापत्यान्याह, मृगीञ्चेति ॥२१॥२२

सृमराः श्यामकेशपुच्छाः इति भेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

दिग्गागजन्तु काकुत्स्थ ! श्वेताप्यजनयत् सुतम् ॥ २६ ॥
ततो दुहितरौ राम ! सुरभिर्देव्यजायत ।
रोहिणीं नाम भद्रन्ते गन्धर्वीञ्च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥
रोहिण्यजनयद्गावो गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ।
सुरसाजनयन्नागान् राम ! कद्रुस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥
मनुर्मनुष्यान् जनयत् काश्यपस्य महात्मनः ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजर्षभ ! ॥ २९ ॥
मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ।
ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः *॥३०॥
सर्वान् पुण्यफलान् † वृक्षाननलापि व्यजायत ।
विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्वसा ॥ ३१ ॥

हरयः सिंहाः गोलाङ्गूला इति पूर्वान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
गावो गा इत्यर्थः । नागा बहुफणाः सर्पास्तदन्ये पन्नगा इति तीर्थः । निर्विषा नागास्तदन्ये पन्नगा इति कतकः ॥ २८ ॥
जनयदजनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥
उरसः बाहुमध्यात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामिति पाठः ॥ ३० ॥
अनलापि व्यजायतेत्यनेन कश्यपस्याष्टानामपि पत्नीनां सन्ताना-

---

* विनिःसृताः इति वा पाठः ।
† पिण्डफलान् इति वा पाठः ।

कद्रूर्नागसहस्रन्तु विजज्ञे धरणीधरम्।
द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च॥ ३२॥
तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः।
जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम!॥ ३३॥
सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि *।
सीताञ्च तात! रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे॥ ३४॥
जटायुषन्तु प्रतिपूज्य राघवो
मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत्।
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान्
जटायुषा संकथितं पुनः पुनः॥ ३५॥

न्युक्ता स्ववंशप्रदर्शनायाह, विनता चेत्यादि। शुकीपौत्री शुकीपुत्री नता तस्या विनतापुत्रीत्यर्थः। सुरसा कद्रुश्च नाम्ना सुते॥ ३१॥

नागसहस्रं पन्नगसहस्रमित्यर्थः। अतो नोक्तेन विरोधः॥ ३२॥

श्येनीपुत्रमिति ननु ताम्रापुत्र्यौ शुकीश्येन्यौ सा श्येनी शुकीपौत्री पुत्रस्यारुणस्य कथं भार्य्येति चेत् तत्सन्तानपरम्परापतिता अन्येषा श्येनीत्यदोषः। विधि निषेधयोर्मनुष्याधिकारत्वाद्वा॥ ३३॥

वाससहायः वासस्थाने सीतारक्षणे सहायभूतः। यदीच्छसि उक्ता-

---

* इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम्।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं
सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ।
जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो
रिपून् दिधक्षन् स वनानि पालयन् * ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पञ्चवटीगमनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

र्थमिति शेषः । तदेवाह,—सीतामिति । त्वयि याते मृगयाद्यर्थम् ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

परिदाय रक्षणार्थं जटायुषे इति शेषः । परिधाय इति पाठे परिवार्य्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

---

* शलभानिवानलः इति वा पाठः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य ! पुष्पितकाननः ॥ २ ॥
सर्वतश्चार्य्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति सम्मतः ॥ ३ ॥
रमते यत्र वैदेही त्वमहञ्चैव लक्ष्मण ! ।
तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥
वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
सन्निकृष्टञ्च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥

व्यालः श्वापदसर्पयोरिति कोषः । मृगा हरिणादयः ॥ १ ॥

यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तं देशमागताः स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

दृष्टिश्चार्य्यतां प्रेक्ष्यतामित्यर्थः निपुणश्चाश्रमोचितदेशज्ञान इति शेषः । सम्मतः सीताया इति शेषः ॥ ३ ॥

तदेवाह,—रमत इति । त्वं रमसेऽहं रमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वनरामण्यकं वनस्य रमणीयत्वम् ॥ ५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
परवानस्मि काकुत्स्थ ! त्वयि वर्षशतं स्थिते ।
स्वयन्तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ।
विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥
अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥
यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।

संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ६ ॥

हे काकुत्स्थ त्वयि स्थिते विद्यमाने वर्षशतमपि अहं परवानेव त्वदधीन एव न कदाचिदपि मे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । स्वयं तु त्वम् अयं रुचिरो देश इति विचार्य्य तत्र रुचिरे देशे क्रियतामिति वद ॥ ७ ॥

विमृशन् पर्य्यालोचयन् ॥ ८ ॥

हस्तेन स्वहस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते लक्ष्मणं गृहीत्वेत्यर्थः । अनेन स्नेहाधिक्यमन्तरङ्गत्वं स्वामित्वं च दर्शितम् ॥ ९ ॥ १० ॥

इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
नातिदूरे नचासन्ने मृगयूथनिपीड़िता ॥ १३ ॥
मयूरनादिता रम्या प्रांशवो बहुकन्दराः ।
दृश्यन्ते गिरयः सौम्य ! फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः * ।
गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५ ॥
सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसैर्द्रुमैः ।
नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥
चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चम्पकैः ।

आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरिति शेषः । पद्मशोभिता पद्मश्रिया शोभायुक्ता ॥ ११ ॥

यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृगयूथैः पानार्थमागतैर्निपीड़िता निविडेति यावत् ॥ १३ ॥

प्रांशव उन्नताः फुल्लैः विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥

सौवर्णैः सुवर्णाभैः परमभक्तिभिर्गवाक्षिता गजा इव । भक्तिभिर्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालङ्कारैरलंकृताः † ॥ १५ ॥

---

* देशे देशे च धातुभिः इति वा पाठः ।

† देशे देशे अनुवर्त्तमानैः सौवर्णादिधातुभिरुपलक्षिता गिरयः परमभक्तिभिः नीलपीतादिवर्णरचनाभिर्गवाक्षिताश्चित्रिता गजा इव भान्तीत्यन्वयः ।

पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृता: ॥ १७ ॥
स्यन्दनैश्चन्दनैर्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि।
धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः॥ १८॥
इदं पुण्यमिदं रम्यमिदं बहुमृगद्विजम्।
इह वत्स्याम सौमित्रे ! सार्धमेतेन पक्षिणा॥ १९॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा।
अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः॥ २०॥
पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम्।
सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम्॥ २१॥
शमीशाखाभिरास्तीर्य्य दृढ़पाशावपाशिताम्।
कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा॥ २२॥
समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः।
निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम्॥ २३॥

सालाद्या वृक्षविशेषाः॥ १६॥ १७॥ १८॥

संघाता मृत्तिका यस्यां सा। दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशां कृतवंशकार्य्याम्॥ १९॥

आस्तीर्य्येति तिर्य्यग्वंशपरिक्षेपोपरीति शेषः। दृढ़पाशावपाशितां दृढ़बन्धनबद्धाम्॥ २०॥ २१॥ २२॥

तलं भूतलं राघवस्यार्थे निवासं एकान्तभूतं चकारेति शेषः॥२३॥

स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान् नदीं गोदावरीं तदा।
स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः॥ २४॥
ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिञ्च स यथाविधिः।
दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम्॥ २५॥
स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया।
राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत् परम्॥ २६॥
सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा।
अतिस्निग्धञ्च गाढ़ञ्च वचनं चेदमब्रवीत्॥ २७॥
प्रीतोऽस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो!।
प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः॥ २८॥
भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण!।
त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम॥ २९॥
एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्द्धनः।

स गत्वेति। एवं सम्पादनानन्तरमिति शेषः। सफलः मार्गस्थ-वृक्षेभ्यो गृहीतफलः॥ २४॥

कृत्वा स्वयमेवेति शेषः। शान्तिं वास्तुशान्तिम्॥ २५॥

आहारयत् प्राप्तवान्॥ २६॥ २७॥

ईदृशे महति कर्मणि दातुं प्रदेयोऽर्थउचितः। यन्निमित्तं यत्प्रदेय-निमित्तं ते मया परिष्वङ्गः कृतोऽन्यस्य देयस्याभावात्॥ २८॥

तस्मिन् देशे बहुफले न्यवसत् स सुखं सुखी ॥ ३० ॥
कञ्चित् कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च।
अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामादीनां पञ्चवट्यवस्थानं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

भावोऽभिप्रायः। कृतमुपकारः। न मृतः किन्तु जीवत्येव पितृवदेव त्वया परिपालनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १४ ॥

षोडशः सर्गः ।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्तऋतुरिष्टः प्रवर्त्तते ॥ १ ॥
स कदाचित् प्रभातायां शर्वर्य्यां रघुनन्दनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्य्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ! ।
अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।

अथ कविः शूर्पनखादर्शनं वक्तुं कामोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति, लक्ष्मणमुखेन वसत इति । पञ्चवट्यामिति शेषः । इष्टो रामस्येति शेषः कामिनाञ्च । शरद्व्यपाये शरदृतुगमने । हेमन्तऋतुरिति ऋत्यक इति सन्ध्यभावः भिन्नपदत्वं वा ॥ १ ॥ २ ॥

पृष्ठतः रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥

येन हेमन्तेन शुभोऽयं संवत्सरः सुपक्वसस्यादिसम्पत्त्या अलंकृत इवाभाति ॥ ४ ॥

जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।
कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥
प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नतरगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥
सेवमाने दृढं सूर्य्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८ ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्य्यश्च साम्प्रतम् ।

हेमन्तधर्मानाह, नीहारेण परुषः कठिनस्पर्शशरीरः । वस्त्रादिस्पर्शसहशरीर इति कश्चित् । जलानुपभोगः शैत्यातिशयात् सुभग इष्टः ॥ ५ ॥

काले आग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नप्राशनाय यदाग्रयणाख्यं कर्म तद्रूपपूजाभिः पितॄन् देवांश्च सन्तर्प्य कृताग्रयणकाः सन्तो विगतकल्मषा अभवन् ॥ ६ ॥

प्राज्यं भूरि यथा भवति तथा सम्पन्नोऽन्नप्राप्तिविषयः कामो येषां ते प्राज्यकामाः सम्पन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरादयो जनपदा भवन्तीति शेषः । तथाभूतेषु जनपदेषु यात्रार्थं दर्शनार्थम् ॥ ७ ॥

अन्तकसेवितां दिशं दक्षिणाम् ॥ ८ ॥

प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्यो हिमवानिति साम्प्रतम् । यतो दूरसूर्य्योऽतः सुव्यक्तं प्रकटं हिमवान् सन् हिमवानिति यथार्थनामा भवति ॥ ९ ॥

यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः॥ ९॥
अत्यन्तसुखसञ्चारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः॥ १०॥
मृदुसूर्य्याः सनीहाराः पटुशीताः समाहृताः।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति साम्प्रतम्॥ ११॥
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः।
शीतवृद्धतरा यामास्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम्॥ १२॥
रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते॥ १३॥

मध्याह्ने सुखः सञ्चारो येषु ते। तथा मध्याह्ने स्पर्शत आतपस्पर्शतः सुखजनकाः अतएव सुभगादित्याः सुसेव्यादित्या छायाः सलिलानि च दुर्भगानि असेव्यानि येषु॥ १०॥

नीहारः सूर्य्यावरकं हिमं मृदुसूर्य्या ईषदुष्णसूर्य्याः पटुशीताः प्रबलशीताः शून्यारण्याः हिमनाशितपर्णत्वात्। हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तपङ्कजाः॥ ११॥

निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तानावृतप्रदेशशयनाः पुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमारुणाः हिमधूसराः कपोतवर्णाट्यरुणशब्दः। शीतं वृद्धतरं यासु ताः। आयामा दैर्घ्यवत्यस्त्रियामा रात्रयः॥ १२॥

रवौ संक्रान्तं सौभाग्यं सुभगत्वम् उपभोग्यत्वरूपं यस्य सः। तुषारधूसरमण्डलः निश्वासान्धो निश्वासमलिनआदर्श इव न प्रकाशते॥ १३॥

ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न च शोभते ॥ १४ ॥
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च साम्प्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्य्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किञ्चिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ।
दूरमप्युदितः सूर्य्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आतपश्यामा आतपेन वैवर्ण्यं प्राप्ता सीतेव लक्ष्यते सत्तामात्रेण नतु शोभत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकृत्या शीतलस्पर्शः । पश्चिमदिग् वायुः साम्प्रतं हिमविद्धत्वात् काले प्रातःकाले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥

बाष्पउष्मा तेन छन्नानि अरण्यानि प्रातःकाले कूपोदकादिष्विव वनादप्युष्मा प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणकमिति तीर्थः । यवगोधूमाद्य-ङ्कुरेष्ववश्यायबिन्दुदर्शनाद् वृक्षेषु च तद्दर्शनाद् बाष्पच्छन्नानि बाष्पो नेत्रजलेऽपीत्यन्ये ॥ १६ ॥

खर्जूरपुष्पाकृतित्वं प्रलम्बत्वेन पीतत्वेन च किञ्चिदालम्बाः किञ्चि-न्नम्राः कनकप्रभाः परिणतत्वात् ॥ १७ ॥

अग्राह्यवीर्य्यः पूर्वाह्णे मध्याह्णे स्पर्शतः सुखः।
संरक्तः किञ्चिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥
अवश्यायनिपातेन किञ्चित् प्रक्लिन्नशाद्वला।
वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥
संस्पृशन् विमलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम्।
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः।
नावगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसा वृताः।
प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥
बाष्पसंच्छन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः।
हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥ २४ ॥

नीहारो हिमातिशयरूपः वृक्षपर्वताद्यदर्शनसम्पादनक्षमः। तत्-संवृतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षितः। शशाङ्कसदृश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अग्राह्यवीर्य्य ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः स्पर्शतः सुखः सुखस्पर्शः ॥ १९ ॥

अवश्यायो हिमबिन्दुः ॥ २० ॥

प्रतिसंहरते करं दुस्पर्शशैत्यवशादिति भावः ॥ २१ ॥

समुपासीनाः जलसमीपदेशमिति शेषः। नावगाहन्ति नावगाहन्ते ॥ २२ ॥

अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रात्रौ नीहारतमसावृताः प्रत्यूषे ॥ २३ ॥

तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च।
शैत्यादगाग्रस्थमपि * प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥
जराझर्झरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः।
नालशेषा हिमध्वस्ता न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र! काले दुःखसमन्वितः।
तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥
त्यक्त्वा राज्यञ्च मानञ्च भोगांश्च विविधान् बहून्।
तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः।
वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ॥ २९ ॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः।
कथं त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥
पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महान्।
धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥

बाष्पो धूमः उष्मा वा ॥ २४ ॥
अगाग्रस्थं पर्वताग्रस्थम् ॥ २५ ॥
जरया कालकृतया झर्झरितानि पर्णानि येषां तैः शीर्णानि केसराणि कर्णिकानि च येषां तैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

---

* अगाधस्थमपि इति वा पाठः।

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिन्दमः।
संत्यज्य विविधान् सौख्यानार्य्यं सर्वात्मनाश्रितः ॥ ३२ ॥
जितः स्वर्गस्तव भ्राता भरतेन महात्मना।
वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥
न पित्र्यमनुवर्त्तन्ते मातृकं द्विपदा इति।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥
भर्त्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः।
कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३५ ॥
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्वदति धार्मिके।

निरुदरः अतुन्दिलः क्रिया परनारीविषये निषेधश्चक्षुरादीन्द्रियनिवर्त्तनं यस्य सः। तत्र हेतुर्जितेन्द्रियत्वम् ॥ ३१ ॥

सौख्यान् सौख्यसाधनान्। आर्य्यं त्वां सर्वात्मना श्रितः। त्वत्सदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना इतरव्यासङ्गत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादिमानित्यर्थः इति कतकः ॥ ३२ ॥

स्वर्गो जित एव स्वाधीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसधर्मे स्थित्वा अनुविधीयते अनुकरोति सेवत इत्यर्थः। धीङो दैवादिकस्य रूपम् ॥ ॥ ३३ ॥

द्विपदा मनुष्याः पित्र्यं स्वभावं नानुवर्त्तन्ते किन्तु मातृकं स्वभावमनुवर्त्तन्त इति प्रसिद्धो लोकवादो भरतेनान्यथाकृतः। पितृस्वभाव एवाङ्गीकृतो न मातुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिवादं जनन्यास्तमसहन् राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
न तेऽम्बा मध्यमा तात ! गर्हितव्या कदाचन ।
तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ॥ ३७ ॥
निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढ़ब्रता ।
भरतस्नेहसन्तप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥
संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ।
हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥ ३९ ॥
कदाह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ।
शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ! ॥ ४० ॥
इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ।
चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥

भरतं स्तुत्वा कैकेयीं निन्दति । भर्त्तेत्यादि ॥ ३५ ॥

स्नेहात् भरतरामयोः स्नेहात् ॥ ३६ ॥

न गर्हितव्या दैवकृतत्वात् तद्बुद्धेस्तामेव पूर्वोक्तामेव ॥ ३७ ॥

बालिशीक्रियते गुणाश्रयस्य भरतस्य वियोगमसहमाना चाञ्चल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्नेहमेव प्रकाशयति,—संस्मरामीति । प्रियाण्यपि केनचिदुच्यमानानि कर्णकठोराणि भवन्तीति मधुराणीति । हृद्यानि मन्त्रवत् परहृदयबन्धनानि । सामान्यतो माधुर्य्यमुक्त्वाऽतिशयेनाह,—अमृतकल्पानीति । अतएव मनःप्रह्लादनानि ॥ ३९ ॥

तर्पयित्वाथ सलिलैस्तैः पितॄन् देवतानपि ।
स्तुवन्ति स्तोदितं सूर्य्यं दैवतांश्च तथानघाः ॥ ४२ ॥
कृताभिषेकः स रराज रामः
सीता द्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।
कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या
रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शीतऋतु-
वर्णनं नाम षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

त्वयेत्यस्य सहित इति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
रुद्रोपमया संहाराविष्टचित्तत्वं दर्शयति ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ।
तस्माद्गोदावरीतीरात् ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
आश्रमं तदुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ।
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥
उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ।
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ ३ ॥
विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥
तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥
सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥

ततः अवगाहनोत्तरम् ॥ १ ॥
पौर्वाह्णिकं प्रातःकालिकम् । पर्णशालां बाह्याम् ॥ २ ॥ ३ ॥
चित्रया चित्रानक्षत्रेण ॥ ४ ॥ ५ ॥
शूर्पणखा नखमुखात् संज्ञायामिति ङीपो भावः ॥ ६ ॥

सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणम्।
गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम्॥ ७॥
दीप्तास्यञ्च महासत्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम्।
राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम्॥ ८॥
बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता।
सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी॥ ९॥
विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा।
प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना॥ १०॥
तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी।
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना॥ ११॥
शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत्।
जटी तापसवेशेन सभार्य्यः शरचापधृक्॥ १२॥
आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम्।
किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि॥ १३॥

दीप्तास्यं कान्तिमन्मुखम्। गजस्येव मन्दतया विक्रान्तं गमनं यस्य॥ ८॥

सुमुखमित्यादि विषयासङ्गादेरेव॥ ९॥ १०॥

दारुणा अदारुणमिति शेषः। दक्षिणं सुभाषिणं वामभाषिणी दुष्टभाषिणी॥ ११॥

शरीरजः कामः॥ १२॥

एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पनख्या परन्तपः।
ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे * ॥ १४ ॥
आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः।
तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः।
इयं भार्य्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १६ ॥
नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः।
धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १७ ॥
त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा।
त्वं हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ १८ ॥

तत्त्वं यथा तथा आख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

शूर्पनखेति यौगिकं ऋजुबुद्धितया तथैव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

नियोगात् आज्ञाबलात् यन्त्रितः नियतः धर्मकाङ्क्षी पितृवाक्यनिवर्हणरूपधर्माभिलाषी। धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय ॥ १७ ॥

कस्य त्वं कस्येति शेषः। कासि किं नामासि कस्य वंशजेति शेषः। राक्षसी एवं मनोज्ञाङ्गत्वस्य कामरूपत्वं बिनाऽसम्भवात् कामरूपत्वञ्च राक्षसीत्वं विना नेति भावः ॥ १८ ॥

---

* अनृतं न हि रामस्य कदाचिदपि सम्मतम्।
विशेषादाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः।

इह वा किं निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ।
साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता ॥ १९ ॥
श्रूयतां राम ! तत्त्वार्थं वक्ष्यामि वचनं मम ।
अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ २० ॥
अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयङ्करा ।
रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः * ॥ २१ ॥
प्रवृद्धनिद्रस्य सदा कुम्भकर्णो महाबलः ।
विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥
प्रख्यातवीर्य्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥
तानहं समतिक्रान्ता राम ! त्वा पूर्वदर्शनात् ।

मदनार्दिता रामदर्शनादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥
यदि ते श्रोत्रमागतः प्रायः श्रुत एव भविष्यतीति भावः ॥ २१ ॥
सदा प्रवृद्धनिद्र इत्यन्वयः ॥ २२ ॥
भ्रातरौ खरदूषणौ विभीषणवत् त्रिशिरा अराक्षसस्वभावत्वात् नोक्तः ॥ २३ ॥
तान् रावणादीन् वीर्य्येण समतिक्रान्ता ततोऽधिकातस्तान् समति

---

* रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसाधिपः ।
सोऽयं विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥
इति वा पाठः ।

समुपेतास्मि भावेन भर्त्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥
अहं प्रभावसम्पन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ।
चिराय भव भर्त्ता मे सीतया किं करिष्यसि ॥ २५ ॥
विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव ।
अहमेवानुरूपा ते भार्य्यारूपेण पश्य माम् ॥ २६ ॥
इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ।
अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २७ ॥

क्रान्ता त्वदभिसरणे तन्निमित्तभयरहितेत्याद्यत्यायोज्यम् । हे राम त्वा त्वां पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनक्षणमारभ्य । यद्वा पूर्वदर्शनात् देवादिस्थितः प्रागदृष्टदिव्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वां पुरुषोत्तमं भर्त्तारं सर्वजगतां भर्त्तारं समुपेतास्मि ॥ २४ ॥

प्रभावसम्पन्ना प्रकृष्टेन भावेन शृङ्गारेण सम्पन्ना । यद्वा प्रभावेण शक्त्यतिशयेन सम्पन्ना । अतएव स्वच्छन्देन स्वेच्छया बलेन च सर्वलोकगमनशीला । यदेवमतश्चिरायेति ॥ २५ ॥

आत्मनो देवयोनिभेदत्वेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेन स्वस्मिन् रामप्रवृत्तये सीतादूषणमाह,—विकृता चेति । विकृता मायास्वरूपतया परिणामाख्यविकारवती । विरूपा नानारूपोच्चावचकार्य्यकारी अतएव शुद्धमुक्तस्वभावस्य तव न सदृशीति परमार्थः । यथा श्रुतार्थस्तु स्पष्ट एव । अहमेवानुरूपा उभयोरपि मायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

वैरूप्यमेवाह, निर्णतोदरीम् अत्यन्तनिम्नोदरीम् असतीम् स्वपुरुषस्य दुस्तरानेकसंसारदुःखदत्वात् कार्य्यरूपेण सतीञ्च । त्वया सह प्रौढ्या

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च।
पश्यन् सह मया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ २८ ॥
इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणः।
इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
शूर्पनखागमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

निर्मनुष्ये वने आगमनाच्चासतीम्। सती हि वृद्धानां श्वश्र्वादीनां सविधे एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः।

तान्तु शूर्पनखां रामः कामपाशावपाशिताम्।
स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत्॥ १॥
कृतदारोस्मि भवति! भार्येयं दयिता मम।
त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखाय सपत्नता॥ २॥
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः।
श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान्॥ ३॥
अपूर्वी भार्य्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः।

तामिति। कामपाशेनावपाशितां सञ्जातपाशबन्धाम्। स्वेच्छयेति पाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः। अतएव स्मितपूर्वमिति तीर्थः। स्वच्छन्दामिति पाठो युक्तः। स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः॥ १॥

कृतदारः ऊढ़भार्य्यः। भवतीति संबुद्धिः। इयं भार्य्या मम दयिता सन्निहिता चेति शेषः। ससपत्नता सशत्रुता पत्युर्भार्य्यान्तरं हि भार्य्यान्तरस्य शत्रुभूतं भवति। सपत्नीसाहित्यमिति वार्थः। अगुणवचत्वेऽप्यार्षः पुंवद्भावः। सपत्नीशब्दस्य सपत्नप्रकृतिकोऽपि भर्तुर्द्वितीयभार्य्यायामेव रूढ़ इति ध्येयम्॥ २॥

अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रह इति। धातूनामनेकार्थत्वादसन्निहितदार इति वा हृदिस्थोऽर्थः न हि रामो मिथ्या ब्रूते परिहासादौ मिथ्याभाषणे न दोष इत्यनेन सूच्यते इति वयम्। एवमुत्तरत्रापि॥ ३॥

अनुरूपश्च ते भर्त्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥
एनं भज विशालाक्षि! भर्त्तारं भ्रातरं मम।
असपत्ना वरारोहे! मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥
इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता।
विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्य्याहं वरवर्णिनी।
मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः।
ततः शूर्पनखां स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥
कथं दासस्य मे दासी भार्य्या भवितुमिच्छसि।
सोऽहमार्य्येण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि! ॥ ९ ॥

अपूर्वी इतः प्रागभार्य्यासुखानभिज्ञोऽतएव भार्य्यार्थी प्रयोजनवान्। आन्तराशयस्तु इतः पूर्वं परभार्य्यासुखानभिज्ञः। भार्य्यार्थी स्वभार्य्यार्थीति। अस्य ते रूपस्यायमनुरूपो भविष्यति यद्यङ्गीकरिष्यतीति शेषः ॥ ४ ॥

भर्त्तारमेनं भजेत्यन्वयः। भर्तृत्वेन सेवस्वेति यावत्। असपत्ना साम्प्रतमिति शेषः। अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथा। एवंविधोऽपि वादो रामस्य स्वं प्रति काममोहतः प्राप्तायाः शाक्धिक्कारे दुःखं माभूदित्याकूः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

शूर्पनखीमिति शुद्धयौगिकम् ॥ ८ ॥

समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदिता वरवर्णिनी ।
आर्य्यस्य त्वं विशालाक्षि ! भार्य्या भव यवीयसी ॥ १० ॥
एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ।
भार्य्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥
को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ! ।
मानुषीषु वरारोहे ! कुर्य्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥
इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ।
मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥
सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परन्तपम् ।
सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत् काममोहिता ॥ १४ ॥
इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ।
वृद्धां भार्य्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥

दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासो भवितुमिच्छसीति योजना । परवान् पराधीनः । कमलवर्णिनी रक्तकमलसदृशवर्णवती ॥ ९ ॥ १० ॥

एतामिति । परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलोक्यसुन्दरीम् असतीं न विद्यतेऽन्या सती यस्यास्ताम् । करालाम् अवयवसन्निवेशैर्युक्तां निम्नोन्नताम् । निर्णतोदरीं तनुमध्यां अर्थान्तरमपि प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । वृद्धां ज्ञानवृद्धाम् अनादिञ्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

कराला दारुणा परिहासाविचक्षणा तत्तद्वाक्ये परिहासलक्षणरहिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम्।
त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा।
अभ्यगच्छत् सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥
तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः।
निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥
क्रूरैरनार्य्यैः सौमित्रे ! परिहासः कथञ्चन।
न कार्य्यः पश्य वैदेहीं कथञ्चित् सौम्य ! जीवतीम् ॥१९॥
इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम्।
राक्षसीं पुरुषव्याघ्र ! विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः।
उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ २१ ॥

पश्यतस्तव पश्यन्तं त्वामनादृत्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

निगृह्य वाचेति शेषः ॥ १८ ॥

अनार्य्यैः परिहासो न कथमपि कार्य्य इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति। पश्य वैदेहीं भक्षयितुमुद्युक्तामस्मत्कृतपरिहासदोषादिति शेषः। इदं परिहासेनाप्यनृतवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलं मूलविद्यायां मायायां बीजावेशमूलञ्चेति कतकः। हे सौम्य कथञ्चिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १९ ॥

इमां स्वतो विरूपां विरूपय पार्श्वस्थित इति शेषः ॥ २० ॥

निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च।
यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पनखा वनम् ॥ २२ ॥
सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता।
ननाद विविधान् नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥
सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना।
प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥
ततस्तु सा राक्षससङ्घसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता।
उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं*पपात भूमौ गगनाद् यथाशनिः ॥२५॥

कर्णनासे इति आर्षत्वादेकवत्त्वाभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥
विविधान् नादान् ननाद चकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥
प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥
अशनिरिव गगनाद्भूमौ पपात ॥ २५ ॥
अथास्याः खरं प्रति सवृत्तान्तकथनं कविः संक्षिप्याह,—तत इति। भयजनितमोहेन विसंज्ञतया मूर्च्छिता व्याप्ता राघवं वनमागतं शशंस। आत्मविरूपणाद्य शशंस। अत्रेदं बोध्यम्। दशवर्षगमनोत्तरं पुनः सुतीक्ष्णाश्रमगमनं रामस्य तत्र च वर्षाकालापगमपर्य्यन्तं स्थित्वा किञ्चिच्छिष्टे एकादशे अगस्त्याश्रमगमनम्। ततो वर्षाकालारम्भे पञ्चवट्यां वासः मयूरनादिता रम्या इति तत्रोक्तेः। एवं वसतस्तस्य शरद्यपाये हेमन्तर्तुः प्रविष्ट इत्युक्तेरत्र द्वादशवर्षपूर्त्तिः। पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ द्वावधिक-

* उग्रदर्शनम् इति वा पाठः।

ततः सभार्य्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम्।
विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शूर्पनखा-विरूपणं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

मासकावित्युक्तेर्मार्गशुक्लैकादश्यां त्रयोदशारम्भः। अतएव पाद्मे उक्तम्। तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः। कस्मिंश्चिदथ काले तु राक्षसी कामरूपिणी। तत्र शूर्पनखा भेजे राघवं रावणानुजेति केचित्। अन्ये तु त्रयोदशे किञ्चिदवशिष्टे शूर्पनखागमनम्। ततो माघे सीता-हरणमित्याहुः। भारते युधिष्ठिरवनवासस्य अधिकमासं गृहीत्वा-र्वागेव समाप्तेः। पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः। एषा मध्यधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते मति-रिति भीष्मेणोक्तत्वात् तद्रीत्यात्रापि तथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति मम भाति। यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुरिति पाद्मे पाठः क्वचित्। तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमव्यवहारः। यथान्ये तु वादिनामर्द्धावस्थितौ तद्व्यवहार इति बोध्यम्। प्रचुरस्तु द्वादशाब्दानी-त्येव पाठः॥ २६॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः॥ १८॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ।
भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥
उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ।
व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥
कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ।
तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥
कालपाशं समासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते ।
यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान् विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥
बलविक्रमसम्पन्ना कामगा कामरूपिणी ।
इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता ॥ ५ ॥

अथ पूर्वसर्गान्ते संक्षिप्ततया कथितार्थस्यैव विस्तारः । तामिति ॥१॥

प्रमोहो विसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठानम् । एवंरूपा अतिप्रसिद्ध-सौन्दर्या त्वं केन विरूपितेत्यन्वयः ॥ २ ॥

आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य तम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अभिसमापन्नमभिमुखे स्थितं तुदति व्यथयति ॥ ३ ॥

उत्तमं विषं त्वद्विरूपतालक्षणम् ॥ ४ ॥

अन्तकसमा त्वं कस्य समीपं गता येनेमामवस्थां नीता अन्तकसमा

देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
कोऽयमेवं महावीर्य्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ६ ॥
न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्य्यान्मम विप्रियम् ।
अमरेषु सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥
अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तगैः ।
सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥
निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ।
सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥
कस्य पत्ररथाः कायान् मांसमुत्कृत्य सङ्गताः ।
प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥

त्वं केनेमामवस्थां नीता सती अत्रागतेत्यर्थो वा ॥ ५ ॥

महात्मनां मध्ये इति शेषः ॥ ६ ॥

महेन्द्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वे विशेषणे महेन्द्रमित्यस्यान्तरेणेति शेषः। पश्यामीत्यत्र तमित्यध्याहारः। मनुष्यादीनान्तु ममाप्रियकरणे सम्भावनैव नेति भावः। क्वचित्तु अन्तरेण सहस्राक्षमित्येव पाठः ॥ ७ ॥

जीवितस्यान्तं गमयन्ति प्रापयन्ति तैः त्वया निष्पिबन् सारसो हंसो यथा सलिले आसक्तं क्षीरमादत्ते एवं प्राणानादास्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शरैः संकृत्तानि मर्माणि यस्य तस्य कण्ठकर्त्तनकालिकं सफेनमित्युपलक्षणम्। दीर्घधारं सोष्णञ्च ॥ ९ ॥

तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
मयापक्रुष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ॥ ११ ॥
उपलभ्य शनैः संज्ञां तन्मे शंसितुमर्हसि ।
येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ।
ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥
फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ॥ १५ ॥
गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥

सङ्गता मिलिताः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ १० ॥ ११ * ॥
विक्रम्य शौर्य्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥
श्रीरामचन्द्रे दोषाणामभावाद्गुणोक्त्यैव तं बोधयति । तरुणावित्यादि । व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

---

* मयापकृष्टं चाक्रान्तं मया सह कृतविरोधमिति यावत् ।

ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम्।
इमामवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा ॥ १८ ॥
तस्यास्तायोरनुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम्।
सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥
एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत्।
तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥
इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दशमहाबलान्।
व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥

देवौ वेति। यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्प्रकाशात्कृतमथापि क्षमागुणचारित्र्यदर्शनादनिश्चय इति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तां प्रमदामधिकृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां संभूयैकनियोगादपरेणेमामवस्थां नीता। यथाऽनाथा असती कुलटा तथेत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तस्या हताया इति विपरिणामः। रुधिरं पातुमिच्छामीत्यनेन स्वस्यास्तत्कामुकीत्वशङ्कां वारयति ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थमुत्कटेच्छाद्योतनाय पुनराह,—एष इति ॥ २० ॥

चतुर्दशेति प्रभुतया रामे मानुषबुद्ध्या च सेनारहितानामेव चतुर्दशानां प्रेषणम्। यद्यपि

याज्ञवल्क्यसुता राजन् त्रयो वै लोकविश्रुताः।
चन्द्रकान्तमहामेघविजया ब्राह्मणोत्तमाः ॥

मानुषौ शस्त्रसम्पन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ।
प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥
तौ हत्वा ताञ्च दुर्वृत्तामुपावर्त्तितुमर्हथ।
इयञ्च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥
मनोरथोऽयमिष्टोऽस्या भगिन्या मम राक्षसाः!।
शीघ्रं सम्पाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥
युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ रणे।
इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति ॥ २५ ॥
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश।

खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराश्च ब्रह्मवित्तमाः।
आसन् तेषाञ्च शिष्याश्च चतुर्दशसहस्रधा ॥

इति शान्तिधर्मे भीष्मोक्तेरग्रे तेषां शिवशापेन राक्षसत्वं दाशरथेविष्णोर्हस्तेन शापमोक्षश्चोक्तस्तथापि शापवशादेव राक्षसयोनित्वाद् भगवद्रूपाज्ञानमादौ प्राणवियोगकाले च शापान्तं स्मृत्वा तत्स्वरूपज्ञानात् स्वस्वरूपप्राप्तिः। ब्रह्मवित्तमा इत्यत्र ब्रह्मवेद इत्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मम भगिनीयं तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः। अत्र रुधिरं मम पास्यतीति विपरीतार्थासक्तियुक्तवाक्येन तेषां सन्निधानप्रयुक्तो बुद्धिमोहः सूचितः कविना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता इव * ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खराज्ञया
रामसमीपे राक्षसागमनं नाम एकोन-
विंशः सर्गः ॥ १९ ॥

वातनुन्ना मेघा इव जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

---

* ततस्तु ते राघवमुग्रतेजसं
तथा सुतीक्ष्णप्रहरास्त्र राक्षसाः।
न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं
वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः।

विंशतितमः सर्गः।

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता।
रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया॥ १॥

ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम्।
ददृशुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम्॥ २॥

तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्षसान्।
अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम्॥ ३॥

मुहूर्त्तं भव सौमित्रे! सीतायाः प्रत्यनन्तरः।
इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह॥ ४॥

वाक्यमेतत् ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः।
तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयन्॥ ५॥

राघवोऽपि महच्चापं चामीकरविभूषितम्।
चकार सज्जं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत्॥ ६॥

पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम्॥ ७॥

तत इति। सह सीतया वर्त्तमानाविति शेषः॥ १॥ २॥ ३॥
प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत्। अस्याः पदवीं मार्गम् अस्याः पक्षपातेनास्मद्वधार्थमागतानिति यावत्॥ ४॥ ५॥
चामीकरं स्वर्णम्॥ ६॥ ७॥

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ।
वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥
युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महाहवे।
ऋषीणां तु नियोगेन संप्राप्तः सशरासनः ॥ ९ ॥
तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ।
यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्त्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश।
ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥
संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम्।
परुषा मधुराभाषं हृष्टाहृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥

उपहिंसथ यूयमस्मानिति शेषः ॥ ८ ॥

अनपकारिणामस्माकं हिंसार्थया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तं सम्पन्नमित्याह,—युष्मानिति। विप्रकारात् भवत्कृतपीड़ारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेन युष्मान् हन्तुं सशरासनोऽहं संप्राप्तः संप्राप्तनिमित्तः। यद्वा विप्रकारानित्यर्श आद्यजन्तम्। अस्मास्वस्मदीयेषु च वृथावैरवतो युष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥

अतः सन्तुष्टा मत्तः प्राप्तयुद्धसन्तोषाः। यूयमत्र तिष्ठतैव नोपवर्त्तितुमर्हथ। उपसर्पितुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। इहार्थः इह लोके देहे चेत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मघ्ना इत्यार्षम् ॥ ११ ॥

क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ।
त्वमेव हास्यसे प्राणान् सद्योऽस्माभिर्हतो युधि ॥ १३ ॥
का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ।
अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४ ॥
एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्च परिघैः शूलपट्टिशैः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्य्यञ्च धनुश्च करपीड़ितम् ॥ १५ ॥
इत्येवमुक्त्वा संरब्धा राक्षसास्ते चतुर्दश * ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ।
तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ १७ ॥
तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषितैः † ।

अदृष्टपराक्रममिति च्छेदः सन्धिरार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥
स्थातुमपि का ते शक्तिरिति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

---

* अन्तरीक्षे महोल्कानां बभूवुस्तुल्यदर्शनाः ।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

† अभिपत्य ततो वेगाच्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ।
परिघान् पट्टिशान् शूलान् चतुर्दश चतुर्दश ॥
तानागतान् प्रचिच्छेद समस्तान् सत्वरायुधान् ।
चतुर्दशभिरव्यग्रः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

ततः पश्यन् महातेजा नाराचान् सूर्य्यसन्निभान्॥ १८॥
जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दशशिलाशितान्।
गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान्॥ १९॥
मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः।
ते भित्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिराप्लुताः॥ २०॥
विनिष्पेतुस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः।
तैर्भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः॥ २१॥
निपेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतासवः।
तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता *॥२२॥
उपगम्य खरं सा तु किञ्चित् संशुष्कशोणिता।
पपात पुनरेवार्त्ता सनिर्य्यासेव वल्लरी॥ २३॥

तावद्भिश्चतुर्दशरक्षोविमुक्तचतुर्दशशूलसंख्याकैः॥ १८॥
शिलाशितान् शाणोपलनिघृष्टान्॥ १९॥ २०॥
विनिष्पेतुः विनिष्पत्य च निममज्जुः। वल्मीकाद्वल्मीकं प्राप्य पन्नगा इव निमग्ना इत्यर्थः॥ २१॥ २२॥

---

* परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान्।
सा नदन्ती महानादं जवाच्छूर्पनखा पुनः।
जगाम तत्र संभ्रान्ता खरो यत्र महाबलः॥
इत्यतिरिक्तं पाठान्तरः।

भ्रातुः समीपे शोकार्त्ता ससर्ज निनदं महत् *।
सस्वरं सुसुचे बाष्पं विवर्णवदना तदा ॥ २४ ॥
निपातितान् प्रेक्ष्य रणे तु राक्षसान्
प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः।
वधञ्च तेषां निखिलेन रक्षसां
शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खरसमीपे शूर्पणखागमनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

नासाकर्णच्छतांशे किञ्चित् संशुष्कशोणितत्वात् सनिर्यासा वल्ल-रीव ॥ २३ ॥ २४ ॥

उत्तरसर्गार्थस्य संक्षेपतः कथनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे विंशतितमः सर्गः ॥ ॥

---

* भूमौ शयाना दुःखार्त्ता लब्धसंज्ञाचिरात् पुनः।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

एकविंशः सर्गः ।

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः ।
उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥
मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः ।
त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ।
हन्यमाना न हन्यन्ते न च कुर्य्युर्वचो मम ॥ ३ ॥
किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत् कृते पुनः ।
हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवच्चेष्टसे क्षितौ ॥ ४ ॥
अनाथवद्विलपसि किन्नु नाथे मयि स्थिते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैस्त्वं वैक्लव्यं त्यज्यतामिति ॥ ५ ॥
इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ।

अनर्थार्थं सकुलस्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

भक्ता अतएव मय्यनुरक्ता अतएव मम हिताः । परैर्हन्यमाना अपि ये न हन्यन्ते न हन्तुं शक्यन्ते मम वचो न कुर्य्युरिति च न तत् किमर्थं रुद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

विसृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्मीदानीमहं प्राप्ता हतश्रवणनासिका ।
शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥
प्रेषितास्च त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
निहन्तुं राघवं घोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥
ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ।
समरे निहताः सर्व्वे सायकैर्मर्म्मभेदिभिः ॥ ९ ॥
तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा क्षणेनैव महाजवान् ।
रामस्य च महत् कर्म्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ १० ॥
सास्मि भीता समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ! ।
शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्व्वतो भयदर्शिनी ॥ ११ ॥
विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्म्मिमालिनि ।
किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥

यत् कृते यच्छोकनिमित्तम् ।। ४ ।। ५ ।। ६ ।।

अहमिदानीं पूर्वं त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वया च परिसान्त्वितास्मि । शूरास्च मदर्थं प्रेषितास्तद्वृत्तान्तं वक्ष्यामीति ।। ७ ।। ८ ।। ९ ।।

क्षणेनैव नतु चिरकालयुद्धपूर्व्वमित्यर्थः । रामस्य च महत् कर्म्म दृष्ट्वेत्यनुषङ्गः ।। १० ।।

भीता अतएव समुद्विग्ना । कम्पमाना अतएव विषण्णा दुःखिता । सर्व्वतोभयदर्शिनी । सर्व्वतो रामप्रतिभासनात् ।। ११ ।। १२ ।।

एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ।
ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥
मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसुतेषु च ।
रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर ! ॥ १४ ॥
दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ।
यदि रामममित्रघ्नं * न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ १५ ॥
तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ।
बुध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ १६ ॥
स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलोऽपि † महारणे ।
शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥
अपयाहि जनस्थानात् त्वरितः सहबान्धवः ।

ये च मे पदवीं प्राप्तास्त एते भूमौ स्थितेन पदादिना रामेण हताः ॥ १३ ॥

यदि ते शक्तिर्योद्धुमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

निरपत्रपा छिन्नकर्णनासिकत्वात् खरस्य क्रोधोत्पत्त्यर्थमाह,—बुध्येति ॥ १६ ॥

सबलोऽपि चतुरङ्गबलोपेतोऽपि । महारणे इत्युत्तरान्वयि । मिथ्यैव स्वस्मिन्नारोपितो विक्रमो येन ॥ १७ ॥

---

* यदि रामं ममामित्रम् इति वा पाठः ।

† सचापस्य इति वा पाठः ।

जहि त्वं समर मूढ़ानन्यथा कुलपांसन ! ॥ १८ ॥
मानुषौ तौ न शक्नोषि हन्तुं वै रामलक्ष्मणौ ।
निःसत्वस्याल्पवीर्य्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ १९ ॥
रामतेजोऽभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ।
स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ २० ॥
भ्राता चास्य महावीर्य्यो येन चास्मि विरूपिता ।
एवं विलप्य बहुशो राक्षसी प्रदरोदरी ॥ २१ ॥
भ्रातुः समीपे शोकार्त्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह ।
कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शूर्पणखाभर्त्सनं नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अतस्त्वं सहबान्धवस्त्वरितो जनस्थानादपयाहि निर्गच्छ। समरे तौ त्वं जहि हे कुलपांसन अन्यथा तु ॥ १८ ॥

तदेव व्याचष्टे। मानुषाविति। तौ हन्तुं यदि न शक्नोषि तदा निर्वीर्य्यत्वादिगुणस्य ते इह कीदृशो वासो जुगुप्सित एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तामेव शक्तिं द्रढ़यति,—रामतेज इति ॥ २० ॥

प्रदरोदरी निम्नोदरी ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः।

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्ततः।
उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः॥ १॥
तवापमानप्रभवो क्रोधोऽयमतुलो मम।
न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोल्बणम्॥ २॥
न रामं गणये वीर्य्यान्मानुषं क्षीणजीवितम्।
आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योऽद्य विमोक्ष्यति॥ ३॥
बाष्पः सन्धार्य्यतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम्।
अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम्॥ ४॥

आधर्षितः कोपादवमानितः खरस्तीक्ष्णगुणः खरतरं तीक्ष्णतरम्॥ १॥

तवापमानेत्यस्य त्वत्कृतापमानेत्यर्थः। धारयितुमात्मनीति शेषः। ममेति मयेत्यर्थे सम्बन्धे षष्ठी। लवणाम्भ इवोल्बणम्। व्रणे इति शेषः। व्रणे निक्षिप्तं लवणयुक्तमम्भ इव धारयितुं न शक्यत इत्यर्थः इति तीर्थः। लवणाम्भो लवणसमुद्राम्भ इवेत्यर्थ इति कतकः॥ २॥

आत्मदुश्चरितैस्त्वद्विरूपकरणरूपैः स्वयं हत एव मद्दर्शनात् प्राणान् मोक्ष्यते तं रामं न गणये इत्यन्वयः। वीर्य्यात् स्वपराक्रमात्॥ ३॥

परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य भूतले ।
रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ! ॥ ५ ॥
संप्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्युतम् ।
प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्द भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥
तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ।
अब्रवीद्द दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥
चतुर्दशसहस्राणि मम चित्तानुवर्त्तिनाम् ।
रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥
नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसाविहारिणाम् * ।

संभ्रमोभयम् ॥ ४ ॥

परश्वधहतस्येति परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन ज्ञायते रुधिरं रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततालक्षणात् । पुनः प्रशशंस च त्वत्समो वीरो नास्तीत्येवमादि ॥ ६ ॥

तदेवाह,—तयेति ॥ ७ ॥

---

* नीलजीमूतवर्णानां घोराणां कामरूपिणाम् ।
तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महात्मनां ।
लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य! कारय ॥ ९ ॥
उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य! धनूंषि च।
शरांश्च चित्रान् खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥ १० ॥
अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम्।
वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविद! * ॥ ११ ॥
इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्य्यवर्णं महारथम्।
सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १२ ॥
तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम्।
हेमचक्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥
मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्य्यैश्च काञ्चनैः।
माङ्गल्यैः पक्षिसंघैश्च ताराभिश्च समावृतम् ॥ १४ ॥

यानि लोकानां प्राणिनां हिंसेवासाधारणेन विहारः क्रीड़ा येषां रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि वर्त्तन्ते तेषां सर्वोद्योगं चतुरङ्गबलोपेततया सर्वायुधसामग्रीसमेततया चोद्योगं कारय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पौलस्त्यानां राक्षसानामग्रे रामस्य वधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

शबलैश्चित्रवर्णैः आचचक्षे उपस्थितमिति शेषः ॥ १२ ॥

वैदूर्य्यमयौ कूबरौ युगन्धरौ यस्य तम् असम्बाधं विशालम् ॥ १३ ॥

---

* रणमूर्द्धनि इति वा पाठः।

ध्वजनिस्त्रिंशसम्पन्नं किङ्किणीभिर्विभूषितम्।
सदश्वयुक्तं सामर्षादारुरोह खरस्तदा * ॥ १५ ॥
खरस्तु तन्महत् सैन्यं रथचर्मायुधध्वजम्।
निर्यातेत्यब्रवीत् प्रेक्ष्य दूषणः सर्वराक्षसान्॥ १६ ॥
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजम्।
निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम्॥ १७ ॥
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः।
खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैः सतोमरैः॥ १८ ॥
शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः।
गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः॥ १९ ॥
राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश।
निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्त्तिनाम्॥ २० ॥

माङ्गल्यैर्मङ्गलमलङ्कारस्तत्प्रयोजनैः　काञ्चनैरिति मत्स्यादि सर्वान्वयि ॥ १४ ॥
किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका। अमर्षात् क्रोधात्॥ १५ ॥
तन्महत्सैन्यं प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातेत्यब्रवीत्। दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥१६॥
ततः उभयनियोगानन्तरं राक्षसं रक्षसामिदम्॥ १७ ॥

---

* निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः।
तस्थुस्ते परिवार्य्यैनं दूषणञ्च महाबलम्॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

तांस्तु निर्धावतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमदर्शनान्।
खरस्याथ रथः किञ्चिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २१ ॥
ततस्तान्शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान्।
खरस्य मतमाज्ञाय सारथिः पर्य्यचोदयत् ॥ २२ ॥
सञ्चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः।
शब्देनापूरयामास दिशः स प्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥

प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वरो
रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः।
अचूचुदत् सारथिमुन्नदन् पुन-
र्महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खरदूषणयो-र्निर्याणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

मुद्गरादय आयुधविशेषाः। वज्रैर्वज्राकारैरष्टाश्रैरायुधैः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥

खरस्य रथोऽपि सेनास्थानात् किञ्चिदनन्तरं सर्वसेनानिर्याणं किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य जगामेत्यर्थः ॥ २१ ॥

मतमाज्ञायाभीष्टं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

सञ्चोदित इत्यादिश्लोकद्वयं कतकसंख्यारीत्या प्रक्षिप्तम् ॥२३॥२४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः।

तत्प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम्।
अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलो गर्दभारुणः॥ १॥
निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः।
समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया॥ २॥
श्यामं रुधिरपर्य्यन्तं बभूव परिवेषणम्।
अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम्॥ ३॥
ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम्।
समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः॥ ४॥

अथ खरप्रस्थाने उत्पातवर्णनम्। शोणितसहितमुदकं प्रयातं प्रस्थितं गर्दभारुणो धूसरः तुमुलस्तुमुलशब्दः अभ्यवर्षत् मेघ इति शेषः॥ १॥

रथयुक्ताः रथे युक्ताः पुष्पचिते पुष्पयुते अनेन पातनिमित्तराहित्यम्॥ २॥

रुधिरो रक्तवर्णः पर्य्यन्तः प्रान्तभागो यस्य। अलातचक्रप्रतिमं तद्वद्वर्तुलं दिवाकरं प्रतिगृह्य सूर्य्यमण्डलेनात्यन्तं सम्बध्य॥ ३॥ ४॥

जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः।
विस्वरान् विविधान् चक्रुः मांसादा मृगपक्षिणः॥ ५॥
व्याजह्रुरभिदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम्।
अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः॥ ६॥
प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः।
आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमाम्बुवाहकाः॥ ७॥
बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम्।
दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न चकाशिरे॥ ८॥
क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्याकालं विना बभौ।
खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरा मृगाः खगाः॥ ९॥
कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः।

खरस्वनाः परुषशब्दाः॥ ५॥

अभिदीप्तायां रवियुक्तायां विवस्वदाशा भवति प्रदीप्तेति वसन्तराजोक्तेः। शिवाः यातुधानानामशिवमशुभं व्याजह्रुः॥ ६॥

प्रभिन्नगजेति पाठे मत्तगजेत्यर्थः। प्रभिन्नगिरीति पाठे गैरिकादिधातुस्राविण इत्यर्थः। तोयमिव शोणितं धरन्ति अनाकाशमप्रकाशम्॥ ७॥

उद्धतं सान्द्रम्॥ ८॥

क्षतजार्द्रसवर्णाभा रुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा सन्ध्येति शेषम्। कालं विना बभौ मेघेष्विति शेषः॥ ९॥

नित्याशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ १० ॥
नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ।
कबन्धाः परिघाभासा दृश्यन्ते भास्करान्तिके ॥ ११ ॥
जग्राह सूर्य्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ।
प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥
उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ।
संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ १३ ॥
तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ।
उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ १४ ॥
चीचीकूचीति वाश्यन्तो बभूवुस्तत्र सारिकाः ।
उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥
प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना ।

युद्धे नित्यमशिवकराः अशुभशंसिन्यः शिवा घोरनिदर्शना भयदर्शिकाः । खरबलस्य चाभिमुखं नेदुः पूर्वं दिगभिमुखम् । शिवा शब्द उक्तः इदानीं खरसैन्याभिमुख्येनेति भेदः । परिघाभासः परिघ आयुधविशेषस्तत्सदृशः । कबन्धो धूमकेतुरिति तीर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

शीघ्रं प्रचण्डं यथा भवति तथेत्यर्थः । सम्मुख इति शेषः ॥ १२ ॥

खद्योतसप्रभत्वं निस्तेजस्कत्वेन चाल्पत्वेन च ॥ १३ ॥

विना पुष्पफलैः पुष्पादिरहिताः बभूवुरित्यर्थः । उद्धूत उत्क्षिप्तः जलधरारुणः धूसरः ॥ १४ ॥

खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ १६ ॥
प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत।
सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ १७ ॥
ललाटे च रुजो जाता न च मोहान्न्यवर्त्तत।
तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ १८ ॥
अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा।
महोत्पातानिमान् सर्वानुत्थितान् घोरदर्शनान् ॥ १९ ॥
न चिन्तयाम्यहं वीर्य्याद् बलवान् दुर्बलानिव।
तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात् ॥ २० ॥
मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम्।
राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरञ्चापि लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥
अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्त्तितुमुत्सहे।
यन्निमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्य्ययः ॥ २२ ॥
सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः।

चीचीकूचीति शब्दानुकरणम्। वाश्यन्तः चार्षं नतु शिक्षितं शब्दमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सव्यो वामः स्वरश्चावसज्जत हीनोऽभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तानुत्पातानुत्थितान् समीक्ष्यापि मोहात् न न्यवर्त्तत युद्धयात्राया इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

बलोत्सिक्तं बलाधिकम् ॥ २१ ॥

न क्वचित् प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ २३ ॥
युष्माकमेतत् प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ।
देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतगामिनम् ॥ २४ ॥
वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानवौ ।
सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः ॥ २५ ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ।
समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥
ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकानां ये च सम्मताः ।
जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥
चक्रहस्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् ।
एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥
जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ।
ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥

यन्निमित्तं शूर्पणखानिमित्तं विपर्य्ययः क्रूरबुद्धिरूपः ॥ २२ ॥ २३ ॥
एतन्मम पराजयाभावरूपं वस्तु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माण इत्यर्थे आर्षम् ॥ २७ ॥
ये लोकानां सम्मता गोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्तेभ्यश्च स्वस्ति इत्यर्थः ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

रथेन तु खरो वेगात् सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः * ।
श्येनगामी पृथुश्यामो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ ३१ ॥
दुर्जयः करवीराक्षः पुरुषः कालकार्मुकः ।
मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ ३२ ॥
द्वादशैते महावीर्य्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ।
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथिस्त्रिशिरास्तथा † ॥ ३३ ॥
सा भीमवेगा समराभिकाङ्क्षिणी सुदारुणा राक्षसवीरसेना ।
तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता मालाग्रहाणामिव चन्द्रसूर्य्यौ ॥३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे उत्पात-
वर्णनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः पूर्वं सैन्यसम्बन्ध एव तदग्रभागे स्थितः इदानीन्तु सेनां बहुदूरे पृष्ठतस्त्यक्त्वा स्वयमेवाग्रे गत इत्यर्थः। श्येनगाम्यादयो द्वादशखरामात्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा तत्क्षणमेवाभ्युपेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

---

* तं दृष्ट्वा निःसृतं भूमौ राक्षसाश्च विनिःसृताः ।
† चत्वार एते सेनाग्रगा दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः।

चतुर्विंशः सर्गः ।

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ।
तानेवौत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥
तानुत्पातान् महाघोरान् रामो दृष्ट्वात्यमर्षणः ।
प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥
इमान् पश्य महाबाहो ! सर्वभूतापहारिणः ।
समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥
अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनाः ।
व्योम्नि मेघा विवर्त्तन्ते * परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥
सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिताः ।

औत्पातिकान् उत्पातान् स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥

अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानां प्रकृतत्वाद् राक्षसा एवात्र प्रजाः ॥ २ ॥

सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान् प्रकृते सर्वराक्षसान् संहर्तुं तत्-संहारं सूचयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

* विनर्दन्ते इति वा पाठः ।

रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टन्ते विचक्षण ! ॥ ५ ॥
यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ।
अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
संप्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः ।
अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥
सन्निकर्षे तु नः शूर ! जयं शत्रोः पराजयम् ।
सुप्रभञ्च प्रसन्नञ्च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ ८ ॥
उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ! ।
निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥

राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकान्याह,—सधूमा इति। उत्पातवशाद्धूमसंवृद्धाः। मम युद्धेऽभिनन्द आनन्दः येषां संजातस्तादृशाः। अतएव विचेष्टन्ते तूणीरेषु चलन्ति स्वगतानन्दस्य शरेषूपचारः चापानि च विचेष्टन्ते स्वाधिष्ठातृदेवतासान्निध्यात् स्फुरज्ज्यानि भवन्ति ॥ ५॥

अग्रतः आसन्नदेशकाले । नः भयं जीवितसंशयस्य प्राप्तः। अभयं प्राप्तं चासुराणां जीवितस्य संशयः प्राप्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ६ ॥

संप्रहारो रणः एवं भयेष्वपि स्वस्याभयसूचकं निमित्तमाह,—अयमिति। स्फुरमाणः स्फुरन् दक्षिण इति शेषः। तीर्थव्याख्याने जयसूचकान्तरमाहेति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सन्निकर्षे आसन्नकाले जयमित्यादेराख्यातीत्यनेनान्वयः। तवाप्यङ्गं शुभसूचकमित्याह,—सुप्रभमिति ॥ ८ ॥

रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते हि महाध्वनिः।
आहतानाञ्च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥ १०॥
अनागतविधानं तु कर्त्तव्यं शुभमिच्छता।
आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता॥ ११॥
तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः।
गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम्॥ १२॥
प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया।
शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स माचिरम्॥ १३॥
त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्या एतान्न संशयः।
स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान्॥ १४॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया।

येषाञ्च वदनं निष्प्रभं भवति तेषामायुःक्षयो भवति। वर्त्तमानसामीप्ये लट्। नैवमस्माकमिति शेषः। येषामायुःक्षयो भवति तेषां वदनं निष्प्रभमिति व्याख्याने बीजञ्चिन्त्यम्॥ ९॥ १०॥

अनागतस्याजिगमिषितस्यानिष्टस्य विधानं प्रतिविधानं परिहारः॥ ११॥

आश्रमं हित्वा शैलस्य दुर्गामितरैर्गन्तुमशक्यां गुहामाश्रय॥ १२॥

इदं वाक्यं मयोच्यमानं त्वया प्रतिकूलितुं विपरीतं कर्तुं नेच्छामि। भिन्नकर्तृके तुमुनार्षः। उक्तं कुर्वित्यर्थः। माचिरमविलम्बेन॥ १३॥

शरानादाय चापञ्च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥
तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया।
हन्तनिर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥
स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः।
बभूव रामस्तिमिरे महानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥
स चापमुद्यम्य महत् शरानादाय वीर्य्यवान्।
संबभूवास्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १८ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः।
समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षया ॥ १९ ॥
ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः।
समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योऽन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥
स्वस्ति गोब्राह्मणानाञ्च लोकानाञ्चेति संस्थिताः।

त्वं हीति। अनेनासामर्थ्यान्मां वारयतीति शङ्का निराकृता। स्वयमिति। तथैव शापोद्धारस्य सत्त्वादिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

हन्तेति हर्षे। निर्युक्तं शीघ्रमस्मदुक्तं निर्व्यूढमित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् ॥ १६ ॥

नानारत्नकान्त्याग्निसादृश्यं कवचे ॥ १७ ॥

संबभूवास्थितः सम्यगास्थितो बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येऽपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः। पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः छदीर्घत्वमार्षम् ॥ २० ॥

जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २१ ॥
चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ।
एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥
इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ।
जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥
आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ।
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥
रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः * ॥ २६ ॥

गोब्राह्मणानामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आर्षी तेभ्य इत्यर्थः । लोकानां येऽभिसङ्गता इति पाठे लोकानां लोकपालानां सङ्गताः हविर्होमादि-द्वारोपकारका इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सगणा विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः । इतीत्यस्य वदन्त इति शेषः ॥ २४ ॥

---

* पिनाकिनः इति वा पाठः ।

इति सम्भाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः।
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ २७ ॥
अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यदृश्यत।
वीरालापान् विसृजतामन्योऽन्यमभिगर्जताम् ॥ २८ ॥
चापानि विस्फारयतां जृम्भताञ्चाप्यभीक्ष्णशः।
विप्रघुष्टस्वनानाञ्च दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥
तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम्।
तेन शब्देन वित्रस्तास्त्रासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥
दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन्।
तच्चानीकं महावेगं रामं समनुवर्त्तत ॥ ३१ ॥
धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम्।

तेजसां वैष्णवेन च्छायेन। एतेन सहजस्वभावो भगवतो ब्राह्म एव च्छायस्तु स्वेच्छया कार्य्याय भगवता स्वीक्रियत इति सूचितम् ॥ २५ ॥

रुद्रस्य रूपमिव रामस्य रूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥

इति वाक्यं सम्भाषमाणे त्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

अन्योऽन्यमभिगर्जताम् एवं युद्धं कर्त्तव्यमिति च बोधनार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥

जृम्भतां देहममतारारहित्येन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारजं जृम्भणम्। अभीक्ष्णशः पुनः पुनरित्येव पाठः। विप्रघुष्टः अतिशयेन कृतःस्वनो यैस्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रामोऽपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ३२ ॥
ददर्श खरसैन्यं तद् युद्धायाभिमुखो गतः * ।
वितत्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ ३३ ॥
क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ।
दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ३४ ॥
तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राव्यथन् † वनदेवताः ।
तस्य रुष्टस्य रूपन्तु रामस्य ददृशे तदा ।
दक्षस्येव क्रतुं हन्तुम् उद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥
तत् कार्मुकैराभरणै रथैश्च ‡
तद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ।

यत्र निःशब्दं शब्दाभावस्तं देशं दुद्रुवुः पृष्ठतो नावलोकयन् । भीतिवशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षोवधद्वारत्वादस्य युद्धस्येति भावः । क्रोधमाहारयत् प्राप्तवान् ॥ ३४ ॥

प्राव्यथन् प्राव्यथन्त ॥ ३५ ॥

---

* युद्धाभिमुखमुद्यतम् इति वा पाठः ।

† प्राद्रवन् इति वा पाठः ।

‡ ध्वजैश्च इति वा पाठः ।

बभूव सैन्यं पिशिताशनानां
सूर्य्योदये नीलमिवाभ्रजालम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्रामावतरणं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

नीलाभ्रजालस्थानीया राक्षसाः । सूर्य्योदयः सूर्य्यकिरणास्तत्स्थानीय कार्मुकादिसम्बन्धः ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं तं रिपुघातिनम् ।
ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिस्वनः ।
रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥
स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् ।
यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन् धनुः स्थितः ॥ ३ ॥
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ।
मुञ्चमाना महानादं सचिवाः पर्य्यवारयन् ॥ ४ ॥
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ।
बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोत्थितः ॥ ५ ॥

उकारान्तोऽपि धनुःशब्दो धनुर्वाचकः । अवष्टब्धमवलम्बितं धनुर्येन तम् ॥ १ ॥

रामस्याभिमुखं रथश्चोद्यतामिति सूतमचोदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥

सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥

लोहिताङ्गो भौमः स इव क्रोधेनास्यापि रक्ताङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम्।
अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः॥ ६॥
ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः।
रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम्॥ ७॥
मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः।
राक्षसाः समरे शूरं निजघ्नू रोषतत्पराः॥ ८॥
ते बलाहकसंकाशा महाकाया महाबलाः।
अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च॥ ९॥
गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः।
ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः॥ १०॥
शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः।
सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः॥ ११॥
तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः।
तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः॥ १२॥
प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः।
स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे॥ १३॥

अर्दयित्वा अर्दयित्वेव॥ ६॥ ७॥ ८॥
बलाहका मेघाः॥ ९॥ १०॥ ११॥
तिथिषु प्रदोषतिथिषु पारिषदाम् नुडभाव आर्षः॥ १२॥

राम: प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचल: ।
स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघव:॥ १४ ॥
बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ।
विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षय: ॥ १५ ॥
एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ।
ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुक: ॥ १६ ॥
ससर्ज निशितान् बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ।
दुरावारान् दुर्विषहान् कालपाशोपमान् रणे ॥ १७ ॥
मुमोच लीलया * कङ्कपत्रान् काञ्चनभूषणान् ।
ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ १८ ॥

प्रतिजग्राह तानि शस्त्राणि स्वशरैरवरुरोध नद्योघाः नदीप्रवाहाः ॥ १३ ॥

वज्रैरिव महाचलः इत्यनेन लेशतोऽपि व्यथाभावः। स विद्धः अनेन दंष्ट्राणां किञ्चित् व्रणित्वं सूचयति । आदिग्धः आलिप्तः ॥ १४ ॥

अतएव देवादयो विषेदुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

दुरावारान् अशक्यनिवारणान् दुर्विषहान् अतिपीड़ाजनकानिति यावत् ॥ १७ ॥

---

* रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् इति वा पाठः ।

आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव।
भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥
अन्तरीक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः।
असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ २० ॥
विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः।
तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि चर्माणि कवचानि च ॥ २१ ॥
बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान्।
चिच्छेद रामः समरे शतशोऽथ सहस्रशः॥ २२ ॥
हयान् काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान् ससारथीन्।
गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तदा ॥ २३ ॥
चिच्छिदुर्विभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः।
पदातीन् समरे हत्वा अनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः।

कङ्कपत्रान् तद्युतशरान्। लीलयेति युगपत्सकलप्रपञ्चसंहारस्वरूपस्य एतावन्मात्रं लीलैवेति नाश्चर्य्यायेति भावः ॥ १८ ॥

रुधिराप्लुतास्तल्लिप्ताः ॥ १९ ॥

अतएव दीप्ताग्निसमतेजसः। चापमण्डलात् सन्धानमोचनशैघ्र्यात् मण्डलाकारता चापस्य ॥ २० ॥

चर्माणि फलकान् ॥ २१ ॥

सहस्ताभरणान् साङ्गदान् ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीममार्त्तस्वरं चक्रुश्छिद्यमाना निशाचराः ॥ २५ ॥
तत् सैन्यं विविधैः*बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः ।
न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २६ ॥
केचिद्भीमबलाः शूराः प्रासान् शूलान् परश्वधान् ।
† चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २७ ॥
तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य्य वीर्य्यवान् ।
जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २८ ॥
ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः ।

छेदभेदौ द्वैधीभावविदारणरूपौ । पदातीन् हत्वा यमसद्मप्रापयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

नालीकाः मुखमात्रायःसंयुक्ताः नाराचाः सर्वत आयसाः विकर्णिनः अग्राङ्कुशाः उद्धारे प्राणहराः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आवार्य्य वारितानि कृत्वा ॥ २८ ॥

सुपर्णवातेन गरुड़पक्षवातेनामृतहरणयुद्धे विक्षिप्ताः भग्नाः पादपा नन्दनस्थाः कल्पवृक्षादयो यथा तद्वत् । समग्रालङ्कारयुतशरीरत्वाद्रक्षसनूनां कल्पवृक्षादिसाम्यमिति कतकः ॥ २९ ॥

---

* निशितैः इति वा पाठः ।

† रामस्याभिमुखं स्थित्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ।
इति वा पाठः ।

सुपर्णवातविच्छिन्ना जगत्यां पादपा यथा ॥ २९ ॥
अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णास्ते निशाचराः।
खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शराहताः ॥ ३० ॥
तान् सर्वान् धनुरादाय समाश्वास्य च दूषणः।
अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धः क्रुद्धं क्रुद्ध इवान्तकः ॥ ३१ ॥
निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः *।
राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः।
सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ ३३ ॥
द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः।
तद् बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥
रामस्यास्य महाघोरं पुनस्तेषाञ्च रक्षसाम्।
ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरर्दयन् † ॥ ३५ ॥

अवशिष्टा हतावशिष्टाः ॥ ३० ॥
तान् सर्वान् शरणार्थिनः क्रुद्धं रामं क्रुद्धोऽन्तक इवाभ्यधावत् ॥ ३१ ॥
दूषणाश्रयेण दूषणाश्रयबलेन निर्भयाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

---

* दूषणाश्रयसंश्रिताः इति वा पाठः।
† पुनरभ्ययुः इति वा पाठः।

ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः।
* राक्षसैः सर्वतः प्राप्तैः शरवर्षाभिरावृतः॥ ३६॥
स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम्।
संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः॥ ३७॥
ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात्।
सर्वा दश दिशो बाणैरापूर्यन्त समागतैः॥ ३८॥
नाददानं शरान् घोरान् न मुञ्चन्तं शरोत्तमान्।
विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः॥ ३९॥
शरान्धकारमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम्।

ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृता दृष्ट्वा स रामः भैरवं नादं कृत्वा सर्वतः प्राप्तैः राक्षसैः शरवर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं परमभास्वरं गान्धर्वमस्त्रं राक्षसेषु राक्षसविषये समयोजयत् धनुषीत्यर्थः॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

नाददानमिति। अतिशैघ्र्यवशात् शरग्रहणमोचने न पश्यन्ति किन्तु विकर्षमाणमेव धनुः पश्यन्ति॥ ३९॥

दिवाकरसहितमाकाशं कर्म्म शरान्धकारं कर्तृ आवृणोत्। अन्धकारोऽस्त्रियाम्। प्रक्षिपन्निव भूयो भूयः प्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः इव शब्द एवार्थे॥ ४०॥

---

* राक्षसैरुद्यतप्रासैः शरवर्षाणि वर्षिभिः इति वा पाठः।

बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव ताञ्छरान् ॥ ४० ॥
युगपत् पतमानैश्च युगपत् प्रहितैः शरैः ।
युगपत् पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥
निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४२ ॥
सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा ।
ऊरुभिर्बाहुभि*श्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥
हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ।
चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥
रामेण बाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः ।
विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयङ्करा ॥ ४५ ॥

विकीर्णा छन्नाच्छादना । विस्तीर्णेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४१ ॥

निहताः सद्यो हताः पतिताः पातानन्तरं मृताः क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः । छिन्नभिन्नौ व्याख्यातौ ॥ ४२ ॥

विभूषणैरुपलक्षितराक्षसैरिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैः चामरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिशैश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

---

* जानुभिः इति वा पाठः ।

तान् दृष्ट्वा निहतान् सर्वे राक्षसाः परमातुराः ।
न तत्र चलितुं शक्ता रामं परपुरञ्जयम् * ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्राम-
वर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामं चलितुं रामं प्रतिसंमुखं गन्तुम् ॥ ४६ ॥

---

* बलावशेषन्तु निरस्तमाहवे
खराधिकं राक्षसदुर्बलं बलम् ।
जघान रामः स्थिरधर्मपौरुषो
धनुर्बलादप्रतिवारणैः शरैः ॥ ४७ ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलोक्य च ।
सन्दिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान् ॥ १ ॥
राक्षसान् पञ्चसाहस्रान् समरेष्वनिवर्त्तिनः ।
ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ २ ॥
शरवर्षैरविच्छिन्नं ववर्षुस्तं समन्ततः ।
तद्द्रुमाणां शिलानाञ्च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ ३ ॥
प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ।
प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥
रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ।
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥
शरैरभ्यकिरत् सैन्यं * सर्वतः सह दूषणम् ।
ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणःशत्रुदूषणः ॥ ६ ॥

दूषणस्त्विति ॥ १ ॥
पञ्चसाहस्रान् स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* शरैरभ्यहनन्तूर्णम् इति वा पाठः ।

शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत् *।
ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ ७ ॥
चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्।
हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ॥ ८ ॥
शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि।
सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥
जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं लोमहर्षणम्।
वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥
आयसैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम्।
वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥
तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे।
दूषणोऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥
तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः।

प्रतिजग्राह रुरोध। निमीलितः त्वर्षधारया निमीलिताक्षः ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥

क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्रक्षः कर्म व्यधने रामः कर्त्ता॥ ९ ॥ १० ॥

परेषां शत्रूणां वसयोक्षितं सिक्तं शत्रूणां गात्र इन्द्रियाणि तेषां

---

* समवाकिरत् इति वा पाठः।

द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहसाभरणौ भुजौ॥ १३॥
भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि।
परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः॥ १४॥
स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः।
विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः॥ १५॥
दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे।
साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन्॥ १६॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः।
संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः॥ १७॥
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः।
महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः॥ १८॥
स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम्।
दृष्ट्वैवापततस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः॥ १९॥
तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव।

पुरं शरीरं तस्य दारणं विदारकम्। यद्वा तेषां पुरद्वारविदारकम्॥
॥ ११॥ १२॥ १३॥

हस्तच्छेदानन्तरं भ्रष्टः घूर्णनेन स्थानाद् भ्रष्टः तथा छिन्नहस्तस्य परिघः पपात॥ १४॥

विकीर्णाभ्यां विक्षिप्ताभ्यां भुजाभ्यामुपलक्षितो दूषणश्च पपात विगतासुरिति शेषः। विषाणाभ्यां दन्ताभ्याम्॥ १५॥ १६॥

महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनन्दनः ॥ २० ॥
असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ।
स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥
स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ।
दूषणस्यानुगान् पञ्चसहस्रान् कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥
हत्वा तु पञ्चसाहस्राननयद् यमसादनम् ।
दूषणं निहतं श्रुत्वा * तस्य चैव पदानुगान् ॥ २३ ॥
व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ।
अयं विनिहतः संख्ये * दूषणः सपदानुगः ॥ २४ ॥
महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ।
शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ।
श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ २६ ॥

संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिताः बद्धाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पञ्चसाहस्रान् पञ्चसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुत्वं सूचितम् ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

* दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

* शेते इति वा पाठः ।

दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ।
हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ २७ ॥
द्वादशैते महावीर्य्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ।
राममेवाभ्यधावन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥
ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ।
जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २९ ॥
ते रुक्मपुंखा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ।
निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महासुरान् ॥ ३० ॥
रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ।
सहस्रन्तु सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥
तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ।
निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥
तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ।
विस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥
तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ।
बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥

हनध्वमित्यार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शतं एकेन शतेन तत्संख्याकेन कर्णिना बाणविशेषेण । एवं सहस्रं सहस्रेण ॥ ३१ ॥

शोणितादिग्धाः शोणितलिप्ताः ॥ ३२ ॥

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।
हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥
तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः।
राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामस्य रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥
शेषा हता महावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि।
घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥
ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे
समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा।
रथेन रामं महता खरस्ततः
समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दूषण-
वधो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विस्तीर्णा विशेषेण छन्ना महावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ॥ ३३ ॥३४॥
मानुषेण मानुषवेषेणापि ॥ ३५ ॥
त्रिशिराश्चैवेति स्वस्वमूलबलेन सहेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

खरन्तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ।
राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
मां नियोजय विक्रान्तं * त्वं निवर्त्तस्व साहसात् ।
पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥
प्रतिजानामि ते सत्यमायुधञ्चाहमालभे ।
यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥
अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ।
विनिवर्त्य रणोत्साहं मुहूर्त्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥

खरमिति । सन्निपत्य त्वरया तत्समीपमागम्य ॥ १ ॥

विनिपातितं मयेति शेषः ॥ २ ॥

आलभे स्पृशामि यथा वधिष्यामि तथा प्रयतिष्ये इति शेषः । सर्वरक्षसां वधार्हं सर्वरक्षसां वध्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अहं वा समरे इति पाठे मृत्युरित्यस्यास्मि इति शेषः । रणोत्साहादिति पाठे ततो मनो निवर्त्येत्यर्थः । प्राश्निको मध्यस्थः उभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

* संग्रामे इति वा पाठः ।

प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ।
मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यसि ॥ ५ ॥
खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात् प्रसादितः ।
गच्छ युद्धेत्यभिज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
त्रिशिरास्तु रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ।
अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७ ॥
शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन् ।
व्यसृजत् सदृशं * नादं जलार्द्रस्येव दुन्दुभेः ॥ ८ ॥
आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ।
धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन् सायकान् शितान् ॥ ९ ॥
स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोस्तदा † ।
सम्बभूवातिबलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥
ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ।
अमर्षी कुपितो रामः संरब्ध इदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

संयुगाय संयुगं कर्तुम् ॥ ५ ॥
मृत्युलोभात् मृत्युकृतयुद्धलोभात् मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्य्ययात् तस्य भगवत्तत्त्वं ज्ञात्वा तद्धस्तमृत्युलोभादित्यर्थस्य । युद्ध युद्धं कुरुष्व । अनुज्ञातः खरेणेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

* भैरवं इति वा पाठः ।

† महान् इति वा पाठः ।

अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ।
पुष्पैरिव शरैर्योऽहं ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥ १२ ॥
ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणाच्च्युतान् ।
एवमुक्तस्तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥
त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ।
चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥
न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ।
अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थान्न्यपातयत् ॥ १५ ॥
रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजञ्चास्य समुच्छ्रितम् ।
ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ १६ ॥
चिच्छेद रामस्तं बाणैर्हृदयेनाभवज्जड़ः ।
सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षात्तस्य रक्षसः ॥ १७ ॥
शिरांस्यपातयत्त्रीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः ।

जलार्द्रस्येति । अनेन नादवैपरीत्येन मृत्युसान्निध्यं सूचितम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अहो इत्यादिर्व्यङ्गोक्तिः । पुष्पैरिव परिक्षत इत्यनेन त्वमपि न विद्धेत्याशयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तुरगान् वेगवतोऽश्वानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

हतरथात् हतहयसारथिकाद्रथात् ॥ १६ ॥

जड़ः आयुधपरिग्रह इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

सधूम*शोणितोद्गारी रामबाणाभिपीड़ितः ॥ १८ ॥
न्यपतत् पतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः ।
हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ १९ ॥
द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याधत्रस्ता मृगा इव ।
तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितस्त्वरन् ।
राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे त्रिशिरसः संहारवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

पूर्वं पतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चान् न्यपतत् । चतुर्दशसहस्राणि मम चित्तानुवर्त्तिनामिति सेनोद्योगे खरोक्तेश्चतुर्दशसहस्राणि हतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टौ इति पूर्वसर्गान्ते उक्तेर्हतशेषान्निवर्त्यति अत्रत्योक्तेश्चतुर्दशसहस्रं यूथपा अत्रेति ज्ञायते । हतशेषा इति तु खरीयमूलबलाभिप्रायं बोध्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

* स भूमौ इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः।

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह।
खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलः।
हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि ॥ २ ॥
तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः।
आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥
विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान्।
खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥
ज्यां विधुन्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन्।
चचार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥
स सर्वास्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः।

निहतमिति ॥ १ ॥
रक्षसामिदं राक्षसं सैन्यं हतं दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥
हतभूयिष्ठम् अल्पावशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
शिक्षया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गाञ्छरसन्धानक्षेपणादिप्रकारभेदान्

पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥
स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ।
नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥
तद् बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ।
पर्य्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥
शरजालावृतः सूर्य्यो न तदा स्म प्रकाशते ।
अन्योऽन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।
आजघान रणे रामं तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्य्यवस्थितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्य्यवस्थितम् ।
परिश्रान्तं महासत्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥

दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चचार अनेकविधरथसञ्चरणैः ॥५॥६॥
स रामः नभः आकाशमविवरं नीरन्ध्रं चकार ॥ ७ ॥
पर्य्याकाशं परितो विद्यमानमाकाशमनाकाशं बभूव ॥८॥९॥१०॥११॥
सर्वसैन्यस्य हन्तारं रामं खरः परिश्रान्तं मेने अनेनायं प्रहाराव-

ततः सूर्य्यनिकाशेन रथेन महता खरः ।
आससादाथ तं रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥
ततोऽस्य सशरञ्चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ।
खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय मर्म्मणि ।
निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥
ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ।
अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥
ततस्तत् प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ।
पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।
रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिवर्हणः ।
चकारान्ताय स रिपोः सज्जमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥

सर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं तेन रामधनुश्छेदः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

मुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥

स खरमर्म्मणि कवचबन्धसन्धिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रहतं कवचं पपात ॥ १८ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ।
वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥
ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
स दर्शनीयो बहुधा विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः ।
जगाम धरणीं सूर्य्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥
तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ।
विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥
स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ।
विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे ।
मुमोच परमेष्वासः षट् शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥
शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत् ।
त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥

शरैरर्पितः संक्षतः क्षतः ॥ १९ ॥ २० ॥
महर्षिणा अगस्त्येन अतिसृष्टं दत्तं वरं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
देवतानामाज्ञया सूर्य्य इवेति कविकल्पितोपमा निकोपमेयम् ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
अभिलक्षितानभिलक्षितविषयान् ॥ २६ ॥

ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान्।
जघान राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान्॥ २८॥
रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबलान् हयान्।
षष्ठेन च शिरः संख्ये चिच्छेद खरसारथेः॥ २९॥
त्रिभिस्त्रिवेणून् बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः।
द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सकरं * धनुः॥ ३०॥
छित्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव।
त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम्॥ ३१॥
प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।
गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा॥ ३२॥
तत् कर्म रामस्य महारथस्य
समेत्य देवाश्च महर्षयश्च।

तानेव विषयानाह। शिरस्येकेनेत्यादि॥ २७॥
भास्करोपमानित्यस्य गृहीत्वेति शेषः॥ २८॥
उपात्तत्रयोदशानां विनियोगमाह। रथस्येत्यादि॥ २९॥
त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदण्डः॥ ३०॥
प्रहसन्निव लीलयैव बिभेद खरं हृदीति शेषमाह कतकः॥३१॥३२॥

---

* सशरम् इति वा पाठः।

अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टा-
स्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्राम-
वर्णनं नाम अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

महारथस्य पूज्यस्य तत् कर्म दृष्ट्वेति शेषः । अपूजयन्नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः।

खरन्तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम्।
मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥
गजाश्वरथसम्बाधे बले महति तिष्ठता।
कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम्॥ २॥
उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत्।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति॥ ३॥
कर्म लोकविरुद्धन्तु कुर्वाणं क्षणदाचरम्।
तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम्॥ ४॥

मृदुपूर्वं न्यायमवलम्ब्य मृदूक्तिपूर्वं परुषं परुषार्थकम्॥ १॥

त्वत्कृतान्यायेनायं तव नाश इत्याह,—गजेत्यादि। बले तिष्ठता बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दारुणं कर्म कृतं भवति तत्सर्वं लोकनिन्द्यं भवति॥ २॥

एवंविधकर्मकर्तुर्नेह सुखमित्याह,—उद्वेजनीय इति उद्वेजक इत्यर्थः नृशंसो घातुकः क्रूरः एवं गुणक ईश्वरोऽपि न तिष्ठति न चिरं तिष्ठति॥ ३॥

लोभात् पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ।
हृष्टः * पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥
वसतो दण्डकारण्ये तापसान् धर्म्मचारिणः ।
किन्नु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस ! ॥ ६ ॥
न चिरं पापकर्म्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ।
ऐश्वर्य्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७ ॥
अवश्यं लभते कर्त्ता फलं पापस्य कर्म्मणः ।

तदेवाह,—कर्म्मेत्यादि । सर्वजनो हन्ति अकृतापकारोऽपि हन्ति स सर्ववध्य इति यावत् ॥ ४ ॥

अप्राप्तप्राप्तीच्छा कामः । प्राप्ताधिकेच्छा लोभः । तस्य पापस्यान्तं स्वनाशरूपं परिपाकं पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः । करका वर्षा-पलास्तानत्ति करकात् सा ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेव रक्तपुच्छिकायाः करका विषं तन्निगरणमात्रेण तन्मृत्युरिति प्रसिद्धिः सा यथा स्वानर्थ-मपश्यन्ती तद्भुक्तं भोजनोत्तरं तन्नाशं लोकः पश्यति एवं यः कर्म-करणकाले नाशकमिदमिति न बुध्यते तस्य तत् कर्मप्राप्तमन्तं नाशं लोको हृष्टः सन् पश्यतीत्यर्थ इति कतकः ॥ ५ ॥

ततः किं तत्राह,—वसत इति । किं नु फलमग्रे प्राप्स्यसि तन्न विद्म इति शेषः ॥ ६ ॥

इदन्तु प्रत्यक्षमित्याह,—नेति । पापकर्म्माणः पूर्वपुण्यैनैश्वर्य्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति ॥ ७ ॥

---

* भ्रष्ट इति वा पाठः । आयुषो भ्रष्ट इत्यर्थः ।

घोरं पर्य्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्त्तवत् ॥ ८ ॥
न चिरात् प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ।
सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां चणदाचर ! ॥ ९ ॥
पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ।
अहमासादितो राजा प्राणान् हन्तुं निशाचर ! ॥ १० ॥
अद्य भित्वा मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
विदार्य्यातिपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ।
तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥
अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ।

काले पापानुभवकाले घोरं दुःखरूपफलम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

घोरं कर्मणः फलं भवतीति शेषः । अतो हेतोरहं राजा दुष्टनिग्रहाधिकारी हे निशाचर रक्षसां प्राणान् हन्तुं आसादितो ऋषिभिरिति शेषः । त्वयेति वा । राज्ञेति पाठे राज्ञा दशरथेनासादितो नियुक्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥

अद्य मया मुक्ता बाणाः त्वद्वपुर्भित्वा भूमिं विदार्य्यातिपतिष्यन्ति भुवमतिक्रम्य पतिष्यन्ति । पातालं गमिष्यन्ति इति यावत् ॥ ११ ॥

अत्र ऋष्यनुगमनं प्राणनाशमात्रेण अतएव निरयस्थमिति वक्ष्यति ॥ १२ ॥

निरयस्थमिति । ननु भगवता हतस्य मृतिसमये भगवद्दर्शनवतः

निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा ॥ १३ ॥
प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम !।
अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः।
प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्च्छितः। १५ ॥
प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथात्मज !।
आत्मना कथमात्मानं अप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥
विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः।
कथयन्ति न ते किञ्चित् तेजसा चातिगर्विताः ॥ १७ ॥
प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः।
निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम ! विकत्थसे ॥ १८ ॥
कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोऽभिधास्यति।
मृत्युकाले तु संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥

कथं निरयस्थत्वमिति चेन्न अत्युग्रस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वेनादौ भगवदिच्छयैव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्वनादोषात् ॥ १३ ॥

कुलाधम कुलेनाधम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्विता अपि न कथयन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

अकृतात्मानः कल्मषचित्ताः ॥ १८ ॥

कलुषं व्यपदिशन् कुलीनत्वं प्रकटयन् मृत्युकाले तत्तुल्ययुद्धकाले

सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम्।
सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥
न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम्।
धराधरमिवाकम्प्रं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥
पर्य्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव।
त्वयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥

संप्राप्ते अप्रस्तवे अप्रस्तावे घञभाव आर्षः। स्वस्तवरूपं वचनं कोऽभिधास्यति न कोऽपीत्यर्थः। अहमासादितो राजेति रामोक्तेरिदमुक्तवान् ॥ १९ ॥

कत्थनेन प्राक्कृतेन ते त्वया सर्वथैवात्मनो लघुत्वं दर्शितम्। यथा सुवर्णप्रतिरूपेण स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तलेन कुशाग्निना स्वर्णादिशोधनाग्निना तप्तेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णत्वरूपं लाघवं दर्शितं भवति तद्वत्तापात् पूर्वं हि तत्र स्वर्णताबुद्धिः सा तापे यथा नश्यति तथा त्वया स्वस्मिन् स्थिता प्राक् शूरत्वबुद्धिः कत्थनेनापहृतेत्यर्थः। तुषाग्निनेति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अयमेव ते कत्थने हेतुरित्याह,—नत्विति। गदाधरं मां यतो न पश्यसि सारतो न जानासि अतो विकत्थसे इत्यन्वयः। धराधरमिति पर्वतविशेषणं तेन कुलाचलसादृश्यबोधनम् ॥ २१ ॥

स्वकं सारं दर्शयति,—पर्य्याप्त इति। गदापाणिरिति, गदाहस्त इत्यर्थः। तव त्रयाणां लोकानां चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम्।
अस्तं प्राप्नोति सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत्॥ २३॥
चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतानि ते।
त्वद्विनाशात् करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम्॥ २४॥
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदां परमाङ्गदाम् *।
खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा॥ २५॥
खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा।
भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः॥ २६॥
तामापतन्तीं महतीं † मृत्युपाशोपमां गदाम्।
अन्तरीक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः॥ २७॥

यद्यपि तद्विषये कामं बहु वक्तव्यमस्ति अथाप्यहं न वक्ष्यामि। त्वदह्लघुत्वापत्तेः। हेत्वन्तरमप्याह, अस्तमिति॥ २३॥

यानि ते त्वया हतानि तेषां तत्सम्बन्धिस्त्रीपुत्रादीनाम् अश्रुमार्जनं करिष्यामि त्वद्विनाशात् त्वन्मरणात्॥ २४॥

परमा अङ्गदाः कनकवलयानि यस्यास्तां प्रसिद्धां हस्तस्थां गदां चिक्षेप॥ २५॥

भस्म कृत्वा खज्वालयेति शेषः। तत्समीपतः रामसमीपतः॥२६॥२७॥

---

* कनकाङ्कितास् इति वा पाठः।

† ज्वलितां इति वा पाठः।

सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ।
गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खररामयोः संग्रामवर्णनं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

मन्त्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः।

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः।
स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एतत् ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम!।
शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥
एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता।
अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥
यत् त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम्।
राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥
नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य राक्षस!।
प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥
अद्य ते भिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम्।

भित्त्वेति ॥ १ ॥
लब्धावसरो भगवान् त्वय्येव कत्थनं कृतमित्याह,—एतदिति।
शक्तिहीनतरः शक्त्या हीनतरः ॥ २ ॥

विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥
पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः।
स्वप्स्यसे गां समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव॥ ७॥
प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने।
भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८॥
जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस! मच्छरैः।
निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९॥
अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः।
बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः॥ १०॥
अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थिकाः।
अनुरूपकुलाः पत्नयो यासां त्वं पतिरीदृशः॥ ११ ॥

अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य [प्रौढ़वाददक्षस्य] तत्रानया शत्रुवधो भवत्येवेत्ययं यः प्रत्ययो विश्वासस्तस्य स्वनाशेन घातिका ॥३॥४॥५॥६॥

स्रस्तं स्थानादतएव भूमौ न्यस्तं भुजद्वयं येन सः। गां भुवम् ॥ ७॥

प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्याः सुखवासभूताः शरण्यानां तपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानाम् [अशरण्यानामिति पाठे अगतीनामित्यर्थः] ॥ ८॥

हतस्थाने हतराक्षसवासे ॥ ९ ॥

विप्रसरिष्यन्ति मद्भयेन जनस्थानात् पलायिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

शोकरसज्ञाः शोकस्यायिकरसज्ञाः निरर्थिकाः निःशेषतो नष्टोऽर्थः

नृशंसशील ! क्षुद्रात्मन् ! नित्यं ब्राह्मणकण्टक ! ।
त्वत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥
तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ।
खरो निर्भर्त्सयामास रोषात् खरतरस्वरः ॥ १३ ॥
दृढं खल्ववलिप्तोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः ।
वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥
कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ।
कार्य्याकार्य्यं न जानन्ति ते निरस्तषड़िन्द्रियाः ॥ १५ ॥

कामादिपुरुषार्थो यासां ताः अनुरूपकुलास्तत्सदृशदुर्वृत्तत्वादिगुणवत् कुलाः ईदृशः पापकर्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव विवरणं नृशंसेत्यादि । शङ्कितैस्त्वद्भटेभ्यः यद्यपि भगवत ईदृशेषु क्षुद्रेष्वेवं वादोऽनुचितस्तथापि निरयस्थमिति स्वोक्तिं सत्यां कर्तुं मरणकाले क्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्य तामसगुणगतिसम्पादकस्योद्भवायेति बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ततो हि अवलिप्तत्वादेव मृत्युवश्योऽपि वाच्यावाच्यं न जानीषे ॥ १४॥

परिक्षेपो बन्धः निरस्तषड़िन्द्रियाः सान्तःकरणचक्षुरादिपञ्चेन्द्रियैर्निरस्ता विनाशितस्वातन्त्र्याः । मृत्युकाले स्फुरितभगवद्रूपः श्लेषेण स्वाविनयं क्षमापयति च । कालेति । अतस्त्वया मदुक्तयः क्षन्तव्या इति व्यङ्ग्यमित्यन्ये । तेषां निरयस्थमिति भगवदुक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ १५ ॥

भ्रुकुटिं सन्निरुध्य सन्निबध्य ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटिं ततः ।
स ददर्श महाशालमविदूरे निशाचरः ॥ १६ ॥
रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ।
स तमुत्पाटयामास सन्दष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥
तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनर्दित्वा महाबलः ।
राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
तमापतन्तं बाणौघैश्छित्वा रामः प्रतापवान् ।
रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥
जातस्वेदस्ततो रामो रोषरक्तान्तलोचनः ।
निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥
तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ।
गिरेः प्रस्रवणस्येव धाराणाञ्च परिस्रवः * ॥ २१ ॥

प्रहरणमायुधं तदर्थे सर्वतः प्रहृतमिति शेषः । तादृशसालमवलोकयदित्यर्थः । दशनच्छदमधरं सन्दष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा ।१७।

समुत्क्षिप्य भ्रामयित्वा हतो मारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

जातस्वेदो रोषादिति शेषः । न तु श्रमादिति । अयं रोषोऽपि भगवतारोपित एव नटवन्न तु वास्तवः । मानुषत्वस्थिरीकरणायेति

---

* तोयधारापरिस्रवः इति वा पाठः ।

विक्लवः स हतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ।
मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥ २२ ॥
तमापतन्तं संक्रुद्धं * कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ।
अपासर्पद्द्वित्रिपदं † किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥
ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ।
खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥

बोध्यम् । रक्तवर्णोऽन्तभागेऽपाङ्गभागे लोचने यस्य सः । सहस्रया-नन्तेन ॥ २० ॥

बाणान्तराद् बाणक्षतविवरात् प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः ॥ २१ ॥

विक्लवः परवशः हतो न तु मृत इत्यर्थः । तदेवाह मत्त इति ॥२२॥

आपतन्तम् । बाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तथोपर्य्यापतन्तं खरं दृष्ट्वात्यासत्तौ धनुर्व्यापारो न स्यादिति स्वशरीरे तद्रुधिरपातभिया च द्वित्रीणि पदानि त्वरितपदन्यासो बाणं सन्दधदेव पृष्ठतोऽपासर्पत् । अनेन महाबलत्वं खरस्योक्तम् । न ह्यन्यथा रामधनुश्छेदोऽनन्ततद्बाण-सहनं वा सुशक्यम् अतएवाग्रे तद्वधाय विशिष्य स्वशक्तिरूपवैष्णव-बाणग्रहणम् ॥ २३ ॥

---

* संप्रेक्ष्य इति वा पाठः ।

† प्रतिपदं इति वा पाठः । तिर्य्यक् किञ्चिदपासर्पदित्यर्थः ।

स तद्दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता।
सन्दधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥
स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः।
रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥
स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना।
रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्धकः ॥ २७ ॥
स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा।
बलोवेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह सङ्गताः।

ब्रह्मदण्डमिव ब्रह्मास्त्रमिवामोघम् ॥ २४ ॥

मघवता दत्तमगस्त्यद्वारा ॥ २५ ॥

धनुरायम्य विमुक्तः स खरस्योरस्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्वेतारण्ये यथान्धकः अन्धकासुरः श्वेतारण्ये रुद्रेण हत इति पुराणप्रसिद्धं रुद्रेणेवेति इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। श्वेतारण्ये यथान्तक इति प्रचुरः पाठः। तत्र कावेरीतीरवर्त्तिनि श्वेतारण्ये मार्कण्डेयचिरजीवित्वायान्तकसंहारो रुद्रेण कृत इति तन्माहात्म्ये प्रसिद्धिः। कौर्मे तूत्तरखण्डे श्वेतस्य राजर्षेः परमशैवस्य कालञ्जरे पर्वते तपस्यभिरतस्य मारणायागतस्यान्तकस्य शिवेन वामपादप्रहारेण संहारः कृत इति षट्त्रिंशेऽध्याये उक्तम् ॥ २७ ॥

वज्रेण वृत्र इव फेनेन तदाच्छादितवज्रेण नमुचिरिव न शुष्केण

दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥ २९ ॥
रामस्योपरि संहृष्टा ववर्षुर्विस्मितास्तदा ।
अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ ३० ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ।
खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे ॥ ३१ ॥
अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ।
अहो वीर्यमहो दार्ढ्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ ३२ ॥
इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ।
ततो राजर्षयः सर्वे सङ्गताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥
सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन् ।
एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ॥ ३४ ॥
शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः ।
आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ ३५ ॥

नार्द्रेणेति ब्रह्मणा तस्मै वरदानादशनिहतो बलो वा । वाशब्द इवार्थे । एवञ्च अन्धकादिवधस्य रुद्रेन्द्रातिरिक्तासाध्यत्ववत् खरवधस्य रामातिरिक्तासाध्यत्वं प्रकाशितं कविना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्धाधिकमुहूर्तेन किञ्चिदूनघटिकात्रयेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राजर्षयो नहुषाद्याः । परमर्षयो भृग्वाद्याः ॥ ३३ ॥

सभाज्य पूजयित्वा एतदर्थं रक्षसां वधायैतद्देशवासनियोजनार्थं

एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम्।
तदिदं नः कृतं कार्य्यं त्वया दशरथात्मज! ॥ ३६ ॥
स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति * दण्डकेषु महर्षयः।
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया ॥ ३७ ॥
गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमे सुखी।
ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३८ ॥
प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः।
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ॥ ३९ ॥
बभूव हृष्टा वैदेही भर्त्तारं परिषस्वजे।
मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् ॥ ४० ॥
रामञ्चैवाव्ययं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४१ ॥
ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं
संपूज्यमानं मुदितैर्महात्मभिः।

क्षणं स्थित्वा रामं प्रस्थाप्य भवद्भिर्ब्रह्मलोकाय प्रस्थातव्यमित्युक्त्वा शरभङ्गं प्रति इन्द्रो गत इत्याशयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवानां ऋषीणाञ्च निर्गमनसमये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

---

* सुखं धर्मं चरिष्यन्ति इति वा पाठः।

पुनः परिष्वज्य मुदान्वितानना *
बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खर-
विनाशनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

हर्षातिशयात् पुनरालिङ्गनम् । इदं युद्धं प्रायः शिशिरार्धे ॥४२॥

---

* शशिप्रभानना इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
जनस्थानस्थिता राजन्! राक्षसा बहवो हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये कथञ्चिदहमागतः ॥ २ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ३ ॥
केन भीमं * जनस्थानं हतं मम परासुना ।
कोहि † सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥

त्वरमाण इति । खरसंग्रामात् पलायितः शूर्पणखागमनात् पूर्वमेव लङ्कां प्रविश्येत्यर्थः । संपूर्णं दण्डकारण्यं जनस्थानपदवाच्यमतो गोदावरीतीराद्गतोऽपि जनस्थानाद्गत इत्युक्तः ॥ १ ॥

खरश्चेति चेन दूषणत्रिशिरसोः संग्रहः । कथञ्चिदहमागतः केवलं प्रेक्षकतया स्थितत्वाद्रामबाणाविषयीकृततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* रम्यं इति वा पाठः ।

† कोऽद्य इति वा पाठः ।

न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ।
प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना ॥ ५ ॥
कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ।
मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥
वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्सहे ।
दहेयं वा स्वयं क्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ ७ ॥
तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ।
भयात् सन्दिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥
दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ।
स विस्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसन्दिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥
पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा ।
रामो नाम महास्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥
श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ।
हतस्तेन जनस्थाने खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥

भीमं सर्वलोकभयदं जनस्थानम् । परासुनेति क्रोशात् मुमूर्षुणेत्यथ प्रयुक्तां गतिं स्थितिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
निहन्तुं भंक्तुम् आदित्यपावकौ उभावपि युगपदिति शेषः ॥ ७ ॥
सन्दिग्धया सन्दिग्धाक्षरया । अभयमिति च्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि स इति कोशः ॥ १० ॥

अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः।
नागेन्द्र इव निःश्वस्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह।
उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ! ॥ १३ ॥
रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः।
आचचक्षे बलं तस्य विक्रमञ्च महात्मनः ॥ १४ ॥
रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्।
दिव्यास्त्रगुणसम्पन्नः परं धर्मं गतो * युधि ॥ १५ ॥
तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः।
कनीयान् लक्ष्मणो भ्राता राकाशशिनिभाननः ॥ १६ ॥

अतुल्यं केनापि तुलानर्हं बलं विक्रमश्च यस्य सः स दूषणः खरश्च हत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

नागेन्द्रः सर्पश्रेष्ठः। १२ ॥

स रामः सर्वामरसहितेन्द्रेण जनस्थानं कच्चिदुपागत इत्यन्वयः ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

परं धर्मम् अतिशयितं शौर्य्यम् ॥ १५ ॥

राकाशशिनिभानन इति राका पूर्णिमा। पूर्णे राका निशाकरे इत्यमरः। पूर्णनिशाकरवदन इत्यर्थः ॥ १६ ॥

---

* पुरन्दरसमः इति वा पाठः।

स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ।
श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥
नैव देवा महात्मानो नात्र कार्य्या विचारणा ।
शरा रामेण त्वत्सृष्टा रुक्मपुंखाः पतत्रिणः ॥ १८ ॥
सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ।
येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्षिताः ॥ १९ ॥
तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ।
इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ! ॥ २० ॥
अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
गमिष्यामि जनस्थानं रामं हन्तुं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥
अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः ।
शृणु राजन् ! यथा वृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥

राजवरः राजराज इति यावत् ॥ १७ ॥

महात्मानो देवानैवागता इति शेषः । रामेण तु न तु लक्ष्मणेनापीत्यर्थः । [सर्पा इति उत्प्रेक्षेयम्] ॥१८॥

भयात् पलायनाय येन मार्गेण गच्छन्ति राक्षसास्तेन तेन मार्गेणागत्याग्रतस्थितमेव रामं पश्यन्ति । अनेनानन्ताकारताप्रदर्शनेन रामस्यापरिच्छिन्नशक्तित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलं पराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्म वृत्तं चरितं यथा यादृशं तत्सर्वं शृणिवत्यर्थः ॥ २२ ॥

असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ।
आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥
सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ।
असौ रामस्तु सीदन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥
भित्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः ।
वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥
संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः ।
शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥
न हि रामो दशग्रीव ! शक्यो जेतुं रणे त्वया ।

कुपितः कुपितोऽन्तक इव संहारे प्रवृत्तो रामः पराक्रमेण ततो निवर्त्तयितुमसाध्यो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहरेत् परावर्त्तयेत् । अनेन कृष्णबलभद्रावतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥

नभोऽप्यवसादयेत् तारारहितं कुर्य्यात् त्रिविक्रमावतार इव महीमभ्युद्धरेत् यज्ञवराह इव शक्यर्थे एते लिङः ॥ २४ ॥

वेलां मर्य्यादाम् आप्लावयेत् । प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेगं विधमेत् । समुद्रे सेतुबन्धनसामर्थ्यं दर्शितं वायुमित्युपलक्षणं भूतपञ्चकस्य ॥ २५ ॥

संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः अत्र पुनरपिशब्दाभ्यां सर्वसृष्टिसंहाराणां तदधीनत्वमुक्तम् । अनेन जगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमस्य व्यङ्ग्यम् । अकम्पनस्यापि भगवत्प्रसादादेवं ज्ञानम् ॥ २६ ॥

रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥
न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ।
अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥
भार्य्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ।
श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥
नैव देवी न गन्धर्वी नाप्सरा न च पन्नगी * ।
तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषी तु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥
तस्यापहर भार्य्यां त्वं तं प्रमथ्य महावने ।
सीतया रहितो रामो न चैव हि भविष्यति † ॥ ३१ ॥
अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।

लोकेन समूहेन सहितेनापीति शेषः ॥ २७ ॥

अपिना त्वयापि एतेनेन्द्रजिन्निर्जितेन्द्रादिसहायेऽपि तस्य जयोऽसुकर इति ध्वनितम् । ममेति मुखादिति शेषः ॥ २८ ॥

श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥

कुतो भवेत् तुल्येति शेषः ॥ ३० ॥

तं रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेनोच्चाट्येति यावत् । तस्य भार्य्यां अपहर बलात्कारेण हर ॥ ३१ ॥

---

* नापि दानवी इति वा पाठः ।

† सीतया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् इति वा पाठः ।

चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥
बाढं काल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह ।
आनेष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥
तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ।
रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥

अरोचयत। इष्टत्वेन ज्ञातवान्। चिन्तयित्वा रामस्य सीतया सहानवस्थानोपायम् ॥ ३२ ॥

काल्यं प्रातः मान्तमव्ययम्। हृष्ट इति अकम्पनवाक्यं श्रुत्वा त्रेतामुखे श्रीरामोऽवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्धृष्टः तदेतदुत्तररामायणे स्पष्टम्। तत्र हि सनत्कुमारं प्रति विष्णुहस्तमृतानां का गतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हतानां तल्लोकप्राप्तिरिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वा। एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। त्वया सह विरोधेप्सुश्चिन्तयामास राघव। एतदर्थं महाबाहो रावणेन महात्मना। सुता जनकराजस्य हृता राम महावने इत्युक्तमिति तीर्थः। उत्तमस्त्रीलाभो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थ उचितः। श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात्। ते पद्ये तु न यथाश्रुतार्थे वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात्। किन्तु श्रीरामस्य स्वमृत्योरवतारं श्रुत्वा त्वया सह मृत्युघातकविरोधेच्छुस्तां हृतवान्। तद्वियोगे तव मरणमित्याशयेनेति तयोरर्थ इत्यन्ये। वस्तुतस्तु एतेषां श्लोकानां तद्गतां सर्गाणाञ्च प्रक्षिप्तत्वात् न ते प्रमाणभूताः अतएव ते सर्गाः कतकादिभिस्तीर्थेन च न व्याख्याताः एतेन एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना। विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो

स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ।
चञ्चूर्य्यमाणः * शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥
स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागमत् ।
मारीचेनार्च्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥
तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ।
अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
कच्चित् सुकुशलं राजन् ! लोकानां राक्षसाधिप ! ।
आशङ्के नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥
एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ।
ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥

मरणकाङ्क्षयेति तत्र पाठो दृश्यते । तत्र च त्वदुक्तार्थासंभाव इत्य-पास्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

चंचूर्य्यमाणः भृशं चरन् जलदसदृशं गगनं चन्द्रसदृशो रथः ॥३५॥

मारीचाश्रमम् । पूर्वं रामनिरस्तस्य दुःखात्तपःप्रवृत्तेरेवमुक्तिः । ताटकेयं ताटकापत्यम् ॥ ३६ ॥

अर्थोपहितया किं प्रयोजनमत्रागमनमिति प्रयोजनयुक्तया ॥ ३७ ॥

कच्चित् सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः । लोकानां राक्षसलोकानाम् ।

---

* सन्त्वर्य्यमाणः इति वा पाठः ।

आरक्षो मे हतस्तात! रामेणाक्लिष्टकारिणा।
जनस्थानमवध्यं तत् सर्वं युधि निपातितम् ॥ ४० ॥
तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्य्यापहारणे।
राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
आख्याता केन सा सीता मित्ररूपेण शत्रुणा।
त्वया राक्षसशार्दूल! को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥
सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे।
रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति * ॥ ४३ ॥

आशङ्के भयमिति शेषः। नाधिजाने क्षेममिति शेषः। यतस्त्वमेकाकी तूर्णमागतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

आरक्षः समाजस्थानं जनस्थानाख्यं आरक्षोऽन्तपालः खरादिरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सा सीता केनाख्याता हर्त्तव्यत्वेन कथिता येन कथिता स मित्ररूपस्ते शत्रुः। त्वया दानादिना नन्दितो को न नन्दति। निन्दित इति पाठे निन्दितोऽवमानितः। कस्त्वां न नन्दति न सन्तुष्यति क्रुध्यतीति यावत्। त्वया तिरस्कृतस्तावकमैश्वर्य्यमसहमानः सन् त्वया सह कृत्रिममित्रभावं प्राप्तः सन्नवेदृशीं बुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥

---

* रक्षोलोकस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति साम्प्रतम्।
इति वा पाठः।

प्रोत्साहयति यश्च त्वां स च शत्रुर्न संशयः।
आशीविषमुखाद्दंष्ट्राम् उद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥
कर्मणानेन केनासि कापथं प्रतिपादितः।
सुखसुप्तस्य ते राजन्! प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्त
स्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः।
उदीक्षितुं रावण! नेह युक्तः
स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥
असौ रणान्तःस्थितिसन्धिबालो
विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः।

सीतामिहानयेति को ब्रवीति तं ब्रवीहि। इंडार्थः। स्पष्टमौ-न्नत्यम् ॥ ४३ ॥

स च शत्रुरसंशयमित्यत्र हेतुमाह,—आशीविषेत्यादि च। यस्मात त्वया प्रयोज्येनाशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुम् उद्धारयितुमिच्छति ॥ ४४ ॥

केन शत्रुणानेन कर्मणा एतत् कर्मोपदेशेन कापथं नाशमार्गमिति यावत्। प्रहृतं वृथैव दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

राघवरूपो गन्धहस्ती यस्य गन्धं समाघ्रायान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धहस्ती मत्तगजः। उदीक्षितुमपि इह देशे काले न युक्तः किं पुनर्योद्धुमित्यर्थः। विशुद्धवंशोऽभिजनोऽभिजननमेवाग्रहस्तः शुण्डाग्रं यस्य। तेजः

सुप्तस्त्वया बोधयितुं न शक्यः
शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥
चापापहारे भुजवेगपङ्के
शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ।
न रामपातालमुखेतिघोरे
प्रस्कन्दितुं राक्षसराज ! युक्तम् ॥ ४८ ॥
प्रसीद लङ्केश्वर ! राक्षसेन्द्र !
लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ।
त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं
रामः सभार्य्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ।

प्रताप एव मदो यस्य सः। संस्थितौ समीचीनावस्थानौ दीर्घौ बाहू एव विषाणे दन्तौ यस्य ॥ ४६ ॥

रणान्तःस्थितिरूपा रणमध्यावस्थानरूपाः सन्धयो वालाश्च यस्य विदग्धरक्षसां रणचतुराणां राक्षसमृगाणां हन्ता शररूपैरङ्गैः पूर्णः ॥ ४७ ॥

चाप एवापहारः प्राणिप्राणापहारको ग्राहको यस्मिन्। भुजयोः शरग्रहणसन्धानमोक्षविषयो वेग एव पङ्को यस्मिन् दुस्तरत्वात्तत्र। शरा एवोर्मिमालास्तरङ्गा यस्मिन् सुमहानाहव एव ओघो जलं यस्य तस्मिन्

न्यवर्त्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य लङ्कागमनं नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राम एव पातालं पातालप्रविष्टमहार्णवरूपस्य मुखे वड़वामुखरूपे प्रस्कन्दितुं पतितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
दूषणञ्च खरञ्चैव हतं त्रिशिरसं रणे ।
दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदोपमा ॥ २ ॥
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ।
जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ।
उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥
आसीनं सूर्य्यसंकाशे काञ्चने परमासने ।
रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
अजेयं समरे घोरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥

महानादान्ननाद शोकादिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येष्टकचितां वेदिं प्राप्तं प्राज्यं भूय्याज्यहोमवन्तं अतएव ज्वलन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ।
ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥
विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ।
विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥
नद्ध * वैदूर्य्यसंकाशं तप्तकाञ्चनभूषणम् † ।
सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् । ९ ॥
विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे ।
अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताड़ितम् ॥ १० ॥
आहताङ्गं समस्तैस्तु देवप्रहरणैस्तथा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥
क्षेप्तारं पर्वताग्राणां सुराणाञ्च प्रमर्दनम् ।

विमर्दो युद्धम् । वज्राशनिक्षतव्रणमित्यनेन तदवध्यत्वमुक्तम् । ऐरावतदन्ताग्रैरुत्कृष्टं विलेखनं तेन जातो यः किणस्तदङ्कितवक्षसम् ॥ ७ ॥

परिच्छदः छत्रचामरालङ्करणादीनि ॥ ८ ॥

वैदूर्यं श्यामरक्तं श्याममित्यन्ये । स्वशरीरनद्धवैदूर्य्यकान्तिसदृशशरीरकान्तीत्यर्थः । स्निग्धवैदूर्य्येति पाठो बहुलम् ॥ ९ ॥ १० ॥

---

* स्निग्ध इति वा पाठः ।

† कुण्डलम् इति वा पाठः ।

उच्छेत्तारञ्च धर्माणां परदाराभिमर्षणम् ॥ १२ ॥
सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ।
पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥
तक्षकस्य प्रियां भार्य्यां पराजित्य जहार यः ।
कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥
विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः ।
वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ १५ ॥
विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्य्यवान् ।
चन्द्रसूर्य्यौ महाभागौ उत्तिष्ठन्तौ परन्तपौ ॥ १६ ॥
निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ।
दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥
पुरा स्वयम्भुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः ।
देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥
अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ।
मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ १९ ॥

क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥
परदाराभिमर्षणं विवृणोति । पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥
नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्त्तिनीं सरसीम् ॥ १५ ॥
उत्तिष्ठन्तावुदयन्तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः ।
प्राप्तयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥
कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ।
रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ २१ ॥
राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महाबलम् ।
तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥
आसने सूपविष्टन्तं काले कालमिवोद्यतम् ।
राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ २३ ॥
उपगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविक्लवा ।
रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥
तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं
प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता ।

उपजहार उपहारत्वेन दत्तवान् ॥ १८ ॥

यस्य संग्रामे मृत्युतोऽभयं मनुष्यातिरिक्ततो मरणभयहीन इत्यर्थः । मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुतं सोमं हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु उपहन्ति नाशयति । प्राप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान् हरति तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वभूतानां रावणम् आक्रोशशब्दकारिणम् ॥ २२ ॥

काले प्रलयकाले पौलस्त्या राक्षसाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपगम्याब्रवीदित्युक्तं तस्य विवरणम् । तमिति । प्रदर्शयित्वा स्वकं

सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी
महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लङ्कायां शूर्पणखागमनं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

वैरूप्यमिति शेषः। भयं राक्षसवधेन रामजं लोभस्तत्सौन्दर्यात्तद्विषयस्ताभ्यां मोहिता अभीतं यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरति तच्छीला ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः ।
समुत्पन्नं भयं घोरं बोध्यव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
लुब्धं न बहुमन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
स्वयं कार्य्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ।
स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्य्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥
अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।

तत इति ॥ १ ॥

कामभोगेषु प्रमत्तः अतिशयप्रसक्तः निरंकुशः सन् बोद्धव्यं नावबुध्यसे इत्यन्वयः ॥ २ ॥

हेयोपादेयराजगुणानाह रावणस्य गुणहीनत्वं वक्तुं सक्तमिति । ग्राम्यभोगः स्त्र्यादिभोगः तदेवाह, कामवृत्तमिति कामचेष्टापरं लुब्धं भोगलोलुपम् । श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेन सादृश्यम् ॥ ३ ॥

तैः कार्य्यैरननुष्ठितैः ॥ ४ ॥

वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥
ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः ।
ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥
आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ।
अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥
त्वन्तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ! ।
ज्ञातव्यञ्च न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥
येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ! ।
अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥
यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान्नराधिपाः ।
चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥
अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्युतः ।
स्वजनञ्च जनस्थानं निहतं नावबुध्यसे ॥ ११ ॥

अयुक्तचारमनियोजितचारं दुर्दर्शमुचिते काले प्रजाभ्यो दर्शनदानरहितम् । अस्वाधीनं स्वभ्रात्रादिपरतन्त्रम् ॥ ५ ॥

विषयं देशम् अस्वाधीनं स्वभिन्नाधीनं पूर्वं स्वाधीनं देशं पश्चात्परायत्तं ये न रक्षन्ति स्वाधीनीकरणेनेति शेषः । ते न प्रकाशन्ते सागरे मग्ना गिरय इव ॥ ६ ॥

आत्मवद्भिर्वशीकृतान्तर्बहिरिन्द्रियैः विगृह्य विरुध्य ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्राकृतैः राजव्यवहारानर्हदासीदासजनैः ॥ ९ ॥ १० ॥

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥
ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ।
धर्षितञ्च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥
त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च राक्षस ! ।
विषये स्वे समुत्पन्नं यद्भयं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥
तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने नाभिधावन्ति सर्वभूतानि पार्थिवम् ॥ १५ ॥
अभिमानिनमग्राह्यमात्मसम्भावितं नरम् ।
क्रोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १६ ॥
नानुतिष्ठति कार्य्याणि भयेषु न बिभेति च ।
क्षिप्रं राज्याच्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भवेदिह ॥ १७ ॥
शुष्ककाष्ठैर्भवेत् कार्य्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ।

स्वजनं स्वस्य जना यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

कृतं क्षेमं येषु ते कृतक्षेमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तीक्ष्णं स्वामात्यादिविषये तैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टं शठो गूढविप्रियकारी तादृशं राजानं सर्वभूतानि भृत्यामात्यादिसर्वप्रजा नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्त्तन्ते ॥ १५ ॥

अग्राह्यं स्वीयैरनुपसर्प्यम् । आत्मसम्भावितम् आत्मना स्वेनैव सम्भावितं बहुमानं प्राप्तम् अक्रोधनम् अस्थाने क्रोधवन्तम् ॥ १६ ॥

न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्य्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥
उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा ।
एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥
अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।
कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥
नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्त्ति नयचक्षुषा ।
व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥
त्वं तु रावण ! दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ।
यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान् वधः ॥ २२ ॥
परावमन्ता विषयेषु सङ्गवा-
न्न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये
विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥

नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादिस्वजनोऽपीत्याकर्षः । स राज्याच्युतो भवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वज्ञः स्वपरसर्ववृत्तान्तज्ञः ॥ २० ॥

प्रसुप्तो वा प्रसुप्तोऽपि व्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन ॥ २१ ॥

अविदितः येन त्वया न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २२ ॥

परेषामवमन्ता केवलमवमन्तैव न तु तन्नाशविषयबुद्धिः । न चिरात् क्षिप्रं विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति स्वदोषान् परिकीर्त्तितांस्तया
समीक्ष्य बुद्धा चणदाचरेश्वरः ।
धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो
विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शूर्पणखा-
भर्त्सनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

धनेनाद्ययकोशेन दर्पेण राजलाहङ्कारेण बलेन प्राणबलेन चतुरङ्ग-बलेन च चिन्तयामास । मारीचः कलहं निवारयति एषा कलहार्थं प्रोत्साहयति किमत्र कर्त्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥
कश्च रामः कथं वीर्य्यः किं रूपः किं पराक्रमः ।
किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुश्चरम् ॥ २ ॥
आयुधं किञ्च रामस्य येन ते राक्षसा हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥
तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञाङ्गि ! केन त्वञ्च विरूपिता ।
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ४ ॥
ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ।
दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांवरः ॥ ५ ॥
कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ।
शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् ॥ ६ ॥
दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ।
नाददानं शरान् घोरान् विमुञ्चन्तं महाबलम् ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
किं रूप इत्यस्योत्तरं दीर्घबाहुरित्यादि ॥ ५ ॥

न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे।
हन्यमानन्तु तत् सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः॥ ८॥
इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतंत्वश्मवृष्टिभिः।
रक्षसां भीमवीर्य्याणां सहस्राणि चतुर्दश॥ ९॥
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना।
अर्धाधिकमुहूर्त्तेन खरश्च सहदूषणः॥ १०॥
ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः॥ ११॥
एका कथञ्चिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना।
स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना॥ १२॥
भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः।
अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान्॥ १३॥
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली।
रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः॥ १४॥
रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना।

कश्च राम इत्यस्योत्तरं दशरथात्मजः कनकाङ्गदं कनकवलयभूषितं चापम्॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥

खरश्च सहदूषणो हत इत्यर्थः॥ १०॥

किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्ट इत्यस्योत्तरम् ऋषीणामित्यादि॥ ११॥

पूर्वतनं स्ववृत्तं गोपयन्तीत्याह,—एकेति। परिभूय नासाकर्णहीनां कृत्वा॥ १२॥ १३॥

धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥ १५ ॥
सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी।
देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १७ ॥
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी।
तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १८ ॥
यस्य सीता भवेद्भार्य्या यञ्च हृष्टा परिष्वजेत्।
अभिजीवेत् स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् ॥ १९ ॥
सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि।
तवानुरूपा भार्य्या सा त्वञ्च तस्यास्तथा पतिः ॥ २० ॥
तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुङ्गपयोधराम्।
भार्य्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ २१ ॥
विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज!।

रामस्य दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वतत्कार्य्यधुरन्धरत्वम्, बहिश्चरः प्राण इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं सूच्यते ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

यस्य सीता भार्य्या यश्च हृष्टा परिष्वजेत् स एव सर्वेषु कालेषु च पुरन्दरादपि अभ्यधिकं जीवेत्। तस्या लक्ष्म्यवतारत्वादिति व्यङ्ग्यम्॥ [अतिजीवेत् स सर्वेषु देवेष्विव पुरन्दर इति पाठे सर्वान् देवानतिक्रम्य जीवेदित्यर्थः] ॥ १९ ॥ २० ॥

तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥
मन्मथस्य शराणाञ्च त्वं विधेयो भविष्यसि ।
यदि तस्यामभिप्रायो भार्य्यात्वे तव जायते ।
शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः * ॥ २३ ॥
रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर ! ।
क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ! ॥ २४ ॥
विज्ञायैषामशक्तिञ्च ह्रियतामबला बलात् ।
सीता तवानवद्याङ्गी भार्य्यार्थे राक्षसेश्वर ! ॥ २५ ॥

तवानेतुमुद्यताहमिति मृषावचो रावणसन्तोषार्थम् ॥२१॥२२॥
भार्य्यात्वे भार्य्यात्वेन सम्पादने ॥ २३ ॥ २४ ॥
एषां रामादीनामशक्तिं तेषां राज्याद्यभावाचकारात्तव शक्तिञ्च विज्ञाय सीता तव भार्य्यात्वे क्रियतां भार्य्यात्वे तद्व्यवहारे यथा विषयो भवति तथा क्रियतां यत्यतामित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

* कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ! ।
वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्य वनवासिनः ॥
तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणञ्च महारथम् ।
हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसे ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः ।

निशम्य रामेण शरैरजिह्मगै-
र्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान्।
खरञ्च दृष्ट्वा निहतञ्च दूषणं
त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीतापहारणे शूर्पणखाप्रोत्साहनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अद्य कृत्यमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तुं योग्यं तत् प्रतिपत्तुं निश्चित्य ज्ञात्वा प्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः।

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम्।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्य्यं बुध्वा जगाम ह॥ १॥
तत् कार्य्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च।
दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य्य बलाबलम्॥ २॥
इति कर्त्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः।
स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह॥ ३॥

तत इति। शूर्पं शोणितभाजनं नखविदूषणा इति धातुः। शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रियां नखयति विदूषयति इति शूर्पणखेति तीर्थः। शूर्पाकारनखवतीत्यथ संज्ञायां शूर्पणखा अन्यत्र शूर्पनखीति परे। रोमहर्षणम्। शूर्पणखावाक्यस्य कामविकारजनकतया रोमाञ्च-करत्वम्। सचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्य प्रतिपाद्यं कार्य्यं बुध्वा तत्सम्मतिपूर्वकं तत् कर्त्तव्यत्वेन निर्धार्य्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान् कृत्वा जगाम मारीचाश्रममिति शेषः॥ १॥

तत्कार्य्यं सीतापहाररूपम् अन्तश्चित्ते अनुगम्योद्दिश्य दोषाणां गुणानाञ्च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतापहारे एतावन्तो गुणा इति निश्चित्य बलाबलं यथावत् सम्प्रधार्य्य इत्येव कर्त्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य

यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः।
सूतं सञ्चोदयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४ ॥
एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः।
रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
कामगं रथमास्थाय काञ्चनं रत्नभूषितम्।
पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६ ॥
मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः।
राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥
स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः।
स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ ८ ॥
दशास्यो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः।
त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥
कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः।
विद्युन्मण्डलवान् मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥

निश्चयं कृत्वा अकम्पनशूर्पणखाभ्यामज्ञात्वात् सीताहरणमवश्यं कर्तव्यमिति निश्चित्य यानशालां जगाम ॥ २ ॥ ३ ॥

दुष्टे कर्मणि प्रवृत्तौ वृद्धादिनिरोधशङ्कया प्रच्छन्नं गूढम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

देवयोनिभेदाः पिशाचाः वदनभागे तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

नदनदीपतिः समुद्रस्तं तीर्त्वा ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सशैलं सागरानूपं वीर्य्यवानवलोकयन्।
नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥
शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः।
विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतम् ॥ १२ ॥
कदल्याटविसंशोभं नारिकेलोपशोभितम्।
सालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः ॥ १३ ॥
अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः।
नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥
जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैश्चोपशोभितम्।
आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १५ ॥
दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम्।
क्रीड़ारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥

विद्युत्स्थाने आभरणानि। मेघस्थाने रावणः। बलाकास्थाने छत्रम्। ॥ १० ॥

शैलसहितसागरानूपं तत्कूलं तस्यैव वर्णनं नानापुष्पैरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

कदल्यटविः कदलीवनं तेन शोभावत् ॥ १३ ॥

अत्यन्तम् अतिशयेन पर्णवातादिरूपो नियतआहारो येषां तैः ॥१४॥

अजो ब्रह्मा तत्पुत्रैर्वैखानसैरयोनिजैः प्रसिद्धैः माषैर्माषसंज्ञकैः ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥

सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम् ।
देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥
हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ।
वैदूर्य्यप्रस्तरं स्निग्धं सान्द्रं सागरतेजसा ॥ १८ ॥
पाण्डुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ।
तूर्य्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥
तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥
निर्य्यासरसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः ।
वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥
अगुरूणाञ्च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ।
तक्कोलानाञ्च जात्यानां फलानाञ्च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥

अमृताशिभिः अमृतभोजनैः ॥ १७ ॥

प्लवा मण्डूकाः वैदूर्य्यप्रस्तरं वैदूर्य्यसदृशश्यामप्रस्तरं सागरतेजसा सागरोर्मिवैभवेन स्निग्धं सान्द्रं शीतलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

अभिसम्पतन् गच्छन् मार्गवशाद्विमानानि गन्धर्वाप्सरसश्च ददर्श ॥२०॥

निर्यासरूपरसयुक्तमूलानां चन्दनानामित्यर्थः । यद्वा निर्यासरसस्य मूलानाम् उपादानकारणानां गुग्गुलादिवृक्षाणां चन्दनानाञ्च वनानि पश्यन् ॥ २१ ॥

पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ।
मुक्तानाञ्च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥
शैलानि प्रवरांश्चैव * प्रवालनिचयांस्तथा ।
काञ्चनानि च शृङ्गाणि + राजतानि तथैव च ॥ २४ ॥
प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्यद्भुतानि च ।
धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च ॥ २५ ॥
हस्त्यश्वरथगाढ़ानि नगराणि विलोकयन् ।
तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥ २६ ॥
अनूपे सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ।
तत्रापश्यत् स मेघाभं न्यग्रोधं मुनिभिर्वृतम् ॥ २७ ॥
समन्ताद् यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ।

जात्यानामुत्तमानां तक्कोलाः सुगन्धफला वृक्षविशेषास्तेषां वनानि पश्यन् ॥ २२ ॥ २३ ॥

शैलानि शिलासमूहान् ॥ २४ ॥

प्रस्रवाणि निर्झराः ॥ २५ ॥

समं समभूतलं देशम् ॥ २६ ॥

तत्र समुद्रानूपे ॥ २७ ॥

यस्य दिव्यवटस्य । प्रसङ्गात्तन्माहात्म्यं कविराह यस्येति षड्भिः

---

* शंखानां प्रस्तरश्चैव इति वा पाठः ।

† शैलानि इति वा पाठः ।

यस्य हस्तिनमादाय महाकायञ्च कच्छपम् ॥ २८ ॥
भक्षार्थं गरुड़ः शाखामाजगाम महाबलः।
तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ २९ ॥
सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्जाथ महाबलः।
तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ३० ॥
आजा बभूवुर्धूम्राश्च सङ्गताः परमर्षयः।
तेषां दयार्थं गरुड़स्तां शाखां शतयोजनाम् ॥ ३१ ॥
भग्नामादाय * वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ।
एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ ३२ ॥
निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः।
प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३ ॥

श्लोकैः। गरुडोऽमृताहरणप्रस्तावे भक्षार्थं महाकायं गजं कच्छपञ्चादाय क्वचित् स्थित्वा भक्षणाय यस्य शाखां जगाम। गत्वा च यस्य शाखां भारेण बभञ्ज। तस्या भग्नशाखाया अधो वैखानसाद्या अनेके ऋषयः समागता बभूवुस्तेषां शाखापातेन नाशो माभूदिति तां शाखां तौ गजकच्छपौ च महाबलत्वादादायान्यत्र जगाम। गच्छन्नेव तौ शाखां चैकपादेन धृत्वान्त-रिक्ष एव तदामिषं गजकच्छपरूपं भक्षयित्वा तया शाखया प्रक्षिप्तया निषादविषयं निषाददेशं हत्वा मुनींश्च वधान्मोक्षयित्वा प्रहर्षं लेभे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

* जगामादाय इति वा पाठः।

स तु तेन प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः।
अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥
अयोजालानि निर्मथ्य भित्वा रत्नगृहं वरम् ।
महेन्द्रभवनाद् गुप्तमाजहारामृतं ततः॥ ३५ ॥
तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ।
नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः॥ ३६ ॥
तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ।
ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ये रम्ये वनान्तरे॥ ३७ ॥
तत्र कृष्णाजिनधरं जटामण्डलधारिणम् ।
ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥
स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा ।
मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥
तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च ।
अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥

स तेनैव हर्षेणामिषभक्षणनिषादनाशनमुनिरक्षणजसन्तोषेण ॥३४॥

अयोजालानि अयःशृङ्खलनिर्मितजालानि रत्नमयगेहोपरि पक्षिविघ्नपरिहाराय बद्धानि बलान्निर्मथ्य छित्वा रत्नमयगृहञ्च भित्वा गुप्तमृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३५ ॥

सुपर्णेन कृतं भग्नैकमहाशाखत्वरूपं लक्षणं यस्य तम् ॥ ३६ ॥
॥३७ ॥ ३८ ॥

कच्चित्ते कुशलं राजन्! लङ्कायां राक्षसेश्वर!।
केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४१ ॥
एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः।
ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसमागमो नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सर्वकामैरभिलषितसर्वभोग्यवस्तुभिरर्चितो बभूवेति शेषः ॥३९॥४०॥
पूर्वोत्तरं कुशलं पृच्छति कच्चिदिति ॥ ४१ ॥
इदम् अग्रिमसर्गं वक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः।

मारीच ! श्रूयतां तात ! वचनं मम भाषतः।
आर्त्तोऽस्मि मम चार्त्तस्य भवान् हि परमा गतिः॥ १॥
जानीषे त्वं जनस्थानं भ्राता यत्र खरो मम।
दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे॥ २॥
त्रिशिराश्च महाबाहु राक्षसः पिशिताशनः।
अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः॥ ३॥
वसन्ति मन्नियोगेन अधिवासञ्च राक्षसाः।
बाधमाना महारण्ये मुनीन् ये धर्मचारिणः॥ ४॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।

मारीचेति। तातेत्युपलालनं कार्य्यं वदिष्यन् पूर्वं वृत्तं स्मारयति॥ १॥

जानीषे इति। भ्रात्रादयो मन्नियोगाज्जनस्थानं प्राप्य वसन्तीति त्वं जानीषे किलेत्यन्वयः॥ २॥

लब्धलक्षाः लब्धयुद्धोत्साहाः॥ ३॥

अथ तत्र स्थित्वा क्रियमाणं वृत्तञ्च जानीषे इत्याह,—अधिवासञ्चेति। मुनीन् बाधमाना बाधहेतवे हेतौ शानच्। अधिवासञ्च

शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्त्तिनाम् ॥ ५ ॥
ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः।
संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ ६ ॥
नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः।
तेन सञ्जातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ ७ ॥
अनुक्त्वा परुषं किञ्चिच्छरैर्व्यापारितं धनुः।
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥
निहतानि शरैर्दीप्तैर्मानुषेण पदातिना।
खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥
हत्वा त्रिशिरसञ्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः।

कुर्वन्ति मन्नियोगादिति शेषः। अधिवास उपद्रव इति कतकः। रतिवासमिति पाठे रतिवासं रत्या प्रीत्या वासो यत्र कर्मणि तथा ॥४॥५॥

चतुर्दशसहस्राणि यानि सन्ति ते त्विदानीमित्यन्वयः। वसमानाः वसन्तः रामेण संयुगे सङ्गताः तेन सह समरमकार्षुरित्यर्थः। परमत्यर्थमायत्ताः सन्नद्धाः ॥ ६ ॥ ७ ॥

किञ्चिदपि परुषमनुक्त्वा शरैः शरमोक्षणव्यापारैर्व्यापारितं सञ्जातव्यापारं कृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ भगिनीवैरूप्यं निष्कारणं मन्यमानः क्रोधाद्दूषयति रामं पित्रेत्यादिना। क्षीणजीवितः निरपराधं स्त्रीवैरूप्यकरणादेव तथात्वं मन्यते ॥ १० ॥

पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्य्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥
स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ।
अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ ११ ॥
त्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ।
येन वैरं विनारण्ये सत्वमास्थाय केवलम् ॥ १२ ॥
कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता ।
तस्य भार्य्यां जनस्थानात् सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ १३ ॥
आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ।
त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ! ॥ १४ ॥
भ्रातृभिश्च सुरान् सर्वान्नाहमत्राभिचिन्तये ।
तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ! ॥ १५ ॥
वीर्य्यं युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ।
उपायतो महाञ्शूरो महामायाविशारदः ॥ १६ ॥
एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ! ।

अतएवाशीलोऽजितेन्द्रियश्च अस्थाने क्रोधात् ॥ ११ ॥
सत्वं बलमेव केवलमाश्रित्य न तु धर्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः नाभिचिन्तये न गणयामि ॥ १५ ॥
उपायतः उपायैस्त्वत्वर्थः । तत्रैव हेतुगर्भं विशेषणं महामाये-त्यादि ॥ १६ ॥

शृणु तत् कर्म साहाय्ये यत् कार्य्यं वचनान्मम॥ १७॥
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविन्दुभिः।
आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर॥ १८॥
त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम्।
गृह्यतामिति भर्त्तारं लक्ष्मणञ्चाभिधास्यति॥ १९॥
ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम्।
निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव॥ २०॥
ततः पश्चात् सुखं रामे भार्य्याहरणकर्षिते।
विस्रब्धः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना॥ २१॥
तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः।
शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव च॥ २२॥
ओष्ठौ परिलिहन् शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव।
मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत॥ २३॥

मम साहाय्ये यत् कर्म त्वया कार्य्यं तत् कर्म शृण्वित्यन्वयः॥ १७॥
॥ १८॥ १९॥

अपाये अपगमे॥ २०॥

ततः सुखं क्लेशरहितं यथा भवति तथा विस्रब्धं यथा भवति तथा च प्रहरिष्यामि॥ २१॥

रामकथां रामप्रसङ्गं श्रुत्वा मारीचस्त्रस्तो बभूव तेन त्रासेन च तस्य मुखं शुष्कमभवत्॥ २२॥

स रावणस्तस्तविषस्त्तचेता
महावने रामपराक्रमज्ञः।
कृताञ्जलिस्तस्तमुवाच वाक्यं
हितञ्च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-मारीचसंवादो नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

चिन्तावशादनिमिषैरिव नेत्रैरुपलक्षित इति शेषः। मृतभूतो मृतप्रायः ॥ २३ ॥

आत्मनो हितमित्यार्षी षष्ठी ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः।
प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम्॥ १॥
सुलभाः पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥ २॥
न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्य्यं गुणोन्नतम्।
अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम्॥ ३॥
अपि स्वस्ति भवेत्तात! सर्वेषामपि रक्षसाम्।

तर्दिति॥ १॥

प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्य राज्ञ आपातप्रियतया सन्तोषाय तत्कालमधुरवाक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः। अपि तु अप्रियस्यापि तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यस्य वचसो वक्ता भृत्यस्तस्य च श्रोताऽहितवत् प्रतिभासमानमपि इदं पथ्यमेवेति गृहीता राजा विवेकी दुर्लभः। अतो मयोच्यमानम् आपातत अप्रियमिव भासमानमपि उदर्के परमहितं गृहाणेति भावः॥ २॥

अबोधे हेतुरयुक्तचारत्वम् अनियुक्तचारत्वम्॥ ३॥

अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्य्याल्लोकानराक्षसान् ॥ ४ ॥
अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ।
अपि सीतानिमित्तञ्च न भवेद् व्यसनं महत् ॥ ५ ॥
अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ।
न विनश्येत् पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ।
आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥
न च पित्रा परित्यक्तो नामर्य्यादः कथञ्चन ।
न लुब्धो न च दुःशीलो न च क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥
न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दवर्द्धनः ।
न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥

एतदबोधकृतस्य तवानर्थो भावीत्याह,—अपीति । रक्षसां रक्षोत्पादर्शम् । अपि स्वस्ति भवेदपि क्षेमं सम्पद्येतापि किं । तव दुर्बुद्धिनिवृत्येति शेषः । तथा संक्रुद्धो रामो लोकमराक्षसं न कुर्य्यादपि किम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पापमन्त्रितः सहकृतकर्त्तव्यार्थविचारः ॥ ७ ॥

एवं महावीर्य्यत्वं रामे प्रतिपाद्य रावणोक्तदूषणानि निराचष्टे-न च पित्रेत्यादि ॥ ८ ॥

तैक्ष्ण्याद्यभावे हेतुः सर्वभूतहिते रतत्वम् ॥ ९ ॥

वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ।
करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्राजितो वनम् ॥ १० ॥
कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ।
हित्वा राज्यञ्च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥
न रामः कर्कशस्तात ! नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः ।
अनृतं न श्रुतञ्चैव नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥ १३ ॥
कथं तु तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥
शरार्चिषमनाधृष्यञ्चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रविष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥

कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति वनं स्वयमेव प्रव्रजितो न तु किञ्चित् पापात् पित्रा प्रवासित इत्यर्थः ॥ १० ॥

कैकेय्याः प्रियस्य कामस्य मनोरथस्य पूर्णार्थम् ॥ ११ ॥

अनृतं न श्रुतञ्चैव अनृतप्रसङ्गमपि न जानाति तेन तत्कथनं दूरापास्तमित्यर्थः । एवं वक्तुं रामं दुर्गुणं वक्तुम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ सीतापहारस्याशक्यत्वमाह,—कथं त्विति । स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवेन किञ्च तस्य रामस्य स्वेन तेजसा सहजप्रतापेनेत्यर्थः ॥१४॥

धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ।
चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥
राज्यं सुखञ्च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ।
नात्यासादयितुं तात ! रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७ ॥
अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥
तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्य्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ।

शरार्चिषं शरज्वालम् । खड्गचापपदेन तद्गतशत्रवस्तद्रूपमिन्धनं यस्य ॥ १५ ॥

रामेऽन्तकरूपकोपपादकविशेषणान्याह,—धनुरिति । धनुरेव व्यादितं व्यात्तमिति यावत् दीप्तं ज्वालादीप्तमास्यं यस्य रामरूपान्तकस्य ज्वालादीप्तत्वमेव शरार्चिषमित्यनेनोक्तम् ॥ १६ ॥

अत्यासादयितुमत्यन्तं प्राप्तुम् ॥ १७ ॥

अप्रमेयं हि तत्तेज इत्यनेनावाङ्मनसगोचरत्वं ध्वनितं यस्य सेत्यनेन तस्या अपि तत्त्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

नरसिंहस्येत्यनेन हिरण्यकशिपुप्रभृतिहन्ताऽयमेवेति सूचितम् । नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्यास्तच्छक्तित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥
किमुद्यमं व्यर्थमिमं कृत्वा ते राक्षसाधिप!।
दृष्टश्चेत्तु रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥
जीवितञ्च सुखञ्चैव राज्यञ्चैव सुदुर्लभम्।
स सर्वैः सचिवैः सार्द्धं विभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥
मन्त्रयित्वा सधर्मिष्ठं कृत्वा निश्चयमात्मनः।
दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य्य बलाबलम् ॥ २३ ॥
आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः।
हितं हि तव निश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे
समागमं कोसलराजसूनुना।

न सेति रजस्तमःप्रधानेन त्वादृशेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

व्यर्थमिममुद्यमं कृत्वा ते न किमपि हितमित्यर्थः। तेन चेत्त्वं रणे दृष्टस्तदा तदन्तं तद्दर्शनावसानं तव जीवितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जीवितमिति। जीविताद्युद्दिश्य स त्वं विभीषणप्रोगमैर्धर्मिष्ठै-र्मन्त्रयित्वा अनन्तरं निश्चयं कृत्वा दोषगुणबलाबलनिर्धारणविषयम् आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलाबलं सम्प्रधार्य्य विचार्य्य तदनन्तरं स्वस्य रामस्य च बलं तत्त्वतो ज्ञात्वा निश्चित्य तव आत्मनो हितमिद-मिति निश्चित्य यत्क्षमं तत् कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं
क्षमञ्च युक्तञ्च निशाचराधिप ! ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसंवादो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सत्सचिवान्तर्गतस्य मम त्वेष निश्चय इत्याह,—अहं त्विति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

कदाचिदप्यहं वीर्य्यात् पर्य्यटन् पृथिवीमिमाम् ।
बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः ॥ २ ॥
व्यचरं दण्डकारण्यमृषिमांसानि भक्षयन् ।
विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ ३ ॥
स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ।
अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ ४ ॥
मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ! ।
इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ५ ॥
प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ।

अथ स्वानुभवसिद्धं रामबलमाह,—कदाचिदित्यादि । अहमपीति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

मद्वित्रस्तः मत्तो वित्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पर्वकाले यागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऊनद्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः ॥ ६ ॥
कामं तु मम तत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ।
बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥
वधिष्यामि * मुनिश्रेष्ठ ! शत्रुं तव यथेप्सितम् ।
एवमुक्तः स तु मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
रामान्नान्यद्‌ बलं लोके पर्य्याप्तं तस्य रक्षसः ।
देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥
आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोकविदितं नृप ! ।
काममस्ति महत् सैन्यं तिष्ठत्विह परन्तप ! † ॥ १० ॥
बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ।
गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप ! ॥ ११ ॥

पञ्चदशवर्षोऽपि तथा दशरथेनानुदितोऽप्यत्यन्तबालद्योतनाय अति-बालेनापीदृशं कृतं किमधुना वाच्यमिति रावणस्यात्यन्तभयाय मारीचेन तथा दशरथेनोक्त इत्यूनद्वादशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनषोड़शवर्षोऽयमिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यद्यपि भवान् देवानामपि सहायकृत् आसीत् । अन्यच्च तव त्वया कृतं कर्म त्रिलोकविदितं त्रिषु लोकेषु विदितं तथापि रामादन्यद् बलं

---

* विधमिष्ये इति वा पाठः ।

† काममस्तु मम श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः । इति वा पाठः ।

इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम्।
जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम्॥ १२॥
तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम्।
बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं * विस्फारयन् धनुः॥ १३॥
अजातव्यञ्जनः श्रीमान् बालः श्यामः शुभेक्षणः।
एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया॥ १४॥
शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा।
अदृश्यत तदा रामो बालचन्द्र इवोदितः॥ १५॥
ततोऽहं मेघसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः।
बली दत्तवरो दर्पादाजगामाश्रमान्तरम्॥ १६॥

तस्य रक्षसो न पर्य्याप्तमतः कामं तव बलं यदस्ति तदत्रैव तिष्ठतु तदुपयोगाभावात्। अत एष बालोऽपि यतस्तन्निग्रहसमर्थोऽतो देय एवेति शेषः॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

उपस्थितो रामः तद्रक्षणार्थं समीपं प्राप्तः सन्॥ १३॥

अजातव्यञ्जनः श्मश्र्वादिपुंस्त्वचिह्नप्रादुर्भावहीन इत्यर्थः। एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्य्ये स्थितः शिखी काकपक्षधरः कनकमालयोपलक्षितः॥
॥ १४॥ १५॥

आजगामेत्युत्तमपुरुषः। अत्र पारोक्ष्यार्थकलिटा दैवपारवश्या-

---

* सज्यम् इति वा पाठः।

तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः।
मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसम्भ्रान्तश्चकार ह ॥ १७ ॥
अवजानन्नहम्मोहाद् बालोऽयमिति राघवम्।
विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः।
तेनाहं ताड़ितः चिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥
नेच्छता तात! मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः।
रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रान्तचेतनः ॥ २० ॥
पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि।
प्राप्य संज्ञां चिरात्तात! लङ्कां प्रतिगतः पुरीम् ॥ २१ ॥
एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः।
अकृतास्त्रेण रामेण बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥
तन्मया वार्य्यमाणस्तु यदि रामेण विग्रहम्।

देवाहमागतो न तु तदागमनं मम प्रत्यक्षमिति ध्वनयति। यद्वा बहु-कालिकत्वेन विस्मृतत्वाद्वा तत्त्वारोपः। आर्षो वा लिट्। आश्रमा-न्तरम् आश्रममध्यं दत्तवरो ब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः ॥ १६ ॥

प्रविष्टोऽहं तेन दृष्ट इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

शतयोजने तटात्तत्पर्य्यन्तदेशस्थिते समुद्रे चिप्तः ॥ १९ ॥

नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलं कृपाजन्यमिति मारीचा-शयः। भाविकार्य्यार्थमिति वस्तुतत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

करिष्यस्यापदं घोरां चिप्रं प्राप्य नशिष्यसि ॥ २३ ॥
क्रीड़ारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवदर्शिनाम्।
रचसाञ्चैव सन्तापमनर्थञ्चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥
हर्म्यप्रासादसम्बाधां नानारत्नविभूषिताम्।
द्रच्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥
अकुर्वतोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात्।
परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २६ ॥
दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान्।
द्रच्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राचसान् ॥ २७ ॥
हृतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः।
हतशेषानशरणान् द्रच्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥
शरजालपरिचिप्तामग्निज्वालासमावृताम्।
प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रच्यसि त्वमसंशयम् ॥ २९ ॥

ये मे सहाया अपरे गतास्ते निपातिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अनर्थं मरणरूपम् आहरिष्यसि यत्नात् सम्पादयिष्यसि ॥२४॥२५॥

सङ्गदोषाद्रचःकुलमात्रस्य नाशः प्राप्नोतीत्याह,—अकुर्वतोऽपीति। परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्निमित्तैः नागह्रदे सर्पयुक्तह्रदे सर्पनियहाय प्रविष्टेन राजप्रेरितधीवरादिना गरुड़ेन वा यथा प्रसङ्गान्मत्स्या नश्यन्ति तद्वत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

हृतदारान् परिहृतदारान् त्यक्तदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

परदाराभिमर्षात्तु नान्यत् पापतरं महत् ।
प्रमदानां सहस्राणि तव राजन्! परिग्रहे ॥ ३० ॥
भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष रक्षसाम् ।
मानं वृद्धिञ्च राज्यञ्च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥
कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥

निवार्य्यमाणः सुहृदा मया भृशं
प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ।
गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो
यमक्षयं रामशरास्तजीवितः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसंवादो नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तव परिग्रहेऽन्तःपुरे प्रमदानां सहस्राणि अतस्तास्वेव रमस्व । नान्यत्र मनोधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

एवमस्मि तदा मुक्तः कथञ्चित्तेन संयुगे।
इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम्॥ १॥
राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्या*मनिर्विण्णस्तथा कृतः।
सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावने॥ २॥
दीप्तजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः।
व्यचरन् दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः॥ ३॥
अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण!।
अत्यन्तघोरो व्यचरंस्तापसांस्तान् प्रधर्षयन्॥ ४॥

पुनः स्वानुभवसिद्धं रामवृत्तमाह,—एवमिति। तदा विश्वामित्र यज्ञरक्षणसमये तेन कथञ्चिन्मुक्तोऽस्मि। इदानीं प्रौढ़ावस्थायामपि यद्वृत्तं मद्विषयं यदुत्तरं यत् सर्वलोकोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं तच्छृणु शृणुष्वेति यावत्॥ १॥

पूर्वं तथाकृतः प्राणसङ्कटं प्रापितोऽप्यहमनिर्विण्णः अप्राप्ततद्विषय प्रवृत्तिवैराग्यः ताभ्यां मृगरूपाभ्यां सहितोऽहमपि मृगरूपः सन् प्रविष्ट इत्यन्वयः॥ २॥

---

* समेताभ्याम् इति वा पाठः।

निहत्य दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ।
रुधिराणि पिबंस्तेषां तन्मांसानि च भक्षयन् ॥ ५ ॥
ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् ।
तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरं दण्डकावनम् ॥ ६ ॥
तदाहं दण्डकारण्ये व्यचरन् धर्मदूषकः ।
आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥
वैदेहीञ्च महाभागां लक्ष्मणञ्च महारथम् ।
तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ८ ॥
सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ।
तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥
अभ्यधावं सुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ।
जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् ॥ १० ॥
तेन त्यक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ।
विकृष्य सुमहच्चापं सुपर्णानिलतुल्यगाः * ॥ ११ ॥

तदेवाह,—दीप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
वनगोचरान्दृषीनन्यजीवांश्च ॥ ६ ॥
आसादयं प्राप्तवान् । तापसं धर्मं तापससम्बन्धिधर्ममाश्रितम् ॥
७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

* सुपर्णानिलनिस्वनाः इति वा पाठः ।

ते बाणा वज्रसंकाशाः सुघोरा रक्तभोजनाः।
आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥
पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा।
समुत्क्रान्त*स्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥
शरेण मुक्तो रामस्य कथञ्चित् प्राप्य जीवितम्।
इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १४ ॥
वृक्षे वृक्षे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम्।
गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १५ ॥
अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण!।
रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर!।

अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः तं प्रहारं पूर्वं रामदत्तप्रहारम् ॥१०॥११॥
सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमाषम् ॥ १२ ॥
शठो गूढविप्रियकारी दृष्टभयः रामादिति शेषः। समुत्क्रान्तः पलायितः ॥ १३ ॥
प्रव्राजितः परिव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्यागः युक्तो योगाभ्यासरतः अतएव तापसस्तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरान्तःकरणः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥

* समुद्भ्रान्तः इति वा पाठः।

दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामीव चेतनः ॥ १७ ॥
रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ! ।
रत्नानि च रथाश्चैव संत्रासं जनयन्ति मे ॥ १८ ॥
अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ।
बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु रावण ! * ।
न ते रामकथा कार्य्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥

रहिते रामरहितेऽपि वने उद्भ्रमामि भीतो भवामि इव चेतनः सुषुप्तो नष्टचैतन्योऽपि तद्दर्शनवशाल्लब्धचैतन्यः प्रलपामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रकारादीनीति । एवञ्च साक्षाद्दर्शने यस्त्रासः स वक्तुमशक्य इति भावः । तन्नामैकदेशसत्तावदपि नाम भयजनकं किं वक्तव्यं सम्पूर्ण-तन्नाम्नो भयजनकत्वमिति । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्येति गीताश्लोकार्थोऽत्र व्यङ्ग्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्माद्रामेण रणे युध्यस्व एतदुचितं न तु तद्दारापहार उचितः सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे एकस्यैव नाशादिति भावः । मुख्यपक्षमाह, क्षमां वेति । यदि मां जीवन्तं द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा न कार्या तत्कथाया रक्षस्तेजोपहारत्वादुभयोरपि तेजोनाशे मरणादप्यधिका दुःखावस्थेति भावः ॥ २० ॥

---

* न क्षमं कुरु राक्षस ! इति वा पाठः ।

बहवः साधवो लोके युक्ताधर्ममनुष्ठिताः।
परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः॥ २१॥
सोऽहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर!।
कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै॥ २२॥
रामस्य हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः।
अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि॥ २३॥
यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः।
अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा।
अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः॥ २४॥

साधवः अकृतपरापचाराः। युक्ता योगवन्तः। अनुष्ठिता इति-कर्त्तरि निष्ठा॥ २१॥

परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः। विनश्येयं विनशिष्यामि। अतः हे राक्षस यत्ते क्षमं रणः क्षमा वा तत्त्वमेव कुरु। अहं तु त्वां नानुयामि त्वद्बुद्धिं नानुगच्छामीत्यर्थः॥ २२॥

तत्र हेतुमाह,—रामस्य हीति। तेजः पराक्रमः सत्त्वं बुद्धिबलं बलं शारीरं हि यतो महातेजस्त्वादिगुणै रामः प्रसिद्धोऽत इदृशो रामः राक्षसलोकस्यान्तकरः हि निश्चयेन भवेदिति अपि संभाव्यते अतो नानुयामि त्वद्बुद्धिम्। सकलराक्षसकुलनाशभियेति भावः॥ २३॥

खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्र क्षमैव युक्तेत्याह,—यदीति। सीताहननप्रयत्नदोषविरूपितशूर्पणखाहेतोरतिवृत्तस्तूष्णीमव-

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया
यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ।
सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे
हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-मारीचसंवादो नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

स्थितेन रामेण यदि शूर्पणखावाक्यजनितरोषात् स्वयं योद्धुं गतो रामेण हतस्तदा को रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्त्वमेव ब्रूहि ॥ २४ ॥

सिद्धान्तमाह,—इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरिष्यसि तदा रणे हतः सबान्धवस्त्वं जीवितं त्यक्ष्यसि इति मया चाद्यैव निश्चीयते ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः।

मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तञ्च रावणः।
उक्तो न प्रतिजग्राह मर्त्तुकाम इवौषधम्॥ १॥
तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः।
अब्रवीत् परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः॥ २॥
दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच! मयि कथ्यते।
वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोखरे॥ ३॥
त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे।
मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः॥ ४॥

मारीचस्य मारीचेन क्षमं निवृत्तिसमर्थं युक्तं न्याय्यं कालोचितञ्च वाक्यमुक्त उपदिष्टो रावणो मुमूर्षुरौषधमिव तदुक्तं न प्रतिजग्राह॥ १॥ २॥

शत्रोर्मानुषस्य स्तावकत्वात् क्रोधेनाह,—दुष्कुलेति। अयुक्तार्थं राजचित्तप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थं निष्फलं तमोगुणाक्रान्ते मम हृदये तस्यानवकाशात्॥ ३॥

संयुगे पापशीलत्वादिगुणकस्य स्त्रीताटकाहन्तृत्वात् रामस्य भार्य्याहरणविषये स्थितं मां तद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्त्तयितुं न शक्यमित्यर्थः। मामिति द्वितीया छान्दसत्वात्॥ ४॥

यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ।
स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥
अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ।
प्राणैः प्रियतरा सीता हर्त्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥
एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच ! विद्यते ।
न व्यावर्त्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥
दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ।
अपायं वा उपायं वा कार्य्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥
संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
उद्यताञ्जलिना राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥

तत्र मूर्खत्वमुपपादयति,—य इति । प्राकृतमसारं स्त्री कैकेयी । एकपदे द्राक् ॥ ५ ॥

संयुगे खरहन्तुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अपि चापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासङ्गत इत्याह,—दोषगुणं वेति । कस्यचित् सन्दिग्धस्य कार्य्यस्य निश्चये निश्चयसिद्ध्यर्थम् अत्रानुष्ठिते को गुणः को दोषः क उपायः कोऽपाय इति यदि पृष्टं स्यात्तदा एवं वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः । मया तु निश्चिते कार्य्ये केवलं साहाय्ये नियुज्यसेऽतो न ते जल्पः सङ्गत इति भावः ॥ ८ ॥

पृष्टोत्तरमेव राजनि सचिवेन विनीतेन वाच्यमित्याह,—संपृष्टेनेति । उद्यताञ्जलिनेत्यनेन विनीतता दर्शिता ॥ ९ ॥

वाक्यमप्रतिकूलन्तु मृदुपूर्वं शुभं हितम् ।
उपचारेण वक्तव्यो युक्तश्च वसुधाधिपः ॥ १० ॥
सावमर्दन्तु यद्वाक्यमथवा हितमुच्यते ।
नाभिनन्देत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितम् ॥ ११ ॥
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२ ॥
औष्ण्यं तथा विक्रमञ्च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ।
धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ! ॥ १३ ॥
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च नित्यदा ।
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः ॥ १४ ॥
अभ्यागतं तु दौरात्म्यात् परुषं वदसीदृशम् ।

उपचारेण राजनीत्युक्तमार्गेण युक्तम् ॥ १० ॥

सावमर्दन्तु राजस्तस्यावमर्दसहितम् । अथवा यद्यप्यर्थे यद्यपि हितं तथापि नाभिनन्देत । त्वं त्वस्तु एव ममाहितमवमर्दसहितं मान-हीनं वदसीत्यनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

ततो वक्तुरनिष्टमपीत्याह,—पञ्चेति । के पञ्चेत्यत्राह, अग्नेरिति ॥ १

कानि रूपाणि तत्राह, क्रमेण । औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं सौम्यं दयार्द्रचित्तत्वं दण्डं दुष्टनिग्रहम् । एवञ्च तादृशे वक्तरि तीक्ष्ण दण्डपात इत्याशयः ॥ १३ ॥

धर्मं राजधर्मम् ॥ १४ ॥

गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमञ्चात्मनि राक्षस ! ॥ १५ ॥
मयोक्तमपि चैतावत् त्वां प्रत्यमितविक्रम ! ।
अस्मिंस्तु स भवान् कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥
शृणु तत् कर्मसाहाय्ये यत् कार्य्यं वचनान्मम ।
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ १७ ॥
आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ।
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया ।
आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥
तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ।

अभ्यागतमतिथिमित्यनेन पूज्यत्वातिशयं सूचयति । गुणदोषप्रश्ने किं मम हितमिति प्रश्ने वा ईदृशं वक्तुं युक्तं नचैतदेकमपि मया पृष्टमिति भावः ॥ १५ ॥

अपि च अपि तु मया त्वां प्रति एतावदेवोक्तम् । किं तत्राह, अस्मिन् सीतापहाररूपे कृत्ये स भवान् मया नियुक्तः साहाय्यं कर्तुमर्हसीति ॥ १६ ॥

किं तन्मत्कर्त्तव्यं साहाय्यं तत्राह,—शृण्विति । साहाय्ये मम वचनात् यत् कार्य्यं तत् कर्म शृणु इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनुगच्छति संभ्रान्तं सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम्।
आहरिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥
एवं कृत्वा त्विदं कार्य्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस!।
राज्यस्यार्द्धं प्रदास्यामि मारीच! तव सुव्रत! ॥ २३ ॥
गच्छ सौम्य! शिवं मार्गं कार्य्यस्यास्य विवृद्धये।
अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥
प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम्।
लङ्कां प्रतिगमिष्यामि कृतकार्य्यः सह त्वया ॥ २५ ॥
नोचेत् करोषि मारीच! हन्मि त्वामहमद्य वै।
एतत् कार्य्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि।
राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते
मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य।

रामवाक्यानुरूपकं रामध्वनिसदृशध्वनियुक्ताम् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥
शिवं मार्गं गच्छ सौम्यो भूत्वा प्रस्थितो भवेत्यर्थः। किञ्च शिवं मनोहरं मार्गं मृगरूपं गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथ राजत्वात् स्ववाक्याकरणे दण्डमाह,—नोचेदिति। मद्वचनाननुष्ठाने मरणमेवानुष्ठाने तु जीवनं मत्तो बहुधनादिप्राप्तिश्च। एवं प्रार्थनया अकरणे बलान् मद्बलहेतुकमरणभयात्त्वञ्च करिष्यस्येव ॥२६॥

एतद्व यथावत् परिगण्य बुद्ध्या
यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसंवादो नाम चत्वारिंश सर्गः ॥ ४० ॥

रामात्पर्य्यायद्वये इव कदाचिज्जीवनं सम्भाव्यत एव मद्वचनाकरणे तु सर्वथाऽवश्यम्मृत्युरेवेत्याह,—आसाद्येति । तं रामं संश्रयेः, न तु नाश-निश्चयः । एतन्मदुक्तवचनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः।

आज्ञप्तो रावणेनेत्थं प्रतिकूलश्च राजवत्।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं निःशङ्को राक्षसाधिपम्॥ १॥
केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा।
सपुत्रस्य सराज्यस्य सामात्यस्य निशाचर!॥ २॥
कस्त्वया सुखिना राजन्! नाभिनन्दति पापकृत् *।
केनेदमुपदिष्टन्ते मृत्युद्वारमुपायतः॥ ३॥
शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्य्या निशाचर!।
इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा॥ ४॥

राजवद्राजयोग्यं रावणेनाज्ञप्तः रामलक्ष्मणप्रतारणरूपं कार्य्यं प्रतिकूलम् अन्यथा वधं करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यसहितं यथाज्ञप्तो मृत्योर्निःशङ्को मारीचः परुषं शब्दतोऽर्थतश्च वाक्यमब्रवीत्॥ १॥

विनाशः विनाशोपायः॥ २॥

सुखिना त्वया सहावस्थानमिति शेषः। को नाभिनन्दति। केन पापकृता उपायतः उपायव्याजेन॥ ३॥

तथोपदेष्टारस्त्वत्तो हीनवीर्य्यास्तव शत्रवः। ये त्वां त्वत्तो बलवत्तरेण शत्रुणोपरुद्धं विनश्यन्तं द्रष्टुमिच्छन्ति॥ ४॥

---

* निन्दितः इति वा पाठः।

केनेदमुपदिष्टन्ते क्षुद्रेणाहितबुद्धिना ।
यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ! ॥ ५ ॥
वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ये त्वामुत्पथमारूढ़ं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥
अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ।
निग्राह्य सर्वथा सद्भिः न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥
धर्ममर्थञ्च कामञ्च यशश्च जयतां वर ! ।
स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ! ॥ ८ ॥
विपर्य्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ! ।
व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥
राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतां वर ! ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥
राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ! ।

स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेन ॥ ५ ॥

ये त्वामेवं कुपथमारूढ़ं न निगृह्णन्ति न वारयन्ति अमात्यास्ते वध्या वधयोग्याः कुतस्त्वया न वध्यन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र नीतिशास्त्रमाह,—अमात्यैरिति ॥ ७ ॥

कुतस्तैरेवमनुष्ठेयं तत्राह, धर्ममिति ॥ ८ ॥

विपर्य्यये स्वामिवैगुण्ये तत्र न केवलं तेषामेव व्यसनप्राप्तिः किं तु सर्वजनानां तदाह, इतरे जना इति अपीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

न चातिप्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ! ॥ ११ ॥
ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भुज्यन्ते सह तेन वै ।
विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥
बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ।
परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥
स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ! ।
रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण ! राक्षसाः ।
येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥
तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ।

तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन प्रतिकूलेन स्वप्रकृतीनामिति शेषः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णमन्त्रास्तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारस्तेन तन्मन्त्रग्राहिणा राज्ञा सह भुज्यन्ते स्वसमतया स्थाप्यन्ते । मन्दो मन्दबुद्धिः सारथिर्येषां ते रथा यथा विषमे सारथिभिः सह नश्यन्ति तथा ते राजानो मन्त्रिभिः सह नश्यन्ति ॥ १२ ॥

युक्तधर्ममनुष्ठिताः युक्तधर्मानुष्ठातारः साधवो नीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाः सपरिजनाः ॥ १३ ॥

तीक्ष्णदण्डेन प्रजानां प्रतिकूलेन रक्ष्यमाणाः प्रजा न वर्धन्ते गोमायुना मृगघातकजीवेन रक्ष्यमाणा मृगा इव ॥ १४ ॥

कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च ॥ १५ ॥

अत्र त्वं * शोचनीयोऽसि ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥
मां निहत्य तु रामोऽसावचिरात् त्वां बधिष्यति ।
अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये † चाप्यरिणा हतः ॥ १७ ॥
दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय ।
आत्मानञ्च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८ ॥

तदिदं त्वत्तो मरणरूपं घोरं काकतालीयमाकस्मिकं मयासादितं यद्यपि तथापि तत्प्रति न मया शोकः क्रियते जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायात् । तथापि त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि यदर्थं त्वं मया शोचनीयोऽसि ॥ १६ ॥

ननु मम मरणं कथं निश्चितं तत्राह,—मामिति । मां निहत्य रामस्त्वां सबान्धवमचिराद्वधिष्यति तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं त्वत्तो वा रामाद्वा तत्रानेन वधेन कृतकृत्योऽस्मि तत् मृधे रणेऽरिणा हतो म्रिये राजतो बलान्मरणापेक्षया रणे प्रच्युतो मृत्योः स्वर्गदत्वादायमृत्योरपमृत्युत्वेन दुर्मरणत्वेन शास्त्रे उक्तेः राज्ञा मारितस्य शौचोदकदानाद्यभावश्रवणाद्रामतो मरणेन कृतकृत्योऽहमिति व्यङ्ग्यम् । ईदृशं ज्ञानञ्चास्य तपसा योगेन च शुद्धचित्तत्वादिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

आत्मानं रावणं सबान्धवमात्मानमित्यन्वयः ॥ १८ ॥

---

* किम् इति वा पाठः ।
† मृधे यत् इति वा पाठः ।

आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया।
नैव त्वमपि नाहं वै नैव लङ्का न राक्षसाः॥ १९॥

निवार्य्यमाणस्तु मया हितैषिणा
न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर!।
परेतकल्पा हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-मारीचसंवादो नाम एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१॥

कदाचिद् यदि मया जीवता सहैव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चादपि सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः॥ १९॥

न मृष्यसे प्रतिकूलबुद्ध्या न परिगृह्णासीत्यर्थः। परेतकल्पाः मृतप्रायाः॥ २०॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः ।
गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिञ्चरप्रभो ! ॥ १ ॥
दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ।
मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितञ्च मे ॥ २ ॥
न हि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्त्तते ।
वर्त्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥
किन्तु कर्तुं मयाशक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात ! स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ! ॥ ४ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवत् तेन वचनेन स राक्षसः ।

भयात् रावणादधुनैव हानिर्भविष्यतीति त्रासाद्गच्छावेत्यब्रवीत् ॥ १॥
तथावदन्नेव निजदुःखमप्याह,—दृष्टश्चाहमिति । पुनः यदाद्य तेन दृष्टो भविष्यामि तदोच्यमानविशेषणेन रामेण जीवितं निहतं नष्टमेव यकारात्तव च जीवितं नष्टम् ॥ २ ॥
यमदण्डहतस्य तेऽसौ रामः प्रतिरूपो यमदण्डप्रतिरूपो वर्त्तते ॥ ३ ॥
अयाशक्यपरिहारमनर्थं शोचति किं त्विति ॥ ४ ॥

परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एतच्छौण्डीर्य्ययुक्तं ते मच्छन्दवशवर्त्तिनः ।
इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः ॥ ६ ॥
आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः ।
मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ।
तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥
ततस्तथेत्युवाचैनं रावणं ताटकासुतः ।
ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ ९ ॥
आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ।
तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च ॥ १० ॥
गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ।
समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ ११ ॥

तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन सुसंश्लिष्टं गाढ़म् ॥ ५ ॥

मच्छन्दवशवर्त्तिनः मदभिप्रायवशवर्त्तिनः शौण्डीर्य्यं वीर्य्यं तद्युक्तं एतद्वचो योग्यमिति शेषः । इदानीं मारीचोऽसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोऽसि पूर्वमन्यो हि राक्षसस्तदाविष्ट इति शेषः ॥ ६ ॥

खगः आकाशगामी रथः ॥ ७ ॥

शून्ये रामलक्ष्मणरहिते समये ॥ ८ ॥ ९ ॥

आश्रममण्डलात् मारीचाश्रममण्डलादित्यर्थः । पत्तननगरयो राज-

ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ।
अवतीर्य्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् ॥ १२ ॥
हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ १३ ॥
क्रियतां तत् सखे ! शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ।
स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ १४ ॥
मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ।
स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् ॥ १५ ॥
मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ।
रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥
किञ्चिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलनिभोदरः ।

धानी राजधानीत्वेन भेदः । पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मणिप्रवरशृङ्गाग्रः इन्द्रनीलरत्नाकारशृङ्गाग्रः । मणिशब्दः केवल इन्द्रनीले इति कविसमय इति कतकः । क्वचित् सिता क्वचिदसिता मुखस्याकृतिः शोभा यस्य सः । तदेवाह,—रक्तपद्मोत्पलेति । उत्पलं नीलोत्पलम् । इन्द्रनीलवदुत्पलवच्च श्रवसः श्रवणं यस्य सः ॥ १६ ॥

मधूकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः कञ्जं पद्मं तत्किञ्जल्कसदृशवर्णः ॥ ॥ १७ ॥

मधूकनिभपार्श्वश्च कञ्जकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १७ ॥
वैदूर्य्यसङ्काशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः।
इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः ॥ १८ ॥
मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः।
क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ १९ ॥
वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदञ्च तत्।
मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ॥ २० ॥
प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम्।
विचरन् गच्छते शष्पं शाद्वलानि समन्ततः ॥ २१ ॥
रौप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः।
विटपीनां किसलयान् भक्षयन् विचचार ह ॥ २२ ॥
कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः।
तमाश्रमं मन्दगतिं सीतासन्दर्शनं ततः ॥ २३ ॥

सुसंहतः श्लिष्टसन्धिबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रज्वलयन् प्रदीपयन् ॥ २० ॥

शाद्वलानि विचरन् भक्षयन् गच्छते गच्छति ॥ २१ ॥

चिचर्मिति क्रियाविशेषणम्। विटपीनामिति दीर्घ आर्षः छन्दोऽनुरोधात् भक्षादन्निति पाठे आर्षः अनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥

राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः ।
रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥
पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ।
गत्वा मुहूर्त्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥
विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निषीदति ।
आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥
मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्त्तते ।
सीतादर्शनमाकाङ्क्षन् राक्षसो मृगतां गतः ॥ २७ ॥
परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ।
समुद्वीक्ष्य च सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥
उपगम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश ।
राक्षसः सोऽपि तान् वन्यान् मृगान् मृगवधे रतः ॥ २९ ॥
प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ।

कदलीगृहं कदलीवाटिकां कर्णिकारान् तद्वनञ्च गत्वा त्यक्त्वा सीतासन्दर्शनमपेक्षितस्ततो मन्दगतिं समाश्रयन् विचचार विरराज च ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मृगयूथानि गच्छति तत्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनिष्पतन् । प्रागल्भ्येन कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥

विद्रवन्ति अमृगत्वनिश्चयादिति शेषः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥
कुसुमापचये व्यग्रा पादपानत्यवर्त्तत।
कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥
कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना।
अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥
मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना।
तं वै रुचिरदन्तोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥
विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत।
स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥

मृगवधे रतोऽपि भावस्य राक्षसस्य संच्छादनार्थं संस्पृशन्नपि मृगान्न भक्षयति ॥ ३० ॥

अपचयो ग्रहणम्। अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशिरान्तकालोऽयम्। गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुम इति सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैववनानिल इति च पम्पातीरे रामोक्तेश्च किञ्चाग्रे द्वादशमासोत्तरं यद्येषा मां नाङ्गीकरोति तदैनां हन्मीति रावणप्रतिज्ञा। ततो हनुमद्दर्शनकाले च तं प्रति सीतावाक्यं वर्त्तते दशममासौ द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेति सङ्गच्छते। माघे शुक्लाष्टम्यां हरणे हि मार्गशुक्लाष्टम्यां ततोर्वागेव वा दशमसमाप्त्या तस्य वर्त्तमानत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यात्। तच्छुक्लपक्षान्ते हनूमतस्तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥

अनर्हा वनवासस्येत्यनेन नगरवासः सूचितः ॥ ३२ ॥

विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनम् ।
अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं मृगम् ।
विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे हिरण्य-
मृगदर्शनं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रूप्यं रजतं धातवो गैरिकाद्यास्तत्सदृशरोमयुक्तम् ॥३३॥३४॥३५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती।
हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥
प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी।
भर्त्तारमपि चक्रन्द लक्ष्मणञ्चैव सायुधम् ॥ २ ॥
आह्वयाह्वय च पुनस्तं मृगं साधु वीक्षते।
आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्य्यपुत्र ! सहानुज ॥ ३ ॥
तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ।
वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ४ ॥
शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्।
तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥
चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने।

सातमिति ॥ १ ॥

मृष्टहाटकं शुद्धं हेम तत्सदृशवर्णा चक्रन्द आह्वाने क्रन्दिः चक्रन्देति रोदनार्थेन भाव्यशुभमिति सूचितं कविना ॥ २ ॥ ३ ॥

तावाहूतौ सीतयेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनेन निहता राम ! राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥
अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् ।
भानुमत् पुरुषव्याघ्र ! गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥
मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ! ।
जगत्यां जगतीनाथ ! मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥
एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य्य शुचिस्मिता ।
उवाच सीता संहृष्टा छद्मना हृतचेतना ॥ ९ ॥
आर्य्यपुत्त्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ।
आनयैनं महाबाहो ! क्रीड़ार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥
इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ।
मृगाश्चरन्ति सहिताश्चमराः सृमरास्तथा ॥ ११ ॥
ऋक्षाः पृषतसंघाश्च वानराः किन्नरास्तथा ।

मृगयां चरन्तस्तां कुर्वन्तः उपाधिना मृगरूपच्छलेन ॥ ६ ॥

अस्य मायाविदो माया या श्रुता सा मृगरूपमिदं कृतम् । मायैव मृगरूपेण परिणतेत्यर्थः । भानुमत्प्रकाशयुतम् । गन्धर्वपुरवदापातरमणीयम् ॥ ७ ॥

नास्ति एवमुपादानकमृगासंभवात् ॥ ८ ॥

काकुत्स्थं लक्ष्मणं प्रतिवार्य्य नायं राक्षसोऽपि तु चित्रमृगो नैतद्-विचारणा त्वया कार्य्य इत्युक्त्येत्यर्थः । छद्मना वञ्चनेन हृतचेतना सेव ॥९॥

नोऽस्माकम् अयोध्यागमनोत्तरं तत्र सख्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥१०॥

विहरन्ति महाबाहो ! रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥
न चान्यः सदृशो राजन् ! दृष्टः पूर्वं मृगो मया।
तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥
नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नभूतो ममाग्रतः।
द्योतयन् वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥
अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना।
मृगोद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥
यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव।
आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥
समाप्तवनवासानां राज्यस्थानञ्च नः पुनः।
अन्तःपुरे विभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥
भरतस्यार्य्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो !।

सृमरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

अन्यः सदृशः एतत्सदृशोऽन्य इत्यर्थः। तेजसा विचित्रगतिसामर्थ्येन। क्षमया सौम्यभावेन दीप्त्या देहकान्त्या ॥ १३ ॥

शशिसन्निभत्वेनाह्लादकत्वम् ॥ १४ ॥

स्वरसम्पत् ध्वनिसमृद्धिः ॥ १५ ॥

तव ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणम्। जीवतो ग्रहणमाश्चर्य्यभूतं भवति। यतोऽतो विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृगरूपमिदं दिव्यं * विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥
जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ।
अजिनं नरशार्दूल ! रुचिरं तु भविष्यति ॥ १९ ॥
निहतस्यास्य सत्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ।
शष्पबृस्यां विनीतायां इच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥
कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ।
वपुषा त्वस्य सत्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥
तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा ।
तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥

हतोऽपि यदि ते ग्रहणं प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह, अजिनमिति ॥ १९ ॥

शष्पबृस्यां बालतृणपरिकल्पितताषसासने विनीतायां प्रसारितायामस्य जाम्बूनदमयत्वचि उपासितुं त्वत्समीपे स्थातुम् इच्छामि। यद्वा भगवदुपासनां कर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदं कामेन स्वप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं रौद्रम् अतएव स्त्रीणामसदृशं कैकेयीवदिति मम निर्णीतं तथापि अस्य सत्वस्य वपुषा मम विस्मयो जनित इति जातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपि करोमीति शेषः ॥ २१ ॥

---

* व्यक्तम् इति वा पाठः ।

बभूव राघवस्यापि मनोविस्मयमागतम् ।
इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥
लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २४ ॥
पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्याः स्पृहामुल्लसिता*मिमाम् ।
रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २५ ॥
न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ।
कुतः पृथिव्यां सौमित्रे ! योऽस्य कश्चित् समो मृगः ॥ २६ ॥

काञ्चनरूपेणेति पाठे रूपेण मृगेण । रूपं मृगेऽपि विज्ञेयमिति हलायुधः । नक्षत्रसदृशनानाबिन्दूपलक्षितत्वात् तत्पयसदृशेन ॥ २२ ॥

राघवस्यापि सम्भाविताsसम्भावितवस्तुतत्त्वनिरूपणकुशलमतेरपि मनोविस्मयमागतं प्राप्तं तदिव बभूव भवितव्यतायाः प्राबल्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाह, लोभित इति ॥ २४ ॥

रूपेण अलौकिकविचित्रस्वरूपेण श्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेण हेतुना अद्य एष मृगो न भविष्यति न जीविष्यति । जीवनमस्य न सम्भावितमित्यर्थः प्रायेण मृगत्वमत्र न संभावितमित्यर्थ इति कतकः ॥ २५ ॥

नन्दन इत्युद्देशः कीर्त्तनं यस्य । तत्र वने चैत्ररथसंश्रये तदाख्ये वनेऽपि न योऽस्य कश्चित् समो मृगः स पृथिव्यामस्ति इति कुतः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

* स्पृहां मृगगताम् इति वा पाठः ।

प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ।
शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥ २७ ॥
पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ।
जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २८ ॥
मसारगल्लर्कमुखः शंखमुक्तानिभोदरः ।
कस्य नामानिरूप्योऽसौ न मनोलोभयेन् मृगः ॥ २९ ॥
कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयप्रभम् ।
नानारत्नमयं दिव्यं न मनोविस्मयं व्रजेत् ॥ ३० ॥
मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थञ्च धन्विनः ।
घ्नन्ति लक्ष्मण ! राजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥
धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ।

तदेवाह,—प्रतिलोमेत्यादि । कनकबिन्दुभिः सहिता रोमराजय इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

शतह्रदा विद्युत् ॥ २८ ॥

मसारगल्लर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदर इति पाठे मसार इन्द्रनीलस्तस्य गल्लर्कश्चषकस्तदाकारास्यसंपुट इत्यर्थ इति तीर्थः । अनिरूप्य इदमित्यमिति निरूपयितुमशक्यः । पाठान्तरे यस्येत्यादि ॥२९॥३०॥

मांसहेतोरपि विहारार्थञ्च घ्नन्ति किं पुनरेवंविधत्वग्लाभार्थमिति भावः ॥ ३१ ॥

महावने राजभिरिति शेषः । व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि

धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः॥ ३२॥
तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम्।
मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण!॥ ३३॥
अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन्।
तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्यास्तु लक्ष्मण!॥ ३४॥
एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये काञ्चनत्वचि।
उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा॥ ३५॥

चीयन्ते संगृह्यन्ते। ननु वने कुतो धनं तत्राह,—धातव इति। मणि-रत्नं सुवर्णञ्च येषु तादृशा धातवः वज्रादिमणिसुवर्णादियुक्तास्ताम्रादि-धातव इति यावत्। [धनानि विचित्रमृगादिरूप धनानि मणि-रत्नं सुवर्णञ्च तद्युक्ता धातवस्ताम्रादयश्च व्यवसायेन उद्योगेन महावने विचीयन्ते राजभिरिति शेषः। वनं इत्युपलक्षणं यत्र क्वापि स्थितं वस्तु संगृह्यत इति भावः।]॥ ३२॥

निचयवर्धनं कोशवर्धनं तदन्यं धनं नृणां सारमतिप्रशस्तं भवति। शुक्रं ब्रह्म स पर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति श्रुतेः। एवञ्च शुक्रस्य ब्रह्म-लोकं प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिन्तितं सर्वं संकल्पमात्रसिद्धं सर्वं भोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात् सारतरं तद्वत्॥ ३३॥

ननु तथापि विचार्य्य कर्त्तव्यं तत्राह,—अर्थीति। अर्थी अर्थापेक्षः पुमान् येनार्थकृत्येन अर्थनिमित्तेन कर्त्तव्येन कर्मणा तत्सौन्दर्य्यादाक्षिप्त-हृदयोऽविचारयन्नेव व्रजति तत्सम्पादनार्थं तमेवार्थ्याः अर्थसम्पादन-चतुराः अर्थशास्त्रज्ञा अर्थम् अर्थपदवाच्यमाहुः॥ ३४॥

न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ।
भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३६ ॥
एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः ।
उभावेतौ मृगौ दिव्यौ ताराम्टगमहीम्टगौ ॥ ३७ ॥
यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण ! ।
मायैषा राक्षसस्येति कर्त्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३८ ॥
एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ।
वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३९ ॥
उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ।

अतोऽविचारितैवात्र प्रवृत्तिरित्याह,—एतस्येति । अत्र विचारो न कर्त्तव्य एतन्मूलेन महतोऽर्थस्य सिद्धिरिति गूढ़तात्पर्य्यम् ॥ ३५ ॥

अस्य परार्ध्यत्वमेव दर्शयति,—नेति । कदल्या इयं त्वक् कादली मृदूचकवुरनीलाग्ररोमा मृगविशेषः कदली । प्रियकी मृदूचमसृणघन-रोमयुक्तो मृगः प्रियकस्तस्येयं प्रियकी । प्रवेणी अजविशेषसम्बन्धिनी । आविकी अवि त्वक् । प्रत्येकं नञुक्तिः सर्वथा सादृश्याभावबोधनाय अनेन एतदीयत्वचा ॥ ३६ ॥

यश्च नभश्चरो मृगः मृगशिरो नक्षत्ररूपः तदेवाह,—ताराम्ट-गेति ॥ ३७ ॥

अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्तिमित्याह,—यदि वेति । राक्षस-मायैषा न मृग इति यथा मां वदसि । यदि वा तथैवैष भवेत्तथाप्यस्य वधो मया कर्त्तव्य एव राक्षसवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वय मृगः ॥ ४० ॥
पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः।
उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥
स कदाचिच्चिराल्लोके * आससाद महामुनिम्।
अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह ॥ ४२ ॥
समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम्।
उत्स्मयित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
त्वयाऽविगण्य वातापे ! परिभूताश्च तेजसा।
जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४४ ॥

उत्थाय प्रादुर्भूय उत्प्लुत्य वा ॥ ४० ॥

पुरस्तात् पूर्वम् इह दण्डकारण्ये स्वगर्भोऽश्वतरीमिवेति। अश्वतरी स्वगर्भेण म्रियत इति प्रसिद्धिः। अश्वतरी गर्दभादश्वायामुत्पन्नेति तीर्थः। अश्वतरी कर्कटीति परे। वृश्चिक इति कतकः। अत्राद्यव्याख्यैव ज्यायसी तस्या गर्भस्योदरपाटनं विना न निःसरणमिति सर्वजनप्रसिद्धेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

समुत्थाने आह्वाने तद्रूपं राक्षसं रूपम् उत्स्मयित्वा ईषद्धसित्वा ॥ ४३ ॥

अविगण्य अविचार्य्य पापं तस्माद्द्विजपरिभवजपापेन जरां जीर्णताम् ॥ ४४ ॥

---

* लोभात् इति वा पाठः।

एवन्तु न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण ! ।
मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥
भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मा गतः ।
इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ॥ ४६ ॥
अस्यामायत्तमस्माकं यत् कृत्यं रघुनन्दन ! ।
अहमेनं वधिष्यामि गृहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥
यावद्गच्छामि सौमित्रे ! मृगमानयितुं द्रुतम् ।
पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या मृगत्वचि गतां स्पृहाम् ॥ ४८ ॥
त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ।

यो मारीचो मद्विधमतिमन्येतातिक्रामेत् तद्रक्षोऽपि मारीचाख्यं वातापिरिव न भवेदेव न जीवेदेव ॥ ४५ ॥

उक्तमेवार्थं पुनराह;—दार्ढ्याय भवेदिति। मा मां गतः प्राप्तो मारीचोऽगस्त्येन वातापिरिव मया हतो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः। सन्नद्धः धनुःकवचादियुक्तः। यन्त्रितः यत्नवान् व्यापारान्तरहीनः ॥ ४६ ॥

अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं कर्त्तव्यं तदस्यामेतद्रक्षणविषये आयत्तं स्थितं तन्मुख्यकृत्ये त्वं सावधानस्तिष्ठ स्वकर्त्तव्यमाह,—अहमिति। अत्र पूर्वश्लोकचतुर्थचरणश्लेषेण अयन्त्रितो यन्त्रणया हीनोऽतियत्नरहितः सीतां रक्ष। यदस्माकं कृत्यमवतारग्रहणप्रयोजनं तदस्यामायत्तम् अनयैव साधनीयमित्यपि सूचितम् ॥ ४७ ॥

यावद्गच्छामि गमिष्यामीत्यर्थः। आनयितुं आनेतुं तत्र हेतुः पश्येति ॥ ४८ ॥

अप्रमत्तेन ते भाव्यम् आश्रमस्थेन सीतया ॥ ४९ ॥
यावत् पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् ।
हत्वैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ! ।
भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीम्
प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-लक्ष्मणसंवादो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

प्रधानया सर्वोत्तमया न भविष्यति न जीविष्यति। अनेन जीवतो ग्रहणमसुप्रक्यमिति दर्शितम्। ते त्वया सीतया सहेति शेषः। अनया प्रेरिते कर्त्तव्ये चेत्यप्यर्थः ॥ ४९ ॥

यावदिति। तावदप्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेन समर्थेन। सर्वतः सर्वदिग्वर्त्तिरक्षोसुरेभ्यः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ।
दधारासिं * महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥
ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणम् ।
आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥
तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतन्तं † निरीक्ष्य वै ।
बभूवान्तर्हितस्त्रासात् पुनः सन्दर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ।
तं स्म पश्यति रूपेण द्योतयन्तमिवाग्रतः ॥ ४ ॥

त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥ १ ॥

मध्ये स्थलत्रयं विनतं त्रिविनतम् । आत्मविभूषणं चापस्य वीरालङ्कारत्वात् । आत्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्तं वैष्णवमिति सूचितम् । कलापौ तूणीरे ॥ २ ॥

वन्यराजः वन्यानां मृगाणां राजा विचित्रमृगत्वात् पुनः सन्दर्शने दृष्टिविषये ॥ ३ ॥

---

* बबन्धासिं इति वा पाठः ।

† आव्रजन्तं इति वा पाठः ।

अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिर्महावने।
अतिवृत्तमिवोत्पाता*ल्लोभयानं कदाचन ॥ ५ ॥
शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरम्।
दृश्यमानमदृश्यञ्च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ ६ ॥
छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम्।
मुहूर्त्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ ७ ॥
दर्शनादर्शनेनैव सोऽपाकर्षत राघवम्।
स दूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥
आसीत् क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः।

रूपेण स्वरूपेणाग्रतो द्योतयन्तं द्योतमानमिव स्थितम् ॥ ४ ॥

अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं कदाचन लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानम् ॥ ५ ॥

शङ्कितमिषुपातादिति शेषः। वनोद्देशेषु क्वचिद्दृश्यमानम् ॥ ६ ॥

छिन्नाभ्रसंवीतचन्द्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धम् ॥ ७ ॥

दर्शनादर्शनेति द्वंद्वैकवद्भावः स मृगतां गतो मारीचोऽस्याश्रमस्य दूरं गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तेन दर्शनादर्शनेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितो वञ्चितः विवशस्त्वग्लोभपरवश इव सुतरां छायामाश्रित्यावतस्थे ॥ ९ ॥

---

* दृशोः इति वा पाठः।

अथावतस्थे सुश्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥
स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ।
मृगैः परिवृतोऽथान्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥
गृहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत ।
तत्क्षणादेव संत्रासात् पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥
पुनरेव ततो दूराद् वृक्षखण्डाद्विनिःसृतः ।
दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥ १२ ॥
भूयस्तु शरमुद्धृत्य * कुपितस्तत्र राघवः ।
सूर्य्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनम् ॥ १३ ॥
सन्धाय स दृढ़ं चापे विकृष्य बलवद् बली ।
तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ १४ ॥
मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ।
स भृशं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ॥ १५ ॥

उन्मादयामास बहुदूरधावनेन चित्तविभ्रमं चकार ॥१०॥११॥१२॥
भूयः कुपित इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥
ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । ब्रह्मदत्तबाणश्च मृगरूपसदृशरूपस्य मायाकृतरूपे यक्षवत् प्रविश्य स्थितस्य ॥ १५ ॥

---

* उत्कृष्य इति वा पाठः ।

मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः ।
तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत् स भृशातुरः ॥ १६ ॥
व्यनदद् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ।
म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ १७ ॥
स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।
इह प्रस्थापयेत् सीता तां शून्ये रावणो हरेत् ॥ १८ ॥
स प्राप्तकाल*माज्ञाय चकार च ततः स्वनम् ।
सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १९ ॥
तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन हि ।
मृगरूपं तु तत् त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः ॥ २० ॥

मारीचस्यैव हृदयं न तु तत्कृतमायामृगाकारमात्रस्य तालमात्र-मुत्प्लुत्य शरवेगकृतवेधादिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तद्वचनं रावणवचनं दध्यौ ध्यानं कृतवान् केन मत्कृतेनोपायेन सीता लक्ष्मणं प्रस्थापयेत् ताञ्च शून्ये रावणो हरेदिति दध्यौ ॥ १८ ॥

प्राप्तकालमाज्ञाय रावणोक्तमुपायमेव युक्तं मत्वा ॥ १९ ॥

मर्मणि प्राणस्थाने रक्षस इदं राक्षसं रूपमास्थितः पूर्वोक्तं शब्दं चक्रे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

---

* तद्वचनं इति वा पाठः ।

चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् * ।
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥
रामो रुधिरसिक्ताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।
जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥
मारीचस्य तु मायैषा पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु ।
तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥
हा सीते ! लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य तु महास्वनम् ।
ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥
लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ।
इति सञ्चिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥

सुमहाकायः महाशरीरम् ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

लक्ष्मणवच एवाह, मारीचस्य त्विति ॥ २३ ॥

सीता कथं भवेत् । किम् अधैर्य्यं नाटयित्वा लक्ष्मणं प्रेषयेत् उत धीरा भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

कामवस्थाम् अधैर्य्यादिति शेषः । हृष्टतनूरुहस्त्रासादिव रोमाञ्चिततनुः ॥ वस्तुत एतन्मूलेन सर्वकार्य्यनिष्पत्तिरिति हर्षाद्रोमाञ्चिततनुः ॥ २५ ॥

---

* ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ।
हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूत् शराहतः ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम्।
राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत् स्वनम् ॥ २६ ॥
निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः।
त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे मारीचवधो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तत्र नटवद्भगवान् मनुष्यरूपत्वात् भयशोकादिमत्त्वं नाटयतीति। कविरपि सर्वलोकवेद्यं तथैवाह,—तत्र रामं भयमिति। तात्त्विकमर्थं तु हृष्टतनूरुहः इति हृष्टपदेन प्रागेव ध्वनितवान् ॥ २६ ॥

पृषतं मृगं जनस्थानमभिमुखं जनस्थानवर्त्तिनिजाश्रमाभिमुखम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

आर्त्तस्वरन्तु तं भर्त्तुर्विज्ञाय सदृशं वने।
उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम्॥ १॥
न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं वावतिष्ठते।
क्रोशतः परमार्त्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम्॥ २॥
आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि।
तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम्॥ ३॥
रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम्।
न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम्॥ ४॥
तमुवाच ततस्तत्र क्षुभिता * जनकात्मजा।

अथ सीता रामविषयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुद्दासयति,—आर्त्तेति। भर्तुः स्वरेण सदृशं स्वरं भर्तुः स्वर इत्येव ज्ञात्वेत्यर्थः॥ १॥

क्रोशतः रामस्य॥ २॥ ३॥

आज्ञाय शासनम् अटमत्तेन ते भावमाश्रमस्थेन सीतयेत्युक्तमनुचिन्त्येत्यर्थः॥ ४॥

---

* त्रस्ता कुपिता इति वा पाठः।

सौमित्रे ! मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ ५ ॥
यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ।
इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण ! मत्कृते ॥ ६ ॥
लोभात्तु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ।
व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ ७ ॥
तेन तिष्ठसि विस्रब्धं तमपश्यन् महाद्युतिम् ।
किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ ८ ॥
कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ।
एवं ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकसमन्विताम् ॥ ९ ॥

क्षुभिता क्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुर्योग्यवृत्तः ॥ ५ ॥

तदेवाह,—यस्त्वमिति। नाभिपद्यसे न प्राप्तो भवसि। मत्कृते मत्परिग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

विस्रब्धं विश्वस्तं यथा तथा। विश्रब्ध इति पाठान्तरम्। त्वद्रक्षणं विहाय कथं गच्छामीत्यत्राह,—किं हीति। यो रामः प्रधानं यस्य स यत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन् रामे संशयापन्ने सति मया तिष्ठन्त्या त्वद्रक्षणेन जीवन्त्या किं कर्त्तव्यं भवेत्। तदभावे मरणमेव श्रेयस्तच्च केनापि भवतु रक्षसा वाऽन्येन जन्तुना वा स्वतो वह्निप्रवेशादिना वेति भावः। अत्रायं ध्वनिः। राक्षससंहारप्रधानकार्य्यकरणायागतस्य तव त्वद्भ्रातुर्वा तस्मिन् कार्य्ये इह मदवस्थित्या संशयमापन्ने इह जीवन्त्या मया किं कार्य्यं भवेत् सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषु तव भ्रातुरहमेव सहकारिणी प्रकृतश्च संहारोऽत्र मत्स्थित्या न निवर्त्तत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ।
पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥
अशक्यस्तव वैदेहि ! भर्त्ता जेतुं न संशयः ।
देवि ! देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ।
दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ! ॥ १२ ॥
यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ।
अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
न त्वामस्मिन् वने हातुमुत्सहे राघवं विना ।
अनिवार्य्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥
त्रिभिर्लोकैः समुदितैः सेश्वरैः सामरैरपि ।
हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु सन्तापस्त्यज्यतां तव ॥ १५ ॥
आगमिष्यति ते भर्त्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ।

एवं बोधिततत्त्वोऽपि मानुष्यनाटनेन लोकव्यवहारानुसाराल्लक्ष्मणोऽवददित्याह, अब्रवीदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

न स विद्येत नश्येदेवेत्यर्थः । न स विद्येतेत्युक्तं तत्र स कस्तत्राह, यो राममिति ॥ १३ ॥

बलवतामिन्द्रादीनामपि बलैस्तस्य बलमनिवार्य्यमधृष्यम् ॥ १४ ॥

तव त्वया ॥ १५ ॥

स खरो व्यक्तं स्पष्टं तस्य रामस्य न भवति दैवतः अशरीरदेवता-

न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः * ॥ १६ ॥
गन्धर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रक्षसः ।
न्यासभूतासि वैदेहि ! न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥
रामेण त्वं वरारोहे ! न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ।
कृतवैराश्च कल्याणि ! वयमेतैर्निशाचरैः ॥ १८ ॥
खरस्य निधने * देवि ! जनस्थानवधं प्रति ।
राक्षसा विविधा वाचो व्याहरन्ति * महावने ॥ १९ ॥

सम्बन्धी कश्चित् स्वर इत्यपि नेत्यर्थः । तदापि शङ्का युक्ता न त्वेवमपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

किं तर्हि गन्धर्वनगरप्रख्या तद्वन्मिथ्या तस्य रक्षसो मायैव वञ्चनार्थं तत्कृतोऽयं स्वर इत्यर्थः । त्वं न्यासरूपतया मयि निक्षिप्तासि अतस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

खरस्य निधने रामेण कृते सति जनस्थानवधं जनस्थानवर्त्तिखरपरिकररक्षोवधं प्रतिलक्ष्य कृतवैरा इत्यन्वयः । व्याहरन्ति अस्मद्व्यामोहनार्थमतस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे ॥ १९ ॥

---

* मायया केनचित् कृतः इति वा पाठः ।
* निधनादेव इति वा पाठः ।
* विसृजन्ति इति वा पाठः ।

हिंसाविहारा वैदेहि ! न चिन्तयितुमर्हसि ।
लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ २० ॥
अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ।
अनार्य्यकरुणारम्भ ! नृशंस ! कुलपांसन ! ॥ २१ ॥
अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ।
रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥
नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण ! यद्भवेत् ।
त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ।
मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥

हिंसैव साधुजनपीडैव विहारो येषां ते तथा इदं पूर्वान्वयि । अतस्त्वं रामस्य क्षोभं न चिन्तयितुमर्हसि ॥ २० ॥

अनार्य्यकरुणारम्भ अनर्य्यया कुत्सितया करुणया रामव्यसनेऽपि मद्विषयया आरम्भो मद्रक्षणारम्भो यस्य तत्सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तेन रामव्यसनप्रियत्वेन । अत्र रामव्यसनं रामस्य प्रतिज्ञातार्थस्य सर्वरक्षोवधरूपस्य हानिस्तत्प्रियत्वेनेति गूढं तात्पर्य्यम् । अत एवा मद्विषया करुणा अनार्य्या कुत्सिता प्रधानकार्य्यविरोधित्वादिति बोध्यम् ॥ २२ ॥

अथ पुनर्नटवदाह,—नैवेत्यादि । सपत्नेषु ज्ञातित्वात् ॥ २३ ॥

सुदुष्टः सुतरां दुष्टहृदयः ॥ २४ ॥

तन्न सिध्यति सौमित्रे ! तवापि भरतस्य वा।
कथमिन्दीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥
उपसंश्रित्य भर्त्तारं कामयेयं पृथग् जनम्।
समक्षं तव सौमित्रे ! प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥
रामं विना क्षणमपि नैव जीवामि भूतले।
इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ २७ ॥
अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिस्स जितेन्द्रियः।
उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ २८ ॥
वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि !।
स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ॥ २९ ॥
विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णाभेदकराः स्त्रियः।
न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि ! जनकात्मजे ! ॥ ३० ॥
श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभम्।
उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिणो हि वनेचराः ॥ ३१ ॥

तन्न सिध्यति मत्परिग्रहरूपम् ॥ २५ ॥

उपसंश्रित्य उपभुज्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अप्रतिरूपमत्यन्तानुचितम् ॥ २९ ॥

तीक्ष्णा क्रूराः भेदकराः। क्लजो हे त्विति टः। सुतभ्रातृपित्रादि-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

वनेचरा देवा इति शेषः ॥ ३१ ॥

न्यायवादी यथावाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया।
धिक्त्वामद्य विनश्यन्तीं यन्मामेवं विशङ्कसे॥ ३२॥
स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितः।
गच्छामि तत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने!॥ ३३॥
रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि! समग्रा वनदेवताः।
निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे।
अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः॥ ३४॥
लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदन्ती जनकात्मजा।

यत् परुषमुक्तस्तदुपक्षणवंत्विति योजना। यत् यस्मात् मामेवं वागगोचरदुर्भाववन्तं विशङ्कसे तत एव दोषादद्य विनश्यन्तीमासन्नविनाशां विपरीतमतिं त्वां धिगित्यर्थः। अत्र नशेर्नाशेच्छार्थः तेन राक्षसकुलस्य नाशेच्छावतीं त्वां धिक्। यतो यदर्थं मामेवं विशङ्कसे वदसि इति गूढम्। यद्वा विनश्यन्तीं शक्तितया प्रतिज्ञां परिणामरूपेण विनश्यन्तीं त्वां धिक्। यन्मां त्वदस्पृष्टं त्वदाक्रमणायोग्यमेव विशङ्कसे त्वदाक्रान्तेषु किलैवं सम्भावनेति॥ ३२॥

पुनर्वेषानुसारेणाह, स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेन क्रौर्य्येण युता त्वं गुरुवाक्ये ज्येष्ठनियोगे स्थितं मामेवं ब्रूषे इति शेषः। अतो यत्र काकुत्स्थस्तत्र गच्छामि गमिष्ये ते स्वस्त्यस्तु सर्वत इति शेषः॥ ३३॥

यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवन्ति तैस्त्वत्पीड़ां शङ्कमानोऽहं रामेण सह पुनरागतस्त्वां पश्येयम् एतदपि सम्भवेदित्यर्थः॥ ३४॥

पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥
गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण !।
आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥

किमनेन सामान्यपुरुषप्रसङ्गः शंक्य इति मन्यमाना। स्वदार्ढ्यं प्रकाशयति,—लक्ष्मणेनेति ॥ ३५ ॥

आबन्धिष्ये रज्ज्वा कण्ठमिति शेषः। विषमे भृगुवादिविषमे स्थित्वा ततः प्रपातेनेति शेषः ॥ ३६ ॥

सर्वथा कर्त्तव्यमर्थमाह, प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्। अतएवात्र वा-शब्दानुक्तिः। अनेन साक्षाद्रावणगृहं न गमिष्यामि किंत्वहं स्वरूपेणाग्नौ स्थित्वा माययैव तद्गृहं गमिष्यामीति ध्वनितम्। तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

रामस्य सुभगां भार्य्यां रावणो राक्षसेश्वरः।
सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः ॥
गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने।
समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् ॥
विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम् ॥

तद्भावं लङ्कायामेव हृदि कृतं तापसो भूत्वा हरिष्यामीति भाव-मित्यर्थः।

जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता।
प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् ॥

न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥

आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥

इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा ।

इति वह्न्यष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ।
ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥
अथावसथ्याद्भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः ।
आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव ॥
दृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया ।
सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत ॥
हत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः ।
समादायाभवत् सीतां शङ्काकुलितमानसः ॥
सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ।
विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ॥
दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः ।
रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः ॥
एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया ।
स्त्रीणां सर्वाधिशमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

इति उत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशेऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशकरापदि अग्निप्रवेशो न दोषाय सर्वप्रायश्चित्तश्चेति ध्वनितम् । कदाप्यन्यं पुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः । अत्र पत्यसान्निध्ये इति शेषः । तेन विराधस्पर्शेऽपि न हानिः तदा पतिसन्निधानात् । किञ्च साक्षाद्भगवतीस्पर्शे रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव म्रियेदेवं च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति

इति लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता।
पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥

तामार्त्तरूपां विमना रुदन्तीं
सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम्।
आश्वासयामास न चैव भर्तु-
स्तं भ्रातरं किञ्चिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥

ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः
कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य।

मायासीतारचना। किञ्चास्य कार्य्यं हनुमत्पुच्छाग्निना लङ्कादाहः। अन्यथा रावणवशेन लोकपालाग्निना कथं तन्नगरदाहः स्यात्। एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत् कार्य्यसामर्थ्यं तस्येति मन्तव्यम्। किं चैवं प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शे जगन्मातुः प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात् ॥ ३७ ॥

आश्रुत्य लक्ष्मणं प्रति प्रतिज्ञाय दुःखात् सकलकरणतापादिव उदरं प्रजघानेत्यनेन सर्वरक्षोमरणं विना न मे उदरपूर्त्तिरिति सूचितम्। अन्यथा शोके वक्षआघातस्यैव स्त्रीषु प्रसिद्ध्यासङ्गतिः स्यात् ॥ ३८ ॥

विमनाः सौमित्रिस्तां रुदन्तीमार्त्तरूपामार्त्तस्येव कृतरूपामालोक्य लोकानुसारत आश्वासयामास। सा च तं न किञ्चिदुवाच। आश्वासनव्याजेन गमनविलम्बं करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥

अभिवाद्य मनसेति शेषः। किञ्चिदभिप्रणम्येति कायिकः स उक्तः।

अवेक्षमाणो बहुशः स मैथिलीं
जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लक्ष्मण-
प्रयाणं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अत्र किञ्चिदित्यनेन कोपः सूचितः । यद्यपि कोपेऽपि यथोचितव्यव-
हारत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां सन्दर्श्य
तस्या अग्निप्रवेशोद्यमेन छायाबुध्या किञ्चित् प्राञ्जलित्वं किञ्चिदेव नमन-
मित्यनेन सूचितम् । कथमेनां रामेण विना त्यक्ष्यामीति बहुशो वेक्ष-
माणः अग्निं प्रविष्टा न वेति च वीक्षमाणः ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ५४ ॥

४०

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः।
स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव॥ १॥
तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः।
अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक्॥ २॥
श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही।
वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू॥ ३॥

न चिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः। विकाङ्क्षन् विशेषेण काङ्क्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः। काङ्क्षिः शङ्कायामपि तेन रामं विरुद्धं शङ्कमानः शीघ्रमितोऽनपसरणे कार्यनाशाद्रामोऽपि विरुद्धः स्यादिति शङ्कमानः शीघ्रं जगामेति व्यङ्ग्यम्। अतएव व्यवहितपूर्वसर्गान्ते मारीचस्य तथा शब्दोत्तरं सीताविषयां महतीं चिन्तामुक्त्वा ततः पुनरपि मांसार्थमितरमृगवधप्रवृत्तिरुक्ता सा विलम्बायैव॥ १॥

तदा लक्ष्मणस्यापगमे अन्तरं रामलक्ष्मणयोरपसरणे नावकाशमासाद्य प्राप्य॥ २॥

शिखी उपानहीति व्रीह्यादित्वादिनिः। अनेन त्रिदण्डिसन्यासिविशेषः सूचितः। तदुक्तं भारते—

रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्।

परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्त्तत ।
तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ ४ ॥
रहितां सूर्य्यचन्द्राभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ।
तामपश्यत् ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ ५ ॥
रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ।
तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ॥ ६ ॥
समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ।
शीघ्रस्रोतास्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥
स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ।
रामस्यत्वन्तरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ ८ ॥
उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ।
अभव्यो भव्यरूपेण भर्त्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥
अभ्यवर्त्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ।

इति तत्र मुण्ड इत्यनेन जटिलव्यावृत्तिः । कुण्डं कमण्डलुः । यष्टिस्त्रिद-ण्डात्मिका । भ्रातृभ्यां परस्परभ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥

ग्रहवत् केतुवत् । तं संदृश्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥

शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहापि नदी तं वीक्षन्तं वीक्षमाणं दृष्ट्वा तद्भ-यात् स्तिमितं मन्दं गन्तुमारेभे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

अन्तरम् अपकारयोग्यं छिद्रं तदन्तरे उभयरहितदेशकाले ॥ ८ ॥

उपतस्थे अतिसमीपं प्रापेत्यर्थः । अनुशोचतीं तामिव ॥ ९ ॥

सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः॥ १०॥
अतिष्ठत् प्रेच्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम्।
तिष्ठन् संप्रेच्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः॥ ११॥
शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्।
आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीड़िताम्॥ १२॥
स तां पद्मपलाशाचीं पीतकौशेयवासिनीम्।
अभ्यगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता * निशाचरः॥ १३॥
दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन्।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः॥ १४॥
तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम्।
विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह॥ १५॥
रौप्यकाञ्चनवर्णाभे! पीतकौशेयवासिनि!।
कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती॥ १६॥

चित्रां चित्राख्यनक्षत्रम्। भव्यरूपेण परमशान्तयतिरूपेण॥१०॥११॥ बाष्पैः शोकेन चाभिपीड़िताम्। स्वयमग्नौ प्रविश्य मां रक्षसे दत्तवतीति शोकबाष्पौ। रामव्यसनशङ्कयेत्यापाततोऽर्थः॥ १२॥ १३॥ ब्रह्मघोषं ब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीरयन् कुर्वन्॥१४॥१५॥ रौप्यकाञ्चनमुत्तमकाञ्चनम्॥ १६॥

* दुष्टचित्तः इति वा पाठः।

ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ! ।
भूतिर्वा त्वं वरारोहे ! रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥
समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ।
विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १८ ॥
विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ।
एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥
पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ ।
मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ २० ॥
चारुस्मिते ! चारुदति ! चारुनेत्रे ! विलासिनि ! ।
मनो हरसि मे रामे ! नदी कूलमिवाम्भसा ॥ २१ ॥
करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ।

ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः। लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना। भूतिरणिमादिसिद्धिः। रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणीत्वं वने आगमनात् ॥ १७ ॥

प्रशशंसेत्यस्य प्रपञ्चः। समा इत्यादि। समा इति समसंस्थानाः शिखरिणः कुन्दकुड्मलवत् प्रशस्ताग्राः ॥ १८ ॥

संप्रगल्भितौ आलिङ्गनादौ सञ्जातप्रागल्भ्यौ। संप्रवल्गिताविति पाठे आलिङ्गनोद्यताविव्यर्थः ॥ १९ ॥

मणिप्रवेको मणिश्रेष्ठः ॥ २० ॥

नदी कर्त्री कूलं स्वकूलम् ॥ २१ ॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ २२ ॥
नवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले।
रूपमग्रञ्च लोकेषु सौकुमार्य्यं वयश्च ते ॥ २३ ॥
इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्माथयन्ति मे।
सा प्रतिक्राम भद्रन्ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥
राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम्।
प्रासादाग्र्याणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ २५ ॥
सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया।
वरं माल्यं वरं गन्धं वरं वस्त्रञ्च शोभने! ॥ २६ ॥
भर्त्तारञ्च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे!।
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते! ॥ २७ ॥
वसूनां वा वरारोहे! देवता प्रतिभासि मे।
नेहागच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किन्नराः ॥ २८ ॥

करान्तेनाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेन मितं मध्यं यस्यास्तथाभूते ॥२२॥

रूपं सुकुमारता वयः कान्तारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माथयन्ति विकृतं कुर्वन्ति प्रतिक्राम निर्गच्छ। रामचन्द्राधिष्ठितस्थाने राक्षसपराक्रमासंभवादेवं वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

आचरितुमुपभोक्तुं त्वद्युक्तं त्वत्संयुक्तमाल्यादि वरम् अन्यत्तु विफलमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वमिहागता ।
इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगाद्वकाः ॥ २९ ॥
ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे ।
मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३० ॥
कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ! ।
कासि कस्य कुतश्च त्वं किन्निमित्तञ्च दण्डकान ॥ ३१ ॥
एका चरसि कल्याणि ! घोरान् राक्षससेवितान् ।
इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ ३२ ॥
द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥
उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च ।
अब्रवीत् सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥

द्वीपिव्याघ्रौ सबिन्दुनिर्बिन्दू ॥ २९ ॥
तरक्षुर्मृगादनः । बिभ्यसे बिभेषि ॥ ३० ॥ ३१ ॥
प्रशस्ता कृतप्रशंसा ॥ ३२ ॥
द्विजातिवेषेण तमागतं रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवेषोऽयं रावण इति ज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः पाद्येनाभिनिमन्त्र्य सत्कृत्य ॥ ३३ ॥
तदा पाद्यदानोत्तरकाले सौम्यदर्शनं तं सिद्धं पक्वमन्नमित्यब्रवीत् ॥ ३४ ॥

द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली
समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम्।
अशक्यमुद्द्वेष्टुमुपायदर्शनान्-
न्यमन्त्रयद् ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥
इयं वृसी ब्राह्मणकाममास्यताम्
इदञ्च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति।
इदञ्च सिद्धं वनजातमुत्तमं
त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥
निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं
नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम्।
प्रसह्य तस्या हरणे दृढ़ं मनः
समर्पयामास वधाय रावणः ॥ ३७ ॥

पात्रं कमण्डलुः। कुसुम्भं तद्रक्तवस्त्रं तदुभयधारिणम्। उपायानां ब्राह्मणत्वप्रतिपत्त्यै रावणेन कृतानां काषायवस्त्रब्रह्मघोषदण्डादीनां दर्शनात् उद्वेष्टुमुपेक्षितुमशक्यमिति विचार्य्येति शेषः। तथागतं ब्राह्मणवेषेणागतं रावणं ब्राह्मणवदेव न्यमन्त्रयत्। पाठान्तरं त्वत्राशक्तकल्पितम् अयमेव रक्षःसंहारोपाय इति दर्शनादित्यपि गूढ़मत्र ॥ ३५ ॥

निमन्त्रणप्रकारः। इयं वृसीत्यादि। वनजातं वन्यपदार्थजातं त्वदर्थमेव सिद्धं कृतं तदिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥

एवं निमन्त्र्यमाणो रावणः आत्मवधाय स्वनाशाय तस्याः प्रसह्य

ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं
प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ।
निरीक्षमाणा हरितं ददर्श तं
महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य रामाश्रमप्रवेशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हरणे मनोदृढं निश्चितम् समर्पयामास सम्यग्वधाय कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुवेषम् शोभनाकारं मृगयागतं मृगयां प्रति गतम् । हरितं श्यामम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके आरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा।
परिव्राजकरूपेण शशंसात्मानमात्मना ॥ १ ॥
ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत माम्।
इति ध्यात्वा मुहूर्त्तन्तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः।
सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥
उषित्वा द्वादशसमा इक्ष्वाकूणां निवेसने।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥
तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः।
अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥

रावणेनत्विति। आत्मानं जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन पृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवात्मानं शशंस ॥ १ ॥

ननु पूजामात्रं कर्त्तव्यं किं प्रतिवचनेनेत्याह,—ब्राह्मणश्चेति। एष अनुक्त इत्यार्षी सन्धिः। अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वकामसमृद्धिनी। व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ४ ॥

राजमन्त्रिभिः राज्ञो राज्यनिर्वाहकैर्मन्त्रिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्त्तारं ममार्य्या याचते वरम् ॥ ६ ॥
परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन वै ।
मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥
द्वावयाचत भर्त्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ।
नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ॥ ८ ॥
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ।
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स पार्थिवः ॥ ९ ॥
अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ।
मम भर्त्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ॥ १० ॥

संभ्रियमाणे सम्पाद्यमानसंभारे इत्यर्थः । भर्त्तारं दशरथं ममार्य्या मम पूज्या श्वश्रूः । अनार्य्येति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

मे श्वशुरं सुकृतेन परिगृह्य वररूपेण सुकृतेन वशीकृत्य । यद्वा धर्मेण शापयित्वेत्यर्थः । मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमिति ॥७॥

द्वौ वरावयाचत ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्वर्थैरनुगतार्थैः सप्रयोजनैरुपभोगक्षमैरर्थैरयाचत । सर्वाण्युत्तमवस्तूनि तुभ्यं दास्यामि रामाभिषेचने विघ्नं माकुर्विति याच्यमाना न याच्ञां चकार नाङ्गीकृतवती । वयसा पञ्चविंशकः वननिर्गमनकाले इति शेषः । नन्विदमयुक्तम् ऊनषोड़शवर्षोऽयमिति विश्वामित्रं प्रति दशरथोक्तेः । उषित्वा द्वादशसमा इति अत्रोक्तेश्चेति चेन्न । अस्यान्त-

अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ।
रामेति प्रथितो लोके सत्यवान् शीलवान् शुचिः ॥ ११ ॥
विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ।
कामार्त्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ॥ १२ ॥
कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ।
अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ १३ ॥
कैकेयी मम भर्त्तारमित्युवाच द्रुतं वचः ।
तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ! ॥ १४ ॥
भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।
त्वया तु खलु वस्तव्यं नववर्षाणि पञ्च च ॥ १५ ॥

रत्वात् । अतितरुणावस्थायामपि राज्यं त्यक्तवानित्यर्थे तात्पर्य्यं ग्राह्यया तथोक्तेः । यद्वाऽतिक्रान्तपञ्चविंशक इत्यर्थः । मम भर्त्ता वयसा महातेजाः अतितरुण इत्यर्थः । पञ्चविंशकः सांख्यसिद्धं पञ्चविंशं तत्त्वं चैतन्यं सोऽयमेव । एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्तं न ततोऽधिकं किञ्चिदस्तीति सूचयितुं तथोक्तिरिति तत्त्वम् ॥ १० ॥

तथा मम जन्मतो वनप्रवेशसमयेऽतीतानीत्यर्थः । गण्यत इत्यार्षमेकत्वं मम पञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतपञ्चेन्द्रियाहंकारबुद्धिमनोरूपाणि अष्टादश वर्षाणि पर्वाणि जन्मनि कार्य्ये गण्यन्त इति तन्मूलीभूता प्रकृतिरहमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

कामार्त्तः कैकेयीकामार्त्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

वने प्रव्रज काकुत्स्थ! पितरं मोचयानृतात्।
तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः॥ १६ ॥
चकार त्वद्वचः श्रुत्वा भर्त्ता मम दृढ़व्रतः।
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम्॥ १७ ॥
एतद् ब्राह्मण! रामस्य व्रतं ध्रुतमनुत्तमम्।
तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान्॥ १८ ॥
रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा।
स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी दृढ़व्रतः॥ १९ ॥
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह।
जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः॥ २० ॥
प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो दृढ़व्रतः।
ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यास्तु कृते त्रयः॥ २१ ॥
विचराम द्विजश्रेष्ठ! वनं गम्भीरमोजसा।
समाश्वस मुहूर्त्तन्तु शक्यं वस्तुमिह त्वया॥ २२ ॥

अनृतान्मोचय तद्दत्तवरानुपालनेनेति शेषः॥ १६ ॥ १७ ॥

वैमात्रः शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठेऽपि आर्षोऽण्। असहोदरो भ्रातेत्यर्थः। विभिन्नाया मातुरपत्यं वैमात्रः॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कैकेय्याः कृते तन्निमित्तम्॥ २१ ॥

यदि वस्तुं शक्यं तर्हि मुहूर्त्तं समाश्वस विश्रमं कुर्वित्यर्थः॥ २२ ॥

आगमिष्यति मे भर्त्ता वन्यमादाय पुष्कलम्।
रुरून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु ॥ २३ ॥
स त्वं नाम च गोत्रञ्च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः।
एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ! ॥ २४ ॥
एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः।
प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥
येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः।
अहं स रावणो नाम सीते ! रक्षोगणेश्वरः ॥ २६ ॥
त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम्।
रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ! ॥ २७ ॥
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः।
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २८ ॥
लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी।
सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ॥ २९ ॥
तत्र सीते ! मया सार्द्धं वनेषु विचरिष्यसि।

हत्वा आदायेति च्छेदः। आदनमादस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥

गोत्रमार्षं कुलं प्रसिद्धवंश्यकृतम्। यद्वा गोत्रं पितृकुलं कुलं मातृ
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा पूर्वं श्रुत्वा अद्य दृष्ट्वा चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ! ॥ २० ॥
पञ्चदास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
सीते ! परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ २१ ॥

वनेषु उपवनेषु ॥ २० ॥

पञ्चेत्यादि । रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वात् उद्रिक्ततमसा भगवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेवमुक्तिः । सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धाजाड्यमेव । तत्त्वज्ञचिह्नानुपलम्भात् । सीतारामौ सर्वेश्वरावित्येतन्मात्रज्ञानं रावणस्यास्त्येवेत्यपि श्रद्धाजाड्यमेव । विष्णुपुराणादिविरोधात् । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे—मैत्रेय उवाच ।

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ।
अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥
न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः ।
संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर ।
कौतूहलपरेणैतत् पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥

पराशर उवाच । दैत्येश्वरस्य तु वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणाटपूर्वतनुं गृह्णता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् । तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् । निरतिशयपुण्यजातसंभूतमेतत् सत्त्वमिति रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात् ततोवाप्तवधहेतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननत्वे भोगसम्पदमवाप । नातस्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालम्बनीकृते मनस-

स्तत्र लयम्। दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत्। नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽन्तःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत्। विपद्यत इति विपद्यतोऽपीत्यर्थः। तस्मिन्नपि समये विष्णुत्वबुद्धिर्नासीदिति भावः। पुनरच्युतविनिपातनमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहतं चैश्वर्यं शिशुपालत्वे चावाप। तत्र त्वखिलान्येव भगवन्नामकारणानि अभवन्। नामानि गोविन्दादीनि कारणानि गवां रक्षणादीनीत्यर्थः। ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्द्धितविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दन् सन्तर्जनादिषूच्चारणमकरोत् तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्य्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवर-चतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरमतिप्रौढ़वैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थान्तरेषु नवापययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवानुक्रोशेषूच्चारयंस्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय भगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षय्यतेजःस्वरूपं परमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवन्तम् अद्राक्षीत्। तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितः। तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघसञ्चयो भगवतैवान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ एतत्तवाभिहितं भगवानिह कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक्भक्तिमन्तमिति। लोकदृष्ट्या तु सीतासादृश्यात् सीताबुध्याहरणाच्चाततायित्वसंपत्त्या तद्वधे भगवतः प्रवृत्तिः। एवञ्च ईदृशोक्तीनां यद्वा तद्वा प्रकारेणान्यथायोजनप्रयासस्तीर्थादीनां विफल एव। विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवते उक्तम्—

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥

इति। एते इत्यनेन पूर्वोक्ता अवतारा ऋष्यादयश्च परामृश्यन्ते। पुंसः

परमेश्वरस्य तत्रावतारा अंशा ऋष्यादयः कलाः। यद्यपि कृष्णोऽप्यंश एव। तत्रैव दशमे—

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः।

इत्याद्युक्तेः।

उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने।

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः। द्वितीये भागवतेऽप्येवमेव भारतेऽप्येवमेव। एतेन तत्रांशेनावतीर्णस्येत्यादि दशमस्थश्लोकव्याख्यानमपास्तम्। तथापि तत्तत्कारणकृतनाम्नां तत्र लाभाद् बहुशोऽज्ञानकार्यनाटनाच्च शङ्खचक्रादीनां प्रत्यक्षतो दर्शनाच्च स्वयं भगवानित्युक्तिः। नैतावता रामाद्यवताराणां ततो न्यूनत्वमिति भ्रमः कार्य्यः। श्रीधरोऽपि मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्याविष्कारः। अज्ञानाविष्कारश्च बहुशः। कृष्णेत्वन्योऽल्पः। यथा अभिमन्युमरणे नाहं तत्र सन्निहित आसमतस्तस्य मरणमिति। यथा द्रौपद्याः सभायां नयनकाले नाहं द्वारकायां सन्निहितः किन्तु सौभवधार्थं गतोऽतो भवतामयं क्लेश इति। सौभवधे च मायिकं मृतवसुदेवशरीरं दृष्ट्वा मोह इत्याद्यज्ञाननाट्यमल्पम्। रामावतारेऽपि ज्ञानाविष्कारस्तत्र तत्र दर्शितो दर्शयिष्यते च। अवतारास्त्विमे विराज एवांशाः भागवते प्रथमे तृतीयेऽध्याये—

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः।
संभूतं षोड़शकलमादौ लोकसिसृक्षया॥

इत्यादिना वैराजं रूपमुक्त्वा।

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्य्यङ् नरादयः॥

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा।
प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम्॥ ३२॥
महागिरिमिवाकंप्यं महेन्द्रसदृशद्युतिम्।
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता॥ ३३॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम्।
सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता॥ ३४॥
महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम्।

इत्युक्तेः। एतदुक्तं वैराजं निधानं कार्य्यावसाने प्रवेशस्थानं बीजमुद्गमकारणम्। अव्ययं स्वयं चिरस्थायि न केवलमवताराणामेव बीजं किन्तु सर्वेषामित्याह, यस्येति। यद्यपि विराट् जीव एव तथापि तदन्तर्यामिणस्तथोपासनायैवमुक्तम्। सितकृष्णकेशोद्धारेण च तेषां मूर्धन्यत्वेन मुख्यत्वात्तद्वत् मुख्ययोः प्रधानयोर्मदंशयोस्तत्त्वत्रयोस्तदर्णयोर्वैकुण्ठस्थभूतलस्थयोर्विष्णुशेषयोरवतार इति सूचितमतएवान्ते कृष्णं प्रति देवदूतेन त्वां विना स्वर्गो न शोभतेऽतस्त्वमागच्छेति निवेदितमिति स्पष्टं पुराणेषु। अत्र रामं प्रत्यपि तथैवोक्तम्। अंशत्वं चैषामौपाधिकं मायायाः सांशत्वादित्यलम्॥ ३१॥

रावणेनेति। कुपिता कुपितेव॥ ३२॥

पर्वतसमुद्रोपमाभ्यां धैर्य्यगाम्भीर्य्ये दर्शिते॥ ३३॥

न्यग्रोधपरिमण्डलं तत्सदृशपरिणाहं तद्वत् सर्वाश्रयश्च राममुद्दिश्यानुसरणमेव व्रतं यस्याः सा॥ ३४॥

नृसिंहं सिंहसङ्काशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥
पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्त्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥
त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥
पादपान् काञ्चनान्नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ! ।
राघवस्य प्रियां भार्य्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ! ॥ ३८ ॥
क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
कालकूटविषं पीत्वा स्वस्ति मां गन्तुमिच्छसि ॥ ४० ॥

सिंहस्य विक्रान्तं पदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सगर्वगमनशीलम् । सिंहसंकाशं पराक्रमे इति भावः । नृसिंहमित्यस्य हिरण्यकशिपु-हन्तृत्वं व्यंग्यम् ॥ ३५ ॥

राजा चासौ वत्सः श्रेष्ठराजस्तम् । यद्वा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥

यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कृत्य केनापि स्प्रष्टुमशक्या तथाहं शक्तिशक्तिमतोरवियोगादिति गूढ़म् ॥ ३७ ॥

काञ्चनवृक्षदर्शनं मुमूर्षुलक्षणम् । मन्दं क्षीणमायुरादि भजति स मन्दभाक् ॥ ३८ ॥

अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढ़ि च क्षुरम्।
राघवस्य प्रियां भार्य्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि॥ ४१॥
अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्त्तुमिच्छसि।
सूर्य्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्त्तुमिच्छसि॥ ४२॥
यो रामस्य प्रियां भार्य्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि।
अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्त्तुमिच्छसि॥ ४३॥
कल्याणवृत्तां यो भार्य्यां रामस्याहर्त्तुमिच्छसि।
अयोमुखानां शूलानां मध्ये * चरितुमिच्छसि।
रामस्य सदृशीं भार्य्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि॥ ४४॥
यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने
यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः॥ ४५॥
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च।

क्षुधितस्य सिंहस्य सर्पस्य वदनाद्दंष्ट्राग्रहणेच्छासदृशी मदिच्छा एषु सर्वत्र निदर्शनालङ्कारः॥ ३९॥ ४०॥

लेढ़ि लेढि॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥

स्यन्दनिका क्षुद्रनदी॥ ४५॥

---

* अग्रे इति वा पाठः।

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयो-
र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ॥ ४६ ॥
यदन्तरं हस्तिविडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च।
यदन्तरं वायसवैनतेययो-
र्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि।
यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥
तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे
रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ।
हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये
आज्यं * यथा मक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥
इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा
सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम्।

सुराग्रममृतम्। सौवीरकमारनालं काञ्जिकम्। काञ्चनसीसरूपलोहयोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

हस्ती गजः। बिड़ालो मार्जारः मद्गुर्जलकाकः ॥ ४७ ॥

जरां जीर्णावस्थां सुखोदर्कां मक्षिकयावगीर्णं भुक्तमाज्यं यथा तां नाप्नयति तद्वत् ॥ ४८ ॥

---

* वज्रं इति वा पाठः।

गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥
तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां
स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः
समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणं प्रति भर्त्सनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इतीव इत्येवं सुदुष्टम् अत्यन्तदुःखजनकं तत्पूर्वोक्तं वाक्यम् । वातोद्धता महावातप्रकंप्यमाना ॥ ४९ ॥

भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः।
ललाटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह॥ १॥
भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्नो वरवर्णिनि!।
रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान्॥ २॥
यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः।
विद्रवन्ति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः॥ ३॥
येन वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणान्तरे।
द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः॥ ४॥

एवमिति। परुषं क्रोधावेशेन वर्णानां चर्वणेनैवोच्चारणात् श्रुतिकटु अक्षरमित्यर्थः। संरब्धः क्रुद्धः॥ १॥

सापत्नः शिवाद्यण्। सापत्नेत्र इति पाठे मातृसपत्नीपुत्रत्वे प्रसिद्ध इत्यर्थः। भ्रातेत्यत्र च साक्षादिति तदा पाठः। एतेन कुलप्राशस्त्यमुक्तम्॥ २॥ ३॥

वैमात्रः प्राग्वद् द्वैमात्र इति पाठे द्वितीया माता द्विमाता तदपत्यमित्यर्थे मातुरुदित्युत्वाभाव आर्षः। अस्य द्विशब्दस्य द्विपूरणार्थेऽपि संख्यार्थत्वाभावान्नोक्तमित्यन्ये। कारणान्तरे निमित्तविशेषे। द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम् आसादितः प्रापितः॥ ४॥

मद्भयार्त्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥
यस्य तत् पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ।
वीर्य्यादावर्जितं भद्रे ! येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥
मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ! ।
विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥
यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ।
तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् संपद्यते दिवि ॥ ८ ॥
निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ।
भवन्ति यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९ ॥
मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ।
संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥
प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजिता ।
हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैदूर्य्यमयतोरणा ॥ ११ ॥

स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं लङ्कां कैलासाश्रयणं प्रबलाश्रयणबुद्ध्या ॥ ५ ॥
येन पुष्पकेन। वीर्य्यादावर्जितम् आच्छिद्य गृहीतं मयेति शेषः ॥६॥७॥
तीव्रांशुरपि मम भयाच्छिशिरांशुः सम्पद्यते ॥ ८ ॥

यत्र चरामि येन मार्गेण गच्छामीति यावत्। यत्र च तिष्ठामि तत्र भवन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

समुद्रस्य पारे मम लङ्का नाम पुरीत्यन्वयः ॥ १० ॥

हस्त्यश्वरथसम्बाधा तूर्य्यनादविनादिता ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥
तत्र त्वं वस हे सीते ! राजपुत्रि ! मया सह ।
न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ! ॥ १३ ॥
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि ! ।
न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥
स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः ।
मन्दवीर्य्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥ १५ ॥
तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ।
करिष्यसि विशालाक्षि ! तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥

प्राकारस्य पाण्डुरत्वं सुधालेपाद्रजतत्वाद्वा हेम्नः कक्ष्या अवच्छेदा यस्यां सा । तोरणं पुरद्वारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मानुषीणां नारीणां न स्मरिष्यसि । शेषे षष्ठी । मन्नगरे दिव्यनारीसमागमादिति भावः । युगपन्मानुषदिव्यभोगस्तत्रान्यत्र तूभयं युगपद्दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥

गतायुषः एकादशसहस्रसंख्यया मितायुषः खरादिवधजक्रोधेन मया वधाद्वा तत्त्वम् ॥ १४ ॥

यो रामो मन्दवीर्य्य इति ज्ञात्वा ज्येष्ठोऽपि राज्ये प्रियं भरतं स्थापयित्वा वनं प्रस्थापितः ॥ १५ ॥

तेन गतचेतसा किं करिष्यसीत्यन्वयः । भ्रष्टराज्यत्वाच्चेतोहीनत्वं

रक्ष राक्षसभर्त्तारं कामय स्वयमागतम् *।
न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
प्रत्याख्याय हि मां भीरु! पश्चात्तापं गमिष्यसि।
चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥
अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः।
तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि! ॥ १९ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥
कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्कृतम्।

तापसेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना। यद्वा तापसेन प्रोच्यत्वेन तपस्विना अस्सुरेण ॥ १६ ॥

रक्ष रक्षणे रक्ष पालय ॥ १७ ॥

उर्वशी पुरूरवसं चरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्तापं गतेति पुराणेषु प्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

अङ्गुल्या न समः अङ्गुलीबलेनापि तुल्यो न अनेन मयानीतां पुना-राम आनयिष्यतीति न शंक्यमिति भावः। संप्राप्तं मामिति शेषः ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥

* कामात् स्वयमिहागतम् इति वा पाठः।

भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण ! राक्षसाः ।
येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
अपहृत्य शचीं भार्य्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम् ।
न हि रामस्य भार्य्यां मामानीय स्वस्तिमान् भवेत् * ।
जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्तात्
शचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।

रहिते रामरहिते आश्रमे स्थितेति शेषः । ईदृशवंशस्येदृशं कृत्यमनुचितमिति मिथ्यैवान्यवंशं स्ववंशत्वेन कथयसीति व्यंग्यम् ॥ २१ ॥

एवंभूतराज्ञः प्रजानां सर्वथानाशः । मम नयने सर्वजीवितच्छेद एवेति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अप्रतिरूपरूपाम् अनुपमसौन्दर्य्यां मोक्षः मृत्योरिति शेषः । अतिमलिनान्तःकरणत्वात् मोक्षोज्ञानैकप्राप्यस्तव नास्त्येवेति भावः ॥२४॥

अत्र सर्गे रावणोक्तौ—

सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः ।
पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञो रावणोऽहं भजस्व माम् ॥

इति श्लोकः क्वचित् पठ्यते तमेवं व्याचक्षते । सप्तसप्तकं षड्ङ्गसहितवेदोपवेदसहितचतुर्दशविद्यारूपं तद्वेत्ता । अष्टाष्टकविभूषितः । चतुःषष्टिकलाभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः । पञ्च-

* अपनीयास्तिजीवितम् इति वा पाठः ।

न मादृशीं राक्षस! धर्षयित्वा
पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनकी-रावणसंवादो नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकवानिति यावत्। इति कतकाद्यव्याख्यातत्वात् प्रक्षिप्त इति ज्ञायते। आद्यपादे अर्थासङ्गतिरपि परपादपर्य्यालोचनया तृतीयपादोक्तज्ञानवत ईदृशे कर्मणि प्रवृत्ति-रप्यनुचितेति भाति।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः।

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान्।
हस्ते हस्तं समाहन्य चकार सुमहद्वपुः॥ १॥
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः।
नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्य्यपराक्रमौ॥ २॥
उद्वहेयं भुजाभ्यान्तु मेदिनीमम्बरे स्थितः।
आपिबेयं समुद्रञ्च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः॥ ३॥
अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम्।

हस्ते हस्तं समाहन्य समाहत्येत्यर्थः। विनिष्पीड्येति यावत्। महिषादयस्त्वियैव हतास्तथा कदाचिदेषा हरणसमये क्रौर्य्यं कुर्य्यादिति शङ्कया क्रूरस्वीयमहद्रूपाङ्गीकारः। यद्वा कपटेनापि शान्तस्वभावयतिवेषधारणात्तद्वेषस्वाभाव्येन हरणे स्वस्य प्रतिबद्धतां दृष्ट्वा स्वरूपग्रहणम्। मम रावणस्यापि अयं वेषः क्रौर्य्यप्रतिबन्धक इत्यतश्च हस्ते हस्ताघात इत्यतश्च बोध्यम्॥ १॥

न श्रुतौ अग्रे वक्ष्यमाणाविति शेषः॥ २॥

तानेवाह,—उद्वहेयमित्यादि। अपिबेयमिति॥ ३॥

कामेन चित्तजेन रूपेण च उन्मत्ते इत्यर्थः॥ ४॥

कामरूपेण उन्मत्ते! पश्य मां कामरूपिणम् * ॥ ४ ॥
एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे।
क्रुद्धस्य हरिपर्य्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥
सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः।
स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनभूषणः।
क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ ७ ॥
दशास्यो विंशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः।
स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ ८ ॥
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः।
* रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥

हरिपर्य्यन्ते श्यामप्रान्ते ॥ ५ ॥
सौम्यं भिक्षुरूपं तीक्ष्णरूपं प्रशस्ततीक्ष्णरूपं मृत्युतुल्यरूपं भेजे ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥
परिव्राजकच्छद्म कपटपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

* कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम्। इति वा पाठः।
* संरक्तनयनः क्रोधात् जीमूतनिचयप्रभः।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः।

से तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव।
वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत्॥ १०॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्त्तारमिच्छसि।
मामाश्रय वरारोहे! तवाहं सदृशः पतिः॥ ११॥
मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव।
नैव चाहं क्वचिद्भद्रे! करिष्ये तव विप्रियम्॥ १२॥
त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम्।
राज्याच्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम्॥ १३॥
कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे! पण्डितमानिनि!।
यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम्॥ १४॥
अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः।
इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम्॥ १५॥
अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः।
जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव॥ १६॥

भास्करस्य प्रभामिव तस्या अपि पर्य्यन्ते श्यामरूपतायाः छान्दोग्ये उक्तिः॥ १०॥ ११॥ १२॥

मानुषो भावः मनुष्यरामविषयको भावः स्नेहबन्धः॥ १३॥ १४॥

प्रियवादिनीं रावणादन्यत्रेति शेषः॥ १५॥

काममोहितो जग्राहेत्यत्यन्तानौचित्ये दृष्टान्तः बुधः खे रोहिणी-

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः।
ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम्।
प्राद्रवन् मृत्युसंकाशं भयार्त्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥
स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः।
प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥
ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः।
अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥
सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी।
रामेति सीता दुःखार्त्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥

मिव। खे आकाशे शून्ये च रोहिण्यो बुधो रोहिणीं स्वमातरं यदि कामाद् गृह्णीयात् तदा तत्सदृशमिदं घोरं यद्यथोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्तिरत्र व्यंग्या। सीतया सद्यो मरणपर्य्यवसायि शापदानन्तु समूलनाशस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाहाय ऋषीणां देवानामग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाहाय ॥ १६ ॥

वामेनेति। अननुरक्ततया शापदानभिया स्ववामाङ्गासनत्वनिवारणायैवं ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

परुषैः इतःपरं रामप्रत्याशा त्याज्येत्येवमादिभिः। अङ्केन हस्तान्तरैरित्यर्थः ॥ २० ॥

अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यभावनार्थम् ॥ २१ ॥

तामकामां * स कामार्त्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
विचेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥
हा लक्ष्मण ! महाबाहो ! गुरुचित्तप्रसादक ! ।
ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥
जीवितं सुखमर्थञ्च धर्महेतोः परित्यजन् ।
ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव ! न पश्यसि ॥ २५ ॥
ननु नामाविनीतानां विनेतासि परन्तप ! ।
कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २६ ॥
न तु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।

अकामां विरागिणीं विचेष्टमानां तत आत्मानं मोचयितुम् ॥ २२ ॥

मत्तेव अतिदुःखवशादुन्मत्तेव तथा भ्रान्तचित्ता आतुरा शोकातुरा यथा क्रोशति तथा चुक्रोश । अत्रेवयथाभ्यां सर्वचेष्टानां नाट्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ननु नामेति प्रसिद्धौ विनेता शिक्षकः न शाधि प्राप्तकालं शासनं न करोषि हिर्वाक्यालङ्कारे शोकातुरत्वादाधिकपदं न दोषाय ॥ २६ ॥

स्वयमेव तत्र हेतुमुन्नयति,—नत्विति । अविनीतस्य पुरुषस्याविन-

---

* रामकामाम् इति वा पाठः ।

कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥
त्वं कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः।
जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥
हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह।
ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥
आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान्।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः * ॥ ३० ॥
हंससारससंघुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम्।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥
दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे।
नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३२ ॥

यस्पकर्मणः फलं सद्यो न दृश्यते यतस्तत्र कालोऽप्यङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति पक्तिः पाकः ॥ २७ ॥

अधुना खेदं शापमाह,—त्वमिति। व्यसनं पुत्रपौत्रादिनाशरूपम् ॥ २८ ॥

सकामातु जातेति शेषः। यत इत्यादिः ॥ २९ ॥

---

* माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम्।
क्षिप्रं रामाय शंसस्व सीतां हरति रावणः ॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

यानि कानिचिदप्यत्र सत्वानि विविधानि च * ।
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥
ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
विवशा ते हृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३४ ॥
विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ।
आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३५ ॥
सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३६ ॥
सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता ।
समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहितया * गिरा ॥ ३७ ॥
जटायो ! पश्य मामार्य ! ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३८ ॥

हरतीति शंसध्वमिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
ते सीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
अमुत्रापि परलोकेऽपि गतां वैवस्वतहृतामपि मां विदित्वा पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा आनेष्यत्येव अतो यूयं शंसतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥
गृध्रं जटायुषम् ॥ ३६ ॥ ३८ ॥

---

* निवसन्त्युत इति वा पाठः ।
* शब्दोपहतया इति वा पाठः ।

नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः।
सत्त्ववान् जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः॥ ३९॥
रामाय तु यथातत्त्वं जटायो! हरणं मम।
लक्ष्मणाय च तत् सर्वमाख्यातव्यमशेषतः॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
हरणं नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः॥ ४९॥

तुभ्यमिति पाठे त्वयेत्यर्थे आर्षं तत् न शक्य इत्यत्र हेतुः सत्त्व-
वानित्यादि॥ ३९॥ ४०॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः॥ ४९॥

पञ्चाशः सर्गः।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे।
निरैक्षद्रावणं क्षिप्रं वैदेहीञ्च यशस्विनीम् ॥ १ ॥
ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः।
वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २ ॥
दशग्रीव! स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः।
भ्रातस्त्वं निन्दितं कर्म कर्तुं नार्हसि साम्प्रतम् ॥ ३ ॥
जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः।
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ४ ॥
लोकानाञ्च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः।

तं शब्दं जटायो पश्य मामिति शब्दं अवसुप्तः भोजनोत्तरं दिवैव गाढसुप्तोऽपि शुश्रुवे। ततस्तेन शब्देन प्रबुद्धो रावणं निरैक्षत ॥१॥२॥

दशग्रीवेति संबुद्धिः। अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणे अहं सहाय इत्युक्तत्वादिति भावः। नाम्ना जटायुरिति प्रसिद्धोऽतो मत्समक्षमीदृशं कर्म कर्तुं नार्हसि। भ्रातरिति सामप्रयोगः। यद्येवं न त्यक्ष्यसि तदा सत्यप्रतिज्ञत्वात् मया सह युद्धं भावीति दण्डप्रयोगश्च व्यंग्यः ॥ ३ ॥

राजेति सर्वस्य लोकस्य राजत्वेन तवापि राजेति ध्वनितम् ॥ ४ ॥

तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ५ ॥
सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ।
कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ॥ ६ ॥
रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ! ।
निवर्त्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥ ८ ॥
अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ।
न व्यवस्यन्ति राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन ! ॥ ९ ॥
राजा धर्मस्य कामस्य द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।

धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणे महापापं सूचितम् ॥ ५ ॥
कथं राजेति । भवानिति शेषः । धर्मे प्रजापालनरूपे ॥ ६ ॥
राजदारा इति तद्धरणस्य गुरुतल्पसमत्वादिति भावः ॥ ७ ॥
अस्य पुरुषस्य परः स्वेतरः प्राणी यत् कर्म विगर्हयेत् न तत् समाचरेत् स्वदारवत् परदाराश्च विमर्शनात् परस्पर्शाद्रक्ष्याः ॥ ८ ॥
शास्त्रेष्वनागतं शास्त्रेष्वनवगतं परमसूक्ष्मत्वाच्छास्त्रतोनवगतमपि अर्थं वा राजानमनुसृत्य व्यवस्यन्ति शास्त्रेऽस्फुटमपि राज्ञो आचरणं दृष्ट्वा प्रजा आचरन्ति तस्माद्राज्ञोऽधर्मप्रवृत्तिरनुचितेति तात्पर्य्यम् । न व्यवस्यन्ति राजान इति पाठे शास्त्रेष्वनागतं तत्राप्रतिपादितं धर्मं राजानो न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मे एव मतिं कुर्य्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्त्तते॥ १०॥
पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर!।
ऐश्वर्य्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती॥ ११॥
कामस्वभावो यः सोऽसौ न शक्यस्तं प्रमार्जितुम्।
न हि दुष्टात्मनामार्य्यमावसत्यालये चिरम्॥ १२॥
विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः।
नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि॥ १३॥
यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः।
अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ १४॥

तथा राजा द्रव्याणामुत्तमवस्तूनामुत्तमो निधिः। तथा धर्मस्य कामस्येति पाठे प्रजानामिति राजेति च शेषः। द्रव्याणामिति प्रागुवदेव। यतो धनादिकं राजमूलम् अतो राजा प्रजानां धर्मादिरूप इत्यर्थः। शुभं कामम्॥ १०॥

एवंभूतराजधर्महीने त्वयि कथमैश्वर्य्यागम इत्याह,—पापेति। दुष्कृती स्वायोग्यं देवयानमिव॥ ११॥

ननु ऐश्वर्य्येण पुण्यमपि मय्यनुमीयतां तत्राह,—कामेति। यः पुमान् कामस्वभावो भवति सोऽसौ तं स्वभावं प्रमार्जितुं न शक्यः। तन्मार्जनं हि धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः धर्मेण स्यान्न च स तस्मिन्नस्तीत्याह,—नहीति। यस्माद्दुष्टात्मनामालये आर्य्यं पूज्यं पुण्यं चिरं चिरकालेनापि नावसति॥ १२॥

यदा रामः यस्माद्राम इत्यर्थः॥ १३॥

अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः।
यस्य त्वं लोकनाथस्य हृत्वा भार्य्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥
क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा।
दहेद्दहनकल्पेन हत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १६ ॥
सर्पमाशीविषं बध्वा वस्त्रान्तेनावबुध्यसे।
ग्रीवायां प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥
स भारः सौम्य! भर्त्तव्यो यो नरं नावसादयेत्।
तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्य्यते यदनामयम् ॥ १८ ॥
यत् कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्त्तिर्न यशो ध्रुवम्।
शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम रावण!।

अनपराधेऽसिद्धः खरादिवधादित्याशङ्क्याह,—यदीति। अनपराधे हेतुः। पूर्वमतिवृत्तः अतिक्रान्तोचितवृत्तः ॥ १४ ॥

गमिष्यसीत्यत्र काकुः। न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

त्वा त्वां घोरेण चक्षुषा मा दहेद्राम इति शेषः। इन्द्राशनिरिन्द्रप्रयुक्तं वज्रम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भारः भारवद्द्रव्यम्। अनामयं रोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥

यत् कर्म कृत्वा धर्मः कीर्त्तिः पारलौकिकी पुण्यातिशयजा बलाद्यैश्वर्य्यातिशयजं यशस्तन्न भवेत् नोत्पद्येत। पूर्वार्जितश्च धर्मादि न भवेन्नश्येत् किञ्च येन शरीरस्य खेदः तत् कर्म कश्चिद्विज्ञः समाचरेन्न कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥
वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥ २१ ॥
न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ।
हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २२ ॥
युद्धस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्त्तं तिष्ठ रावण ! ।
शयिष्यसि हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २३ ॥
असकृत् संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ।
न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २४ ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि गतानीत्यर्थः । राज्यं पत्निराज्यमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहेभ्य आगतमित्यर्थः ॥ २० ॥

मे वैदेहीं दशरथमित्रत्वान्मम स्नुषां वैदेहीमादाय न कुशली गमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मम पश्यतः मां पश्यन्तमनादृत्येत्यर्थः । न्यायसंयुक्तैर्वैशेषिकाद्युक्ततर्काभासयुक्तैर्हेतुभिर्हेत्वाभासैर्ध्रुवां सनातनीं धर्मब्रह्मपरां वेदश्रुतिं छान्दसो दीर्घः । तच्छास्त्राध्येता यथा पूर्वापरमीमांसान्यायविदोऽग्रे हर्तुमन्यथाकर्तुं न शक्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

मुहूर्त्तं रामागमनपर्य्यन्तम् ॥ २३ ॥

संयुगे रामेणेति शेषः । न वधिष्यति अपितु वधिष्यतीत्यर्थः । अनेन रामस्येश्वरत्वं व्यञ्जम् ॥ २४ ॥

किन्तु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ।
क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच! तयोर्भीतो न संशयः॥ २५॥
नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम्।
सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम्॥ २६॥
अवश्यं तु मया कार्य्यं प्रियं तस्य महात्मनः।
जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च॥ २७॥
तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव! मुहूर्त्तं पश्य रावण!।
वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात्॥ २८॥
युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर!॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-
तर्ज्जनं नाम पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

नश्यसे पलायसि न संशय इत्यन्वयः॥ २५॥
जीवमानस्य जीवतः नयिष्यसि नेष्यसि॥ २६॥ २७॥ २८॥
यथाप्राणं यथाबलमित्यर्थः॥ २९॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ १ ॥
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन् महामृधे ।
बभूव वातोद्धुतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ २ ॥
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ।
सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।
अभ्यवर्षन् महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलम् ॥ ४ ॥
स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ।
जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ५ ॥

इतीति ॥ १ ॥
वातोद्धुतयोर्वातप्रवर्त्तितयोः ॥ २ ॥
माल्यवतोः द्वौ माल्यवन्तौ । एको दण्डकारण्येऽपरो मेरुपार्श्वे सपक्षयोः पक्षसहितयोः । यद्वा यद्यर्थेऽक्तौ कल्पनेयं यदि द्वौ माल्यवन्तौ सपक्षौ युध्येयातां तदा तत्सदृशमिदमिति तेनानुपमत्वं फलति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः॥ ६॥
अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दशमार्गणान्।
मृत्युदण्डनिभान् घोरान् शत्रोर्निधनकाङ्क्षया॥ ७॥
स तैर्बाणैर्महावीर्य्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः।
बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः॥ ८॥
स राक्षसरथे पश्यन् जानकीं बाष्पलोचनाम्।
अचिन्तयित्वा बाणांस्तान् राक्षसं समभिद्रवत्॥ ९॥
ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगोत्तमः॥ १०॥
ततोऽन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः।
ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः॥ ११॥
शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः।
कुलायमभिसंप्राप्तः पक्षिवच्च बभौ तदा॥ १२॥
स तानि शरजालानि पक्षाभ्यां तु विधूय ह।

प्रतिजग्राह सेहे रावणास्त्राणि रावणक्षिप्तानीति शरजालविशेषणम्। अस्यतेरौणादिकस्त्वन् रावणास्तानीति पाठस्तु सुगम एव॥ ५॥

तस्य रावणस्य गात्रे इत्यन्वयः॥ ६॥ ७॥

पूर्णमुक्तैः आकर्णपूर्णाकृष्टधनुर्मुक्तैः॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥ १३ ॥
तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ।
पक्षाभ्यांच्च महातेजा व्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४ ॥
काञ्चनोरश्छदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् ।
तांश्चास्य जवसम्पन्नान् जघान समरे बली ॥ १५ ॥
अथ त्रिवेणुसम्पन्नं कामगं पावकार्चिषम् ।
मणिसोपानचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १६ ॥
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं च्छत्रच्च व्यजनैः सह ।
पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १७ ॥
सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेन च महच्छिरः ।
पुनर्व्यपाहरच्छ्रीमान् पक्षिराजो महाबलः ॥ १८ ॥
स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ १९ ॥

आवारितः आ समन्ताद् व्याप्तः कुलायं वासस्थानं संप्राप्तो यः पक्षी तद्वद्बभौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्प्रसिद्धम् । शरावरं कवचं व्यधुनोत्पातयामास । शरासनमिति पाठे शरप्रक्षेपकारणम् । तच्च द्वितीयं धनुश्च बभञ्जेत्यन्वयः । व्याधुनोत्कम्पयति स्म रावणमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

त्रिवेणुर्युगन्धरः ॥ १६ ॥

ग्राहिभिश्छत्रादिधारकैः ॥ १७ ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा निपातितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम्।
साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन्॥ २०॥
परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम्।
उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः॥ २१॥
तं प्रहृष्टं निधायाङ्के रावणं जनकात्मजाम्।
गच्छन्तं खड्गशेषञ्च प्रनष्टहतसाधनम्॥ २२॥
गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रवत्।
तमावार्य्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत्॥ २३॥
वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्य्यां रामस्य रावण!।
अल्पबुद्धे! हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम्॥ २४॥
समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः।
विषपानं पिबस्येतत् पिपासित इवोदकम्॥ २५॥
अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः।

अङ्केन कटिभागेन॥ १९॥ २०॥ २१॥

प्रनष्टानि स्वत एव नष्टानि हतानि गृध्रेण नाशितानि साधनानि युद्धसाधनानि यस्य तम्॥ २२॥

समावार्य्य सन्निरुध्य॥ २३॥

वज्रतुल्यः स्पर्शो येषां तादृशा बाणा यस्य॥ २४॥

सबलः सचतुरङ्गबलः परिच्छदः दासीदासादि। निदर्शनात्र। तत्सहितो नशिष्यसीति तात्पर्य्यम्॥ २५॥

शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि॥ २६॥
बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे।
वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा॥ २७॥
न हि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण!।
धर्षणञ्चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ॥ २८॥
यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम्।
तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः॥ २९॥
युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्त्तं तिष्ठ रावण!।
शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा॥ ३०॥
परेतकाले पुरुषो यत् कर्म प्रतिपद्यते।
विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत्॥ ३१॥
पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कोऽनु तत् पुमान्।

अनुबन्धं फलम्॥ २६॥

तस्य ततः कालपाशान् मोक्ष्यसे इत्यर्थः। बडिशं मत्स्यवेधनं जलजो मत्स्यः॥ २७॥

अस्याश्रमस्य तव धर्षणां त्वत्कृतमभिभवं न हि क्षमिष्येते॥ २८॥

यथा यादृशं त्वया कृतं कर्म तत्तस्कराचरितो मार्गः न वीरसेवितः॥ २९॥ ३०॥

परेतकाले मृत्युकाले। अधर्म्यं तज्जनकम्। प्रतिपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि॥ ३१॥

कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥
एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः।
निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्य्यवान् ॥ ३३ ॥
तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः।
अधिरूढो गजारोहो यथास्यादुदुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥
विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन्।
केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥
स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः।
अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत च राक्षसः ॥ ३६ ॥

यस्य कर्मणः कर्तुः पापानुबन्धः पापफलसम्बन्ध आवश्यकः शास्त्रदृष्टः कोऽनु पुमान् वै निश्चयेन तत कर्म कुर्वीत। लोकाधिपतिरपि इन्द्रादिरपि समर्थोऽपि पापफलं कर्म न कुर्य्यात्। स्वयम्भूर्भगवानपि पापपुण्यतत्फलतदधिकारिस्रष्टापि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तोऽपि नेदृशं कर्म कुर्य्यात्। तादृशमैश्वर्य्यमत्तेन त्वया क्रियमाणं कर्माचिरादेव फलदं भविष्यतीति तात्पर्य्यम् ॥ ३२ ॥

पृष्ठे पश्चाद्भागे ॥ ३३ ॥

दुष्टवारणमधिरूढो गजारोहो हस्तिपको गजविषये यथा स्यात् यादृशव्यापारो भवेत् गजक्षतकरणव्यापारो भवेत् तथा। विररादेति पाठेऽपि क्षतानि चकारेत्येवार्थः ॥ ३४ ॥

अस्य विददार एनं विददारेत्यर्थः। तादृशक्रियायां बाहुल्यात् पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः।
तलेनाभिजघानार्त्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥ ३७॥
जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून् दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥ ३८॥
संच्छिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः सहसाभवन्।
विषज्वालावलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः॥ ३९॥
ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्य्यवान्।
मुष्टिभ्यां चरणाभ्याञ्च गृध्रराजमपोथयत्॥ ४०॥
ततो मुहूर्त्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्य्ययोः।
राक्षसानाञ्च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च॥ ४१॥
तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः।
पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत्॥ ४२॥
स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा।
निपपात महागृध्रो धरण्यामल्पजीवितः॥ ४३॥

तं तलप्रहारमतिक्रम्य सोढ्वा व्यपाहरत् युगपद्दशापि तुण्डेन छित्वा चोटितवान्॥ ३७॥ ३८॥

संच्छिन्नबाहोः कर्त्तितबाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा समभवन् वल्मीकात् पन्नगा इव॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥

व्यायच्छमानस्य व्यायामं पराक्रमं कुर्वाणस्य॥ ४२॥

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चतजार्द्रं जटायुषम् ।
अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥

तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं
स पाण्डुरोरस्कमुदारवीर्य्यम् ।
ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां
जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले
निपातितं रावणवेगमर्दितम् ।
पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानना
रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥

इत्यार्ष रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे गृध्र-
वधो नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अल्पजीवितः घटीमात्रावस्थानोचितप्राणः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
अग्निदावं दावाग्निं परनिपात आर्षः ॥ ४५ ॥
संगृह्य बाहुभ्यामालिङ्ग्य ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

सा तु ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तम् * ।
गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥
निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते ॥ २ ॥
न नूनं राम ! जानासि महद्व्यसनमात्मनः ।
धावन्ति नूनं काकुत्स्थ ! मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥

सा त्विति ॥ १ ॥

नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं सूचनम् । वामदक्षिणाङ्गस्पन्दनादिरूपं चिह्नम् । तथा जलादर्शादावात्मनोऽशिरसो दर्शनञ्च लक्षणं । स्वप्नं स्वप्ने यः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं प्रपश्यति स एनं हन्तीत्यादिस्वप्नाध्यायोपदिष्टं तथा शकुनीनां वामदक्षिणगमनविशेषदर्शनं तथा तेषां स्वराणां दर्शनमनुभवः । एतत् सर्वं यथायोगं परिदृश्यते सर्वैश्च । लक्षणज्ञानमिति पाठे अङ्गस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिग्रहणं मृगाद्युपलक्षणम् ॥२॥

---

* तथाल्पजीवितं भूमौ स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ।
ददर्श गृध्रं पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः ।

अयं हि कृपया राम! मां त्रातुमिह सङ्गतः।
शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहङ्गमः॥ ४॥
त्राहि मामद्य काकुत्स्थ! लक्ष्मणेति वराङ्गना।
सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके॥ ५॥
तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत्।
अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः॥ ६॥
तां लतामिव चेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान्।
मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्राप तां राक्षसाधिपः॥ ७॥
क्रोशन्तीं रामरामेति रामेण रहितां वने।
जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः॥ ८॥

किं तत्राह, न नूनमिति। मदर्थं मदपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणोऽशुभसूचनमार्गेण धावन्ति। त्वं तु तैः सूचितमपि स्वस्य महद्व्यसनं न जानासि। नूनं जानीयाश्चेन्नोपेक्षेथा इति तात्पर्य्यमिति लोकाभिनयेन रामोपालम्भः॥ ३॥ ४॥

यथान्तिके निकटस्थितानां शृण्वतां श्रवणं भवेत्तथा समाक्रन्दत्। नतूच्चैः शीघ्रं रामागमनं माभूदिति तात्पर्य्येण॥ ५॥

क्लिष्टानि परिम्लदितानि माल्याभरणानि यस्यास्ताम्॥ ६॥

वेष्टन्तीं लतामिव वृक्षानालिङ्गन्तीम्। मामुञ्च मुञ्चेति बहुशो वृक्षान् वदन्तीमिति शेषः। मोचय मोचयेत्यर्थो वा। प्राप इतस्ततो धावन्तीं समीपगत आसीत्॥ ७॥

प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरम् ।
जगत् सर्वममर्य्यादं तमसान्धेन संवृतम् ॥ ९ ॥
न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ।
दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा ॥ १० ॥
कृतं कार्य्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः ।
प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वे ते परमर्षयः ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः ।
रावणस्य विनाशञ्च प्राप्तं बुध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥
स तु तां रामरामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च ।
जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥

जीवितान्ताय अनेन परस्त्रीकेशस्पर्शो यस्य कस्यापि जीवितापहारीति बोधितम् ॥ ८ ॥

अमर्य्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृतिकं जलमुष्णमग्निः शीत इत्येवमादि । अन्धेन तमसा बाह्येनाभ्यन्तरेण च ॥ ९ ॥

मर्य्यादात्यागमेवाह,—न वातीति । देवो ब्रह्मापि ब्रह्मलोकस्थ एव दिव्येन चक्षुषा सीतां परामृष्टां रक्षसा केशेषु गृहीतां दृष्ट्वा ॥१०॥

श्रीमान् निस्तुलसकलैश्वर्य्यवान् पितामहः । कृतं यदर्थमवतीर्णो देवानां तत् कार्य्यं कृतं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

प्रहर्षव्यथयोर्हेतुमाह,—दृष्ट्वेति । तत्कालं नातिदैन्याया हरणं दृष्ट्वा तन्मायामोहितत्वाद् व्यथिताः यदृच्छया आयासं विनैव सपरि-

तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ।
रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १४ ॥
उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ।
अधिकं परिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १५ ॥
तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च ।
पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ १६ ॥
तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ।
बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥
तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ।

वारस्य रावणस्य नाशं प्राप्तं बुध्वा हृष्टा इत्यर्थः । तावसन्धिरच ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तप्ताभरणवर्णाङ्गी तप्तकाञ्चनसदृशवर्णयुक्ताङ्गी । सौदामनी विद्युदिति । सुदाम्नो बज्ररत्नादिमत्त्वात्तद्भवा विद्युदतिप्रकाशमाना भवति तद्वत् सीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निना दीप्तो गिरिरिवेत्यनेनासन्नभस्मता सूचिता । असङ्गाया अपि चिच्छक्तेस्तस्या रावणविनाशसान्निध्यद्योतनाय कविः रावणेन तस्या आसक्तिं वर्णयति ॥ १५ ॥

पद्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्के पतितान्यभूवन्नित्यर्थः ॥१६॥

आतपे इत्यनेन ईषत्तप इत्यर्थकेन सन्ध्याकालं लक्षयति । तत्र काले आदित्यरागेण तत्किरणेन युक्तमभ्रमिव तत्करयुतं वासो बभौ ॥१७॥

न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ १८ ॥
बभूव जलदं नीलं भित्वा चन्द्र इवोदितः।
सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ १९ ॥
शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतम्।
तस्याः सुनयनं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २० ॥
रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम्।
सुनासं चारुताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥
राक्षसेन्द्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम्।
शुशुभे न विना रामं दिवाचन्द्र इवोदितः ॥ २२ ॥
सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम्।
शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं गजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥

विनालमिव पङ्कजं शोकसुष्कत्वात् ॥ १८ ॥

नीलं जलदं भित्वा तन्मध्ये उदितश्चन्द्र इव बभौ। तत्कान्ति-धूसरो हि सततं उदेति। वक्त्रं विशिनष्टि सुललाटमिति पद्मगर्भवदाभा यस्य तत् ॥ १९ ॥

रावणाङ्कगं न बभाविति शेषः ॥ २० ॥

रुदितं रोदनवत्। अर्श आद्यच्। अतएवापमृष्टास्रम् अपमार्जिताश्रुकम् ॥ २१ ॥

दिवोदितचन्द्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥

शुशुभे शोभयति स्म नीलं गजमाश्रिता काञ्चनी काञ्चीव ॥ २३ ॥

सा पद्मपीता हेमाभा रावणं जनकात्मजा।
विद्युद्घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ २४ ॥
तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसेश्वरः।
बभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २५ ॥
उत्तमाङ्गच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः।
सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २६ ॥
सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः।
समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ॥ २७ ॥
अभ्यवर्त्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम्।
नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥

पद्मपीता पद्मकेसरवत् पीतदेहा तप्तभूषणा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥२४॥

अभूत् सचपलो नील इति पाठे चपला विद्युत्तया सहितो घोषवान् मेघ इवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उत्तमाङ्ग इति। मातस्त्वया सम्पादितोऽस्मन्मनोरथ इति हर्षाद्देवैः क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्तदुत्तमाङ्गाच्चुता तत्काले भूमौ पपातेति कतकः। वस्तुतो रावणसन्निधौ देवानां तथा वीर्य्यासम्भवात् उत्तमाङ्गच्युतपुष्पाणां तद्वेगेन वतस्युत्योत्तमाङ्गच्युतेत्युक्तम्। अतएवाग्रे भूमौ पुष्पयुतं मार्गं दृष्ट्वा रामो वक्ष्यति।

अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण!।
अपि नद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ इति ॥ २६ ॥

चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम्।
विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले * ॥ २९ ॥
तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम्।
प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ ३० ॥
तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा।
जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥
तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले।
सघोषाण्यवशीर्य्यन्त † क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥ ३२ ॥
तस्याः स्तनान्तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः।
वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनच्युता ॥ ३३ ॥

रावणगमनवेगजनितवायुना समाधूतापि पुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्त्तत अभितो अवर्त्तिष्ठ अनवरतं जायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तरुप्रवालरक्तवर्णा रक्तकिसलयवर्णेत्यर्थः। क्रोधातिशयादेवं वर्णोऽस्याः। कक्ष्या गजाच्छादिनी ॥ ३० ॥

तां सीतामित्यन्वयः। अत्र प्रकरणे बारंवारं वैश्रवणानुजत्वोक्त्या ईदृशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रफलदत्वं सूचयति ॥ ३१ ॥

क्षीणाः क्षीणपुण्यास्ताराास्ताराारूपावस्थिताः पुण्यकृत इत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

* मधुरस्वरम् इति वा पाठः।

† अवकीर्य्यन्त इति वा पाठः।

उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः।
मा भैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः॥ ३४॥
नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः।
सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मैथिलीम्॥ ३५॥
समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः।
अन्वधावंस्तदा रोषात् सीतां च्छायानुगामिनः॥ ३६॥
जलप्रपातास्रमुखाः शृंगैरुच्छ्रितबाहवः।
सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः॥ ३७॥
ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः।
प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत् पाण्डुरमण्डलः॥ ३८॥
नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता।
यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः॥ ३९॥

उत्पातवातः ऊर्द्ध्ववातः द्विजगणैः पक्षिगणैर्युक्ताः व्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ३४॥

त्रस्ता मीनप्रभृतिजलेचरा यासां ताः सखीमिव मैथिलीं गतोत्साहाम्। गतोच्छ्वासा इति पाठे रावणत्रासात्क्षुब्धजलतया गतप्राणा इत्यर्थः॥ ३५॥

रोषाद्रावणविषयात्॥ ३६॥

जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखे येषां ते॥ ३७॥ ३८॥

इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्य्यदेवयन् ।
वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥
उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव विलक्षणैः * ।
सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥
विक्रोशन्तीं दृढ़ं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथागताम् ।
तां तु लक्ष्मणरामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥
अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ।
स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् ।
जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४३ ॥

आर्जवमजैह्म्यं अन्टशंसता दया यच्च यस्मादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

गणशः संघशः वित्रस्तकाः स्वार्थे कः । मृगपोतकाः मृगबालकाः ॥ ४० ॥

विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभैरिति यावत् ॥ ४१ ॥

विक्रोशन्तीमित्यर्धं पूर्वान्वयि ॥ ४२ ॥

धरणीतलमवेक्षमाणां रामलक्ष्मणागमनकाङ्क्षया वस्तुतस्तदनुगमनाकाङ्क्षयेति तत्त्वं विप्रमृष्टो विलुलितो विशेषकस्तिलको यस्यास्ताम् ॥ ४३ ॥

---

* अश्रुपाताविलेक्षणाः इति वा पाठः ।

ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता
विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली।
अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ
विवर्णवक्त्रा भयभारपीड़िता ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
हरणं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

भयभारपीड़िता सेव विवर्णवक्त्रेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ।
दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्त्तिनी ॥ १ ॥
रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ।
रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तमब्रवीत् ॥ २ ॥
न व्यपत्रपसे नीच ! कर्मणानेन रावण ! ।
ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥
त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् ! भीरुणा हर्तुमिच्छता ।
ममापवाहितो भर्त्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः ।
गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥

अथ सीतया क्रियमाणपारुष्य एव तां हरति स्मेत्याह,—खमिति । वर्त्तिनीत्यसुप्यपिणिनिरार्षः ॥ १ ॥

रोषरोदनाभ्यां हेतुभ्यां ताम्राक्षी ॥ २ ॥

विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः । अनेन कर्मणा चौर्य्येण ॥३॥

अपवाहितः अन्यत्र नायितः । मायया मृगरूपेण मारीचेनेति शेषः ॥ ४ ॥

परमं खलु ते वीर्य्यं दृश्यते राक्षसाधम ! ।
विश्राव्यनामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥
ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ।
स्त्रियाश्चाहरणं नीच ! रहिते च परस्य च ॥ ७ ॥
कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ।
सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्य्यमानिनः ॥ ८ ॥
धिक् ते शौर्य्यञ्च सत्त्वञ्च यत्त्वया कथितं तदा ।
कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥
किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ।
मुहूर्त्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

पुराणो वृद्ध अतएवास्य निपातनं न तु त्वद्वीर्य्यहेतुकमिति भावः ॥ ५ ॥

परमं खल्विति व्यंग्योक्तिः ॥ ६ ॥

स्त्रिया हरणमेव गर्हितम् । राक्षसादिविवाहानां शास्त्रे गर्हितत्वात् तत्रापि परस्य विवाहितायाः तत्रापि रहिते पतिरहिते काले देशे चेत्यतिनिंद्यं ते कर्मेति भावः ॥ ७ ॥

शौण्डीर्य्यमानिनः शूरमानिनः । तादृशस्येदृशी लोके निन्दा मरणादप्यधिकेति भावः ॥ ८ ॥

सत्त्वं शारीरं बलं तदा अपहरणपूर्वकाले । कुलाक्रोशः कुलनिन्दा । चारित्रमाचारः ॥ ९ ॥

हि यतः एवं रूपेण हृत्वा धावसि । अतः किं कर्तुं शक्यम् ।

न हि चक्षुःपथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ।
ससैन्योऽपि समर्थस्त्वं मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥
न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथञ्चन ।
वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः ॥ १२ ॥
साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण ! ।
मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धो भ्रात्रा सह पतिर्मम ॥ १३ ॥
विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ।
येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥
व्यवसायस्तु ते नीच ! भविष्यति निरर्थकः ।
न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्त्तारं विबुधोपमम् ॥ १५ ॥
उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान् धारयितुं चिरम् ।

मुहूर्त्तमपि तिष्ठ त्वं यदि शूर इति शेषः । अवस्थितौ किं स्यात्तदाह,—नेति ॥ १० ॥

तदेवोपपादयति, नहीति ॥ ११ ॥ १२ ॥

साधु आत्मनः पथ्यं कृत्वा विचार्य्येत्यर्थः । साधु कुर्वात्मन इति पाठान्तरम् । साधु मां मुञ्च शीघ्रं मां मुञ्च यावन्मे भर्त्ता नायातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

विनाशाय विधास्यति यत्नमिति शेषः । येन व्यवसायेन स्त्रीभोगव्यवसायेन ॥ १४ ॥

तन्नैरर्थक्यमेवाह, नहीति ॥ १५ ॥

न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे ॥ १६ ॥
मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते।
मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यत् पथ्यं तन्न रोचते ॥ १७ ॥
पश्यामीह हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्।
यथा चास्मिन् भयस्थाने न बिभेषि निशाचर ! ॥ १८ ॥
व्यक्तं हिरण्मयांस्त्वं हि संपश्यसि महीरुहान्।
नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघविवाहिनीम् ॥ १९ ॥
खड्गपत्रवनञ्चैव भीमं पश्यसि रावण !।
तप्तकाञ्चनपुष्पाञ्च वैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥
द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम्।
न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ॥ २१ ॥
धारितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृण !।
बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ! ॥ २२ ॥
क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्महात्मनः।

श्रेयस्तत्कालसुखावहं पथ्यं वा परिणामसुखावहं वा न समवेक्षसे न विचारयसि। यथा मर्त्यो मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वमपीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

हिरण्मयवृक्षदर्शनं मृत्युचिह्नं वैतरण्यादियातनास्थानं पश्यसीति वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ १९ ॥ २० ॥

शाल्मली यातनावृक्षः। धारितुं धर्तुं जीवितमिति शेषः ॥२१॥२२॥

निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमाहवे ॥ २३ ॥
राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ।
कथं स राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ २४ ॥
न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्य्यापहारिणम् ।
एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्कगा ।
भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५ ॥

तदा भृशार्त्तां बहु चैव भाषिणीं
विलापपूर्वं करुणञ्च भामिनीम् ।
जहार पापस्तरुणीं विचेष्टतीं
नृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
हरणं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

मम भर्तुः अपराधं कृत्वेति शेषः । भ्रातरं विना एकाकिनेति-
यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
आगतगात्रवेपथुः भारातिशयात् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः।

ह्रियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नाथमपश्यती।
ददर्श गिरिश्रृङ्गस्थान् पञ्चवानरपुङ्गवान्॥ १॥
तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम्।
उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च॥ २॥
मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी।
वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम्॥ ३॥
संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत् कर्म च न बुद्धवान्।
पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव॥ ४॥
विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्वानरोत्तमाः।
स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम्॥ ५॥

अपश्यती अपश्यन्ती॥ १॥ २॥

यदि रामाय शंसेयुरिति दैवगत्या दृष्टाय रामाय शंसेयुरिति प्रत्याशयेति शेषः। वस्तुतोऽयं यदिशब्दो वेदाः प्रमाणं यदि स्युरितिवत्। वस्त्रमुत्तरीयमुत्सृज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषणं भूषणसहितं कर्णोत्पलादि च निक्षिप्तं तयेति शेषः॥ ३॥

जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः।
तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः॥ ६॥
उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम्।
वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा॥ ७॥
स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः।
तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम्॥ ८॥
सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम्।
संभ्रमात् परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः॥ ९॥
वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः।
अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणास्तदा॥ १०॥

तत् कर्म च तत् कर्म तु वस्त्रभूषणप्रक्षेपकर्म तु। संभ्रमात् सभयहरणजनितचित्तक्षोभात्। अतिभारेण शिरसामधोमुखतया च।४।५॥

सुसंहृष्टः मृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात्। केचित्तु लब्धं रामहस्तान्मृत्युद्वारमिति संहृष्टः। विना चोत्कटं पापं पुण्यक्षयाभावेन न मृत्युः सन्निहितः स्यादिति तमोगुणावृतः सन् मातर्य्यपि विरुद्धशब्दव्यवहारं कृतवानिति वदन्ति। तेषामेतत् सर्गान्ते वक्ष्यमाणं बभूव मोहान् मुदित इत्यसङ्गतं स्यात्। तथा आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात् कृतकृत्यममन्यत इत्युत्तरसर्गादिस्थं चासङ्गतं स्यात्॥ ६॥

विहायसा आकाशमार्गेण क्षिप्रं समतीयायेत्यन्वयः॥ ७॥

तिमिर्मत्स्यविशेषः॥ ८॥

एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाब्रुवन्।
स तु सीतां विचेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः ॥ ११ ॥
प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः।
सोऽभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥
संरूढकच्यां बहुलां स्वमन्तःपुरमाविशत्।
तत्र तामसितापाङ्गीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥
निदधे रावणः सीतां मयोमायामिवासुरीम्।
अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥
यथा नैनां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः।
मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ १५ ॥

संभ्रमाज्जगन्मात्रपहारदर्शनजक्षोभात् परिवृत्तोर्मिः स्वभावप्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितः रुद्धाः रुद्धप्रचारा मीनादयो यस्मिन् ॥ ९ ॥ १० ॥

एतदन्तः सीताहरणकर्मावसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ ११ ॥

रूपिणीमात्मनो मृत्युमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

संरूढकच्यां बहुजनाकीर्णद्वारां बहुलां विपुलाञ्च। संरूढकच्याबहुलमिति पाठे तादृशबहुतरद्वारवदित्यन्तःपुरविशेषणम् ॥ १३ ॥

मायामिवासुरीमित्यनेन मायारूपैवैषा सीता या लङ्कामागतेति ध्वनितम्। मुख्यमाता तु अग्निं प्रविष्टेति पूर्वमेवध्वनितमतएव रावणस्य वहनीयैषा जाता मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञानं। पिशाचीः राक्षसीरित्यर्थः इति तीर्थः ॥ १४ ॥

यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा।
या च वच्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम्॥ १६॥
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम्।
तथोक्का राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्॥ १७॥
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात् किं कृत्यमिति चिन्तयन्।
ददर्शाष्टौ महावीर्य्यान् राक्षसान् पिशिताशनान्॥ १८॥
स तान् दृष्ट्वा महावीर्य्यो वरदानेन मोहितः।
उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्य्यतः॥ १९॥
नानाप्रहरणाः चिप्रमितो गच्छत सत्वराः।
जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम्॥ २०॥
तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे।
पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः॥ २१॥

असम्मतः अस्मदननुज्ञातः पुमान् तथाभूता स्त्री वा न पश्यति तथा रक्ष्यतेति शेषः॥ १५॥

मच्छन्दतो मदाज्ञया यद्यद्वस्तु यदा इच्छेत्तदैव यथास्या इष्टं भवति तथैव तत्सर्वं देयम्। मच्छन्दत इत्यस्य मदभ्युप्राप्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ इति कतकः। अस्या अप्रियञ्च न वाच्यमित्याह, या चेति। तस्या जीवितं न प्रियं तां मारयामीत्यर्थः॥ १६॥ १७॥ १८॥

वरदानेन पैतामहेन मोहितः रामशतादपि न मे भीरिति चिन्तयानः। मोहकृतैषा चिन्ता। तान् बलवीर्य्यतः प्रशस्येत्यन्वयः॥ १९॥

बहुसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम्।
सदूषणखरं युद्धे निहतं रामसायकैः॥ २२॥
ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते।
वैरञ्च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम्॥ २३॥
निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः।
न हि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम्॥ २४॥
तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम्।
रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः॥ २५॥
जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भीराममाश्रिता।
प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः॥ २६॥
अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः।
कर्त्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति॥ २७॥
युष्माकं तु बलं ज्ञातं बहुशो रणमूर्धनि।
अतश्चास्मिन् जनस्थाने मया यूयं निवेशिताः॥ २८॥

हतस्थानं रामेणेति शून्यं हतमित्यर्थः पूर्वं खरालयत्वं भूतं प्राप्तम्॥ ॥ २०॥ २१॥ २२॥

धैर्य्यस्योपरि क्रोधः धैर्य्योपमर्दकः क्रोध इत्यर्थः। ततः खरादिवधान्नतु भीत्या नापि वृथा क्रोध इत्यर्थः॥ २३॥

निर्यातयितुं प्रत्युपकारेणापनेतुम्॥ २४॥ २५॥

प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या मम प्रापणीया॥ २६॥ २७॥ २८॥

ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा
महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ।
विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे
यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शना: ॥ २९ ॥

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः
सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ।
प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं
बभूव मोहान् मुदितः स रावणः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनस्थाने राक्षसप्रेषणं नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

महार्थं महानर्थोऽभिधेयं यस्य तत् । यतः यद्दिशि जनस्थानं तद्दिशीत्यर्थः । अलक्ष्यदर्शना अन्तर्धानविद्यया ॥ २९ ॥

उपलभ्य प्राप्य स्पृष्ट्वा च परिगृह्य स्वगृहे स्थापयित्वा परिग्रहत्वेन विभाव्य च प्रसज्य संपाद्य मोहान्मुदितः खरहन्तुर्वधो मम सुकरः स्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येति हर्षितः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

सन्दिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोऽष्टौ महाबलान् ।
आत्मानं बुद्धि वैक्लव्यात् कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥
सञ्चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणैः प्रपीड़ितः ।
प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥
स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ।
अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणाम् ॥ ३ ॥
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीड़िताम् ।
वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जन्तीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥
मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् ।
अधोगतमुखीं सीतां तामभ्येत्य निशाचरः ॥ ५ ॥
तां तु शोकवशाद्दीनामवशां राक्षसाधिपः ।

बुद्धिवैक्लव्याद् बुद्धिवैपरीत्यात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
शोको वायुस्थाने अश्रु चार्णवजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिशय उक्तः ॥ ४ ॥
अधोगतमवनतं मुखं यस्याः ॥ ५ ॥

स बलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम्॥ ६॥
हर्म्यप्रासादसम्बाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम्।
नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम्॥ ७॥
दान्तकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैस्तथा।
वज्रवैदूर्य्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोरमैः॥ ८॥
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषं तप्तकाञ्चनभूषणम्।
सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह॥ ९॥
दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः।
हेमजालावृताश्चासन् तत्र प्रासादपंक्तयः॥ १०॥
सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः।
दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम्॥ ११॥
दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः।
रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम्॥ १२॥
दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम्।

अनिच्छन्तीमपि तद्दर्शनं बलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः॥ ६॥ ७॥
दान्तकैर्गजदन्तकृतैः तपनीयं स्वर्णं स्तंभैर्युतमिति शेषः॥ ८॥
तया सीतया॥ ९॥
हेममयजालकैरावृताः॥ १०॥
सुधया मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीत्यार्षं क्लीवत्वम्॥ ११॥
दीर्घिका वाप्यः॥ १२॥

उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥
दश राक्षसकोठ्यश्च द्वाविंशतिरथापराः।
वर्जयित्वा जनान् वृद्धान् बालांश्च रजनीचरान् ॥ १४ ॥
तेषां प्रभुरहं सीते ! सर्वेषां भीमकर्मणाम्।
सहस्रमेकमेकस्य मम कार्य्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥
यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
जीवितञ्च विशालाक्षि ! त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम योऽसौ परिग्रहः।
तासां त्वमीश्वरी सीते ! मम भार्य्या भव प्रिये ! ॥ १७ ॥
साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम।
भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

लोभितुं सामनिग्रहाभ्यां प्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥

दशेति द्वाविंशत्कोटिसंख्याः ॥ १४ ॥

तेषामपि एकस्यैकस्यैकमेकं सहस्रं मम कार्य्ये प्रयोजने साधकतया पुरःसरमस्तीति शेषः ॥ १५ ॥

मे मम यदिदमुक्तरूपं राज्यतन्त्रं राजपरिकरस्तत्त्वयि प्रतिष्ठितं त्वदधीनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामन्तःपुरसञ्चारिणीनां यो मम परिग्रहः भार्य्याः नित्यपुंलिङ्गः परिग्रहशब्दो भार्य्यावाची। मम भार्य्या सती तासां त्वमीश्वरी स्वामिनी भव ॥ १७ ॥

परिक्षिप्ता समुद्रेण लङ्केयं शतयोजना ।
नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९ ॥
न देवेषु न यक्षेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ।
अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्य्यसमो भवेत् ॥ २० ॥
राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा ।
किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥
भजस्व सीते ! मामेव भर्त्ताहं सदृशस्तव ।
यौवनं त्वध्रुवं भीरु ! रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥
दर्शने माकृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ।
कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते ! मनोरथैः ॥ २३ ॥
न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः ।
दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलाः शिखाः ॥ २४ ॥
त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ! ।

साधु हितं मम वचो रोचयस्वेत्यन्वयः । अन्यथा बुद्ध्या ते तव किं न किमपि फलमित्यर्थः । मा मां भजस्व धर्भितप्तस्य कामाभितप्तस्य ॥१८॥

शतयोजना भूमेरिति शेषः । अशक्यधर्षणत्वे पूर्वार्धं हेतुः । एवञ्च रामस्यात्रागमनमसम्भावितमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अस्य रामस्य ॥ २३ ॥

यथावायुर्बद्धुमशक्यः । यथा चाग्निशिखाग्रहीतुमशक्यास्तथेहागन्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

विक्रमेण नयेद् यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥
लङ्कायाः सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय।
त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचरम् ॥ २६ ॥
अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम्।
दुष्कृतं यत् पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् ॥ २७ ॥
यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि।
इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगन्धानि मैथिलि ! ॥ २८ ॥
भूषणानि च मुख्यानि तानि सेव मया सह।
पुष्पकं नाम सुश्रोणि ! भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ २९ ॥
विमानं सूर्य्यसंकाशं तरसा निर्जितं रणे।
विशालं रमणीयञ्च तद्विमानं मनोजवम् ॥ ३० ॥
तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम्।
वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ ३१ ॥

मद्विधास्त्वत्प्रेष्या भविष्यन्ति। मां चेदङ्गीकरिष्यसि तदा सेवकवत् त्वदाज्ञावशो भविष्यामि। तथाभूते मयि राक्षसा देवाश्च मद्वशास्त्वदवशाः सम्पन्ना एव। किं विशेषेण सर्वं चराचरं त्वत्प्रेष्यं भवति तदेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अभिषेकः श्रमनिवृत्तिद्वारा भोगाय स्नानं तदुदकेन क्लिन्नार्द्रा श्रमापनयनात्तुष्टा च मां रमयस्व। यत् पूर्वं सञ्चितं किञ्चिदुष्कृतमासीत् तद्वनवासेन तद्गतदुःखेन गतं क्षीणम् ॥ २७ ॥

शोकार्त्तन्तु वरारोहे ! न भ्राजति वरानने !।
एवं वदति तस्मिन् सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना ॥ ३२ ॥
पिधायेन्दुनिभं सीता मन्दमश्रूण्यवर्त्तयत्।
ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां सीतां चिन्ताहतप्रभाम् ॥ ३३ ॥
उवाच वचनं वीरो रावणो रजनीचरः।
अलं व्रीडेन वैदेहि ! धर्मलोपकृतेन ते ॥ ३४ ॥
आर्षोऽयं देवि ! निष्पन्दो यस्त्वामभि भविष्यति।
एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीड़ितौ ॥ ३५ ॥
प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते।

इह लङ्कायां मदङ्गीकारादिति शेषः ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥

शोकेन अस्वस्थामिव चिन्तया हतप्रभामिव ध्यायन्तीमिव तामुवाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

तूष्णीमवस्थानाद् व्रीड़या तूष्णीं स्थितेति मन्यमान आह,—अलमिति। धर्मलोपः स्वभर्तृत्यागपराङ्गीकाररूपस्तत्कृतेन व्रीडेन लज्जया अलं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुतस्तत्राह, आर्ष इति। हे देवि त्वामभि त्वामुद्दिश्य मया क्रियमाणो निष्पन्दः स्नेहबन्धः प्रार्थनारूपः यस्त्वाग्रे भविष्यति सोऽयमार्षो ऋषिदृष्ट एव। क्षत्रियाणामुचितत्वेन वेदोक्त एव। बलात्कारेण राक्षस इति विवाहेषु स्मृत्या गणनात्। एवमुक्तिरपि तमोगुणप्राधान्येनैव। कन्याया बलात्कारेण ग्रहणस्यैव राक्षसविवाहपदार्थत्वादिति बोध्यम्। पुनः प्रसादयति एताविति ॥ ३५ ॥

नेमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ॥ ३६ ॥
न चापि रावणः काञ्चिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह।
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम्।
कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-प्रसादनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इमा दासोऽहमित्यन्ताः शुष्यमाणेन कामपीड़ितेन मया भाषिता उक्ता वाचः शून्या यथा न भवन्ति तथा कुर्विति शेषः ॥ ३६ ॥

एवंविधं प्रसादनं न क्वाप्यभूदित्याह, न चापीति। मन्यतेऽमंस्त। अत्र रसाभावः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः।

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्षिता।
तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः।
सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥
रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान् वधिष्यति ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात्।

निर्भया स्त्रियो बलादुपभोगे मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यप्सरसो रावणं प्रति शापं चित्ते निधाय निर्भया। बलात्कारे योगवशा-दस्पृश्याऽस्पृश्या च भविष्यामीति धिया निर्भया वा। तृणमन्तरतः कृत्वा साक्षात् पापात्मकपरपुरुषसम्भाषणजदोषपरिहारायेति शेषः ॥ १ ॥

धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। धर्मस्याचलः सेतुरिव मर्य्यादाप्रतिष्ठापकः परिज्ञातः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ ३ ॥

स कस्तत्राह,—य इति ॥ ४ ॥

शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥
य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ।
राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥
तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ।
शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥
असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण ! ।
उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली ।
पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥
यदि पश्येत् स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ।
रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः * ॥ १० ॥
यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ।

शयिता शयनकर्त्ता स्वतोऽभूरिति शेषः । इङार्षः ॥ ५ ॥
प्रोक्तास्त्वया मत्पुर इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥
तस्य रामस्य वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधिं प्राप्तस्ततो जीवन्न मोक्ष्यसे तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ॥ ८ ॥
तदेवाह, अन्तकरः नाशकरः ॥ ९ ॥
रक्ष इति रावणसम्बोधनम् । निर्दग्धो भवेदिति शेषः ॥ १० ॥

---

* गच्छेः सद्यः पराभवम् इति वा पाठः ।

सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥
गतासुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ।
लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥
न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति ।
याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वात्त्वया बलात् ॥ १३ ॥
स हि देवरसंयुक्तो मम भर्त्ता महाद्युतिः ।
निर्भयो वीर्य्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥
स ते वीर्य्यं बलं दर्पमुत्सेकञ्च यथाविधम् ।
व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥
यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ।
तदा कार्य्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६ ॥

यो रामः पातयेदित्यादि शक्यार्थे लिङ् । यच्च तव शतयोजनसमुद्रमध्यगा लङ्काऽगम्येति बुद्धिः सा वृथैवेत्याह, सागरं शोषयेद्वापि । वाशब्द एवार्थे । स इह स्थितां सीतां मोचयेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वत्कृतेन त्वत्कृतापराधेन ॥ १२ ॥

पतिपार्श्वाद्विनाभावं पतिपार्श्ववियोगम् ॥ १३ ॥

देवरसंयुक्तो लक्ष्मणसंयुतः स खरादिहन्ता । दैवतसंयुक्त इति पाठे दैवानुकूल्यवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

वीर्य्यं पराक्रमः बलं शारीरं दर्पं मदम् उत्सेक असमर्थ्यादत्वम् ॥ १५ ॥

कार्य्ये प्रमाद्यन्ति उचिते कार्य्ये वैपरीत्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम !।
आत्मनो राक्षसानाञ्च वधायान्तःपुरस्य च॥ १७॥
न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता।
द्विजातिमन्त्रसंपूता चण्डालेनावमर्दितुम्॥ १८॥
तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढ़व्रता।
त्वया स्प्रष्टुं न शक्याहं राक्षसाधम ! पापिना॥ १९॥
क्रीड़न्ती राजहंसेन पद्मखण्डेषु नित्यशः।
हंसी सा तृणमध्यस्थं कथं द्रक्ष्येत मद्गुकम्॥ २०॥
इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा।
नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस !॥ २१॥
न तु शक्ष्याम्यपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः।
एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपरुषं वचः॥ २२॥

मां प्रधृष्य स्थितस्येति शेषः। स ते काल इति नाशकाल इत्यर्थः। स्वमरणेन वैधव्यमेवान्तःपुरवधः॥ १७॥

यज्ञमध्यस्था यज्ञशालामध्यस्था स्रुगादियज्ञोपकरणमण्डिता वेदिश्चण्डालेनावमर्दितुं स्प्रष्टुं न शक्या तथा त्वयाहमिति योजना॥१८॥१९॥

पद्मखण्डानि पद्मसमूहाः तृणमध्यस्थं जलनील्यादितृणमध्यस्थं द्रक्ष्येत पश्येत्। मद्गुकं जलवायसम्॥ २०॥

एवं निर्भयोक्तौ लोकानुसारेण पतिव्रतोचितं हेतुमाह, इदमिति। निःसंज्ञं सतो जड़म्॥ २१॥

रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच किञ्चन ।
सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ २३ ॥
प्रत्युवाच ततः सीतां भयसन्दर्शनं वचः ।
शृणु मैथिलि ! मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि ! ॥२४॥
कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ! ।
ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २५ ॥
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ।
राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः ।
दर्पमस्यापनेष्यन्तु मांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥
वचनादेव तास्तस्य विरूपा घोरदर्शनाः ।

अपक्रोशं सीता असती जातेति निन्दाम् । सुपरुषं सुतरां परुषम् । अनेन प्रबन्धेन रजस्तमोयुतानामीश्वरालाभो दर्शितः ॥ २२ ॥ २३ ॥

भयसन्दर्शनं भयोत्पादकं द्वादश प्रतीक्षे इति शेषः । यत्तु पाद्मे,—

दशमासात् परं सीते यदि मां न भजिष्यसि ।

तदा हन्मीत्युक्तं तत्तु पुनः सीतासविधगमनकालिकं वच इति न विरोधः ॥ २४ ॥

नाभ्येषि स्वारस्येनेति शेषः ॥ २५ ॥

शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥

अपनेष्यंतु अपनयन्तु ॥ २७ ॥

कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्य्यवारयन्॥ २८॥
स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो घोरदर्शनः।
प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम्॥ २९॥
अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति।
तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता॥ ३०॥
तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम्।
आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव॥ ३१॥
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः।
अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य तु॥ ३२॥
सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम्।
सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम्॥ ३३॥
सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा।
राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा॥ १४॥

कृतप्राञ्जलयो रावणं प्रतीति शेषः॥ २८॥

चरणोत्कर्षैः पदोत्क्षेपैः मेदिनीं दारयन्निव। प्रचल्य कतिचित् पदानि चलित्वा॥ २९॥

नीयतामिति प्रोवाचेत्यन्वयः। परिवारिता क्षणमप्यवियुक्ता रक्ष्यतामित्यर्थः॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

सर्वे कामाः फलन्ति येभ्यस्तादृशैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः। सर्वकालमदैः सर्वकालं मदयुक्तैर्द्विजैः पक्षिभिः॥ ३३॥ ३४॥

शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा ।
न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥ ३५ ॥

न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली
विरूपनेत्राभिरतीवतर्जिता ।
पतिं स्मरन्ती दयितं सलक्ष्मणं
विचेतनाभूद्भयशोकपीड़िता ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
रावणसंवादो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

शोकेन ग्रस्ता सेव इतरजनप्रतारणाय नटवल्लोकरीत्यनुसरणा-
मनयोर्लोको यथा वास्तवममन्यत तथैव कविरपि वर्णयति तत्प्रतारणा-
यैवेति मन्तव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्रवेशितायां सीतायां लङ्कां प्रति पितामहः।
तदा प्रोवाच देवेन्द्रं परितुष्टं शतक्रतुम्॥ १॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च।
लङ्कां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना॥ २॥
पतिव्रता महाभागा नित्यञ्चैव सुखैधिता।
अपश्यन्ती च भर्त्तारं पश्यन्ती राक्षसीजनम्॥ ३॥
राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा।
निविष्टा हि पुरी लङ्का तीरे नदनदीपतेः॥ ४॥
कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिन्दिताम्।
दुःखं सञ्चिन्तयन्ती सा बहुशः परिदुर्लभा॥ ५॥
प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम्।
स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये॥ ६॥
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम्।
प्रविश्य नगरीं लङ्कां प्रयच्छ हविरुत्तमम्॥ ७॥
एवमुक्तोऽथ देवेन्द्रः पुरीं रावणपालिताम्।
आगच्छन्निद्रया सार्द्धं भगवान् पाकशासनः॥ ८॥
निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान् संप्रमोहय।
सा तथोक्ता मघवता देवी परमहर्षिता॥ ९॥
देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान्।
एतस्मिन्नन्तरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः॥ १०॥

आससाद वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीत् ।
देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ! ॥ ११ ॥
अहं त्वां कार्य्यसिध्यर्थं राघवस्य महात्मनः ।
साहाय्यं कल्पयिष्यामि मा शुचो जनकात्मजे ! ॥ १२ ॥
मत्प्रसादात् समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह ।
मयैवेह च राक्षस्यो मायया मोहिताः शुभे ! ॥ १३ ॥
तस्मादन्नमिदं सीते ! हविष्यान्नमहं स्वयम् ।
स त्वां संगृह्य वैदेहि ! आगतः सह निद्रया ॥ १४ ॥
एतदत्स्यसि मद्धस्तान्न त्वां बाधिष्यते शुभे ! ।
क्षुधा तृषा च रम्भोरु ! वर्षाणामयुतैरपि ॥ १५ ॥
एवमुक्ता तु देवेन्द्रमुवाच परिशङ्किता ।
कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिहस्थं शचीपतिम् ॥ १६ ॥
देवलिङ्गानि दृष्टानि रामलक्ष्मणसन्निधौ ।
तानि दर्शय देवेन्द्र ! यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ।
पृथिवीं नास्पृशत् पद्भ्यामनिमेषेक्षणानि च ॥ १८ ॥
अजरोऽम्बरधारी च न म्लानकुसुमस्तथा ।
तं ज्ञात्वा लक्षणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ १९ ॥
उवाच वाक्यं रुदती भगवद्राघवं प्रति ।
सह भ्रात्रा महाबाहुर्दिष्ट्या मे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥

यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः।
तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया॥ २१॥
तवाज्ञया च देवेन्द्र! पयोभूतमिदं हविः।
अशिष्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम्॥ २२॥
इन्द्रहस्ताद् गृहीत्वा तत् पायसं सा शुचिस्मिता।
न्यवेदयत भर्त्रे सा लक्ष्मणाय च मैथिली॥ २३॥
यदि जीवति मे भर्ता सह भ्रात्रा महाबलः।
इदमस्तु तयोर्भक्त्या तदाश्नात् पायसं स्वयम्॥ २४॥
इतीव तत् प्राश्य हविर्वरानना
जहौ क्षुधादुःखसमुद्भवञ्च तम्।
इन्द्रात् प्रवृत्तिमुपलभ्य जानकी
काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव॥ २५॥
स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा
प्रीतो ययौ राघवकार्य्यसिद्धये।
आमंत्र्य सीतां सततो महात्मा
जगाम निद्रासहितः स्वमालयम्॥ २६॥

केषुचित् पुस्तकेषु सर्गाधिक्यमुपजातम्।

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ।
निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्त्तत ॥ १ ॥
तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ।
क्रूरस्वनोऽथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥
स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ।
शङ्कयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥
अशुभं बत मन्येऽहं गोमायुर्वाशते यथा ।
स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥
मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम् ।
विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद् यदि ॥ ५ ॥

अथ कवी रामवृत्तान्तमाह, राक्षसमिति ॥ १ ॥

यदा पथि निवृत्तस्तदा तस्य मैथिलीं द्रष्टुकामस्य तां द्रष्टुं संत्वरमाणस्य तस्यैव स्थितस्य पृष्ठतो गोमायुः शिवा ननादेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

यथा भाव्यशुभं तथा वाशत इत्यर्थः । वैदेह्या वैदेह्यै राक्षसैर्भक्षणं विना तत्कर्तृकभक्षणाभावरूपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अपिः कामप्रवेदने ॥ ४ ॥

स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा ताञ्च हित्वाथ मैथिलीम्।
तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥
राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः।
काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७ ॥
दूरं नीत्वाथ मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः।
हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८ ॥
अपि स्वस्ति भवेद्‌द्वाभ्यां रहिताभ्यां मया वने।
जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥
निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च।

मारीचेन मामकं स्वरं विज्ञाय मामकस्वरध्वनिं ज्ञात्वा आलक्ष्य मदपकारोपायमवधार्य्य यन्मृगरूपेण तेनाक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेतिच तद्‌यदि लक्ष्मणः शृणुयात् तदा तं स्वरं श्रुत्वा मदीयस्वरत्वेन ज्ञात्वा मैथिल्यैव प्रहितः तां हित्वैष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सहितैरीप्सितः कर्तुमिष्टः नूनं निश्चयेन तत्रैवानुकूलतर्कमाह,— काञ्चन इत्यादि। यतः काञ्चनमृगो भूत्वा मां व्यपनीयाकृष्य दूरं नीत्वा राक्षसोऽभूत्। नतु चर्मप्रयोजनमृग एव स्थितः इति वाक्यं व्याजहार च यत्तस्मात्तस्या वध ईप्सित इत्यन्वयः। काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ चिन्तां नाटयति,—अपीति। स्वस्त्यभवने हेतुर्जनस्थानेति। जनस्थानं स्थानविशेषः। जनानां लोकानां राक्षसेभ्यो भयनिवृत्त्या इह स्थाननिमित्तश्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥
निवर्त्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान्।
आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षसा ॥ ११ ॥
आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः।
तं दीनमानसं दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥
सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान्।
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ॥ १३ ॥
ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम्।
ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ॥ १४ ॥
विषण्णः सन् विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना।
स जगर्हेऽथ तं भ्राता दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥

हेत्वन्तरमपि निमित्तानीति ॥ १० ॥

मृगरूपेणात्मनोपनयनं दूरमाकर्षणं दृष्ट्वा परिशङ्कितो जनस्थानं खरादिवासभूतमाजगाम। अनेन ततोऽपि परतो मारीचव्यसनेन गत इति सूचितम् ॥ ११ ॥

दीनमानसं दीनमानसत्वं नाटयति। दीनं शरीरेणापि म्लानम् आसेदुः विपरीतार्थसूचकत्वेन प्रापुः ॥ १२ ॥

तदेवाह, सव्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥

अविदूरे समीपे समीयाय सङ्गतोऽभूत् ॥ १४ ॥

समगुणकः सम्मिलित्वा स रामो लक्ष्मणस्य भ्राता सीतां विहायागतं

विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते।
गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः॥ १६॥
उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्त्तवत्।
अहो लक्ष्मण! गर्ह्यन्ते कृतं यत् तु विहाय ताम्॥ १७॥
सीतामिहागतः सौम्य! कच्चित् स्वस्ति भवेदिति।
न मेऽस्ति संशयो वीर! सर्वथा जनकात्मजा॥ १८॥
विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः।
अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे॥ १९॥
अपि लक्ष्मण! सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयामहे।
जीवन्त्याः पुरुषव्याघ्र! सुताया जनकस्य वै॥ २०॥
यथा वै मृगसंघाश्च गोमायुश्चैव भैरवम्।
वाशन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितो दिशम्॥ २१॥

लक्ष्मणं दृष्ट्वा लक्ष्मणं षष्ठ्यर्थे द्वितीया। लक्ष्मणस्य सव्यं करं गृहीत्वा जगर्हे॥ १५॥ १६॥

गर्हणामाह, उवाचेति। मधुरोदर्कं शब्दतो माधुर्य्योत्तरम्। अर्थतः परुषमिदं वक्ष्यमाणम् आर्त्तवदार्त्तार्हमुवाच। यद्वा मधुरोदर्कं तात्पर्य्यतो मधुरमापाततः परुषं ते कृतं त्वया कृतम्॥ १७॥

कच्चित् स्वस्ति भवेत्। कल्याणं न सम्भाव्यत इत्यर्थः॥ १८॥

विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवन्ति विनष्टेत्यादि निश्चितम्॥१९॥

अथापि वा प्रश्ने। सामग्र्यं क्षेमम् अनपहरणरूपम्॥ २०॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ! ।

इदं हि रक्षोमृगसन्निकाशं
प्रलभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ।
हतं कथञ्चिन्महताश्रमेण
स राक्षसोऽभून् म्रियमाण एव ॥ २२ ॥
मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं
चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ।
असंशयं लक्ष्मण ! नास्ति सीता
हृता मृता वा पथि वर्त्तते वा ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामलक्ष्मणसमागमो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

वाशंते नदन्ति प्रदीप्ता सूर्य्याधिष्ठिता ॥ २१ ॥

मृगसन्निकाशं मृगवत् प्रतिभासमानम् । म्रियमाण एव न ततः पूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सव्यं वामं वास्तवमर्थमाह, पथि वर्त्तते वा क्रियमाणा वर्त्तते वेत्यर्थः । इदं वस्तुतत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्यं दशरथात्मजः ।
पर्य्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥
प्रस्थितं दण्डकारण्यं यामामनुजगाम ह ।
क्व सा लक्ष्मण ! वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥
राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः ।
क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥
यां विना नोत्सहे वीर ! मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ।
क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥
पतित्वममराणां हि पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण ! ।
विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ।
कच्चित् प्रव्राजनं वीर ! न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥

पुनस्तदेव विस्तरेणाह, स इति । शून्यं सन्तोषादिहीनचित्तं वैदेहीं विनागतं तां त्यक्त्वागतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्राणसहाया तां विनासहायाः प्राणाः कथं स्थास्यन्तीति भावः ॥४॥

अमराणां पतित्वमिन्द्रत्वम् ॥ ५ ॥

मे प्रव्राजनं चतुर्दशसमावनप्रव्राजनव्रतधारणं तु सीताजीवने मम

सीतानिमित्तं सौमित्रे ! मृते मयि गते त्वयि ।
कच्चित् सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ ७ ॥
तां पुत्रराज्यसिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी ।
उपस्थास्यति कौशल्या कच्चित् सौम्येन कैकयीम् ॥ ८ ॥
यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ।
संवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ९ ॥
यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ।
पुरः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ! ॥ १० ॥
ब्रूहि लक्ष्मण ! वैदेही यदि जीवति वा न वा ।
त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥
सुकुमारी च बाला च नित्यञ्चादुःखभागिनी ।
मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥

जीवनान्न मिथ्या भविष्यति । तदभावे मध्ये एव मम मरणे तद्धानिरिति भावः ॥ ६ ॥

सीतानिमित्तं तद्विनाशनिमित्तं मयि मृते त्वयि चैकाकिन्ययोध्यां गते इत्यर्थः । सकामा पूर्णमनोरथा ॥ ७ ॥

सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥

संवृत्ता सद्वृत्ता यदि वृत्ता मृतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥

प्रमत्तेऽनुचितकारिणि ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना।
वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम्॥ १३॥
श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम।
त्रस्तया प्रेषितस्त्वञ्च द्रष्टुं * मां शीघ्रमागतः॥ १४॥
सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने।
प्रतिकर्त्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम्॥ १५॥
दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः।
तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः॥ १६॥
अहोऽस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन!।
किं त्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम्॥ १७॥
इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः।
आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः॥ १८॥

तवापि ज्ञातमद्बलवीर्य्यादिमतोऽपि॥ १३॥

मम सदृशः मम स्वरेण सदृशः यस्मात्त्वमत्रागतस्तस्मात् सस्वरस्तया श्रुत इति शङ्के॥ १४॥

प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं तदपेक्षायां रक्षसामन्तरमवकाशो दत्तः॥ १५॥ १६॥

किं त्विदानीं करिष्यामीति शङ्के ईदृशं दुःखं प्राप्तव्यमवश्यमनुभवितव्यमिति शङ्के इति धैर्य्यावलम्बनम् उत्प्रेक्षा॥ १७॥

---

* त्रातुम् इति वा पाठः।

विगर्हमाणोऽनुजमार्त्तरूपं
क्षुधाश्रमेणैव पिपासया च ।
विनिश्वसन् शुष्कमुखो विषण्णः
प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥
स्वमाश्रमं स प्रविगाह्य वीरो
विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ।
एतत्तदित्येव निवासभूमौ
प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे आश्रमे राम-लक्ष्मणयोः पुनरागमनं नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

जनस्थानं तदर्त्तिसाश्रमम् ॥ १८ ॥

विगर्हमाणा इत्यादिवक्ष्यमाणसर्गार्धसंग्रहः । श्रमेण बहुदूरधावन-जेन श्रमाच्चैवेति प्रायः पाठः । प्रतिश्रयमाश्रमसमीपदेशं शून्यं सीतया ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयं प्रेक्ष्यानन्तरं स्वाश्रमं प्रविगाह्य तमपि शून्यं वीक्ष्य ततः सीतायाः कांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य तेषु तां विचिंत्य तानपि शून्यान् निरीक्ष्य एतत् क्रीड़ाविशेषस्थानं तत्रत्य क्रीडाविशेषञ्च स्मृत्वा हृष्ट-रोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः।

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः।
परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दिदं वचः॥ १॥
तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम्।
यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया॥ २॥
दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण!।
शङ्कमानं महत्पापं यत् सत्यं व्यथितं मनः॥ ३॥
स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयञ्च मे।
दृष्ट्वा लक्ष्मण! दूरे त्वां तया विरहितं पथि॥ ४॥

अथ विस्तरेण मार्गमध्यकृतां कथामाह, अथेति। उपावृत्तं सीतावचनात् स्वसमीपं प्राप्तम् अन्तरा मध्ये मार्गम्॥ १॥

यदा यस्मात्तव विश्वासात् सा वने मया स्वेन विरहिता ह्यतोऽतस्तामपास्य किमर्थं त्वमागतः॥ २॥

महत्पापं सीताहरणादिरूपं शङ्कमानं यन्मे मनोव्यथितमासीत् मारीचवधकाले मच्छब्दसदृशशब्दस्य तेन करणात्तन् मैथिलीं त्यज्याभ्यागतं त्वां दृष्ट्वैव सत्यमिति जाने। एकलत्वेन सर्वस्य सम्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः॥ ३॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥
न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः ।
प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥
आर्य्येणेव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्वरम् * ।
परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥
सा तमार्त्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ।
गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविक्लवा ॥ ८ ॥
प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ।
प्रत्युक्ता मैथिलीवाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥

यस्य सत्यत्वसम्भावनायां शरीरनिमित्तानि तत्कालानुभूयमानान्याह, स्फुरते इति । स्फुरति सव्यं वामं बाहुरपि वाम एव । हृदयञ्च वामभाग एव ॥ ४ ॥

पूर्वं सीतावचनाद्दुःखितः अहात्यं कृतमिति रामवचनाद् भूयो दुःखितः ॥ ५ ॥

कामकारेण स्वेच्छया प्रचोदितः उग्रैर्दुःश्रवैर्वचोभिरिति शेषः ॥६॥

लक्ष्मणेति सुतरां विस्वरं परित्राहीति च आर्य्येणेव त्वयेव यत्परिक्रुष्टं तन्मैथिल्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

* हा सीते लक्ष्मणेति च इति वा पाठः ।

न तत् पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत्।
निवृत्ता भव नास्त्येतत् केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥
विगर्हितञ्च नीचञ्च कथमार्य्योऽभिधास्यति।
त्राहीति वचनं सीते ! यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥
किं निमित्तन्तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम्।
विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण ! त्राहि मामिति ॥ १२ ॥
राक्षसेनेरितं वाक्यं त्रासात्त्राहीति शोभने !।
न भवत्या व्यथा कार्य्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥
अलं विक्लवतां गन्तुं * स्वस्था भव निरुत्सुका।
न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान् यो राघवं रणे ॥ १४ ॥

तत्प्रत्ययान्वितं तस्या अपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वितं तत्त्वेन योग्यमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रत्युक्ता प्रतिवचनत्वेनोक्ता ॥ ९ ॥

किं तत्त्राह, नेति। एतत् कातरवचनं नास्य रामस्य केनापि रक्षसाऽन्येन वोदाहृतम् ॥ १० ॥

तद्वचनत्वाभावे हेतुः विगर्हितमिति। क्षत्रियस्य निन्दितमतएव नीचं कुत्सितम्। यो देवानपि त्रायेत् देवत्राणेऽपि यः समर्थः स कथमीदृग् वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

किन्निमित्तं कुत्सितं किञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य केनापि रक्षसेरितं ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

* अलं विक्लवमालम्ब्य इति वा पाठः।

जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ।
अजेयो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ।
उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥
भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ।
विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं * न च त्वं मामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥
सङ्केताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ।
क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥
रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ।
राघवस्यान्तरं प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥
एवमुक्तस्तु वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥

विक्लवतां गन्तुमलं वैक्लव्यमालंब्यालं मास्त्वित्यर्थः । पुमान् विद्यमान इति शेषः । यः पराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥

जायमान इत्यनेन जनिष्यमाण इत्यर्थकेन भाविनोऽपि वारणम् अतः संयुगे इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भावो मयीत्यादिव्याख्यातप्रायं विनष्टे भ्रातरि मां प्राप्तुम् अत्यर्थंपापरूप एव भावस्तव हृदि मद्विषये निवेशितो दैवेनेति शेषः । नच मामवाप्स्यसे तन्नाशे ममापि नाशात् ॥ १७ ॥

---

* विनाशं भ्रातरि प्राप्ते इति वा पाठः ।

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः ।
अब्रवीद्दुष्कृतं सौम्य ! तां विना त्वमिहागतः ॥ २१ ॥
जानन्नपि समर्थं मां रक्षसामपवारणे ।
अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥
न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिलीम् ।
क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥
सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत् प्रचोदितः ।
क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥
असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया ।
मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥

संकेतात् पापरूपं संकेतं कृत्वेत्यर्थः। नाभिपद्यसे नाभ्यवपद्यसे क्रोशन्तं क्रोशतस्तस्य त्राणाय न गच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दुष्कृतमकार्यं कृतमिति शेषः ॥ २१ ॥

त्वद्रक्षार्थमिति चेन्नेत्याह,—जानन्नपीति । अनेन मैथिल्याः क्रोधवाक्येन किं भवानाश्रमान्निर्गतः ॥ २२ ॥

यन्मैथिलीं त्यक्त्वा इहागतोऽसि तेन ते न परितुष्यामि । यच्च क्रुद्धाया स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा त्वमिहागतोऽसि तेन ते न तुष्यामि । क्रुद्धस्त्रीणां वाक्ये मर्य्यादालेशस्याप्यभावादिति भावः ॥ २३ ॥

अपनीतमपनयोऽनीतिरिति यावत् कृतेति शेषः । यत्तया प्रचोदितः सन् क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः ॥ २४ ॥

विकृष्य चापं परिधाय सायकं
सलीलबाणेन च ताड़ितो मया ।
मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो
बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥
शराहतेनैव तदार्तया गिरा
स्वरं ममालंब्य सुदूरसुश्रवम् ।
उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं
त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-लक्ष्मणसंवादो नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अधुना स्ववृत्तान्तमाह, असाविति । बुद्धिस्थित्वैवं निर्देशः । अपवाहितः दूरमाकृष्टः ॥ २५ ॥

परिधाय सन्धाय सलीलबाणेन नातिविकृष्य मुक्तेन मार्गीं मृगसम्बन्धिनीम् ॥ २६ ॥

सुदूरेऽपि संश्रवः संश्रवणं यस्य तं स्वरं मम मत्स्वरसदृशं आलंब्य तद्वचनमुपाहृतम् उक्तम् ॥ २७॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

आश्रमावजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ।
प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥
उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ।
अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह * ॥ २ ॥
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।
शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ।
तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥
ददर्श पर्णशालाञ्च सीतया रहितां तदा ।
श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥

आव्रजमानस्य आश्रममागच्छतः अधःप्रास्फुरत् स्वयमस्खलद्वेपथुः कम्पश्चास्याजायत ॥ १ ॥

अपि क्षेममिति तु व्याजहारेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

उद्भ्रमन्नितस्ततो व्रजन् विक्षिपन् हस्तादीन् क्षिपन् । तत्र तत्र सीता भविष्यतीत्याशयांऽभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

* व्याजहार पुनः पुनः इति वा पाठः ।

रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् ।
श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ॥ ६ ॥
विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् ।
दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥
हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥
गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।
अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥
यत्नान् मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ।
शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥

रुदन्तमित्यादेराश्रमो विशेष्यः। वर्णनीयमयीभावेन कवेरपि सन्निहितवैपरीत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

नष्टा अदर्शनं गता स्वयोगशक्त्या पुनरलभ्यदर्शना जातेति तात्पर्य्यम् ॥८।९॥

नदीं गतेत्यादिसन्तर्क्य तत्र तत्र यत्नान् मृगयमाणोऽपि नाससाद उन्मत्त इवेत्ययमिवशब्दो मृगयमाणः प्रधावन् बभ्रामेत्यादौ सर्वत्र सम्बन्धः। एतत् सर्वं लोकव्यवहारनटनं भगवतश्चित्स्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्य्या प्रियतमेति बोधयितुम्। अतएव मातापितृवियोगेनैतावच्छोककारणं। तदुक्तं भागवते स मनुजोजभवार्चितांघ्रिरव्यथवीर्य्यं इत्यादिना विशिष्टं राममुपक्रम्य।——

वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम्।
बभ्राम विलपन् रामः * शोकपङ्कार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥
अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बवनप्रिया।
कदम्ब ! यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥

रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं
वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम्।
भ्रात्रा वने कृपणवत् प्रियया वियुक्तः
स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ इति।
नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयात्त-
लीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः।
रक्षोवधोजलधिबन्धनमस्त्रपूगै-
र्यत्तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥

इति च यद्यथा सुग्रीवाद्याश्रयणवदिदमपि लीलैवेति न तत्तस्य स्तुतिरिति तदर्थः। लीलाप्रयोजनञ्च तच्छ्रवणेन लोकोद्धारः। एतन्नवमे एकादशाध्यायस्थे पद्ये। तथा पञ्चमेऽपि।

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं
रक्षोवधायैव न केवलं विभोः।
कुतोऽन्यथा स्याद् रमतः स्व आत्मन्
सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥

इति ॥ २० ॥

---

* विपिने दीनः इति वा पाठः।

स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ।
शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व ! बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥
अथवार्जुन ! शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।
जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥
ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।
लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥
भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि ।
एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥

नदीनदं नदीसम्बन्धिनदं जातावेकवचनम् । गौरा इति लोकप्रसिद्धम् । नदाः पश्चिमप्रवाहा इति कतकः । पश्चिमप्रवाहाया अपि नर्मदाया नदत्वव्यवहाराभावाच्चिन्त्यं तत् ॥ ११ ॥

उन्मत्त इवेत्युक्तं विवृणोति । अस्ति कच्चिदिति प्रश्ने कदम्बप्रियत्वात् सर्वथा त्वया दृष्टेत्यर्थः । यदीति वेदा यदि प्रमाणमिति वत् ॥१२॥

स्निग्धपल्लवसङ्काशां तद्वत् कोमलाङ्गीम् ॥ १३ ॥

अर्जुनः करवीरः । करवीरः करालश्च करवीरी तथार्जुन इति निघंटुः ॥ १४ ॥

ककुभो मरुवकः ककुभस्य बहिस्त्वचोऽपि श्लक्ष्णत्वात् तद्वत् श्लक्ष्णोरूं तस्य ज्ञातृत्वोपपादकं लतेत्यादि । तत्सम्बन्धं विना कथमियती सम्पदस्येति भावः ॥ १५ ॥

उप समीपे गीतः क्रियमाणझङ्कार इत्यर्थः । तथा द्रुमवरो ह्यसि

अशोक! शोकापनुद! शोकोपहतचेतनम्।
त्वन्नामानं कुरु चिप्रं प्रियासन्दर्शनेन माम्॥ १७॥
यदि ताल! त्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी।
कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि॥ १८॥
यदि दृष्टा त्वया जम्बो! जाम्बूनदसमप्रभा।
प्रियां यदि विजानासि निःशंकं कथयस्व मे॥ १९॥
अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशम्।
कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया॥ २०॥
चूतनीपमहाशालान् पनसान् कुररांस्तथा।
दाड़िमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः॥ २१॥
बकुलानथ पुन्नागान् चन्दनान् * केतकांस्तथा।
पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लच्यते॥ २२॥

इति स्तौति तत उत्तरमलब्ध्वान्यं प्रत्याह, एष इति। तत्प्रियत्वात् तत्प्रेयत्वसम्भावना॥ १६॥

त्वन्नामानम् अशोकं कुर्वित्यर्थः। शोकापनुदत्वादेतत् कारणयोग्यता॥ १७॥ १८॥

निःशङ्कं मरणादिकथनेऽपि शङ्का न कार्य्येति भावः॥ १९॥ २०॥

रामः पप्रच्छेति शेषः॥ २१॥

---

* चम्पकान् इति वा पाठः।

अथवा मृगशावाक्षीं मृग ! जानासि मैथिलीम् ।
मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥
गज ! सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।
तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ! ॥ २४ ॥
शार्दूल ! यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ।
मैथिली मम विस्रब्धः कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥
किं धावसि प्रिये ! नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे ! ।
वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥
तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे ! न तेऽस्ति करुणा मयि ।

उन्मत्त इव मानुषव्यवहारनटनवशात् वस्तुतो नोन्मत्त इत्यर्थः । उन्मादस्यापि विरहे औचित्यादशावस्थासु गणितत्वाच्च ॥ २२ ॥

मृगीभिः सहिता भवेदित्यादौ सम्भावनायां लिङ् । सम्भावनाबीजं मृगविप्रेक्षणीत्वम् ॥ २३ ॥

गजस्य वेत्तृत्वसम्भावनाबीजं गजनासोरुत्वं यद्वोच्चत्वात् दूरदर्शित्वम् ॥ २४ ॥

न ते भयं त्वया भक्षिता चेदपि तथा कथनेऽपि तव मत्तो न भयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतिविरहवशात् सर्वतस्तद्भ्रमावस्थां नाटयति, किमिति ॥ २६ ॥

नात्यर्थं हास्यशीलासि नात्यन्तं परिहासशीलासि । किमर्थमिति इतः परमदर्शने मतिर्मे प्रसक्तेति भावः ॥ २७ ॥

नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥
पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि !।
धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥
नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी।
कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां ननं यथापेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥
व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः।
विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥
नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं शुभकुण्डलम्।
पूर्णचन्द्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥
सा हि चन्दनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता *।
कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥

पीतवस्त्रेण सूचितासि। धावन्ती दृष्टासि च तस्मात्तिष्ठ ॥ २८ ॥

पुनर्बाधावस्था। नूनं सा नैव या दृष्टा। तर्हि सा केत्यत्राह। अथवा हिंसिता रक्षोभिस्तत्र हेतुः यथा एवं प्रकारेण कृच्छ्रं नूनं मां प्राप्तं सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्मान्नैव सेत्यर्थः। उपेक्षितुमिति पाठे काकुः ॥ २९ ॥

उक्तमेव स्पष्टयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥

निष्प्रभतां गतं रक्षोभिर्ग्रासादिति शेषः ॥ ३१ ॥

---

* शोभिता इति वा पाठः।

नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ।
भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३ ॥
मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ।
सार्थेनैव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ ३४ ॥
हा लक्ष्मण ! महाबाहो ! पश्यसे त्वं प्रियां क्वचित् ।
हा प्रिये ! क्वगता भद्रे ! हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
इत्येवं विलपन् रामः परिधावद्वनाद्वनम् ।
क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद्विभ्रमते बलात् ॥ ३६ ॥
क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ।
स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च ।
काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥

तदा स गत्वा विपुलं महद्वनं
परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ।

सर्वत्रोत्प्रेक्षा ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणम् ।। ३२ ।।
विक्षिप्यमाणौ इतस्ततः क्षिप्यमाणौ ।। ३३ ।।
रक्षसां भक्षणाय सा बाला मया स्वविरहिता कृता बहुबान्धवापि
या सार्थेन परित्यक्ता हीना स्त्री सेव भक्षिता रक्षोभिरिति शेषः ।।३४।।
पश्यसे पश्यसि हा सीतेति इकारलोप आर्षः ।। ३५ ।।
परिधावन् उद्भ्रमते उत्पतति विभ्रमते वात्यावत् ।। ३६ ।।
अपरिसंस्थितः । क्वचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति ।। ३७ ।।

अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे
पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामविरह-
वर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अनिष्ठिताशः अनिवृत्ताशः मार्गणे अन्वेषणे पुनः परमं परिश्रमं चकार। अर्धो वा एष आत्मन इति श्रुतेः तस्याः प्रियात्वम्। एतत् सर्वं लोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेव न त्वेतावता भगवति तमोरजसोः संभावनेति दिक् ॥३८॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः।

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः।
रहितां पर्णशालाञ्च प्रविद्धान्यासनानि च॥ १॥
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः।
उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ॥ २॥
क्व नु लक्ष्मण! वैदेही कं वा देशमितो गता।
केनाहृता वा सौमित्रे! भक्षिता केन वा प्रिया॥ ३॥
वृक्षेणावार्य्य यदि मां सीते! हसितुमिच्छसि।
अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम्॥ ४॥
यैः परिक्रीड़से सीते! विश्वस्तैर्मृगपोतकैः।
एते हीनास्त्वया सौम्ये! ध्यायन्त्यस्राविलेक्षणाः॥ ५॥
सीतया रहितोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण!।

प्रविद्धानि इतस्ततः प्रक्षिप्तानि॥ १॥
प्राक्रुश्य हा इति शब्दं कृत्वा बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य॥ २॥
तदेव वचनं क्वेति॥ ३॥
वृक्षेणेत्यादि पुनःप्रलापः आवार्य्य आच्छाद्य॥ ४॥

मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥ ६ ॥
परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता।
कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ ७ ॥
अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः।
कामवृत्तमनार्य्यं मां मृषावादिनमेव च ॥ ८ ॥
धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता।
विवशं शोकसन्तप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥
मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्त्तिर्नरमिवानृजुम्।
क्व गच्छसि वरारोहे! मामोत्सृज सुमध्यमे! ॥ १० ॥
त्वया विरहितश्चाहं त्यक्ष्ये जीवितमात्मनः।
इतीव विलपन् रामः सीतादर्शनलालसः ॥ ११ ॥
न ददर्श सुदुःखार्त्तो राघवो जनकात्मजाम्।

विश्वस्तैश्चिरकालसहवासेन विश्वासं प्राप्तैः ध्यायन्ति त्वामिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

मरणेऽपि परलोके मम धिक्कार एव प्राप्नोतीत्याह, कथमिति। संश्रुत्य प्रतिज्ञाय। अभियोजितः नियुक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनः सीतामुद्दिश्य प्रलपति, विवशमिति ॥ ९ ॥

अनृजुं कुलशीलं मामुत्सृज्य क्व गच्छसि। दृष्टेवाह, मां मा उत्सृज त्यज ॥ १० ॥ ११ ॥

अनासादयमानं तं सीतां शोकपरायणम् ॥ १२ ॥
पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ।
लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥
मा विषादं महाबुद्धे ! कुरु यत्नं मया सह ।
इदं गिरिवरं * वीर ! बहुकन्दरशोभितम् ॥ १४ ॥
प्रियकाननसञ्चारा वनोन्मत्ता च मैथिली ।
सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् ।
वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात् कानने क्वचित् ॥१६॥
जिज्ञासमाना वैदेही त्वां माञ्च पुरुषर्षभ ! ।
तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् ! क्षिप्रमेव यतावहे ॥ १७ ॥

सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानं रामं लक्ष्मण उवाचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

विषादं मा कुर्विति शेषः । कुरु यत्नमन्वेषण इति शेषः ॥ १४ ॥

प्रियः काननसञ्चारो यस्याः सा वनोन्मत्ता वनस्य पुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ता हर्षवती ॥ १५ ॥

वञ्जुलो वेतसः सम्भावनायां लिङ् । सर्वत्र वित्रासयितुकामा अस्मान् ॥ १६ ॥

---

* इदस्व हि वनं इति वा पाठः ।

वनं सर्वं विचिनुमो यत्र सा जनकात्मजा।
मन्यसे यदि काकुत्स्थ! मास्म शोके मनः कृथाः॥ १८॥
एवमुक्तः स सौहार्द्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः।
सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे॥ १९॥
तौ वनानि गिरिंश्चैव सरितश्च सरांसि च।
निखिलेन विचिन्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ॥ २०॥
तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च * शिखराणि च।
निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः॥ २१॥
विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
नेह पश्यामि सौमित्रे! वैदेहीं पर्वते शुभाम्॥ २२॥
ततो दुःखाभिसन्तप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्।
विचरन् दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम्॥ २३॥

जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणसामर्थ्यम्। यतावहे यत्नं कुर्वः।१७॥
यत्र सा अस्तीति शेषः॥ १८॥
विचेतुमन्वेष्टुम्॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥
नेह पश्यामि वैदेहीमित्युक्तेऽपि पुनर्विलापपरिहाराय लक्ष्मणोऽव-
ददित्याह, तत इति॥ २३॥

---

* गुहाश्च इति वा पाठः।

प्राप्स्यसे त्वं महाप्राज्ञ ! मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बध्वा महीमिमाम् ॥ २४ ॥
एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः ।
उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥
वनं सुविचितं सर्वं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ।
गिरिश्चायं महाप्राज्ञ ! बहुकन्दरनिर्झरः ।
न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २६ ॥
एवं स विलपन् रामः सीताहरणकर्षितः ।
दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्त्तं विक्लवोऽभवत् ॥ २७ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः ।
विषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २८ ॥
बहुशः स तु निश्वस्य रामो राजीवलोचनः ।
हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥

दण्डकारण्यं विचरन् त्वं सीतां प्राप्स्यसि। तत्र दृष्टान्तो यथा विष्णुरिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

अस्तु लक्ष्मणैवं कृतं करणेन किमित्याह रामः। वनमिति ॥ २६ ॥

विक्लवः परवशः ॥ २७ ॥

गतबुद्धिर्ज्ञानशून्य इव विचेतनश्चेष्टारहित इव। अशीतम् उष्णं आयतं दीर्घम् ॥ २८ ॥

हा प्रिये इतीति इकारलोप आर्षः ॥ २९ ॥

तं सांत्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबान्धवः ।
बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ॥ ३० ॥
अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ।
अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत् स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
लक्ष्मणसंवादो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्रश्रितो विनयोपेतः प्रश्रिताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

सीतामपश्यन् धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः ।
विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥
पश्यन्निव च तां सीतामपश्यन् मन्मथार्दितः ।
उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥
त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतया प्रिये ! ।
आवृणोषि शरीरन्ते मम शोकविवर्द्धनी ॥ ३ ॥
कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ ।
ऊरू पश्यामि ते देवि ! नासि शक्ता निगूहितुम् ॥ ४ ॥
कर्णिकारवनं भद्रे ! हसन्ती देवि ! सेवसे ।

एवं प्रियावियोगदुःसह इति बोधयन् पुनः शोचति । सीतामिति शोकोपहतचेतनः शोकेन सीतावियोगजेनोपहतज्ञान इव ॥ १ ॥

अपश्यन्नपि भ्रमावस्थत्वात् पश्यन्निव विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकण्ठत्वात् ॥ २ ॥

ते स्वस्य सीतायाः ॥ ३ ॥

कदलीस्कन्धेति पाठेऽपि स्कन्धः काण्डं निगूहितुं शक्ता नासि स्वात्मानमिति शेषः ॥ ४ ॥

अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥
विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते।
अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ! ॥ ६ ॥
आगच्छ त्वं विशालाक्षि ! शून्योऽयमुटजस्तव।
सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा ॥ ७ ॥
न हि सा विलपन्तं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ! ।
एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ! ॥ ८ ॥
शंसन्तीव हि वैदेहीं भक्षितां रजनीचरैः।
हा ममार्ये ! क्व यातासि हा साध्वि ! वरवर्णिनि ! ॥ ९ ॥
हा सकामाद्य कैकेयी देवि ! मेऽद्य भविष्यति।
सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ १० ॥
कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं पुनः।
निर्वीर्य्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति ॥ ११ ॥
कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे।

ततो वनान्तरं गच्छतीति भ्रमन्नाह, कर्णिकारेति ॥ ५ ॥ ६ ॥
पुनर्भ्रमनिवृत्त्याह, सुव्यक्तमिति ॥ ७ ॥
उपसंप्रैति हासरसेनोपेक्षत इत्यर्थः। भक्षितां शंसन्तीव तत्र बीजं साश्रुनेत्रानीति ॥ ८ ॥ ९ ॥
विना सीतामुपागत इति सकामा भविष्यति त्वया भक्षितयेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥

निवृत्तवनवासस्त्र जनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥
कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम् ।
विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया ॥ १३ ॥
सुताविनाशसन्तप्तो * मोहस्य वशमेष्यति ।
तात ! एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति ॥ १४ ॥
अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ।
स्वर्गोऽपि हि तया हीनः शून्य एवमतो मम ॥ १५ ॥
तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यां पुरीं शुभाम् ।
न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ॥ १६ ॥
गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया ।
अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुन्धराम् ॥ १७ ॥
अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो ! ।
कौशल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १८ ॥

कातरत्वमशूरत्वं सीतापनयनेन सीतानाशेन ॥ १२ ॥

तया सीतया विरहितं हीनम् ॥ १३ ॥

तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति अर्धमधिकम् । कतकपाठे तातो दशरथ एव कृतार्थः । वसतादिति लोट् व्यत्ययेन । यतस्तत्रैव स्वर्गे एव वसति न तु जीवन्ती कौशल्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

* दुहितृस्नेहसन्तप्तः इति वा पाठः ।

रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सूक्तचारिणा * ।
सीतायाश्च विनाशोऽयं मम चामित्रसूदन ! ।
विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ १९ ॥
इति विलपति राघवे तु दीने
वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या ।
भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोऽपि
व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामविलापनं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

पक्षान्तरमादत्ते अथवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
भयविकलमुखः भयेन विवर्णमुखः ॥ २० ॥

---

* युक्तकारिणा इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः
शोकेन * मोहेन च पीड्यमानः ।
विषादयन् भ्रातरमार्त्तरूपो
भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥
स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं
शोके निमग्नो विपुले तु रामः ।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूप-
मुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥ २ ॥
न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी
मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम् ।

शोक इष्टवियोगजवृत्तिविशेषः । तज्जन्यं चित्तवैक्लव्यं मोहः ॥१॥

शोकवशेनाभिपन्नं पीड़ितं विपुलेति राम इति पाठेऽतिशयिते शोके इत्यर्थः । व्यसनानुरूपं लोकस्य दुःखप्रसङ्गे उचितम् ॥ १ ॥

शोकमनुप्रवृत्तः शोकः शोकानुशोकः सः परम्परायास्तृतीयार्थे

---

* कामेन इति वा पाठः ।

शोकानुशोको हि परंपराया
मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥
पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि
पापानि कर्माण्यसकृत् कृतानि ।
तत्रायमद्यापतितो विपाको
दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥
राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः
पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
सर्वाणि मे लक्ष्मण ! शोकवेग-
मापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥
सर्वन्तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं
शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ।

षष्ठी। परम्परयाविच्छेदेन हि यतो मां हृदयं तदधिष्ठानमात्मानं मनश्च भिन्दन्नेति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

उक्तमेव विस्तरेणाह,—पूर्वमिति। अभीप्सितानि चिकीर्षाविषयत्वं प्राप्तानि तत्र तेषां मध्ये केषाञ्चित् विपाकः फलपरिपाकोऽयमद्यापतितः प्राप्तः दुःखेन दुःखं दुःखपरम्परामित्यर्थः ॥ ४ ॥

तामेवाह, राज्येति। एतानि प्रविचिन्तितानि शोकवेगमिदानीन्तनमापूरयन्ति ॥ ५ ॥

सीतावियोगात् पुनरभ्युदीर्णं
काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥
सा नूनमार्य्या मम राक्षसेन
ह्यभ्याहृता * खं समुपेत्य भीरुः ।
अप्यस्वरं सुस्वरविप्रलापा
भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥
तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य
सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ।
वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ
नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥
तत्श्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं
तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ।

वनमेत्य प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात् सव शान्तम् अद्य सीतावियोगात् पुनरुदीर्णं वृद्धिं प्राप्तं प्रियावियोग एव दुःसह इति भावः ॥ ६ ॥

सा राक्षसेन नूनमभ्याहृता। तदा खमाकाशं समुपेत्य प्राप्य अस्वरं विक्रन्दितवती अपि सम्भाव्यत एवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

लोहितस्य चन्दनस्य हरिचन्दनस्य। लोहितं हरिचन्दनमिति

---

* बाला हृता इति वा पाठः ।

रक्षोवशं नूनमुपागताया
न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥ ९ ॥
तां हारपाशस्य सदोचितान्ताम्
ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ।
रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ती*
शून्ये हि भित्वा रुधिराशनानि ॥ १० ॥
मया विहीना विजने वने सा
रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा ।
नूनं विनादं कुररीव दीना
सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥
अस्मिन् मया सार्धमुदारशीला
शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ।

कोशात् । शोणितपङ्कदिग्धा भक्षणाय राक्षसैर्विशसनादिति भावः । मम नाभिपातः । शरीरस्याभिपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

हारपाशो हाररूपा माला तस्या उचितान्ताम् उचितोऽन्तः प्रान्तभागो यस्यास्तां तां कम्बुतुल्यां ग्रीवामित्यर्थः । परिपीतवन्तीति पाठे रुधिरमिति शेषः । भविष्यन्ति जातानीति वा शून्ये विजने ॥ १० ॥ ११ ॥

उपोपविष्टा समीपावस्थिता निःशब्दं स्मितं ईषत् सशब्दो हासः ॥ १२ ॥

---

* परिपीड़यन्ति इति वा पाठः ।

कान्तस्मिता लक्ष्मण ! जातहासा
त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥
गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा
प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि
नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥
पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा
पद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ।
तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचित्
मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४ ॥
कामं त्विदं पुष्पितवृक्षखण्डं
नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
वनं प्रयातानु तदप्ययुक्तं
एकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५ ॥
आदित्य ! भो ! लोककृताकृतज्ञ !
लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।

मम प्रियाया नित्यकालं प्रियेत्यन्वयः । अत्र गोदावर्य्यामियं चिन्ता असकृतेत्याह, नैकाकिनीति ॥ १३ ॥

एवमग्रेऽपि गच्छति पङ्कजानि आनेतुमिति शेषः ॥ १४ ॥

मम प्रिया सा क्व गता हृता वा
शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम्॥ १६ ॥
लोकेषु सर्वेषु न चास्ति किञ्चित्
यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत्।
शंसस्व वायो! कुलपालिनीं तां
मृता हृता वा पथि वर्त्तते वा॥ १७॥
इतीव तं शोकविधेयदेहं
रामं विसंज्ञं विलपन्तमेव।
उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो
न्याय्ये स्थितः कालयुतञ्च वाक्यम्॥ १८॥
शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व
सोत्साहता चास्तु विमार्गणे स्याः।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके
सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु॥ १९॥

अतिविभेति अत्यन्तं भीता भवति॥ १५॥

लोककृताकृतञ्चेत्यादिना तादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञानं सर्वथास्तीति भावः॥ १६॥

यत्ते नित्यं विदितं न भवेत्तद्वस्तु सर्वेषु लोकेषु नैवास्ति अतः सापि तव विदितैवेति तां शंसस्वेत्यन्वयः। कुलपालिनीमित्यनेन तस्या महत्त्वात् तज्ज्ञानं मम नेति वक्तुमशक्यमिति सूचितम्॥ १७॥

इतीव सौमित्त्रिमुदग्रपौरुषं
ब्रुवन्तमार्त्तं रघुवंशसत्तमः ।
न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान्
पुनश्च दुःखं महदप्युपागमत् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
लक्ष्मणसंवादो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

इतीवातीवशब्दौ पर्य्यायौ । श्लोकविधेयदेहं तमिव । कालयुतं कालोचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न चिन्तयामास लक्ष्मणोक्तं युक्तमिति न विचारयामास । किन्तु धैर्य्यं त्यक्तवानेवातएव पुनर्दुःखं प्रापत् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः।

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्।
शीघ्रं लक्ष्मण! जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥ १ ॥
अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता।
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ॥ २ ॥

एवं शोककारणं चारद्वारा श्रवणेन रावणस्य मनुष्यत्वबुद्धिदार्ढ्य-पूर्वकं स्ववध्यत्वसम्पादनायेति बोध्यम्। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

स्त्रीपुंसत्वानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते।
किन्तुर्निर्दोषचैतन्यं सुखनित्यां स्वकां तनुम् ॥
प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा।
तथाप्यसुरमोहार्थं परेषाञ्च क्वचित् क्वचित् ॥
दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः।
क्व व्रणादि क्वचाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे ॥
मोक्षाभावाय तेषान्तु दर्शयत्तानजो हरिः।
क्षणोद्धृत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ॥
लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् ॥

इति। एतेन रावणस्येश्वरत्वबुद्धिप्रतिबन्धेन मोक्षाभावोऽपि शोकफल-मित्युक्तम्। एवं रावणद्वारा सीताहरणमपि तत्पुण्यातिशयनाशेन

नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ।
तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ॥ ३ ॥
नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ।
कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥
न हि तं वेद्मि वै राम ! यत्र सा तनुमध्यमा ।
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोहितः ॥ ५ ॥
रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ।
स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥
भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामपि ।

वध्यतासम्पादनाय । तथा च केदारखण्डे उक्ताख्यायिका—महता तपसा लब्धबलो रावणस्तदधिकतपोबलं विना जेतुमशक्यो देवाश्च स्वयं तदधिकं तपःकर्तुमक्षमा अतस्तेषां कार्य्यमत्यन्तानुचितसीतानुरागमोहानुवृत्तिसंपादनेन रावणस्य तपोवीर्य्यभ्रंशं संपाद्य कर्त्तव्यमिति लक्ष्म्या सह विचार्य्य तदर्थं विष्णुः सीतया ब्रह्मविद्यया सहावतीर्ण इति ॥ १ ॥ २ ॥

लघुविक्रमः अविलम्बितपादन्यासः तीर्थवतीम् अवतारवतीं पुण्योदकवतीञ्च ॥ ३ ॥

न शृणोति मे वाक्यमिति शेषः ॥ क्लेशनाशिनी सति दर्शन इति भावः ॥ ४ ॥

तं देशम् ॥ ५ ॥

तां गोदावरीम् ॥ ६ ॥

न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७ ॥
ततः प्रचोदिता भूतैः शंस चास्मै प्रियामिति ।
नच सा ह्यवदत् सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥ ८ ॥
रावणस्य च तद्रूपं कर्मापि च दुरात्मनः ।
ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ह ॥ ९ ॥
निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः ।
उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः ॥ १० ॥
एषा गोदावरी सौम्य ! किञ्चिन्न प्रतिभाषते ।
किन्नु लक्ष्मण ! वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ॥ ११ ॥
मातरञ्चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ।
या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः ॥ १२ ॥
सर्वं व्यपनयच्छोकं वैदेही क्वनु सा गता ।

भूतानि उक्तरूपेण पृच्छ्यमानानि राक्षसेन्द्रेण हृतां ज्ञात्वापि रक्षोभयाद्रामाय न प्रशशंसुः । तथा गोदावरी च न प्रशशंसेत्यर्थः ॥७॥

तथाभूतैरस्मै सीतां शंसेति प्रचोदितापि गोदावरी पृष्टापि नावदत् ॥ ८ ॥

तत्र हेतुः रावणस्येति ॥ ९ ॥

नद्या सीतामशंसन्त्या रामः सीतादर्शने निराशः कृतः इयं गोदावरी दिव्यदेवता न ब्रूते अतस्तद्दर्शनं दुर्लभमिति निराशोऽभूत् ॥ १० ॥

तदेवाह, एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमप्यपश्यतः ॥ १३ ॥
मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ।
मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥
सर्वाण्यनुचरिष्यामि * यदि सीता हि लभ्यते ।
एते महामृगा वीर ! मामीक्षन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ।
तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ १६ ॥
क्व सीतेति निरीक्षन् वै बाष्पसंरुद्धया गिरा † ।
एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः ॥ १७ ॥
दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलम् ।

मन्दाकिनी काचिन्नदी प्रस्रवणस्तदाख्यो गिरिः ॥ १४ ॥
सर्वाण्यनुचरिष्यामि अनुचरवत् सेविष्यामि ॥ १५ ॥
एषामिङ्गितानि तथोपलक्षये यथा वक्तुकामा इवेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥
निरीक्षन् मृगचेष्टाज्ञानाय सूक्ष्मदृष्टिं कुर्वन्। एवमुक्ताः एवं पृष्टाः ॥ १७ ॥
नभःस्थलं दर्शयन्तः उन्मुखतयाकाशावलोकनेङ्गितेनेत्यर्थः। क्रियमाणा सीता यां दिशमभ्यपद्यत ॥ १८ ॥

---

* संहृष्टो विचरिष्यामि इति वा पाठः ।
† दृष्टा इति वा पाठः ।

मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यत ॥ १८ ॥
तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीचन्ते नराधिपम्।
येन मार्गञ्च भूमिञ्च निरीचन्ते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥
पुनर्नदन्तो गच्छन्ति * लक्ष्मणेनोपलचिताः।
तेषां वचनसर्वस्वं लचयामास चेङ्गितम् ॥ २० ॥
उवाच लक्ष्मणो धीमान् ज्येष्ठं भ्रातरमार्त्तवत्।
क्व सीतेति त्वया दृष्टा यदि मे सहसोत्थिताः ॥ २१ ॥
दर्शयन्ति चितिञ्चैव दक्षिणाञ्च दिशं मृगाः।
साधु गच्छावहे देव! दिशमेताञ्च नैर्ऋतीम् ॥ २२ ॥
यदि तस्यागमः कश्चिदार्य्या वा साथ लक्ष्यते।
बाढ़मित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥

तेन मार्गेण दिङ्मार्गेण गच्छन्तो धावन्तो नराधिपं रामं निरीचन्ते। एवमिङ्गितं लक्ष्मणोऽपश्यदित्याह, येनेति। येन हेतुना मार्गमाकाशमार्गं पुनर्भूमौ गमनाय भूमिञ्च निरीचन्ते ॥ १९ ॥

पुनश्च मार्गं दर्शयितुमिच्छन्तो लक्ष्मणेनोपलचितास्तेषामिङ्गितं लक्ष्मणो लचयामासेत्यर्थः। आकाशमार्गेण गत्वा दक्षिणदिशि दूरे स्थापिता सीता दक्षिणदिशि गच्छतेत्येवं तदिङ्गितम्। तेषाञ्च वचनसर्वस्वभूतं स्वयं लचयामास ततो ज्ञात्वा भ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः। आर्त्तवत् आर्त्तार्हम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

* पुनश्च मार्गमिच्छन्तः इति वा पाठः।

लक्ष्मणानुगतः श्रीमान् वीक्षमाणो वसुन्धराम्।
एवं सम्भाषमाणौ तौ अन्योऽन्यं भ्रातरावुभौ॥ २४॥
वसुन्धरायां पतितपुष्पमार्गमपश्यताम्।
पुष्पवृष्टिं निपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले॥ २५॥
उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः।
अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण!॥ २६॥
अपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने।
मन्ये सूर्य्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी॥ २७॥
अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम्।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम्॥ २८॥
उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् *।
कच्चित् क्षितिभृतां नाथ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी॥ २९॥

तस्यागमः तस्या आगम इत्यर्थः। आर्षो दीर्घः। ज्ञापकं वस्तु दृश्यतेत्यर्थः॥ २३॥ २४॥

पतितपुष्पमार्गं पतितपुष्पयुतं मार्गम्॥ २५॥

अभिजानामि प्रत्यभिजानामि॥ २६॥

अपिनद्धानि केशपाशे बद्धानि। अम्लानत्वेन रविः। अपनयनेन वायुः। धारणेन वसुन्धरा। मत्प्रियं सीताज्ञापनरूपं प्रकुर्वन्तो रक्षन्तीति मन्ये॥ २७॥ २८॥

---

* प्रस्रवणाभिधम् इति वा पाठः।

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया।
क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः चुद्रमृगं यथा ॥ ३० ॥
तां हेमवर्णां हेमाङ्गीं सीतां दर्शय पर्वत !।
यावत् सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति।
दर्शयन्निव तां सीतां * नादर्शयत राघवे ॥ ३२ ॥
ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम्।
मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ ३३ ॥
असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः।
इमां वा सरितञ्चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ३४ ॥
यदि नाख्याति मे सीतामद्यचन्द्रनिभाननाम्।
एवं प्ररुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥

मया विरहिता कच्चिद्रम्ये वनोद्देशे सर्वाङ्गसुन्दरी दृष्टा ॥ २९ ॥
क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवतोद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥
हेमाङ्गीमित्यनेन लावण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥
दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिङ्गद्वारा नादर्शयद्वा ग्राहित्येन साक्षादिति शेषः। राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
दिधक्षन्निव नतु वास्तवीदिधक्षेति भावः ॥ ३५ ॥

---

* शंसन्निव ततः सीताम् इति वा पाठः।

ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ।
त्रस्ताया रामकाङ्क्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः ॥ ३६ ॥
राक्षसेनानुसृप्ताया वैदेह्याश्च पदानि तु ।
स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च ॥ ३७ ॥
भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ।
संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥
पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या कीर्णाः कनकबिन्दवः ।
भूषणानां हि सौमित्रे ! माल्यानि विविधानि च ॥ ३९ ॥
तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः ।
आवृतं पश्य सौमित्रे ! सर्वतो धरणीतलम् ॥ ४० ॥
मन्ये लक्ष्मण ! वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः ।
भित्वा भित्वा विभक्ता वा * भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४१ ॥

निष्क्रान्तं प्रवृत्तविक्षेपं महदत्यायतविस्तृतम् ॥ ३६ ॥

अनुसृप्ताया अनुगम्यमानायाः जटायुयुद्धसमये सीतां रावणेन भूमौ विसृज्य पुनर्ग्रहणादेवमुक्तिः । परिक्रान्तं परिवृतं एतत् सर्वं समीक्ष्य भ्रातरं शशंसेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कनकबिन्दवः भूषणावयवीभूतस्वर्णशकलानि ॥ ३९ ॥

---

* विभक्ताङ्ग' इति वा पाठः ।

तस्या निमित्तं सीताया द्वयोर्विवदमानयोः।
बभूव युद्धं सौमित्रे! घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४२ ॥
मुक्तामणिचितं चेदं रमणीयं विभूषितम्।
धरण्यां पतितं सौम्य! कस्य भग्नं महद्धनुः ॥ ४३ ॥
राक्षसानामिदं वत्स! सुराणामथवापि वा।
तरुणादित्यसंकाशं वैदूर्य्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥
विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम्।
छत्रं शतशलाकञ्च दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ ४५ ॥
भग्नदण्डमिदं सौम्य! भूमौ कस्य निपातितम्।
काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ॥ ४६ ॥
भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे।
दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान् समरध्वजः ॥ ४७ ॥

भूषणानामिति पूर्वान्वयि। तप्तबिन्दुनिकाशैस्तपनीयबिन्दुसदृशैः क्षतजबिन्दुभिः रुधिरबिन्दुभिः ॥ ४० ॥

मन्ये इति। इमे रुधिरबिन्दवः सीतानिमित्तं सुन्दोपसुन्दवद्युद्ध्यमानयो रक्षसोर्वेति विकल्पालङ्कारः श्लोकद्वयेनोक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

वैदूर्य्यगुलिकाचितं वैदूर्य्यमण्यलंकृतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

काञ्चनोरश्छदाः काञ्चनमयतनुत्राणाः ॥ ४६ ॥

समरे स्वामिप्रकाशको ध्वजो यत्र स समरध्वज इति रथविशेषणं

अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः ।
रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥
कस्येमे निहता बाणाः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः ।
शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ! ॥ ४९ ॥
प्रतोदाभीषुहस्तोऽयं कस्य वा सारथिर्हतः ।
पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ ५० ॥
वैरं शतगुणं पश्य मम तैर्जीवितान्तकम् ।
सुघोरहृदयैः सौम्य ! राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥
हृता मृता वा वैदेही भक्षिता वा तपस्विनी ।
न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५२ ॥
भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण ! ।

तादृशो रथः अपविद्धः परिवृत्य पातितो भग्नश्चेत्युत्तरेणान्वयः । केचित्तु ध्वजोपविद्धः ध्वस्तः रथो भग्न इत्यन्वयमाहुः ॥ ४७ ॥

रथाक्षमात्राः चतुःशताङ्गुलदीर्घाः विशिखाः फलभागा इत्यर्थः ।४८

निहताः परेण योधेन । शरावरौ तूणीरौ ॥ ५० ॥

प्रतोदः तोत्त्रं अभीषवः प्रग्रहाः ॥ ५० ॥

कस्यापि राक्षसपुरुषस्यैषा पदवी पदसञ्चारमार्गः । अतो मम तैः राक्षसैः सह एतन्निमित्तजं वैरं पूर्ववैराच्छतगुणं सत् तेषां जीवितान्तकं जीवितस्यान्तकं अन्तरूपं सम्पन्नं पश्य ॥ ५१ ॥

एवं रक्षोभिः सीताविपत्तिं निश्चित्य धर्मं निन्दति नेति । यतः

के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य! ममेश्वराः॥ ५३॥
कर्त्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम्।
अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण!॥ ५४॥
मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम्।
निर्वीर्य्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः॥ ५५॥
मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण!।
अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च॥ ५६॥

सीतां धर्मो न त्रायते। एवञ्च भक्षितायां हृतायां वा वैदेह्यां के हि लोके मम प्रियं कर्तुं शक्ताः न केऽपि धर्मसाध्ये तेषामकिञ्चित्करत्वादिति भावः॥ ५२॥ ५३॥

अथ पौरुषमेवावलम्बितुं तद्द्वेषतया काञ्चिल्लोकस्थितिमाह, कर्त्तारमिति। सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्तारमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धशूरं त्रिपुरसंहारादिविषयकात्यन्तशौर्य्यवन्तं महेश्वरमपि करुणवेदिनं करुणां यथा तथा वेदितुं शीलमस्य तं दयादृष्ट्या तूष्णींस्थितमज्ञानात् तद्वैभवाज्ञानादवमन्येरन् किमयं कुपितोऽपि करिष्यति इति न गणयन्तीत्यर्थः॥ ५४॥

यदेवमतो मृदुमिति। लोकहिते प्राणिसौख्यसम्पादने युक्तं युक्तचित्तम्। अतएव मृदुस्वभावं दान्तं नानाप्रकारेण दुर्विषयप्रवृत्तिरहितेन्द्रियवर्गं मां त्रिदशेश्वरा इन्द्रादयो निर्वीर्य्यं मन्यन्ते यतः सीतात्राणं न कृतवन्त इत्यर्थः॥ ५५॥

संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान् सूर्य्य इवोदितः ।
संहृत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते ॥ ५७ ॥
नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ! ॥ ५८ ॥
ममास्त्रबाणसम्पूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ! ।
असम्पातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥
सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ।
विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६० ॥
विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् ।

तस्मात् पौरुषमेवावलम्बनीयमित्याह, गुणोऽपि मार्दवादिर्मां प्राप्य दोषोऽनिष्टसाधनं वृत्त इति हेतोरेतं त्यक्त्वा पौरुषमवलम्बे । पश्य अद्य मम तेज एव प्रकाशते । सर्वभूतानामभवाय नाशाय शशिज्योत्स्नां संहृत्यैव प्रलयकालोदितो महासूर्य्य इव । शशिज्योत्स्नातुल्यान् मामकान् गुणान् संहृत्यैव रविवत्तेजो मदीयं प्रकाशते पश्येत्यन्वयः ।५६।५७

तदेव प्रपञ्चयति, नैवेति ।। ५८ ।।

पश्य । अचिरादेवेति शेषः । त्रैलोक्यचारिणामसंपातं बाणावरणात् क्रियाराहित्यं यथा भवति तथा करिष्यामि ॥ ५९ ॥

सन्निरुद्धप्रचारो ग्रहगणो यत्र तत्त्रैलोक्यं विप्रनष्टा अनलादिद्युतयो यत्र तच्च तत् संवृतं तमसा संवृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रनाशितसागरम्॥ ६१॥
त्रैलोक्यन्तु करिष्यामि संयुक्तं कालकर्मणा।
न तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः॥ ६२॥
अस्मिन् मुहूर्त्ते सौमित्रे! मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम्।
नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण! *॥ ६३॥
समाकुलममर्य्यादं जगत्पश्याद्य लक्ष्मण!।
आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः॥ ६४॥
करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम्।
मम रोषप्रयुक्तानां विशिखानां बलं सुराः॥ ६५॥
द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम्।
नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः॥ ६६॥

कालकर्मणा कालसाध्यं कर्म नाशस्तेन कालधर्मणेति पाठेऽपि तद्रूपेण कालधर्मणेत्यर्थः तत्पुरुषेऽनिन्वार्षः॥ ६२॥ ६३।

अमर्य्यादं त्यक्तास्वस्वप्रकृत्यवस्थानं जीवलोकेन दुरावरैः दुर्निवारैः। दुरावरशब्दः खलन्तः॥ ६४॥ ६५। ६६॥

---

* मम चापगुणोन्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम्।
मर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम्॥
इत्यतिरिक्तं केचित् पठन्ति।

भविष्यन्ति मम क्रोधात् त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते ।
देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ ६७ ॥
बहुधा निपतिष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ।
निर्मर्य्यादानिमान् लोकान् करिष्ये मम सायकैः ॥ ६८ ॥
हृतां मृतां वा सौमित्र ! न दास्यन्ति ममेश्वराः ।
यथारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् ॥ ६९ ॥
नाशयामि जगत् सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
यावद्दर्शनमस्या वै तापयामि च सायकैः ॥ ७० ॥
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमानोष्ठसंपुटः ।
वल्कलाजिनमाबध्य जटाभारमवन्धयत् ॥ ७१ ॥
तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथाभूतस्य धीमतः ।
त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव बभौ तनुः ॥ ७२ ॥
लक्ष्मणादथ चादाय रामो निष्पीड्य कार्मुकम् ।
शरमादाय सन्दीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥
सन्दधे धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्जयः ।
युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

देवादयो न भविष्यन्ति । प्रत्येकं सर्वे नंक्ष्यन्तीत्यर्थः ।।६७।।६८।। तथारूपां यथापूर्वस्वभावाम् । अत्र न दास्यन्तीति पौनरुक्त्यं क्रोधातिशयान्न दोषाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथाविधिः।
नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण!।
तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्य्योऽस्म्यसंशयम् ॥ ७५ ॥
पुरेव चारुदतीमनिन्दितां
दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम्।

निष्पीड्य दृढ़मुष्टिबन्धेन गृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यथा जरादयोऽनिवार्य्यास्तथाहमस्मात् कर्मणः केनापि वारयितुमशक्यः। विधिर्दैवम्। विधिर्विधाने दैवेऽपि इति कोशः ॥ ७५ ॥

पुरेवेति अत्र पुरेत्यावर्त्तते पुरेव पूर्वरूपसदृशरूपवतीं पुरा न दिशन्ति न दास्यन्तीत्यर्थः। परिवर्त्तयामि नाशयामि नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किमर्थश्चेति चेच्छृणु। मनुष्यदेहधारणेन तद्व्यवहारनटनमेवैतत्। किञ्च इष्टनाशदुःखकाले अस्य क्रोधाभावे रावणो मनुष्यबुद्धिं कुर्य्यात्। तथाच तद्वधोऽशक्यः स्यादित्येतदर्थञ्च सः। मृत्युं मरणधर्मेण योजयामि इत्यादिवचोऽपि रावणवचोवदेव आरोपितक्रोधमूलकत्वात् अतएव शरैर्विधमिष्यामीत्युक्तिः। लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोऽपि तद्देवातत्त्वज्ञ इव तन्मायामोहितो वा प्रलयकालिकरुद्रशक्त्यावेशं संभाव्यानुनयति स्म। किञ्चास्य क्रोधस्यारोपितत्वाभावे अद्य सीताया अलाभे सर्वं जगत् परिवर्त्तनं प्रतिज्ञाय कथं लक्ष्मणप्रार्थनायापि तामन्यथयेत् अन्यथा कैकेय्यग्रे कृतां वनवासप्रतिज्ञां कथं कौशल्यावचसा न त्यक्तवान् तस्मात् सा यथार्था इयं तु आरोपितेत्येव सारम्।

सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं
जगत् सशैलं परिवर्त्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पौरुषप्रकटनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अनेन व्यवहारेण क्रोधादिकाले कृताया अयुक्ताया अपि प्रतिज्ञाया अपालने अत्यन्तदोषाभाव इत्यपि सूचितम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

तप्यमानं तदा रामं सीताहरणकर्शितम् ।
लोकानामभवे युक्तं सांवर्त्तकमिवानलम् ॥ १ ॥
वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
दग्धुकामं जगत् सर्वं युगान्ते च यथा हरम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३ ॥
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥
चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ।
एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥

अभवे नाशे युक्तमुद्युक्तम् । सांवर्त्तकं प्रलयकालिकम् ॥ १ ॥

हरं कालाग्निरुद्रम् ॥ २ ॥

अदृष्टपुर्वं पूर्वमेवं कदाप्यदृष्टसंहारशक्त्यावेशं संक्रुद्धं रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति रामपदद्वयसम्बन्धः । मुखपरिशोषो लोकविनाशभयेन ॥ ३ ॥

प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वरूपाम् ॥ ४ ॥

एकस्य नापराधेन लोकान् हन्तुं त्वमर्हसि ।
ननु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ ६ ॥
केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ।
खुर*नेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ॥ ७ ॥
देशो निर्वृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ! ।
एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ! ॥ ८ ॥
न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ।
नैकस्य तु कृते लोकान् विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥

एतच्च उक्तचतुष्टयञ्च अनुत्तमं यशस्व त्वयि नियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

एकस्यापराध इति कथं ज्ञायते तत्राह,—नन्विति । ननु जानाम्येक एवापराद्ध इति कुतस्तत्राह । कस्यचिदेव न केषाञ्चिदित्यर्थः । सायुधपरिकरो भग्न इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

स केन भग्नः केन हेतुनेत्येतत्तु न जानामीति शेषः । खुरनेमिक्षतत्वादिविशिष्टोऽयं देशो निर्वृत्तसंग्रामो दृश्यते इति शेषः । एवंभूतैर्हेतुभिरयं विमर्दः संग्राम एकस्य रथिकस्य केनचित् सह न तु रथिकयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तदेवाह नहीति । वृत्तं भुवि कृतचिह्नम् । अत एकस्य कृते लोकनाशो न युक्तः ॥ ९ ॥

---

* रथ इति वा पाठः ।

युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः।
सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः॥ १०॥
कोऽनु दारप्रणाशन्ते साधु मन्येत राघव!।
सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः॥ ११॥
नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः।
येन राजन्! हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि॥ १२॥
मद्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः।
समुद्रं वा विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च॥ १३॥
गुहाश्च विविधा घोराः पद्मिन्यो विविधास्तथा *।
देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः॥ १४॥
यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्य्यापहारिणम्।

युक्तदण्डा यथापराधदण्डाः। मृदवोऽकठिनाः॥ १०॥

किञ्च यदि त्वद्दारप्रणाशो लोककर्तृको लोकानुमतो वा स्याद् युक्तं तन्नाशनं नैवमस्तीत्याह, कोऽन्विति॥ ११॥

सरिदादयस्ते विप्रियं कर्तुं नालं न समर्थाः न स्पृहावन्तो वा दीक्षितस्य यजमानस्य साधवो ज्ञानसम्पन्ना ऋत्विगादयो यथा विप्रियं शापादि दातुं व्यंग्यं वा कर्म कर्तुमसमर्थास्तद्वत्॥ १२॥

मद्वितीयः अहं द्वितीयः सहायो यस्य सः समुद्रादिष्वाश्रमेषु विचयनार्थं परमर्षिभिः सहायैरित्युक्तम्॥ १३॥ १४॥

---

* नलिनीः पार्व्वतीस्तथा इति वा पाठः।

न चेत् साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ।
कोशलेन्द्र ! ततः पश्चात् प्राप्तकालं * करिष्यसि ॥ १५ ॥

शीलेन साम्ना विनयेन सीतां
नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ! ।
ततः समुत्सादय हेमपुंखै-
र्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे प्रबोधनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

यदि अस्मद्विषयनेनाशक्यातत्प्राप्तिः स्यात् । ततः परं देवाः सर्वज्ञा यदि ते पत्नीं पत्नीवार्त्तां न दास्यन्ति । ततः पश्चात् प्राप्तकालं चतुर्थोपायं दण्डं तेषु करिष्यसि ॥ १५ ॥

शीलं सुचरित्रं साम साधुवादः विनयः प्रश्रयः नयो नीतिः ॥ १६॥

---

* बाणमोक्षम् इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

तं तथा शोकसन्तप्तं विलपन्तमनाथवत् ।
मोहेन महता युक्तं परिद्यूनमचेतसम् ॥ १ ॥
ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्त्तादिव लक्ष्मणः ।
रामं सम्बोधयामास चरणौ चाभिपीड़यन् ॥ २ ॥
महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा ।
राज्ञा दशरथेनासील्लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥
तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ।
राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥
यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ ! न सहिष्यसे ।
प्राकृतश्चाल्पसत्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥ ५ ॥

एवं क्रोधमुपशमय्य सहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयति लक्ष्मणो रामम् । तमिति । परिद्यूनं क्षीणम् अचेतसम् अस्वस्थचित्तमिव ॥ १ ॥

मुहूर्त्तादिव मुहूर्त्तादेव ॥ २ ॥

बोधनप्रकारो महतेत्यादि । तपसा पुत्रकामनया कृतेन व्रतादिना कर्मणा ऋष्यशृङ्गानयनपूर्वकमहायागेन ॥ ३ ॥

भरतस्य मुखादिति शेषः । यथा यथावच्छ्रुतम् ॥ ४ ॥

आश्वसिहि नरश्रेष्ठ! प्राणिनः कस्य नापदः।
संस्पृशंत्यग्निवद्राजन्! क्षणेन व्यपयान्ति च * ॥ ६ ॥
लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः।
गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं समस्पृशत् ॥ ७ ॥
महर्षि र्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः।
अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ८ ॥

इतरः क इति। यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इत्युक्तेः। मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणमिति भागवतोक्तरीत्या लोकशिक्षणार्थमपि त्वदवतारादिति भावः ॥ ५ ॥

आश्वसिहीति। नह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तदेव विवृणोति। लोकेति। एष औपाधिकदुःखसम्बन्धो लोकस्य शरीरिणः स्वभाव एव तदेवाह, ययातिरिति। अनयोऽनयमूलं दुःखं तच्च स्वर्गाद् भ्रंशरूपं समस्पृशदित्यनेन अचिरस्थितिकस्पर्शमात्रार्थकेन पुनरविलम्बेनैव दौहित्रप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यस्य सूचिता ॥ ७ ॥

यो महर्षिः यः पुनर्नः पितुः पुरोहितस्तस्य पुत्रशतं जज्ञे अह्ना एकाह्ना च पुनर्विश्वामित्रेण हतम्। पूर्वं सुखोत्तरकालिकदुःखानन्तरं

---

* दुःखितो हि भवान् लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यसे।
आर्त्ताः प्रजा नरव्याघ्र! क्व नु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥
इत्यतिरिक्तं केचित्पठन्ति।

याचेयं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता।
अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते कोसलेश्वर!॥ ९॥
यौ धर्मौ जगतां नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्।
आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ॥ १०॥
सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ!।
न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतानि देहिनः॥ ११॥
शक्रादिष्वपि देवेषु वर्त्तमानौ नयानयौ।
श्रूयते नरशार्दूल! न त्वं व्यथितुमर्हसि॥ १२॥
मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव!।
शोचितुं नार्हसे वीर! यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ १३॥
त्वद्विधा नहि शोचन्ति सततं सर्वदर्शनाः।

सुखं व्यंग्यतयोक्तात्र सुखानन्तरं दुःखमुक्तं एवञ्च महतामप्यवश्यं जायमाने ईदृशे सुखे दुःखे च न हर्षशोकौ भवादृशस्योचिताविति भावः॥ ८॥

चलनं भूकम्पजं दुःखमित्यर्थः॥ ९॥

यौ धर्मौ परावरधर्मप्रवर्त्तकौ नेत्रौ जगतः संसारचक्रस्य कालपरिच्छेदद्वारा प्रवर्त्तकौ अतएव यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं तौ च ग्रहणं राहुग्रासदुःखं प्राप्तौ॥ १०॥

दैवस्य कर्मणो वशं न प्रमुञ्चन्तीत्यर्थः। किं पुनर्वक्तव्यं देहिनः सर्वभूतानि देहवन्ति सर्वभूतानि न मुञ्चन्तीति पुंस्त्वमार्षम्॥ ११॥

नयानयौ तन्मूलसुखदुःखे॥ १२॥ १३॥

सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विस्सदर्शनाः ॥ १४ ॥
तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ ! बुद्ध्या समनुचिन्तय ।
बुद्ध्या युक्ता महात्मानो विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५ ॥
अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणान्तु कर्मणाम् ।
नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टञ्च वर्त्तते ॥ १६ ॥
मामेवं हि पुरा वीर ! त्वमेव बहुशोक्तवान् ।
अनुशिष्याद्धि कोनु त्वामपि साक्षाद् बृहस्पतिः ॥ १७ ॥

अनिर्विस्सदर्शना विषादरहितदर्शनाः विषादराहित्येन कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञानवन्तः ॥ १४ ॥

तत्त्वतः समनुचिन्तय युक्तायुक्तं कृत्याकृत्यञ्चेति शेषः । शुभाशुभे कर्त्तव्याकर्त्तव्ये युक्तायुक्ते । बुद्धियुक्ताः जानन्ति तस्मात्त्वं बुद्ध्या विचिन्तयेति शेषः ॥ १५ ॥

एवं दुःखमूलं प्राचीनं कर्म बुध्वा दुःखं सोढ़व्यमेवेत्याह, अदृष्टेति । शास्त्रैकसमधिगम्यतया प्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणां धर्मत्वाधर्मत्वे गुणदोषौ । आपाततो धर्मवद्भासमानानामधर्मत्वाद्वैपरीत्याच्च अध्रुवाणां फलनाशानाम् । अनेन फलावश्यम्भावः सूचितः । तादृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियां तत्तत्पुरुषव्यापारमन्तरेण न भवति स्वव्यापारेण कृतानां तेषामिष्टं फलं सुखञ्चादनिष्टञ्च फलं वर्त्तते प्रवर्त्तत एव ननु न प्रवर्त्तत इति अतः सोढ़व्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥

इयच्च बुद्धि त्वद्दत्तैव मेऽतस्त्वेपदेशे किं सामर्थ्यमिति न वाच्यमित्याह, मामिति । अकारणे क्रोधवशमापन्नमिति शेषः । बहुशोक्त-

बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ! देवैरपि * दुरन्वया।
शोकेनाभिप्रसुप्तन्ते ज्ञानं सम्बोधयाम्यहम्॥ १८॥
दिव्यञ्च मानुषञ्चैवमात्मनश्च पराक्रमम्।
इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे॥ १९॥
किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ!।
तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे प्रबोधनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः॥ ६६॥

वानिति सन्धिरार्षः। अनुशिष्यात् शिक्षितुं शक्तः स्याद् बृहस्पतिरपि अन्यस्य का गणनेत्यर्थः॥ १७॥

देवैरपि दुरन्वया अन्वेतुमनुगन्तुमशक्या त्वज्ज्ञानपरिच्छेदो देवानामप्यशक्य इति भावः। अनेनेश्वरता सूचिता तथापि शोकेनान्तर्हितमिव ते ज्ञानं सम्बोधयामि बोधयामीव॥ १८॥

दिव्यं देवोचितं मानुषं मनुष्योचितम्। एवमुभयविधपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोवेक्ष्य तत्राद्यः परशुरामविषयः। अन्यो रक्षोविषयः एवञ्च देवोचितपराक्रमस्यायं नावसर इति भावः॥ १९॥

कृतेन अनुष्ठितेन॥ २०॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः॥ ६६॥

---

* लोकैरेतैः इति वा पाठः।

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ।
सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥
स निगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः ।
अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥
किं करिष्यावहे वत्स ! क्व वा गच्छाव लक्ष्मण ! ।
केनोपायेन पश्याव: सीतामिह विचिन्तय ॥ ३ ॥
तं तथा परितापार्त्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥
राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ।
सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ॥ ५ ॥
गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुला: ।
आवासा: किन्नराणाञ्च गन्धर्वभवनानि च ॥ ६ ॥

पूर्वजोऽपि रामः लक्ष्मणेन सुभाषितं यथा भवति तथोक्तवाक्यस्तद्वाक्यस्य महासारं सयुक्तिकत्वात् सारांशम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तानि युक्तो मया सार्द्धं समन्वेषितुमर्हसि।
त्वद्विधा बुद्धिसम्पन्ना महात्मानो नरर्षभाः ॥ ७ ॥
आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः।
इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः ॥ ८ ॥
क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम्।
ततः पर्वतकूटाभं महाकायं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥
ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम्।
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥
अनेन किल वैदेही भक्षिता नात्र संशयः।
गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥ ११ ॥
भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम्।
एनं वधिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वाभ्यपतद् द्रष्टुं * सन्धाय धनुषि क्षुरम्।
क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥

इह जनस्थाने गिरिगतानि दुर्गाणि गन्तुमशक्यदेशाः सन्तीत्यर्थः। निर्दराः विदीर्णपाषाणाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्षुरं तदन्निशितं शरमित्यर्थः। तं सन्धाय विचचारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

* गृध्रम् इति वा पाठः।

तं दीनदीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ।
अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥
यामौषधीमिवायुष्मन् ! अन्वेषसि महावने ।
सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥
त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ! ।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥
सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो * ! ।
विध्वंसितरथच्छत्रः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥
एतदस्य धनुर्भग्नमेते चास्य शरास्तथा ।
अयमस्य रणे राम ! भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥
अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो भुवि ।
परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्वा खड्गेन रावणः ॥ १९ ॥
सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ।
रक्षसा निहतं पूर्वं मां न हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २० ॥

सफेनं फेनसहितं दीनदीनया अतिशयित दीनया दीनसदृशा वा ॥ १४ ॥

औषधीमिव संजीवनौषधीमिव अन्वेषसि अन्वेषसे ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

* मया इति वा पाठः ।

रामस्तस्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम् ।
गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः ॥ २१ ॥
निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ।
द्विगुणीकृततापार्त्तो रामो धीरतरोऽपि सन् ॥ २२ ॥
एकमेकायने कृच्छ्रे निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
राज्यं भ्रष्टं वने वासः सीता नष्टा मृतो द्विजः ।
ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ॥ २४ ॥
संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ।
सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत् सरितां पतिः ॥ २५ ॥

अहं सीतामभ्यवपन्नः सीतापरित्राणमुद्दिश्याभिगतः मया रावणस्य रणे विध्वंसितरथच्छत्रो धरणीतले पतितस्य कृतः ॥१७॥१८॥१९॥२०॥

तस्य स्वरूपं विज्ञाय सीतासक्तां सीतासंबद्धां कथाञ्च श्रुत्वा ॥२१॥

द्विगुणीकृततापार्त्तः सीतावियोगजः जटायुवधजः तापस्तेति तापस्य द्वैगुण्यं तेनार्त्तो बभूवेति शेषः ॥ २२ ॥

एकमसहायं एकस्मिन्नूर्द्ध्वतालक्षणे अयने श्वासमार्गेऽतएव कृच्छ्रे मुहुर्मुहुर्निश्वसन्तमिति कतकसम्मतपाठेऽर्थः । एकमेकायने दुर्गे निश्वसन्तं कथञ्चनेति पाठे । दुर्गे लताकण्टकसंकीर्णे एकायने एकमार्गे पतित्वा कथञ्चन निश्वसन्तं मृतप्रायमित्यर्थः इति तीर्थः ॥ २३ ॥

ममालक्ष्मीर्मद्दुष्कर्मसंबद्धा अलक्ष्मीः पावकं सर्वदाहकमपि दहेत् किमुत मच्छ्रियमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन् सचराचरे ।
येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २६ ॥
अयं पितुर्वयस्यो मे गृध्रराजो महाबलः * ।
शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्य्ययात् ॥ २७ ॥
इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः ।
जटायुषञ्च पस्पर्श पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २८ ॥

निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं
तं गृध्रराजं परिगृह्य राघवः ।
क्व मैथिली प्राणसमा गतेति
विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-समागमो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

एतद्दुःखपरितापशान्तये संपूर्णं महोदधिमपि प्रतरेयं तदा सोऽपि सरिताम्पतिर्नूनं निश्चयेन ममालक्ष्म्या विशुष्येत् ॥ २५ ॥

येनाभाग्येन वागुरा मृगादिबन्धनजालम् ॥ २६ ॥

पितुर्वयस्यः सखा ॥ २७ ॥

पितृस्नेहं पितरीव स्नेहम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

---

* जरान्वितः इति वा पाठः ।

अष्टषष्टितमः सर्गः।

रामः प्रेक्ष्य तु तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम्।
सौमित्रिं मित्रसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥
ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः।
राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यजति मत्कृते॥ २॥
अतिखिन्नः शरीरेऽस्मिन् प्राणो लक्ष्मण! विद्यते।
तथा स्वरविहीनोऽयं विक्लवं समुदीक्षते॥ ३॥
जटायो! यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः।
सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः॥ ४॥
किन्निमित्तो जहारार्य्यां रावणस्तस्य किं मया।
अपराधं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया॥ ५॥
कथं तच्चन्द्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम्।

रौद्रेण रक्षसा अनेन रक्षसां तमःप्राधान्यमेवेति सूचितम्। मित्रसम्पन्नं मित्रत्वेन सम्पन्नं सर्वजनेषु मैत्र्या युक्तम्॥ १॥ २॥

तथा अतिखिन्नप्राण इव स्वरहीनो विक्लवेक्षणश्च॥ ३॥

व्याहरितुं व्याहर्तुं वधं वधप्रकारम्॥ ४॥

यमपराधं दृष्ट्वा तु प्रिया सीता हृता सोऽपराधस्तस्य मया किं

सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम ! ॥ ६ ॥
कथं वीर्य्यः कथं रूपः किं कर्मा स च राक्षसः ।
क्व चास्य भवनं तात ! ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥
तमुद्वीक्ष्य स धर्मात्मा विलपन्तमनाथवत् ।
वाचा विक्लवया * राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
सा हृता राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना † ।
मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९ ॥
परिक्लान्तस्य मे तात ! पक्षौ छित्वा निशाचरः ।
सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १० ॥
उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव ! ।
पश्यामि वृक्षान् सौवर्णान् उशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥

हृतः अपि तु न । अतः किन्निमित्त इति किं निमित्तं हृदि यस्य सः रावणः आर्य्यां जहार ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं कर्मेत्यस्योत्तरं मायामिति । वातेन दुर्दिनेन च संकुलाम् । ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्यप्रश्नोत्तरासामर्थ्यं ध्वनयन् प्राणोपरोधमाह, उपेति । उशीरेण नलदेन कृता मूर्धजाः केशा येषां तान् सौवर्णान् वृक्षान् पश्यामि । तादृशसौवर्णवृक्षदर्शनं मरणचिह्नम् ॥ ११ ॥

---

* वाचातिसन्नया इति वा पाठः ।

† विहायसा इति वा पाठः ।

येन याति मुहूर्त्तेन सीतामादाय रावणः।
विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते॥ १२॥
विन्दो नाम मुहूर्त्तोऽसौ स च काकुत्स्थ! नाबुधत्।
झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति॥ १३॥
न च त्वया व्यथा कार्य्या जनकस्य सुतां प्रति।
वैदेह्यां रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं रणमूर्धनि॥ १४॥
असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः।
आस्यात् सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम्॥ १५॥
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च।
इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः॥ १६॥
ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः।

ज्योतिषज्ञानबलादाह, येनेति॥ ११॥

कोऽसौ मुहूर्त्तस्तत्राह, विन्द इति। लाभार्थाद्विदेर्निष्पन्नोऽसाविव्याज्ञः। स च रावणो निजकर्माननुकूलं तं नाबुधत्। बुधिरवगमने इत्यस्य लुङि रूपम्। न केवलं मुहूर्त्तमहिम्ना इष्टप्राप्तिरेवापि तु शत्रुनाशोऽपीत्याह, झषेति। बडिशं गृहीत्वा झष इव क्षिप्रमेव विनश्यति वर्तमाननिर्देशेनातिसान्निध्यं विनाशस्य दर्शयति॥ १३॥

अतो न चेति॥ १४॥

असंमूढस्य मृतिकालेऽप्यभ्रान्तस्य रामं प्रत्यनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य॥ १५॥

त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहायसम् ॥ १७ ॥
स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य्य चरणौ तथा ।
विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥
तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ।
रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥
बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ।
अनेन दण्डकारण्ये विशीर्ण*मिह पक्षिणा ॥ २० ॥
अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ।
सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥
पश्य लक्ष्मण ! गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ।
सीतामभ्यवपन्नोऽयं रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥
गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ।

इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा तद्वीर्य्यतद्भवनादिकथनात् पूर्वमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्मिन् दण्डकारण्ये बहूनि वर्षाणि सुखं वसतानेन पक्षिणेहैव दण्डकारण्ये विशीर्णं देहविशरणं प्राप्तम् ॥ २० ॥

अनेकवार्षिक इत्यस्यैव विवरणं चिरकालसमुत्थित इति ॥ २१ ॥

मे उपकारीत्यन्वयः । सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोचयितुं प्रवृत्तः । ॥ २२ ॥ २३ ॥

---

* विचीर्णं इति वा पाठः ।

मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥
सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः।
शूराः शरण्याः सौमित्रे ! तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥
सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य ! तथागतम्।
यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप ! ॥ २५ ॥
राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः।
पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥
सौमित्रे ! हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम्।
गृध्रराजं दिधच्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥
नाथं पतगलोकस्य चितिमारोपयाम्यहम्।
इमं धच्यामि सौमित्रे ! हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥
या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः।

सर्वत्र सर्वजातिषु ॥ २४ ॥

तथा आगतमिति च्छेदः। प्राप्तमित्यर्थः। मन्निमित्तं यो गृध्रविनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजदुःखाद् गृध्रविनाशजं दुःखमधिकमिति भावः। तस्या पुनःप्राप्तिसंभावनासत्त्वादस्य तदभावाच्चेति तात्पर्य्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

दिधच्यामि दग्धुमिच्छामि सद्गतिसिद्धये। शयनार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अपरावर्तिनां संग्रामे इति शेषः। गम्यत इति गतिर्लोकः। यज्ञशीलानां लोकान् क्रमेण प्राप्य मदनुज्ञातः सन्ननुत्तमान्येभ्यः परे उत्तमा-

अपरावर्त्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥
मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ।
गृध्रराज ! महासत्त्व ! संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥
एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ।
ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१ ॥
रामोऽपि सह सौमित्रिर्वनं यात्वा स वीर्य्यवान् ।
स्थूलान् हत्वा महारोहीननुतस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥
रोहिमांसानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशाः ।

न सन्ति तान् लोकान् ब्रह्मणो लोकान् क्रममुक्तिदान् गच्छ । अनेन संकल्पमात्रात् कर्मानधिकृततिरश्चः साधनहीनस्यापि तल्लोकदानेन भगवान् रामः स्वस्वरूपांशे माययावृतज्ञान इति प्रलपतां मुखं ध्वस्तम् । शोकादि तु नटनमित्युक्तमेवासकृत् । तदुक्तं संस्कारमकरोत्तस्य रामो ब्रह्मविधानतः । स्वपदञ्च ददौ तस्मै सोऽपि रामप्रसादतः । हरेः सामान्यरूपेण प्रययौ परमं पदमिति जटायुषं प्रक्रम्य पाद्मे । एतेन तिरश्चामपि स्नेहादिना दाहादियुक्तमिति ध्वनितम् । सारूप्यमुक्तिलाभश्चोक्तः । मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स प्रसिद्धमहिमा रामः महारोहीन् महान्मृगान् । रोहिशब्द इकारान्तोऽपि मृगवाची । तान् हत्वा पिण्डदानार्थं मांसमादायागत्यानु अनन्तरं तं द्विजं पक्षिणमुद्दिश्य पिण्डदानार्थं शाद्वलं तृणं तस्तार ॥३२॥

तत्र तन्मांसान्युत्कृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिण्डं कृत्वा शकुनाय ददौ ॥ ३३ ॥

शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥
यत्तत् प्रेतस्य मर्त्यस्य * कथयन्ति द्विजातयः।
तत् स्वर्गगमनं चिप्रं तस्य रामो * जजाप ह ॥ ३४ ॥
ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ।
उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥
शास्त्रदृष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ।
स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं
सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः।
महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा
जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥

यत्तन्मन्त्रजातं प्रेतस्य मर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्राह्मणाः कथयन्ति तत् स्वर्गगमनं तद्गमनसाधनं तत्तस्य चिप्रं स्वर्गगमनाय रामो जजाप ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उक्तस्य सर्वस्यास्य स्नानपूर्वकत्वं दर्शयितुं पुनराह, शास्त्रेति। तत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् पूर्वं स्नानं तत उदकदानं ततः पिण्डदानमिति क्रमो बोध्यः ॥ ३६ ॥

पुण्यां पुण्यैकलभ्याम् अतएव सुखां सुखैकस्वभावाम् ॥ ३७ ॥

---

* मन्त्रञ्च इति वा पाठः।

* याम्यसूक्तं इति वा पाठः।

कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे
स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ।
प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो
वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दाहनं नाम अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

पक्षिसत्तमे तद्विषये पितरीवेत्यर्थः । स्थिरां बुद्धिं तस्मिन् पितृवत्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिसूचके निमित्ते मनः प्रवेश्य तादृशं निमित्तं दृष्ट्वा वनं जग्मतुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ।
अवेक्षन्तौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥
तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ।
अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥
गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ।
आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥
व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ।
सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥
ततः परं जनस्थानात्त्रिक्रोशं गम्य राघवौ ।

पश्चिमामित्यत्रोत्तरश्लोके दक्षिणामित्युक्तेर्नैर्ऋतीं जग्मतुरिति लभ्यते ॥ १ ॥

अविप्रहतं जनाक्षुसम् ॥ २ ॥

गुल्मादिभिः प्रवेष्टितम् अतएव सर्वत आवृतम् अतएव दुर्गं दुष्प्रवेशं गहनं वनरूपं पन्थानं प्रतिपेदतुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥

वेगेनातिक्रम्य चलित्वा तन्महारण्यम् व्यतीयातौ व्यतिक्रम्य गतौ ॥ ४ ॥

,क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५॥
नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ।
नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥
दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिन्वतुः ।
तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥
ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा ।
क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ।
नानावृक्ष*समाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥
ददृशाते गिरौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ ।
पातालसमगम्भीरां तमसा नित्यसंवृताम् ॥ १० ॥

गम्य गत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौञ्चारण्यं क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनमिति वा ॥ ५ ॥

अनेकमेघानां घनः समूहः तत्प्रख्यं तद्वत् श्यामं सर्वतः प्रहृष्टमिव पुष्पविकासादिना तद्गतजन्तुहर्षेण वा तस्य प्रहृष्टत्वव्यपदेशः ॥६॥७॥

क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य तद्वनात् पूर्वेण त्रिक्रोशं गत्वा अन्तरे मध्ये मार्गे मतङ्गाश्रमं ददृशतुः । अथ घोरत्वादिविशेषणां तद्वनं मतङ्गाश्रमवनं दृष्ट्वा तत उच्यमानविशेषणां तत्र गिरौ दरीं ददृशाते ॥८॥९॥१०॥

---

* सत्त्व इति वा पाठः ।

आसाद्य च नरव्याघ्रौ दर्य्यास्तस्याविदूरतः।
ददर्शतुर्महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥
भयदामल्पसत्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम्।
लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालीं परुषत्वचम् ॥ १२ ॥
भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्तमूर्धजाम्।
अवैक्षतां तु तौ तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः।
एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्भत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥
उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य च।
अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ १५ ॥
नाथ! पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च।
आयुश्चिरमिदं वीर! त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥

तस्याविदूर इति सन्धिरार्षः। तद्दरीसमीपे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

बीभत्सां जुगुप्सिताम्। परुषत्वचं कर्कशत्वचं करालीं तुङ्गशरीराम्। करालो भीषणे तुङ्गे ॥ १२ ॥

विकटामतिस्थूलाकारां तत्र तत्रास्थानेऽपि निम्नोन्नतां वा ॥ १३ ॥

भ्रातूरामस्याग्रतो व्रजन्तं एहि रंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र इकारलोप आर्षः। समालम्भत गृहीतवती ॥ १४ ॥

उपगुह्यालिङ्ग्य अयोमुखीत्यन्वर्थनाम। अहं ते तव लाभः निध्यादिवल्लाभरूपास्मि त्वं च मे प्रियो भर्त्तासि ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ।
कर्णनासस्तनं तस्या निचकर्त्तारिसूदनः ॥ १७ ॥
कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं विननाद सा ।
यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना ॥ १८ ॥
तस्यां गतायां गहनं व्रजन्तौ * वनमोजसा ।
आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्यवान् शीलवान् शुचिः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥
स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः ॥
प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥
तस्मात् सज्जीभवार्य्य! त्वं कुरुष्व वचनं हितम् ।

आयुश्चिरं चिरमायुः ॥ १६ ॥

कर्णनासस्तनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ १७ ॥

कर्णनासे इति सप्तमी ॥ १८ ॥

तस्यां गतायां पश्चाद् व्रजन्तौ गहनं दुष्प्रवेशं वनम् आसेदतुः प्रापतुः ॥ १९ ॥

बाहुर्वामः अनिष्टानि तत्सूचकानि ॥ २० ॥

सज्जीभव यत्तो भव संभ्रमं भयम् ॥ २१ ॥

---

* विशन्तौ इति वा पाठः ।

ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ २२ ॥
एष वञ्चुलको राम ! पक्षी परमदारुणः ।
आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥
तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा ।
संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद्वनम् ॥ २४ ॥
संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्वना ।
वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥
तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः खड्गी * सहानुजः ।
ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥
आसेदतुश्च तद्रक्षस्तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ।
विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरे मुखम् ॥ २७ ॥

ततः कञ्चिच्छकुनमप्याह, एष इति । वञ्चुलकः कण्ठवालः । वञ्जुलक इत्यपि पाठान्तरम् । अनेन युद्धमवश्यम्भावि जयस्त्वभयं सूचितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्वेषतोः सीतामिति शेषः । ओजसा सामर्थ्येन ॥ २४ ॥

तद्गहनं वनमत्यन्तं मातरिश्वना संवेष्टितं व्याप्तमिव जातम् । ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोऽभवत् ॥ २५ ॥

तं शब्दं काङ्क्षमाणः । तदुत्पत्तिनिमित्तं काङ्क्षमाणः ॥ २६ ॥

आसेदतुर्ददृशतुः । विवृद्धं विवृद्धाकारम् । अशिरोग्रीवम् ।

---

* तस्थौ इति वा पाठः ।

रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ।
नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ २८ ॥
अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ।
महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥
एकेनोरसि घोरेण नयनेन सुदर्शिना ।
महादंष्ट्रोपपन्नन्तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥
भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् ।
घोरौ भुजौ विकुर्वाणस्तुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥
कराभ्यां विविधान् गृह्य ऋक्षान् पक्षिगणान् मृगान् ।
आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् ॥ ३२ ॥

अदृश्यमानशिरोग्रीवम् । अतएव कबन्धम् । अन्वर्थतन्नामकम् । उदरे मुखम् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ २७ ॥

निशितैरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति उपलक्षितमिति शेषः । रोमभिर्निबिडैस्तीक्ष्णैरिति क्वचित्पाठः ॥ २८ ॥

उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेनैकेन नयनेनोरःप्रदेशान्तर्गतशिरस्त्वात् उरसि उरःप्रदेशेऽन्तरुपलभ्यमानेन नयनेनोपलक्षितं मुखं लेलिहानं महापक्ष्मेणेत्यार्षम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

विकुर्वाणं विक्षिपन्तम् ॥ ३१ ॥

आकर्षन्तम् इष्टान् मृगानाभिमुख्येन कर्षन्तम् अनिष्टान् मृगान् मुञ्चन्तम् ॥ ३२ ॥

स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ।
अथ तं समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥
महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ।
कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥
स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य्य विपुलौ भुजौ ।
जग्राह सहितावेव राघवौ पीड़यन् बलात् ॥ ३५ ॥
खड्गिनौ दृढ़धन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ ।
भ्रातराविव संप्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥
तत्र धैर्य्याच्च शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ।
बाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥
उवाच च विषण्णः सन् राघवं राघवानुजः ।
पश्य मां विवशं वीर ! राक्षसस्य वशं गतम् ॥ ३८ ॥

प्रपन्नयोः पन्थानमिति शेषः आवृत्य स्थितं तं ज्ञात्वा तद्भुजवेष्टनं समतिक्रम्य दूरे स्थितौ तं क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥

भुजाभ्यां जन्तून् संवृणोतीति भुजसंवृत् तं संस्थानाद्देहस्थित्या अशिरस्कत्वलक्षणकबन्धवत् स्थितम् ॥ ३४ ॥

सहितौ नैकमपि मुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तादृशवेषधराविवेत्यर्थः । विवशं प्राप्तौ बलात् कर्षणं प्राप्तौ ॥ ३६ ॥

तत्र तस्यामवस्थायां अनाश्रयात् धैर्य्यस्येति शेषः । धैर्य्यानालम्बना-दित्यर्थः । तत्र हेतुर्बाल्यं बालबुद्धित्वं शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वम् । अनाश्रय-

मयैकेन तु निर्युक्तः परिमुच्यस्व राघव ! ।
मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३९ ॥
अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ।
प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ ! पितृपैतामहीं महीम् ॥ ४० ॥
तत्र मां राम ! राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ।
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
मास्म त्रासं वृथा वीर ! नहि त्वादृग्विषीदति ।
एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
तावुवाच महाबाहुः कबन्धो दानवोत्तमः ।
कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥
घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ * ।

त्वादिति पाठे आश्रवभूतस्य रामस्यापि कबन्धभुजाक्रान्तत्वादिति भावः । ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

निर्युक्तः निर्योजितरक्षोबलिः सन् त्वं किञ्चित्स्ववशमात्मानं परिमुच्यस्व पलायनेनेति शेषः । तस्यैव विवरणमुत्तरार्धं मां हीति । भूतबलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अधिगन्ता प्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे इति लक्ष्मणविषादनिवृत्तिफलकरामाश्वासनसमये इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

---

* भक्षादुपस्थितौ इति वा पाठः ।

वद तं कार्य्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम्॥ ४४॥
इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्त्तस्येह तिष्ठतः।
सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ॥ ४५॥
मां तूर्णमनुसंप्राप्तौ * दुर्लभं जीवितं हि वाम्।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः॥ ४६॥
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता।
कृच्छ्रात् कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम!॥ ४७॥
व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम्।
कालस्य सुमहद्वीर्य्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण!॥ ४८॥
त्वाञ्च माञ्च नरव्याघ्र! व्यसनैः पश्य मोहितौ।

दैवेन दैवगत्या मम चाक्षुषौ चक्षुर्गोचरौ॥ ४४॥

एवं कार्य्यादिकं पृष्ट्वा तदुपेक्ष्य स्वप्रयोजनं सम्पन्नमित्याह, इमं देशमिति। इह तिष्ठतः क्षुधार्त्तस्य मम भाग्यादिमं देशमनुप्राप्तौ॥४५॥

ततः किं तत्राह, दुर्लभमिति॥ ४६॥

मुखेन परिशुष्यतोपलक्षितं लक्ष्मणमुवाच। हे सत्यविक्रम कृच्छ्रात् कष्टात् कष्टतरं राज्यभ्रंशवनवासप्रियापहारादि प्राप्य स्थितयोरावयोस्तां प्रियामप्राप्यैव जीवितान्तायेदं व्यसनं प्राप्तं यदेवमतः सर्वेष्वपि भूतेषु कालस्य वीर्य्यं सुमहत् अनर्गलप्रचारमस्तीति शेषः॥ ४७॥ ४८॥

* ममास्यमनुसंप्राप्तौ इति वा पाठः।

नहि भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ! ॥ ४९ ॥
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥

इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो
महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रविक्रमः
स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
कबन्धदर्शनं नाम एकोनसप्ततितमः ॥ ६९ ॥

कुतो यतस्त्वाञ्चेति। महाबलपराक्रमावपि व्यसनैर्दुःखैर्मोहितौ कालः करोतीति पश्य उक्तार्थस्यैव प्रपञ्चो । नहीति । नातीति पाठान्तरम् ॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

उदग्रविक्रमः उत्कटपराक्रमो रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति शेषः । स्वां मतिमात्मनात्मवैभवेन स्थिरामकरोत् । ईषदपि विषादं न प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र लक्ष्मणस्यापि लोकव्यवहारनाट्यमेवेत्यन्ये ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तिष्ठतं किन्नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्त्तं क्षत्रियर्षभौ ।
आहारार्थं तु सन्दिष्टौ दैवेन हतचेतनौ ॥ २ ॥
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ।
उवाचार्त्तिंसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३ ॥
त्वाञ्च माञ्च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ।
तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ॥ ४ ॥
भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः ।
लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥

बाहुपाशपरिक्षिप्तौ बाहुभ्यां पाशाकारेण परितो व्याप्तौ ॥ १ ॥

क्षुधार्त्तं मां दृष्ट्वा भीतौ नु किं तिष्ठतं यतो मे आहारार्थं संदिष्टा-वतो न जीवनसम्भावनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भुजमात्रेण विक्रमो यस्य न त्वायुधेनेत्यर्थः । अतिजितं सर्वथा पराजितम् ॥ ५ ॥

निश्चेष्टानां वधो राजन्! कुत्सितो जगतीपतेः ।
क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव! ॥ ६ ॥
एतत् संजल्पितं श्रुत्वा तयो क्रुद्धस्तु राक्षसः ।
विदार्य्यास्यं ततो रौद्रं तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥
ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ ।
अच्छिन्दन्तां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥
दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ।
चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥
स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ।

अस्य बाहुच्छेद एव युक्तो न तु प्राणवियोजनमित्याह, निश्चेष्टानामिति। शस्त्रादिभिर्विक्रमहीनानां जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्यं प्राप्तानां पशूनां वध इव। स यथा स्वर्गफलदोऽपि शास्त्रविहितोऽपि कुत्सितः सांख्यपातञ्जलाद्युक्तरीत्या अधर्मजनकत्वात्। लोकदृष्ट्या च कुत्सितः। एतेन तद्वधस्यापीषत्पापफलदता सूचिता। केचित्तु क्रतुमध्यापनीतानामिति पाठं श्रद्धाजाड्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादन्यत्र नीतानां वधो यथा कुत्सित इति व्याचक्षते ॥ ६ ॥

तयोरेतत् संजल्पितं श्रुत्वेति सम्बन्धः। भक्षयितुमारभत्। हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डच्छेदेनेव तच्छेदेन हस्तसुखलाभात् ॥ ८ ॥

दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वस्थो वा ॥ ९ ॥

खञ्च गाञ्च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ १० ॥
स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ।
दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ११ ॥
इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
शशंस तस्य काकुत्स्थं कबन्धस्य महाबलः ॥ १२ ॥
अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं माञ्च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥
मात्रा प्रतिहते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् ।
मया सह चरत्येष भार्य्यया च महद्वनम् ॥ १४ ॥
अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ।
रक्षसापहृता भार्य्या यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥
त्वं तु को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने ।
आस्येनोरसिदीप्तेन भग्नजङ्घो विचेष्टसे ॥ १६ ॥
एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तमं वचः ।

गां भूमिम् ॥ १० ॥
कौ युवामिति पप्रच्छ पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥
यामिच्छन्तौ यामन्वेषयन्तौ ॥ १५ ॥
विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

उवाच वचनं प्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १७ ॥
स्वागतं वां नरव्याघ्रौ ! दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् ।
दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ ॥ १८ ॥
विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद् यथा ।
तन्मे शृणु नरव्याघ्र ! तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कबन्धबाहुच्छेदनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

प्रीतः शापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् । तदिन्द्रवचनं वक्ष्यमाणम् ॥१७॥
बाह्वोर्बन्धनं ययोरंसदेशयोस्तौ बाहुबन्धनावंसदेशौ ॥ १८ ॥
यथाऽविनयात् । यादृशाविनयात् प्राप्तं तच्छृणिवत्यन्वयः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः।

पुरा राम! महाबाहो! महाबलपराक्रम!।
रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥
यथा सूर्य्यस्य सोमस्य शक्रस्य च यथा वपुः।
सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ॥ २ ॥
ऋषीन् वनगतान् राम! त्रासयामि ततस्ततः।
ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ ३ ॥
स चिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः।
तेनाहमुक्तः प्रेच्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥
एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम्।
स मया याचितः क्रुद्धो शापस्यान्तो भवेदिति ॥ ५ ॥

अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥ १ ॥
तदेवाह, यथेति। इदं रूपं रक्षोरूपं वैभवेन कृत्वा ॥ २ ॥
एवमुक्तः ॥ ४ ॥
एवं शब्दार्थ एतदेवेति। एतदेवरूपं नृशंसं क्रूरं विगर्हितं चास्त्वित्यवदत् ॥ ५॥

अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ।
यदा छित्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ॥ ६ ॥
तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ।
श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ! ॥ ७ ॥
इन्द्रशापादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ।
अहं हि तपसोऽग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥
दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ।
दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥
इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ।
तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥

अभिशापकृतस्य मत्कर्तृक तत्प्रधर्षणेन त्वया कृतस्यास्य शापस्यान्तोऽभवत्विति याचितः । तेनैवं याचितेन तद्वच आह, यदेति । तदा त्वं विपुलमुत्तमं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यस इति तेन भाषितमिति सम्बन्धः । एवं वृत्तं मां दनोः पुत्रं विद्धीत्यन्वयः । श्रिया विराजितं पुत्रं दनुं त्वं विद्धि लक्ष्मणेति पाठान्तरम् । तदा श्रियाः श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु कुत्सितरूपत्वे शापेऽपि कथं कबन्धरूपताप्राप्तिस्तत्राह, इन्द्रेति । तच्छापबीजमाह, अहमिति ऋषिशापतः घोररूपप्राप्त्यनन्तरमुग्रेण तपसा पितामहमतोषयं स्वकुलारातीन्द्रादिभयेनेति शेषः ॥ ८ ॥

विभ्रमो गर्वः । तमेवाह, दीर्घमिति ॥ ९ ॥

सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम्।
स मया याच्यमानः सन्नानयद्व यमसादनम्॥ ११॥
पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत्।
अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः॥ १२॥
वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम्।
स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ॥ १३॥
तदा चास्यञ्च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत्।
सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिप्यास्मिन् वनेचरान्॥१४॥
सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः।
स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः॥ १५॥

शतपर्वणा शतधारेण॥ १०॥

सक्थिनी नाभ्यधोभागोपलक्षणम्। शरीरे शरीरमध्यस्थे उदरभागे एवंभूतेनोर्द्धाधरव्यवहाररहितेन मया मरणं याच्यमानोऽपि तन्नाकरोत्॥ ११॥

किमिति नाकरोत्तत्राह, पितामहेति। तद्वचो दीर्घायुदानरूपम्। ॥ १२॥

वज्रेण त्वयाभिहतः जीवितुं कथं शक्त इत्यन्वयः। एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्य कथं जीवनमित्युक्तः॥ १३॥

वनेचरान् वने सञ्चारवतः॥ १४॥ १५॥ १६॥

छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ।
अनेन वपुषा तात ! वनेऽस्मिन् राजसत्तम ! ॥ १६ ॥
यद् यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ।
अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति ॥ १७ ॥
इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ।
स त्वं रामोऽसि भद्रन्ते नाहमन्येन राघव ! ॥ १८ ॥
शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तो महर्षिणा ।
अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ ! ॥ १९ ॥
मित्रञ्चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ।
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥
इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च शृण्वतः ।

सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये न किञ्चिदप्यभक्ष्यबुद्ध्या त्यजामीत्यर्थः । ऋषेरिन्द्रस्य च वाक्यविश्वासादवश्यं रामो मम हस्ते ग्रहणमेष्यतीति मन्ये मन्यमानस्तिष्ठामि ॥ १७ ॥

मम देहन्यासे देहत्यागे कृतश्रमः कृतयत्नो रामो मम हस्ते ग्रहणमेष्यतीतीमां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये । अयमेव रामो भवेदिति बुद्ध्या किमपि न त्यजामीत्याशयः ॥ १८ ॥

सर्वथा दाहोत्तरं तव बुद्धिं मित्रं चोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥

दनुना दनुनाम्ना ॥ २० ॥

रावणेन हृता भार्य्या सीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥
निष्क्रान्तस्य जनस्थानात् सह भ्रात्रा यथासुखम्।
नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ॥ २२ ॥
निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे।
शोकार्त्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥
कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्त्तताम्।
काष्ठान्यानीय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः ॥ २४ ॥
धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर! श्वभ्रे महति कल्पिते।
स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता ॥ २५ ॥
कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः।
एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥

वह्निसंस्कारं करिष्यामि मम साहाय्यं कुर्वित्याशयेनाह, इदमिति। ॥ २१ ॥

यथासुखं हृतेत्यन्वयः। नाममात्रम् आप्तस्य जटायोर्वाक्यादिति भावः ॥ २२ ॥

उपकारेण परोपकारेण वर्त्ततामस्माकं सदृशमुचितं कारुण्यं सीताहर्तृदेशादिकथनरूपमुपकारं कर्तुमर्हसि। दाहविषये त्वया चिन्ता न कार्य्या इत्याह, काष्ठानीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

कल्पिते इहैव कृते येन कर्त्रा यत्र देशे ॥ २५ ॥

कल्याणं तत्त्वाख्यानरूपं दाह एव मे दिव्यज्ञानसाधनं तत् कुरु

प्रोवाच कुशलो वक्ता वक्तारमपि राघवम्।
दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम्॥ २७॥
यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः।
योऽभिजानाति तद्रक्षस्तद्वक्ष्ये राम! तत्परम्॥ २८॥
अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो!।
राक्षसं तु महावीर्य्यं सीता येन हृता तव॥ २९॥
विज्ञानं हि महद् भ्रष्टं शापदोषेण राघव!।
स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम्॥ ३०॥
किं तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः।
तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम! यथाविधि॥ ३१॥
दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन!।
वक्ष्यामि तं महावीर! यस्तं वेत्स्यति राक्षसम्॥ ३२॥
तेन सख्यञ्च कर्त्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव!।
कल्पयिष्यति ते वीर! साहाय्यं लघुविक्रम!॥ ३३॥

ततः परं सर्वं वक्ष्यामीत्याह, एवमिति। कुशलो वक्ता। वक्तृताचातुर्य्यवान् वक्तारं प्रशस्तवक्तारम्॥ २६॥ २७॥

यस्तां सखेति शेषः। तत्परं दाहात्परम्॥ २८॥ २९॥

विज्ञानमतीन्द्रियविषयं स्वकृतेनानुचितकर्मणा॥ ३०॥ ३१॥
॥ ३२॥

न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ! ।
सर्वान् परिसृतो लोकान् पुरा वै कारणान्तरे ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कबन्ध-रामसंवादो नाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तेन यो राक्षसं ज्ञास्यति तेन न्याय्यवृत्तेन नीतिमर्चारित्रेण ॥ ॥ ३३ ॥

कारणान्तरे कस्मिंश्चिन्निमित्ते जाते सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ ।
गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥
लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः ।
चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥
तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् ।
मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहत पावकः ॥ ३ ॥
स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ।
अरजे वाससी बिभ्रन् माल्यं दिव्यं महाबलः ॥ ४ ॥
ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विरजाम्बरः ।

प्रदरं गर्त्तमासाद्य कबन्धं प्रापय्य सर्वतः काष्ठानि दत्त्वा तत्राग्निं ददतुः ॥ १ ॥ २ ॥

मेदसा पूर्णस्येति शेषः । मेदपूर्णत्वान्मन्ददाहः, दहत । अदहत् ॥ ३ ॥

अरजे निर्मले ॥ ४ ॥

उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥
विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे।
प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥
सोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं कबन्धो राममब्रवीत्।
शृणु राघव! तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
राम! षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते।
परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ८ ॥
दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम! स लक्ष्मणः।

चितायाः उत्पपात। भास्वरः कान्तिमान्। सर्वेषु प्रत्यङ्गेषु कर-चरणादिषु भूषणानि यस्य ॥ ५ ॥

हंसयुक्ते रामकृतसंस्कारप्रभावेण पूर्वतपःप्रभावेण चैवंभूतं विमानं प्राप्तः ॥ ६ ॥

तत्त्वेन परमार्थत उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपायमाह, रामषड़िति। षड्युक्तयः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या लोके सन्ति। याभिर्युक्तिभिः सर्वं वस्तुजातं राज्ञा विमृश्यते विमृश्य प्राप्यते। तत्र दशान्तेन दुर्दशापरिपाककालेन यः परिमृष्टः स दशाभागेन दशाभागं दुर्दशापरिपाकावस्थां प्राप्तेन सेव्यते इति नीतिः। तस्मात्त्वयांत्य उपायः समाश्रयः कार्य्य इत्यर्थः। परिभ्रष्ट इति पाठे दशान्तेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थात् भ्रंशित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥
तदवश्यं त्वया कार्य्यः स सुहृत् सुहृदांवर ! ।
अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥
श्रूयतां राम ! वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ।
भ्राता निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥
ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्य्यन्तशोभिते ।
निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥
वानरेन्द्रो महावीर्य्यस्तेजोवान् चामितप्रभः ।
सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान् मतिमान् महान् ॥ १३ ॥
दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान् महाबलपराक्रमः ।

नन्वहं दशाभागं प्राप्त इति कथं त्वया निर्णीतं तत्राह, दशाभागगत इति यतस्त्वं सलक्ष्मण एवहीनो राज्यादिनेत्यर्थः । यत् कृते यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन त्वं ज्ञायते दुर्दशाभोगकालं प्राप्त इति ॥ ९

यदेवमतस्त्वया स सुहृद्दशाभागं प्राप्तः सुहृत्कार्य्यः । तत्करणावश्यकत्वे हेतुमाह, अकृत्वेति ॥ १० ॥

तादृशः सुहृत् क इत्यत आह, श्रूयतामिति ॥ ११ ॥

पम्पापर्य्यन्तेन पम्पाप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मन्त्रिभिरिति शेषः ॥ १२ ॥

तेजोवान् प्रतापी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकान्तिः ॥ १३ ॥

भ्रात्रा विवासितो वीर! राज्यहेतोर्महाबलः॥ १४॥
स ते सहायो मित्रञ्च सीतायाः परिमार्गणे।
भविष्यति हि ते राम! मा च शोके मनः कृथाः॥ १५॥
भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा।
कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल! कालो हि दुरतिक्रमः॥ १६॥
गच्छ शीघ्रमितो वीर! सुग्रीवं तं महाबलम्।
वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव!॥ १७॥
अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ।
न च ते सोऽवमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः॥ १८॥
कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्य्यवान्।
शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्य्यं तस्य चिकीर्षितम्॥ १९॥

द्युतिमान् तद्गुणानां वास्तवत्वबोधनायोक्तस्यापि कस्यचित् पुनः कथनम्॥ १४॥

हे राम ते भविष्यति। हिर्निश्चये॥ १५॥

यद्भवितव्यं राज्यभ्रंशदारापहारादिदुःखं तदन्यथा कर्तुं केनापि न शक्यमिति। अतः शोके मनो मा कृथा इति शेषः। ते इत्यादीनां पुनरुक्तिस्तु, रामदुःखेन तस्यापि दुःखितचित्तत्वान्न दोषाय॥ १६॥

तं गच्छ तं वयस्यं कुर्वित्यन्वयः॥ १७॥

परस्परं द्रोहपरिहारायाग्निसाक्षिकं सख्यं कार्य्यमित्याह, अद्रोहायेति॥ १॥

कृतार्थो वाकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति ।
स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः ॥ २० ॥
भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ।
सन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम् ॥ २१ ॥
कुरु राघव ! सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ।
स हि स्थानानि कार्त्स्न्येन सर्वाणि कपिकुञ्जरः ॥ २२ ॥
नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ।
न तस्याविदितं लोके किञ्चिदस्ति हि राघव ! ॥ २३ ॥
यावत् सूर्य्यः प्रतपति सहस्रांशुः परन्तप ! ।

तस्य तिर्य्यक्त्वात्तदवमतिः कुतो न कार्य्यमित्यत्र हेतुमाह, कृतज्ञ इति । ननु स किमर्थं मया सह मैत्रीं कुर्य्यादत आह, सहायार्थीति । नन्वा-भ्यामशक्ताभ्यां कस्तस्य सहायार्थ इत्यत आह, शक्तौ हीति । तस्य चिकीर्षितं कार्य्यं कर्तुं युवां शक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु तस्य तिरश्चोऽस्मत्साहाय्ये का शक्तिस्तत्राह, स कृतार्थः त्वया कृतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोऽपि तव कार्य्यं सीतान्वेषणादिरूपं स करिष्यत्येव । तथा सामर्थ्ये प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह, स ऋक्षेति । पुत्रः क्षेत्रज इत्यर्थः ॥ २० ॥

तदेवाह, भास्करस्यौरस इति । कृतकिल्बिषः कृतवैरोऽतएव वालिनः शङ्कितोऽटति । तमभिसन्निधायायुधं सन्निधाय संस्थाप्य तेन सत्येन च तं कपिं वयस्यं कुरु । हि यतः स रक्षसां स्थानानि सर्वाणि जानाति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स नदीर्विपुलान् शैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान् ॥ २४ ॥
अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ।
वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव ! ॥ २५ ॥
दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ।
अन्वेष्यति वरारोहां मैथिलीं रावणालये ॥ २६ ॥

स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां
प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ।
प्लवङ्गमानामृषभस्तवप्रियां
निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कबन्धरामसंवादो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २५ ॥

रावणालये शोचन्तीमिति सम्बन्धः। अनेन ज्ञायते सर्वदिक्षु रावणालयाः सन्ति। तत्र किं दिक्स्थरावणालये इति ज्ञातुं सर्वदिग्विचयनम् ॥ २६ ॥

अनिन्दितां निर्मलाम्। अनेन सीताशुद्धत्वं ज्ञापितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे ।
वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
एष राम ! शिवः * पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ।
प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥
जम्बूप्रियालपनसा न्यग्रोधप्लक्षतिन्दुकाः ।
अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥
धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥

परिमार्गणे उपायं दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यत्र प्रकाशन्ते तत्र गन्तुमेष शिवः अदुष्टः पन्थाः ॥ २ ॥
एते के तत्राह, जम्बू इत्यादि ॥ ३ ॥
धन्वनाधवाः नागवृक्षो नागकेसरः ॥ ४ ॥

---

* गिरेः इति वा पाठः ।

अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः।
तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात् ॥ ५ ॥
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथ।
तदतिक्रम्य काकुत्स्थ ! वनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥
नन्दनप्रतिमं त्वन्यत् कुरवस्तूत्तरा इव।
सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः ॥ ७ ॥
सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा।
फलभारनतास्तत्र महाविटपधारिणः ॥ ८ ॥
शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः।
तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वाथ वा सुखम् ॥ ९ ॥
फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति।
चंक्रमन्तौ वरान् शैलान् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ १० ॥
ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथ।
अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ ॥

अग्निमुख्योऽरुष्करः। सुरक्ता रक्तचन्दनाः पारिभद्रको मन्दारः बलात् तान् वृक्षान् भूमौ पातयित्वा शाखां धृत्वा भूमिपर्यन्तं संनाम्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्यद्गमिष्यथेति शेषः उत्तरकुरुवच्च ॥ ७ ॥

विटपाः शाखाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

चंक्रमन्तौ चंक्रम्यमाणौ ॥ १० ॥

राम ! सञ्जातवालूकां कमलोत्पलशोभिताम् ।
तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुररारश्चैव राघव ! ॥ १२ ॥
वल्गुस्वराणि कूजन्ति पम्पासलिलगोचराः ।
नोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः पुरा * ॥ १३ ॥
घृतपिण्डोपमान् स्थूलान् तान् द्विजान् भक्षयिष्यथ ।
रोहितांश्चक्रतुण्डांश्च नलमीनांश्च राघव ! ॥ १४ ॥
पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम ! वरान् हतान् ।
निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककण्टकान् ॥ १५ ॥
तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ।
भृशं तान् खादतो मत्स्यान् पम्पायाः पुष्पसञ्चये ॥ १६ ॥

तीर्थमवतारमार्गः । अविभ्रंशां शैवलासम्बन्धेन पादभ्रंशाहेतुम् । ॥ ११ ॥

सञ्जातवालुकामिति दीर्घ आर्षः । प्लवा मण्डूकाः ॥ १२ ॥

वधस्याकोविदाः वधमजानानाः ॥ १३ ॥

द्विजान् पक्षिणः रोहिता मत्स्यविशेषाः चक्रतुण्डा नलमीनाश्च त एव ॥ १४ ॥

अयस्तप्तान् शूलाग्रे पक्वान् । अकृशा अनेके च कण्टका येषां विद्यन्ते तान् ॥ १५ ॥

---

* शुभाः इति वा पाठः ।

पद्मगन्धि शिवं * वारि सुखशीतमनामयम्।
उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूप्यस्फटिकसन्निभम् ॥ १७ ॥
अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति।
स्थूलान् गिरिगुहाशय्यान् वानरान् वनचारिणः ॥ १८ ॥
सायाह्ने विचरन् राम! दर्शयिष्यति लक्ष्मणः।
अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥
स्थूलां पीतांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम!।
सायाह्ने विचरन् राम! विटपी माल्यधारिणः ॥ २० ॥
शिवोदकञ्च पम्पायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि।
सुमनोभिश्चितास्तत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥
उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव!।
न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्र रोपयिता नरः ॥ २२ ॥

पुष्पसञ्चये पद्मादिपुष्पसमूहे वर्त्तमानन् ॥ १६ ॥
अतएव पद्मगन्धि अक्लिष्टं मलादिकश्मलहीनम् ॥ १७ ॥
पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्यान् खादतस्ते जलं पाययिष्यतीति संबन्धः। गिरिगुहासु शयनाशनं येषां तान् ॥ १८ ॥ १९ ॥
पीतान् जलपानं कृतवतः विटपी विटपिनः आर्षमेकत्वम्। माल्यधारिणः पुष्पवतः तान् दृष्ट्वा शीतोदकञ्च दृष्ट्वा शोकं हास्यसि ॥ २० ॥
अन्यान्यपि शोकहर्त्तृणि दर्शनीयान्याह, सुमनोभिरिति ॥ २१ ॥

* स्वादु इति वा पाठः।

न च वै ग्लानतां यान्ति न च शीर्य्यन्ति राघव ! ।
मतङ्गशिष्यास्तत्रासन् ऋषयः सुसमाहिताः ॥ २३ ॥
तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ।
ये प्रपतुर्महीं तूर्णं शरीरात् स्वेदबिन्दवः ॥ २४ ॥
तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा ।
स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ! ॥ २५ ॥
तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी ।
श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ ! चिरजीविनी ॥ २६ ॥
त्वान्तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
दृष्ट्वा देवोपमं राम ! स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥
ततस्तद्राम ! पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ।

आरोपयिता गृहीत्वा धारयिता महावनत्वान्मनुष्यसञ्चाराभावेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्लानाशीर्णत्वे हेतुर्मतङ्गेत्यादि ॥ २३ ॥

भारेण तप्तानां गुर्वर्थे आह्रियमाणवन्यभारेण श्रान्तानां तानि माल्यानीति विधेयापेक्षं क्लीवत्वम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

शबरीनाम शबरीत्याख्या श्रमणी तापसी ॥ २६ ॥

त्वां दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यति पूर्वार्जिततपसस्त्वद्दर्शनस्य च माहात्म्यात् स्वर्गलोकोऽत्र ब्रह्मलोक इति वदन्ति । देवलोकमिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २७ ॥

आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ ! पश्यसि ॥ २८ ॥
न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तदाश्रमम्।
ऋषेस्तस्य मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् ॥ २९ ॥
मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ! ।
तस्मिन्नन्दनसङ्काशे देवारण्योपमे वने ॥ ३० ॥
नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम ! निर्वृतः ।
ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥
सुदुःखारोहणश्चैव शिशुनागाभिरक्षितः ।
उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकालेऽभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥
शयानः पुरुषो राम ! तस्य शैलस्य मूर्धनि ।

तदाश्रमस्थानं शबरीवासरूपं मतङ्गाश्रमस्थानं गुह्यम् आश्रमेषु गुह्यम् ॥ २८ ॥

नागा गजास्तत्र तदाश्रमे तस्मिन्मतङ्गाश्रमे इत्यर्थः। यद्यपि तत्र विविधा नागाः सन्ति तथापि मतङ्गस्य विधानात्प्रभावात् तदेकदेश-मतङ्गाश्रमे न सञ्चार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अतस्तच्च वनं मतङ्गवनमित्येव विश्रुतम्। देवारण्यं नन्दनादि तत्सदृशम् ॥ ३० ॥

पम्पायाः पम्पातीरवर्त्तिमतङ्गाश्रमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सुदुःखारोहणोऽत्युच्चत्वात् हेत्वन्तरमप्याह, शिशुभिर्नागैः सर्पै-रभिरक्षितः। उदारो दाता। ब्रह्मणा पूर्वकाले सृष्टिकाले निर्मितः। विद्यौदार्यव्रतपःप्राधान्येन निर्मितः ॥ ३२ ॥

य: स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३३ ॥
यस्त्वेनं विषमाचार: पापकर्माधिरोहति ।
तत्रैव प्रहरन्त्यनं सुप्तमादाय राक्षसा: ॥ ३४ ॥
ततोऽपि शिशुनागानामाक्रन्द: श्रूयते महान् ।
क्रीड़तां राम ! पम्पायां मतङ्गाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥
सक्ता रुधिरधाराभि: संहत्य परमद्विपा: ।
प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विन: ॥ ३६ ॥
ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं चारु शोभनम् ।
अत्यन्तसुखसंस्पर्शं सर्वगन्धसमन्वितम् ॥ ३७ ॥
निवृत्ता: संविगाहन्ते वनानि वनगोचरा: ।
ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ॥ ३८ ॥
रुरूनपेतानजयान् दृष्ट्वा शोकं प्रहास्यसि ।

औदार्य्यमेव दर्शयति, शयान इति ॥ ३३ ॥
अन्यमप्यतिशयमाह, य इति । तत्रैव पर्वतमूर्द्धन्येव ॥ ३४ ॥
शिशुनागानां बालगजानाम् ॥ ३५ ॥
रुधिरधाराभि: ईषद्रक्तमदधाराभि: सक्ता: संबद्धा: संहत्य संभूय सञ्चरन्ति पृथक्कीर्णाश्चरन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
नीलमणिवत् कोमलकान्तीन् ॥ ३८ ॥
अपेतान् मनुष्यं दृष्ट्वाऽपलायितान् । अजयान् प्राणिजयहीनान् । अनेनाक्रूरता । अथासाधारणं चिह्नमाह, रामेति ॥ ३९ ॥

राम! तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ ३९ ॥
शिलापिधाना काकुत्स्थ! दुःखञ्चास्याः प्रवेशनम्।
तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महान् शीतादको ह्रदः ॥ ४० ॥
बहुमूलफलो रम्यो नानानगसमाकुलः।
तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥
कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति।
कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्य्यवान्।
तं तु खस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके।
गम्यतां कार्य्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत् स च ॥ ४४ ॥
सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥

स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं
वृतः श्रिया भास्वरसर्व्वदेहः।

शिलापिधानेति गुहानामेति तीर्थः। विशेषणमित्यन्ये ॥ ४० ॥
तस्यां गुहायाम् ॥ ४१ ॥
कदाचित्पर्वतस्य शिखरेऽपि तिष्ठति। अपिधानस्य ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
प्रस्थितौ आवां सुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वं, व्रजस्व पुण्यलोकमिति शेषः। अन्तिके समीपे वर्त्तमानं देवभूतं तावूचतुः। स ताभ्यां कृतानुमतिकः कबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गश्चैव भविष्यति।
त्वयि देववरे राम! पूजिते पुरुषर्षभ! ॥ १२ ॥
तवाहं चक्षुषा सौम्य! पूता सौम्येन मानद!।
गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम! ॥ १३ ॥
चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः।
इतस्ते दिवमारूढ़ा यानहं पर्य्यचारिषम् ॥ १४ ॥
तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः।
आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥
स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः।
तञ्च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १६ ॥
एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ!।

स्वर्गो ब्रह्मलोकः। देववरे सर्वान्तरात्मनि ॥ १२ ॥

अक्षयान् लोकान् अपुनरावृत्तिकान् ब्रह्मलोकान् ॥ १३ ॥

चित्रकूटमिति। त्वदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः। इत अस्मादाश्रमात् ॥ १४ ॥

आगमिष्यति अनुग्रहायेति शेषः ॥ १५ ॥

ते त्वया तं दृष्ट्वा अस्मत्सेवाफलभूतं तद्दर्शनं प्राप्य अक्षयान् लोकान् ब्रह्मलोकं अवयवाभिप्रायेण गुणाभिप्रायेण वा बहुवचनम् ॥ १६ ॥

एवमुक्ताहं यतोऽतो मया त्वदर्थं वन्यं सम्यक् परीक्ष्य माधुर्ययुतं सञ्चितमित्यर्थः। तदुक्तं पाद्मे। शबरीं प्रस्तुत्य—

सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥
तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः ।
पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥
पाद्यमाचमनीयञ्च सर्वं प्रादाद् यथाविधि ।
तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थिताम् ॥ ७ ॥
कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ।
कच्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ! ॥ ८ ॥
कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ।
कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ! ॥ ९ ॥
रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसम्मता ।
शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥
अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया ।
अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥

तं शबर्याश्रमम् ॥ ५ ॥

सिद्धा सिद्धयोगा ॥ ६ ॥ ७ ॥

विघ्नास्तपोविघ्नाः कामादयः । कोपो नियतः निगृहीतः आहारश्च नियत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रत्यवस्थिता अभिमुखं स्थिता ॥ १० ॥

अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादिः शबर्या उपचारवत्परमार्थदशावादः ॥ ११ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबंधेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने ।
आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥
तौ शैलेष्वाचितानेकान् क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् ।
वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥
कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनन्दनौ ।
पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥
तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ।
अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥
तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ।

यः कबन्धेन कथितस्तं मार्गं गृहीत्वा पम्पामुद्दिश्य प्रतीचीं दिशमातस्थतुः प्रतस्थतुः ॥ १ ॥

आचितानेकान् विद्यमानाननेकान् माधुर्येण क्षौद्रं मधु तत्तुल्यपुष्पफलान् ॥ २ ॥

उपतस्थतुः प्रापतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः
सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कबन्धस्य स्वर्गारोहणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३॥

उक्तार्थोपसंहारः स तदिति। निदर्शयन्मार्गादिकमिति शेषः। किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनः राममवेक्ष्य सख्यं कुरुष्वेत्युवाच ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

मया तु सञ्चितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ ! ॥ १७ ॥
तवार्थे पुरुषव्याघ्र ! पम्पायास्तीरसम्भवम् ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्य्या शबरीमिदम् ॥ १८ ॥
राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ।
दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥
श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि सन्द्रष्टुं यदि मन्यसे ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥

प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशविष्टरे ।
पादप्रक्षालनं कृत्वा तत्तोयं पापनाशनम् ॥
शिरसा धार्य्यं पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरथार्चयत् ।
फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च ॥
स्वयमास्वाद्य माधुर्य्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च ।
पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता ॥
फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददौ ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

विज्ञाने आगतानागतज्ञाने अबहिष्कृतां तादृशज्ञानवतीमित्यर्थ इति तीर्थः । विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मैत्रायण्यादिवदबहिष्कृतां तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थ इति कतकः । विशिष्टं ज्ञानं येषां तेषां संबन्धो यस्यास्तत् संबोधनं हे विज्ञाने इति संबोध्य तां नित्यमबहिष्कृतां भोजनादिव्यवहारादिति शेषः । तद्दत्त आहारादि अङ्गीकृत्येति शेषः इत्यन्ये । किमाह तदाह । दनोरिति । महात्मनां त्वदाचार्य्याणां दनोः सकाश

शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ।
पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥
मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ! ।
इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ! ।
जुहवांचक्रिरे नीड़ं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥
इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ।
पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥
तेषां तपःप्रभावेण पश्याद्यापि रघूत्तम !
द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥

च्छ्रुतं प्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीति शेषः । सन्द्रष्टुं यदि मन्यसे सन्दर्शयितुं योग्यं यदि मन्यसे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

मेघो वर्षुको यो घनस्तद्वन्नीलं । मिहसेचने बाहुलकात् घत्वम् ॥२१॥

मतङ्गवनं तत्तपोमहिम्ना विश्रुतं प्रसिद्धं ते प्रसिद्धाः । मन्त्रपूजितं मन्त्रस्य गायत्र्या जपेन पूजितमतिशुद्धं नीडं देहपञ्जरम् । तीर्थमिति पाठेऽपि स एवार्थः । मन्त्रवत्तद्धोमममन्त्रवत् यद्वा तीर्थमध्वरं जुहवाञ्चक्रिरे कृतवन्तः । यद्वा जुहवाञ्चक्रिरे तीर्थमध्वरं जुहवाञ्चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रत्यक्स्थली तन्नाम्नी वेदी यत्र यस्यां सुसत्कृता अत्यन्तं पूज्याः मे मत्संबन्धिनस्ते गुरवः श्रमादुद्वेपिभिः कम्पवद्भिर्वृद्धतरत्वात् करैः पुष्पोपहारं देवताभ्यः कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः ।
चिन्तितेनागतान् पश्य समेतान्सप्तसागरान् ॥ २५ ॥
कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ।
अद्यापि न विशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ! ॥ २६ ॥
देवकार्य्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै ।
पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं न तु यान्ति वै ॥ २७ ॥
कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यञ्च श्रुतं त्वया ।

तेषां महाचार्य्याणां प्रभावेणेयं वेदिः तत्पूजाकाल इवाद्यापि सर्वा दिशो द्योतयन्ती अतुलप्रभा दृश्यते पश्य ॥ २४ ॥

आश्चर्य्यान्तरं दर्शयति, अशक्नुवद्भिरिति । सागरादितीर्थं गन्तुमशक्नुवद्भिरित्यर्थः । तत्र हेतुरुपवासश्रमालसैः । कृच्छ्रादिशास्त्रीयोपवासैर्जनितेन श्रमेणालसैः इष्टशैस्तैश्चिन्तितेन तेषां ध्यानेन तदभिषेकतीर्थे आगतान् सप्तसागरान् समेतान् पश्य ॥ २५ ॥

आश्चर्य्यान्तरमाह, कृताभिषेकैरिति । न विशुष्यन्ति तीर्थवैभवात् तत्तपोवैभवाच्चेति भावः ॥ २६ ॥

आश्चर्य्यान्तरमाह, देवेति । कृतानि दत्तानि अतिस्फुटकुवलयसहितानि पुष्पाणि नाद्यापि म्लानत्वं यान्ति तत्तपःप्रभावादिति शेषः । ॥ २७ ॥

उपसंहरति कृत्स्नमिति । दृष्टं त्वया मया दर्शितम् । श्रुतं त्वया मया श्रावितम् । अभ्यनुज्ञाता त्वयेति शेषः । तत्तस्मात् एतत्कलेवरं त्यक्ष्यामीति इच्छामि ॥ २८ ॥

तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यच्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥
तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम्।
मुनीनामाश्रमो येषामहञ्च परिचारिणी ॥ २९ ॥
धर्मिष्ठाया वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः।
प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्य्यमिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥
तामुवाच ततो रामः शबरीं संशितव्रताम्।
अर्चितोऽहं त्वया भद्रे ! गच्छ कामं यथासुखम् ॥ ३१ ॥
इत्येवमुक्ता जटिला चीरकृष्णाजिनाम्बरा *।
अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने ॥ ३२ ॥
ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह।
दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥

येषां मुनीनामयमाश्रमः येषां चाहं परिचारिणी तेषां भावितात्मनां सदानुसंहितपरमात्मनां मुनीनां समीपं गन्तुमहमिच्छामि इति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥

श्रुतार्थमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३० ॥

संशितव्रतां तीक्ष्णव्रताम् ॥ ३१ ॥

आत्मानं हुताशने हुत्वा स्वाचार्य्योपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

* तस्मिन् मुहूर्ते शबरी देहं जीर्णं विहाय तत्।
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः।

दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ।
विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामिनी यथा * ॥ ३४ ॥
यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः ।
तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शबर्याः स्वर्गमनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यत्र ब्रह्मलोके तत् पुण्यस्थानं शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

* प्रणम्य शिरसा रामं स्वर्गता सुप्रभानना ।
इति केचित्पठन्ति ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्य्यां स्वेन तेजसा ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ।
हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
दृष्टो मयाश्रमः सौम्य ! बह्वाश्चर्य्यः कृतात्मनाम् ।
विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥
सप्तानाञ्च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण ! ।
उपस्पृष्टञ्च विधिवत् पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४ ॥
प्रनष्टमशुभं यन्नः कल्याणं समुपस्थितम् ।
तेन त्वेतत्प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण ! सम्प्रति ॥ ५ ॥
हृदये मे नरव्याघ्र ! शुभमाविर्भविष्यति ।
तदागच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥

दिवं त्विति ॥ १ ॥

महात्मनां प्रभावं शबर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

तेषां मुनीनां सप्तानां समुद्राणां तीर्थेषु लोकोपकाराय तैः स्थापितेषु उपस्पृष्टं स्नातम् ॥ ४ ॥

तेन कल्याणोपस्थानेन ॥ ५ ॥

ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ।
यस्मिन् वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽंशुमतः सुतः ॥ ७ ॥
नित्यं वालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ।
अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ८ ॥
तदधीनं हि मे कार्य्यं सीतायाः परिमार्गणम् ।
इति ब्रुवाणं तं वीरं सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ।
आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशाम्पतिः ॥ १० ॥
आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सह प्रभुः ।
समीक्षमाणः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ ११ ॥
कोयष्टिभिश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च कीचकैः ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नादितं तद्वनं महत् ॥ १२ ॥
स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च ।
पश्यन् कामाभिसन्तप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ १३ ॥
स तामासाद्य वै रामो दूरात्पानीयवाहिनीम् ।

शुभं मित्रलाभादि ॥ ६ ॥
अंशुमतः सूर्यस्य ॥ ७ ॥
त्वरे त्वरामि ॥ ८ ॥ ९ ॥
ममापि त्वरते पम्पादर्शने ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
पानीयवाहिनीं पानार्हातिमधुरसुशीतनिर्मलजलवाहिनीम् ।

मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १४ ॥
तत्र जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ हि समाहितौ।
स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥
विवेश नलिनीं पम्पां पङ्कजैश्च समावृताम्।
तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥
रम्योपवनसम्बाधां रम्यसम्पीडितोदकाम्।
स्फटिकोपमतोयां तां श्लक्ष्णवालुकसन्तताम् ॥ १७ ॥
मत्स्यकच्छपसम्बाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम्।
सखीभिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥
किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविताम्।
नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १९ ॥
पद्मसौगंधिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः।
नीलां कुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ २० ॥
अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगंधिकायुताम्।
पुष्पिताम्रवनोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ २१ ॥

अनेन पम्पानदीति लभ्यते। वाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्थो वा मतङ्गसरसमित्यकारान्तः। तच्च पम्पायामेव प्रदेशभेदो गङ्गायां मणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्लक्ष्णा मृदुस्पर्शाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः कुथा गजास्तरणचित्रकंबलः ॥ २० ॥

स तां दृष्ट्वा ततः पम्पां रामः सौमित्रिणा सह ।
विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥
तिलकैर्बीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा ।
पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥
मालतीकुन्दगुल्मैश्च भण्डीरैर्निचुलैस्तथा ।
अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ २४ ॥
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदामिव भूषिताम् ।
अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः २५ ॥
ऋष्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ।
हरिर्ऋक्षरजो नाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥
अध्यास्ते तं महावीर्य्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ।
सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ! ॥ २७ ॥
इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ।
राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा ।

कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्मण ! जीवितुम् ॥ २८ ॥

अरविन्दपद्मयो रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः ॥ २१ ॥
विललाप सीतावियोगादिति शेषः ॥ २२ ॥
शुक्लद्रुमो लोध्रः ॥ २३ ॥
भण्डीरो वटः निचुलो वंजुलः । अतिमुक्तो माधवी लता ॥ २४ ॥
पूर्वोक्तः कबन्धोक्तः ॥ २५ ॥

इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीड़ितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनम्।
विवेश पम्पां नलिनीमनोरमां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः॥२९॥
क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननाम्।
अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पम्पागमनं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५॥

तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋक्षरजो नामकस्य पुत्रो हरिर्वानरः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥

इत्युवाच अन्तरान्तरा सीताशोकम् ॥ २८ ॥

उपसंहरति, इतीति। अनन्यचेतनः। नास्त्यन्यत्र सीतायाः चेतनं चित्तं यस्य सः। नलिनीभिर्मनोरमां पम्पां मतङ्गसरसप्रदेशवर्त्तिनीं विवेश ॥ २९ ॥

शुभदर्शं शुभदर्शनं काननं यस्यां तां पम्पां ददर्श। सर्वत इति शेषः। विवेश च। मतङ्गसरसावच्छेदेनेति बोध्यम् ॥ ३० ॥

विराधादिकबन्धान् तान् हत्वा स्वपदमादिशत्।
विचरन् दण्डकारण्ये भवारण्ये स मे गतिः ॥ १ ॥

---

* अदीनसत्त्वः इति वा पाठः।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

आरण्यकाण्डं सम्पूर्णम्।

PK
3651
A2
1869
v.1

Valmiki
Ramayanam

[redacted]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY